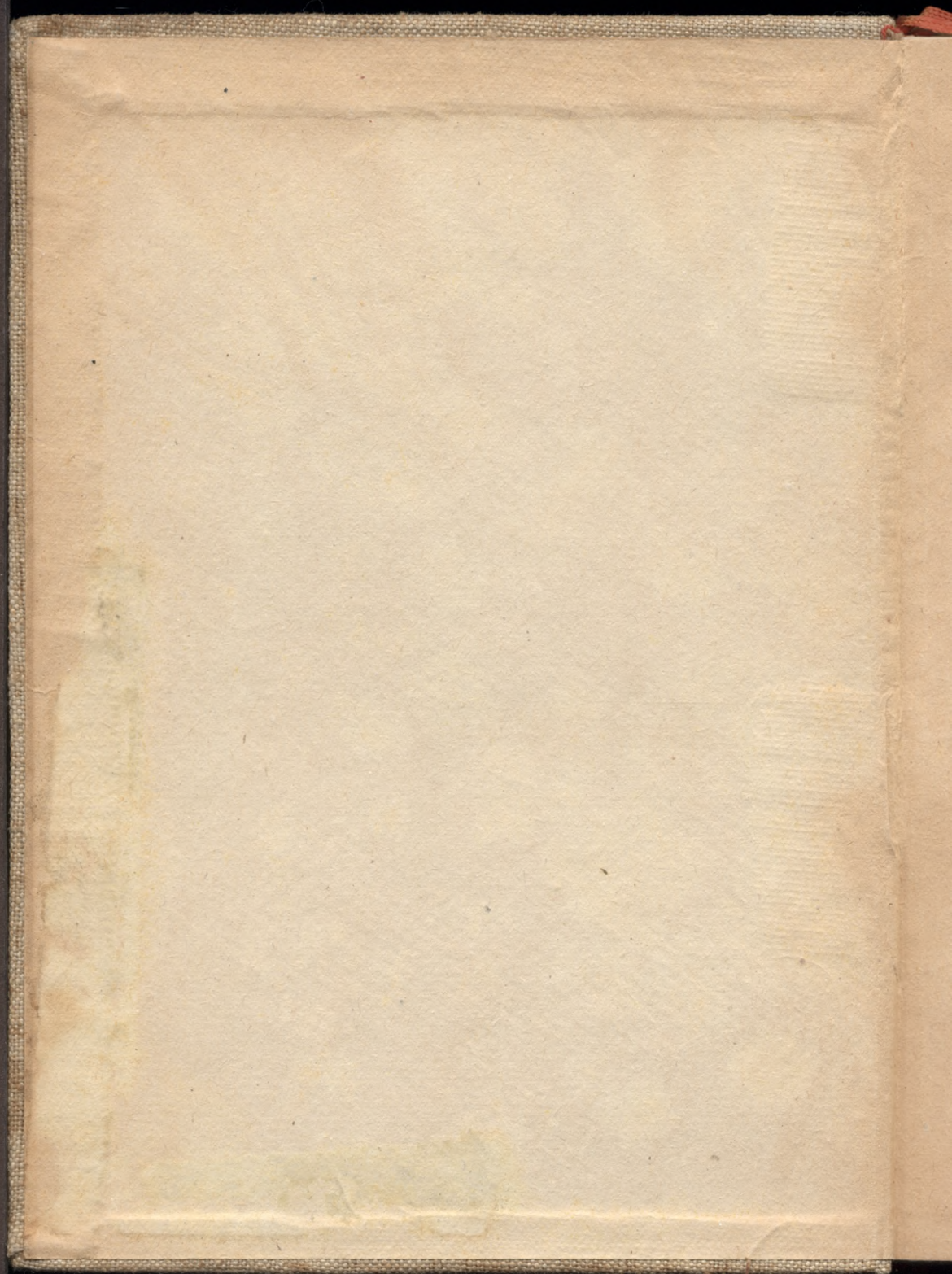

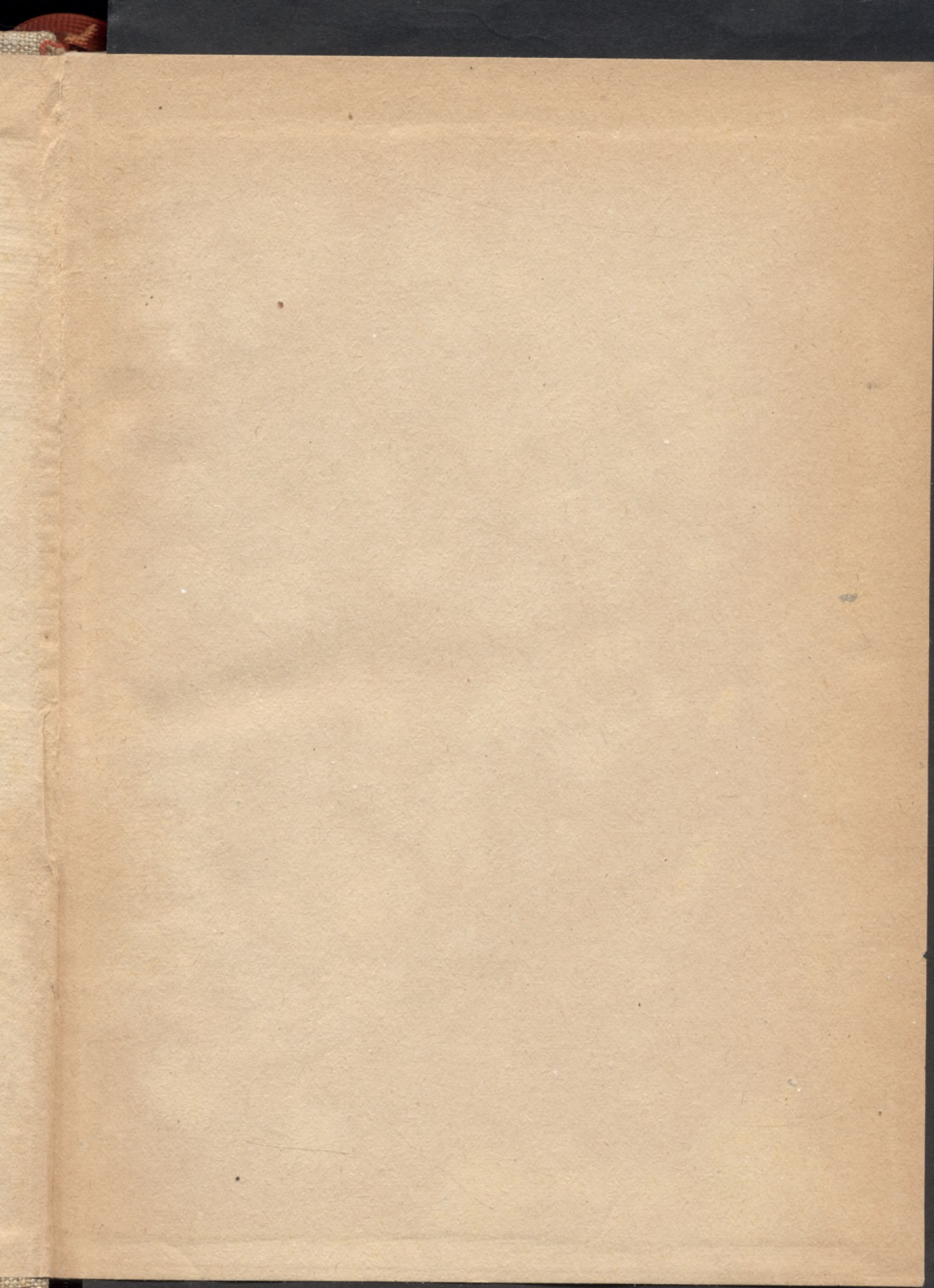
ENGELS

M
198.682
USZK

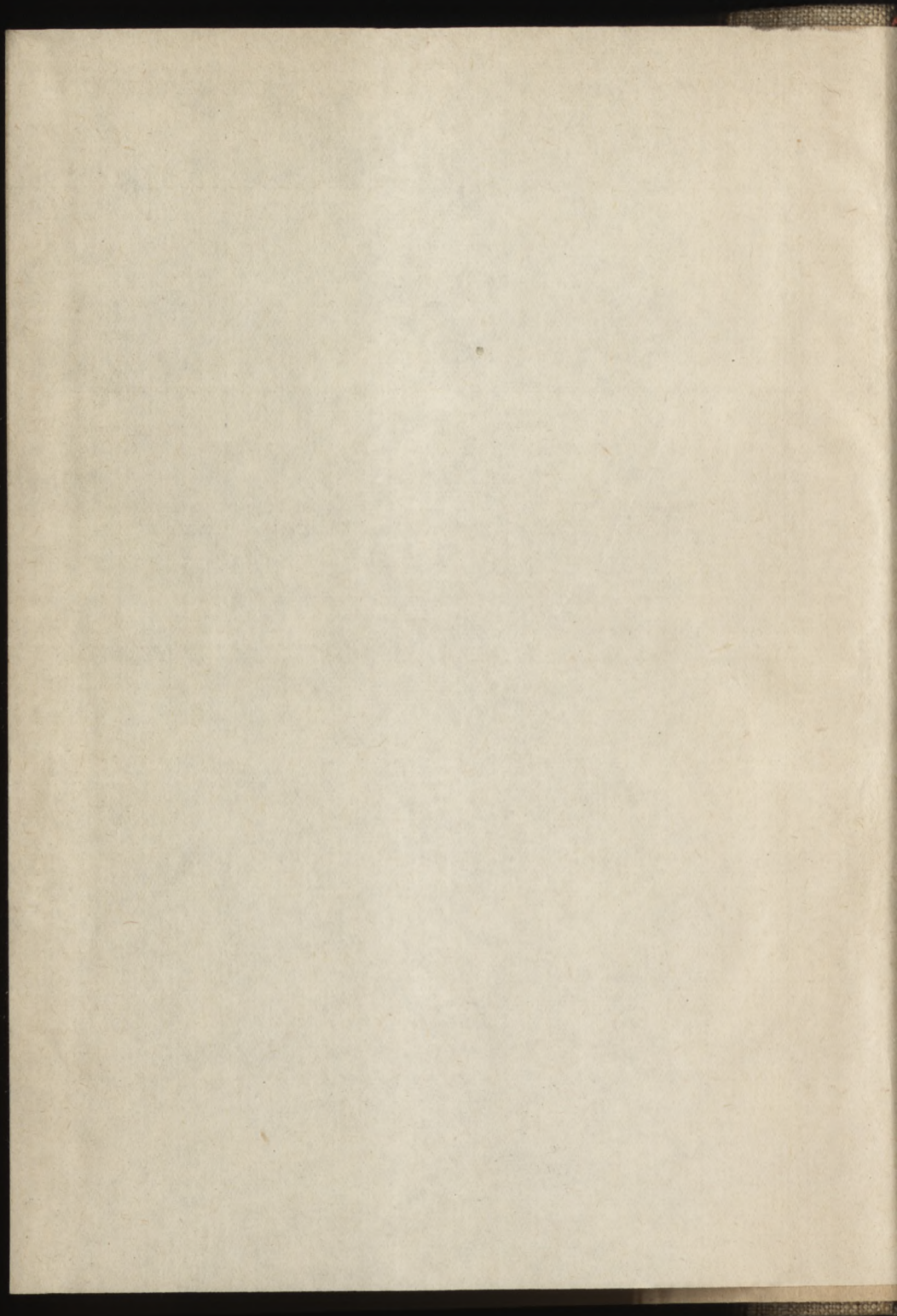

ANTI-DÜHRING

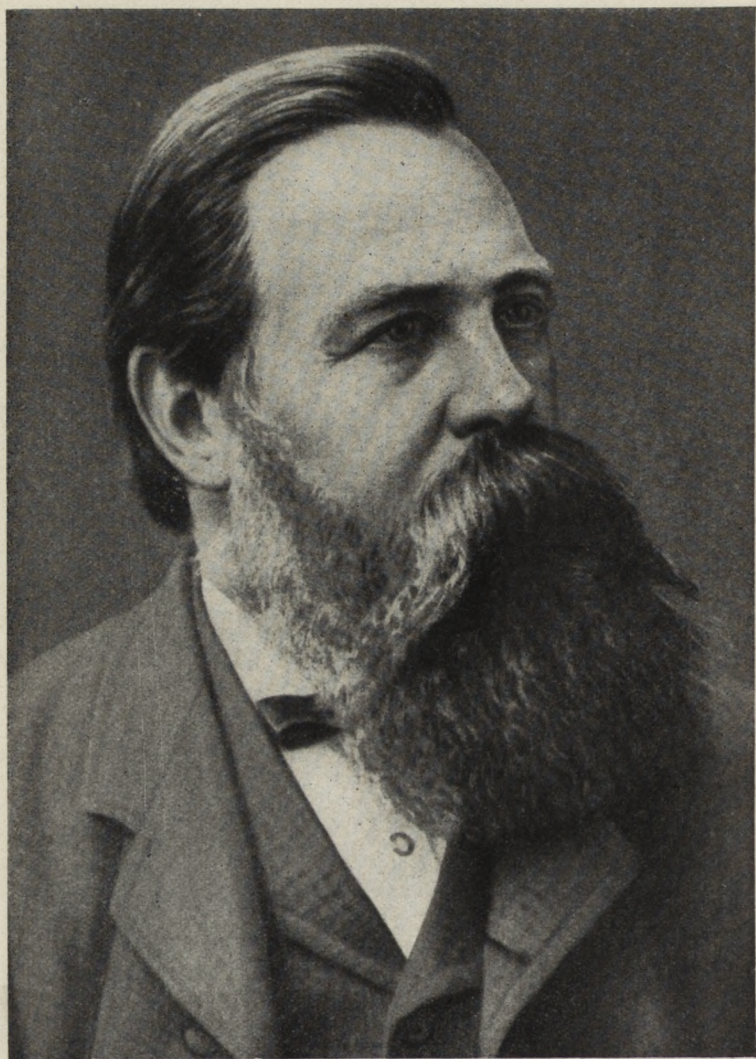

J. E. Smith.

41

ENGELS FRIGYES

HOGYAN
„FORRADALMASÍTJA”
EUGEN DÜHRING ÚR
A TUDOMÁNYT
(„ANTI-DÜHRING”)

25 001—75 000

SZIKRA

BUDAPEST 1950

A német eredeti címe:

HERRN EUGEN DÜHRINGS
UMWÄLZUNG DER WISSENSCHAFT

Az „Anti-Dühring” e fordítása az Engels által sajtó alá rendezett, „harmadik, átnézett és bővített” német kiadás (Stuttgart, 1894) alapján készült.

Szögletes zárójelben adjuk, magában a szövegben, mindazokat a kiegészítéseket, amelyekkel Engels az „Anti-Dühring” három fejezetéből („Bevezetés” I., „Szocializmus” II. és III.) összeállított „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” című brosúrájában az „Anti-Dühring”-ből átvett szöveget megtoldotta; a kisebb változtatások közül, szöveg alatti jegyzetekben csak a legfontosabbakat közöljük. E kiegészítéseket és változatokat a brosúra utolsó, Engels által sajtó alá rendezett negyedik kiadása (Berlin, 1891) nyomán adjuk.

Függeléként Engelsnek az „Anti-Dühring”-gel kapcsolatos írásából a következőket adjuk: a) a kéziratban maradt munkákból az „Anti-Dühring”-hez írt „rég” előszót (1878), részleteket az „Anti-Dühring” előmunkálataiból, „A gyalogság története az anyagi okokból levezetve 1700—1870” című cikket és az „Anti-Dühring”-hez 1878-ban írt „Jegyzetek”-et; b) „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” német kiadásához írt két előszót (1882, 1894) és az angol kiadásához írt „Bevezetést” (1892), melynek főrészét Engels németül „A történelmi materializmusról” címmel adta ki.

A kötethez név- és tárgymutatót csatoltunk.

1948 szeptember

A második kiadásához. Az új kiadás szövege lényegében egyezik az 1947-ben Moszkvában (Idegennyelvű Irodalmi Kiadó) és az 1948-ban Budapesten (Szikra) megjelent magyar kiadás szövegével; az eredetivel való összehasonlítás alapján a fordítást helyenként pontosabbá lettük.

1950 február

A kiadó

12.000
188.682
R
2

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

ORSZÁGOS SZÉCHENYI KÖNYVTÁR
1968, R. 188.682

ELŐSZÓK A HÁROM KIADÁSHOZ

I

Az itt következő munka egyáltalán nem valamely „belső kényszer” gyümölcse. Éppen ellenkezőleg.

Amikor három évvel ezelőtt Dühring úr egyszerre csak mint a szocializmus beavatott tudósa és egyben reformátora évszázadát hirtelen a porondra szólította, németországi barátaim ismételten unszoltak, azt kívánva tőlem, hogy világítsam meg kritikailag ezt az új szocialista elméletet a szociáldemokrata párt akkori központi lapjában, a „Volksstaat”-ban. Barátaim ezt feltétlenül szükségesnek tartották, nehogy a még oly fiatal és véglegesen alighogy egyesült pártban újból alkalom adódjék szektárius szakadásra és zavarra. Ők jobban tudták a németországi viszonyokat megítélni, mint én, kötelességem volt tehát, hogy higgyek nekik. Kiderült emellett még az is, hogy a szocialista sajtó egy része olyan melegséggel fogadta az új megtértet, amely ugyan csupán Dühring úr „jóakaratának” szólt, de ugyanakkor a pártsajtónak ennél a részénél észrevehető volt a jóakarát, hogy a dühringi jóakarát számlájára ráadásul látatlanban a dühringi tant is elfogadja. Akadtak emberek, akik máris készültek ezt a tant népszerűsített alakban a munkások között terjeszteni. Végül pedig Dühring úr és kised szektája a reklám és intrika minden műfogását latba vetette, hogy a „Volksstaat”-ot az oly hatalmas igényekkel fellépő új tannal szemben határozott állásfoglalásra kényszerítse.

Mégis egy évig tartott, míg rászántam magam, hogy egyéb munkáimat elhanyagolva, beleharapjak ebbe a savanyú almába. Ez ugyanis olyan alma volt, amelyet egészen el kellett fogyasztani, ha egyszer beleharapott az ember. És nemcsak nagyon savanyú,

de nagyon nagy is volt. Az új szocialista elmélet egy új bölcséleti rendszer végső gyakorlati eredményeként lépett fel. A feladat tehát az volt, hogy ezt az elméletet e rendszer összefüggésében, s ennél fogva magát a rendszert vegyük vizsgálat alá; követni kellett Dühring urat arra a messze elnyúló területre, ahol összehord tücsköt-bogarat s teteiébe még hetet-havat. Így jött létre egy cikksorozat, amely 1877 eleje óta a „Volksstaat” utódjában, a lipcsei „Vorwärts”-ban látott napvilágot és itt összefüggően jelenik meg.

Ily körülmények között magának a tárgynak a természete kényszerítette a kritikát arra a részletességre, amellyel e tárgy, azaz a dühringi írásművek tudományos tartalma, a legmesszebbmenő aránytalanságban áll. Hadd igazolja azonban ezt a részletességet még két más körülmény is. Egyrészt arra nyújtott nekem alkalmat, hogy az itt érintendő igen különböző területeken pozitív irányban fejtssem ki felfogásomat olyan kérdésekről, amelyeknek ma általánosabb elméleti vagy gyakorlati jelentőségük van. Ez minden egyes fejezetben megtörtént, s bár ennek az írásműnek semmiképpen sem lehetett célja, hogy Dühring úr „rendszerével” egy másik rendszert állítson szembe, az olvasó, remélhetőleg, mégsem fogja kifejtett nézeteimben a belső összefüggést hiányolni. Már most is elég bizonyítékom van arra, hogy munkám e tekintetben nem volt teljesen meddő.

Másrészt a „rendszeralkotó” Dühring úr nem egyedülálló jelenség a német jelenben. Németországban egy idő óta a kozmogónia, általában a természetfilozófia, a politika, a közgazdaságtan stb. rendszerei tucatszámra teremnek egyik napról a másikra, akár csak a gomba. A legkisebb bölcsész-doktor, sőt a bölcsészettan-hallgató sem adja már egy teljes „rendszernél” alább. Ahogy a modern államban feltételezik, hogy minden polgár mindama kérdések megítélésére érett, amelyekről szavaznia kell; ahogy a politikai gazdaságtanban felteszik, hogy minden fogyasztó alapos ismerője mindazon áruknak, melyeknek megvásárlására élete fenntartása céljából alkalmá nyílik, — úgy vélik, ugyanígy kell lenni a tudományban is. A tudomány szabadsága azt jelenti, hogy az ember mindenről ír, amit nem tanult és ezt az egyedüli szigorúan tudományos módszernek tünteti fel. Dühring úr pedig egyik legjellegzetesebb típusa e szájaskodó áltudománynak, mely Németország-

ban ma mindenütt előtérbe tolakszik és hőmbölgő — magasröptű szócséplésével mindent túlharsog. Magasröptű szócséplés a költészetben, a filozófiában, a politikában, a közgazdaságtanban, a történetírásban, magasröptű szócséplés a katedrán, a szónoki emelvényen, magasröptű szócséplés mindenütt, magasröptű szócséplés a felsőbbrendűsége és gondolatmélysége való igénnyel, megkülönböztetésül más nemzetek szimpla, laposan vulgáris szócséplésétől, magasröptű szócséplés, mint a német szellemi ipar legjellegzetesebb és legfőmegesebb terméke, olcsó, de rossz, akárcsak más német gyártmányok, melyek között — sajnos — nem volt képviselve a philadelphiai világiállítás. Még a német szocializmus is, különösen Dühring úr jó példaadása óta, újabban jócskán produkál a magasröptű szócséplésből s kitermeli ezt vagy amaszt az egyént, aki olyan „tudománnyal” pöffeszkedik, amelyből „csakugyan mit sem tanult”. Gyermekeketegség ez, amely a német intellektuálnak a szociáldemokráciához való kezdődő csatlakozását jelzi és ettől elválaszthatatlan, amelyet azonban munkásaink bámulatosan egészséges természete majd csak legyűr.

Nem az én hibám volt, hogy Dühring urat oly területekre kellett nyomon követnem, melyeken én legfeljebb egy dilettáns igényeivel mozoghatok. Ily esetekben legtöbbször csak arra szorítkoztam, hogy ellenfelem hamis vagy kétséges állításaival szembeállítsam a helyes és vitathatatlan tényeket. Így jártam el a jogtudományban és némely, a természettudomány körébe vágó esetben. Más esetekben elméleti természettudományi általános nézetekről van szó, oly területről tehát, ahol a hivatásos természetbúvárnak is szakmája keretén túl, szomszédos területekre kell hatolnia, vagyis oly területekre, melyeken ő, Virchow úr beismerése szerint, éppúgy „féltudású”, akárcsak mi többiek. A kifejezés kisebb pontatlanságaiért és gyámoltalanságaiért, remélhetőleg velem szemben is lesznek olyan elnézéssel, mint amelyet itt egymás irányában kölcsönösen szoktak gyakorolni.

Ez előszó befejezésekor kapom meg Dühring úr „Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie”* című, új, „irányadó” művének Dühring úr által megszövegezett könyvtárai jelentését.

* „Az észszerű fizika és kémia új alaptörvényei” — Szerk.

Bármennyire tudatában vagyok is fizikai és kémiai ismereteim fogyatékoságának, mégis úgy vélem, eléggé ismerem az én Dühring uramat ahhoz, hogy anélkül, hogy magának a műnek valaha is színét láttam volna, megjövendölhessem, hogy a fizika és kémia itt felállított törvényei félreértés, vagy közhelyeszerűség tekintetében méltón fognak sorakozni Dühring úr előbb felfedezett s ez írásomban megvizsgált gazdaságtani, világsematikai stb. törvényei mellé, és hogy a Dühring úr konstruálta rigométer, vagyis az igen alacsony hőmérsékletek mérésére szolgáló műszer, sem magas, sem alacsony hőmérsékletek, hanem egyesegyedül Dühring úr tudatlan önhittségének mérőeszköze lesz.

London, 1878 június 11-én.

II

Váratlanul ért, hogy e munka új kiadására kerül a sor. A tárgy, amelyet bírál, ma már csaknem teljesen feledésbe merült; maga a munka pedig nemcsak részletekben került 1877-ben és 1878-ban a lipcei „Vorwärts” sokezernyi olvasója elé, hanem összefoglalva, külön kiadásban is nagy példányszámban jelent meg. Így hát hogyan érdekelhet még valakit az, amit évekkel ezelőtt Dühring úrról írtam?

Elsősorban bizonyára annak a körülménynek köszönhetem ezt, hogy e munkát, miként az akkor még közkézen forgó csaknem valamennyi munkámat, a szocialista törvény kibocsátása után a német birodalomban mindjárt betiltották. Mindazok számára, akik nem rögzödtek meg a Szentszövetség országainak öröklött bürokrata előítéleteiben, ez intézkedés hatása világos kellett hogy legyen: a betiltott könyvek kétszeres és háromszoros példányszámban kellenek el, a berlini urak pedig, akik tilalmakat bocsátanak ki, de megvalósítani már nem tudják őket, csak saját tehetetlenségüket leplezik le. A birodalmi kormány szeretetreméltósága kisebb munkáimnak valóban több új kiadását hozza meg számomra, mint amennyiért felelősséget vállalhatok: nincs elég időm ahhoz, hogy a szöveget kellőképpen újból átvizsgáljam és kénytelen vagyok azt legtöbbször minden változtatás nélkül újból lenyomatni.

Ehhez azonban még egy körülmény járul. Dühring úr itt

bírált „rendszere” igen tág elméleti térre terjed ki; kénytelen voltam őt mindenüvé nyomon követni és nézeteivel a magaméit szembeállítani. A negatív bírálat ilymódon pozitívvá lett; a polémia a Marx által és általam képviselt dialektikus módszernek és kommunista világnézetnek többé-kevésbbé összefüggő kifejtésébe csapott át, éspedig meglehetősen széles kört átfogó számos tudásterületen. Ez a szemléletmódunk, amióta Marx „Misère de la Philosophie”* című művében és a „Kommunista Kiáltvány”-ban először lépett a világ elé, jó húszesztendő inkubációs perióduson ment át, amíg a „Töke” megjelenése óta növekvő gyorsasággal mind szélesebb körökben terjedt el és most méltánylásra és követőkre talál messze Európa határain túl mindazokban az országokban, ahol egyrészt proletárok és másrészt megalkuvást nem ismerő elméleti tudósok élnek. Úgy látszik tehát, hogy van olyan közönség, melynek a tárgy iránti érdeklődése eléggé nagy ahhoz, hogy a dühingi tételek elleni, most már sok tekintetben tárgytalan vitatkozást az avval együtt adott pozitív fejtegetések kedvéért ráadásul elfogadja.

Mellesleg megjegyzem: Minthogy az itt kifejtett szemléletmódot túlnyomórészt Marx okolta meg és fejtette ki, és csak igen kis részben jómagam, közöttünk magától értetődő volt, hogy ez a munkám sem az ő tudta nélkül jött létre. Nyomdába adás előtt felolvastam neki az egész kéziratot, és a politikai gazdaságtanról szóló rész 10. fejezetét („A „Kritikai történet”-ből”) Marx írta, s nekem csak külső okok miatt kellett, sajnos, kissé megrövidítenem. Kezdetből fogva megszoktuk, hogy szakkérdésekben kölcsönösen kisegítsük egymást.

A jelenlegi új kiadás, egy fejezet kivételével, az első kiadás változatlan lenyomata. Egyrészt időm sem volt alapos új átvizsgálásra, bárhog is szerettem volna a fejtegetésben egyet-mást megváltoztatni. De kötelességem Marx hátrahagyott kézíratait sajtó alá rendezni, és ez minden egyébnél fontosabb. Aztán meg a lelkiismeretem is tiltakozik bármiféle változtatás ellen. Ez írásom vitairat, és én azt hiszem, tartozom ellenfelemnek azzal, hogy ne javítsak akkor, amikor ő nem javíthat. Csak azt a jogot igényelhet-

* „A filozófia nyomora” — Szerk.

ném magamnak, hogy Dühring úr válaszára újból feleljek. Amit azonban Dühring úr támadásomról írt, nem olvastam és különös ok nélkül nem is fogom olvasni; elméletileg leszámoltam vele. Az irodalmi harc illemszabályait különben vele szemben annál is inkább tiszteletben kell tartanom, mert közben a berlini egyetem rút igazságtalanságot követett el vele szemben. Igaz, hogy meg is lakolt érte. Annak az egyetemnek, amely nem áttall eszközül szolgálni ahhoz, hogy Dühring úrtól az ismert körülmények között megvonja az előadási jogot, nincs mit csodálkoznia azon, ha az ugyancsak ismert körülmények között Schweninger urat varrják a nyakába.

Az egyetlen fejezet, amelyben magyarázó jellegű pótlásokat engedtem meg magamnak, a harmadik rész „Elméleti vázlat” című második fejezete. Ellenfelem nem kifogásolhatja, ha itt, ahol egyes-egyedül az általam képviselt nézet egyik sarkalatos kérdését fejtegetem, arra törekedtem, hogy népszerűbben fejezzem ki magam és kiegészítsem az összefüggést. Ennek pedig külső indítókai voltak. A munka három fejezetét (a bevezetés első és a harmadik rész első és második fejezetét) Lafargue barátom részére, francia nyelvre való fordítás céljára, önálló broszúrává dolgoztam át, s miután a francia kiadás egy olasz és lengyel kiadás alapjául szolgált, „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft”^{*} címmel német kiadást is készítettem belőle. Ez a broszúra néhány hónap alatt három kiadást ért meg és orosz és dán fordításban is megjelent. Mindezekben a kiadásokban csak a kérdéses fejezet bővült ki pótlásokkal, és vaskalaposság lett volna részemről, ha az eredeti munka új kiadásában, a későbbi, nemzetközivé lett szöveggel szemben, az eredeti szöveghez ragaszkodtam volna.

Amit még meg szerettem volna változtatni, főképpen két pontra vonatkozik. Először az emberi őstörténetre, melynek megértéséhez Morgan csak 1877-ben adta meg a kulcsot. Minthogy azonban azóta alkalmam nyílt a számomra közben hozzáférhetővé vált anyagnak „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des

^{*} Magyarul lásd Engels. „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig”, vagy Marx—Engels. Válogatott művek. Szikra 1949. 2. köt. 87—151. old. — Szerk.

Staats"* (Zürich 1884) című munkámban való feldolgozására, elég, ha e későbbi munkámra utalok.

Másodszor pedig az elméleti természettudománnyal foglalkozó részt szerettem volna megváltoztatni. E rész előadása nagyon gyámoltalan s egyetmást ma már világosabban és határozottabban lehetne kifejezni. De mert nem tartom magam jogosultnak arra, hogy e részben javításokat eszközöljek, éppen ezért kötelességem, hogy ehelyett itt bíráljam önmagamot.

Marx és én voltunk jóformán az egyedüliek, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet és történelem materialista felfogásába átmentettük. A természet dialektikus és egyben materialista felfogásához azonban ismerni kell a matematikát és a természettudományt. Marx alapos matematikus volt, de a természettudományokat csak részletekben, bizonyos időkben, szórványosan tudtuk figyelemmel kísérni. Amikor tehát a kereskedői pályáról való visszavonulásom és Londonba való átköltözésem** révén elég időt nyertem hozzá, teljes matematikai és természettudományi, ahogy Liebig mondja: „vedlésen” estem át, már amennyire számomra ez lehetséges volt, és nyolc esztendő javarészét fordítottam erre. E vedlési folyamat kellős közepén álltam, amikor abba a helyzetbe kerültem, hogy Dühring úr úgynevezett természetfilozófiájával foglalkozzam. Ha tehát itt némelykor nem találom meg a helyes technikai kifejezést és általában meglehetősen nehézkesen mozgok az elméleti természettudomány területén, úgy ez csak nagyon is természetes. Másrészt azonban még le nem küzdött bizonytalanságom tudata óvatossá tett; tényleges hibákat az akkor ismeretes tényekkel szemben és helytelenséget az akkor elismert elméletek előadásában senki sem fog rámbizonyítani. E tekintetben csupán egy félreismert nagy matematikus panaszkodott levélben Marxnál, mert szerinte a $\sqrt{-1}$ -et becsületében galádul megtámadtam.

A matematika és a természettudományok ez összefoglaló áismétlésének célja számomra magától értetődően az volt, hogy a részletekben is meggyőződjek arról — ami általánosságban nem

* Magyarul lásd Engels. „A család, a magántulajdon és az állam eredete”, vagy Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. 166—323. old. — Szerk.

** Engels 1870 őszén Manchesterből Londonba költözött. — Szerk.

volt számomra kétséges —, hogy a természetben a számtalan változás zűrzavarában ugyanazok a dialektikus mozgási törvények érvényesülnek, amelyek az események látszólagos véletlenségén a történelemben is uralkodnak; ugyanazok a törvények, amelyek az emberi gondolkodás fejlődéstörténetén is vörös fonálként áthúzódva, a gondolkodó emberek számára fokozatosan tudatossá válnak; azok a törvények, melyeket legelőször Hegel fejtett ki széleskörűen, de misztikus alakban, s törekvéseink egyike az volt, hogy ezeket misztikus alakjukból kihámozzuk, s teljes egyszerűségükben és általános érvényességükben tudatosítsuk. Magától értetődő volt, hogy a régi természetfilozófia — bármily sok ténylegesen jót és bármennyi termékeny csírárt tartalmazott is* — bennünket nem elégíthetett ki. Ahogy ebben a munkában rész-

* Sokkal könnyebb a nem gondolkodó népséggel együtt Karl Vogt módjára a régi természetfilozófiára rátámadni, semmint történelmi jelentőségét méltatni. Sok oktalanság és fantasztikum van benne, de nem több, mint az empirikus természetbúvárok egykorú nem filozófiai elméleteiben, s hogy sok okosság és értelem is van benne, azt a fejlődéstudomány elterjedése óta kezdik belátni. Így például Haeckel teljes joggal ismerte el Treviranus és Oken érdemeit. Oken az ő ősnyalakjában és őshólyagocskájában ugyanazt állítja fel a biológia követelményeként, amit azóta protoplazmaként és sejtként csakugyan fel is fedeztek. Ami különösen Hegelt illeti, sok tekintetben magasan empirikus kortársai felett áll, akik azt hitték, hogy minden meg nem magyarázott jelenséget megmagyaráztak, ha valamiféle erőt — nehézkedési erőt, úszóerőt, elektromos vonzóerőt stb. — vagy ahol ez nem volt lehetséges, valamely ismeretlen anyagot, fényanyagot, hőanyagot, elektromosságanyagot stb. állítottak helyébe. Ezeket az imaginárius anyagokat ma már úgy ahogy kiküszöbölték, az erővel való szédelés azonban, amely ellen Hegel harcolt, még Helmholtz 1869-ben tartott innsbrucki beszédében vígan kísért tovább (Helmholtz, „Populäre Vorlesungen” [„Népszerű előadások” — Szerk.], 2. füzet, 1871, 190. old.). Newtonnak, akit Anglia tisztelettel és gazdagsággal halmozott el, a XVIII. század franciáitól örökölt istenítésével szemben Hegel kiemelte, hogy Kepler, akit Németország éhenveszni hagyott, az égitestek modern mechanikájának tulajdonképpen megalapítója, s hogy Newton gravitációs törvényét Kepler mindhárom törvénye, sőt a harmadik kifejezetten is magában foglalja. Amit Hegel az ő „Természetfilozófia”-jának 270. paragrafusában és e szakasz pótlékaiban (Hegels Werke [Hegel Művei], 1842, VII. köt. 98. és 113—115. old.) néhány egyszerű egyenlettel bebizonyít, az a legújabb matematikai mechanika eredményeként található fel újra Gustav Kirchhoffnál, („Vorlesungen über mathematische Physik” [„Előadások a matematikai fizika köréből” — Szerk.] 2. kiadás, Lipcse 1887, 10. old.), mégpedig lényegileg ugyanabban a legelőször Hegel által kifejezett, egyszerű, matematikai alakban. A természetfilozófusok úgy viszonylanak a tudatosan dialektikus természettudományhoz, mint az utópisták a modern kommunizmusához. (Engels jegyzete.)

letesen kifejtem, nevezetesen hegeli alakjában az a hibája volt, hogy nem ismerte el a természet fejlődését az időben, nem ismert el „egymásutániségot”, csupán „egymásmellettséget”. Ez egyrészt magában a hegeli rendszerben gyökerezett, amely csak a „szellem”-nek tulajdonított történelmi továbbfejlődést, másrészt a természettudományok akkori általános állásában. Ilymódon Hegel itt messze Kant mögé zuhant vissza, akinek ködelmélete már a naprendszer keletkezését, és akinek a föld forgásának a tengerdagály általi gátlásáról szóló felfedezése már a naprendszer pusztulását is meghirdette. És végül, az én feladatom nem lehetett az, hogy a dialektikus törvényeket a természetbe beleszerkesszem, hanem az, hogy őket a természetben megtaláljam és belőle kifejtssem.

Ezt azonban összefüggően és minden egyes területen megcsinálni óriási munka. Nemcsak azért, mert az a terület, amelyet jól kell ismerni, csaknem mérhetetlen, hanem azért is, mert ezen az egész területen maga a természettudomány is oly hatalmas átalakulási folyamaton megy át, hogy az is alig tudja követni, akinek e célra egész szabadideje rendelkezésére áll. Marx Károly halála óta azonban sürgősebb kötelességek foglalták le időmet, így hát munkámat kénytelen voltam félbeszakítani. Egyelőre meg kell elégednem az e munkában megadott utalásokkal, és meg kell várnom, lesz-e valamikor később alkalmam arra, hogy az elért eredményeket összegyűjtssem és kiadjam, talán Marx hátrahagyott, rendkívül fontos matematikai kézírataival együtt.

Lehetséges azonban, hogy az elméleti természettudomány haladása munkámat nagyrészt vagy teljesen fölöslegessé teszi. Mert az a forradalom, melyre az elméleti természettudomány a tömegesen szaporodó, tisztán empirikus felfedezések rendszerezésének pusztá szükségessége folytán rákényszerül, olyan természetű, hogy a természeti folyamatok dialektikus jellegét még a legmakacsabbul ellenszegülő empirikusban is egyre jobban tudatosítania kell. A régi, merev ellentétek, az élesen megvont, áthághatatlan határvonalak mindinkább eltűnnek. Az utolsó „valódi” gázok cseppfolyósítása óta, annak a bebizonyítása óta, hogy a test olyan állapotba hozható, amelyben a cseppfolyós és gáznemű állapot többé meg nem különböztethető, a halmazállapotok elvesztették előbbi abszolút jellegük utolsó maradványát is. A kinetikus gáz-

elmélet törvényével, mely szerint a tökéletes gázokban az egyes gázmolekulák mozgási sebességének négyzetei azonos hőmérséklet mellett fordított arányban állanak a molekulasúlyokkal, a hő egyenesen is a közvetlenül ilyenekként mérhető mozgási formák sorába lépett. Míg még tíz évvel ezelőtt a mozgás újonnan felfedezett nagy alaptörvényét csupán az energia *megmaradása* törvényeként, csupán a mozgás elpusztíthatatlansága és létrehozhatatlansága kifejezéseként, vagyis csupán mennyiségi oldaláról fogták fel, most e szűk, negatív kifejezést mindinkább az energia *átalakulásának* pozitív kifejezése szorítja ki, amelyben a folyamat minőségi tartalma első ízben lép jogaiba, s amelyben a világon kívüli teremtre való emlékezés utolsó nyoma is elenyészett. Ma már nem kell többé újdonságként prédikálni azt, hogy a mozgás (az úgynevezett energia) tömege nem változik, ha kinetikai energiából (úgynevezett mechanikai erőből) elektromossággá, hővé, potenciális helyzeti energiává alakul át és megfordítva; ez a gondolat végleg megszerzett alapjául szolgál maga az átalakulási folyamat, a nagy alapfolyamat most már sokkal tartalmasabb vizsgálatának, amelynek megismerésében a természet teljes megismerése összegeződik. S amióta a biológiát a fejlődéstudomány fényénél művelik, azóta a szerves természet területén az osztályozás egyik merev határvonala a másik után enyészik el. A csaknem osztályozhatatlan közbeeső tagok napról-napra szaporodnak, a tüzetesebb vizsgálat szervezeteket egyik osztályból a másikba dob, és csaknem hitelekké vált megkülönböztető jelek elveszítik feltétlen érvényüket: ma már vannak tojásrakó emlőseink, és, ha a hír igaznak bizonyul, négylábónjáró madaraink is. Ha Virchow már évekkel ezelőtt kénytelen volt a sejt felfedezése következtében az állati egyed egységét — inkább haladó*, mintsem természettudományos és dialektikus módon — sejtállamok szövetségévé feloldani, úgy az állati (tehát egyúttal az emberi) egyediség fogalma még sokkal bonyolultabbá válik a magasabbrendű állatok testében amöbaszerűen ide-oda mászkáló fehér véresejtek felfedezése következtében. De éppen a kiegyenlíthetetlennek és megoldhatatlannak kép-

* Célzás arra, hogy Virchow a liberális „haladó” párthoz tartozott. — Szerk.

zelt sarkellentétek, az erőszakosan megrögzített határvonalak és osztálymegkülönböztetések adták meg a modern elméleti természettudományok korlátolt és metafizikai jellegét. Az a felismerés, hogy ezek az ellentétek és különbségek előfordulnak ugyan a természetben, de csak relatív érvénnyel, hogy ellenben képzelt merevségüket és abszolút érvényességüket csak a mi elmélkedésünk vitte bele a természetbe — ez a felismerés képezi a természet dialektikus felfogásának magvát. El lehet jutni hozzá úgy, hogy az embert a természettudomány egyre halmozódó tényei kényszerítik rá; könnyebben jutunk el hozzá, ha e tények dialektikus jellegét a dialektikus gondolkodás törvényeinek ismeretével vesszük szemügyre. A természettudomány ma már mindenestre eljutott odáig, hogy a dialektikus összefoglalást nem kerülheti el többé. De meg fogja magának könnyíteni ezt a folyamatot, ha nem felejt el, hogy a tapasztalatait összegező eredmények — fogalmak, de azt sem, hogy a fogalmakkal való bánás művészete nem veleszületett és nem is a közönséges, köznapi tudatban megadott képesség, hanem tényleges gondolkodást követel, amely gondolkodásnak éppúgy hosszú tapasztalati története van, sem több, sem kevesebb, mint a tapasztalati természetkutatásnak. Éppen azért, hogy a filozófia harmadfélezer esztendőös fejlődésének eredményeit magáévá teszi, szabadul meg egyrészt minden külön, kívül és fölötté álló természetfilozófiától, másrészt pedig saját, az angol empirizmustól örökölt, korlátolt gondolkodási módszerétől is.

London, 1885 szeptember 23-án.

III

Az itt következő új kiadás, néhány teljesen jelentéktelen stiláris változtatástól eltekintve, az előbbinek lenyomata. Csupán egy fejezetben, a második rész „A „Kritikai történet”-ből” című, 10. fejezetében engedtem meg magamnak lényeges betoldásokat, mégpedig a következő okokból.

Mint már a második kiadáshoz írt előszóban említettem, ez a fejezet minden lényeges részében Marxtól származik. Első, újság-

cikknek szánt fogalmazásában a marxi kéziratot jelentékenyen meg kellett kurtítanom, mégpedig éppen azokban a részeiben, amelyekben a Dühring-féle tételek kritikája Marxnak a politikai gazdaságtan története köréből való önálló fejtegetéseivel szemben háttérbe szorul. Ezek azonban a kéziratnak éppen ama részei, amelyek még ma is a legnagyobb és legmaradandóbb érdekűek. Kötelességemnek tartom, hogy azokat a fejtegetéseket, amelyekben Marx olyan embereket, mint Petty, North, Locke, Hume a klasszikus politikai gazdaságtan megteremtésében az őket megillető helyükre állít, méginkább azonban, hogy Quesnay „gazdasági táblázat”-ának, ennek az egész modern politikai gazdaságtan számára megoldatlannul maradt szfinksz-talánynak marxi kiderítését, lehetőleg teljesen és szószerint adjam. Azt viszont, ami kizárólag Dühring úr írásaira vonatkozott, amennyire az összefüggés megengedte, kihagytam.

Egyebekben tökéletesen meg lehetek elégedve azzal, hogy az e munkában képviselt nézetek az előző kiadás megjelenése óta milyen mértékben terjedtek el a tudomány és a munkásosztály köztudatában, és pedig a világ minden civilizált országában.

London, 1894 május 23-án.

Engels F.

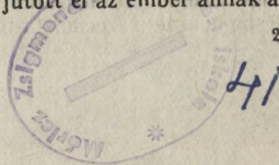
BEVEZETÉS

I. ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK

A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosok és vagyontalanok, a tőkések és bér munkások között a modern társadalomban uralkodó osztályellentét, másrészt a termelésben uralkodó anarchia megfigyelésének terméke. Elméleti alakját tekintve azonban eleinte úgy tűnik fel, mint azoknak az alapelveknek — állítólag következetesebb — továbbfejlesztése, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói fejtettek ki. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készentalált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire az [anyagi] gazdasági tények talajában gyökerezett is.

Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára felvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el semmiféle külső tekintélyt, bármi lett légyen is az. Vallást, természetfelfogást, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kell létezését az ész bírói széke előtt, vagy le kell mondania a létről. A gondolkodó értelem lett mindennek egyedüli mértéke. Ez volt az az idő, amikor, mint Hegel mondja, a világot fejtetőre állították,* először abban az értelemben,

* [A francia forradalomra vonatkozó rész a következő: „A jog gondolata, fogalma egy csapásra jutott érvényre, s ezzel szemben a jogtalanság ósdi váza nem tudott ellenállást kifejteni. A jog gondolatának megfelelően építették tehát most az alkotmányt és ezután mindennek ezen kell majd alapulnia. Amióta a nap az égboltozaton áll, és körülötte a bolygók keringenek, még soha senki nem látta, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatra támaszkodjék és a valóságot eszerint építse fel. Anaxagoras mondotta legelőbb, hogy a Nous, az ész kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember annak a

hogy az emberi agy és gondolkodása segítségével megállapított tételek arra tartottak igényt, hogy minden emberi cselekedet és társadalmasulás alapjának ismerjék el őket; utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan teljesen felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden hagyományos nézetet, mint észszerűtlent, a lomtárba dobtak; a világot mindezideig csupán előítéletek vezették; az egész mult csupán szánalmat és megvetést érdemelt. Csak most kelt fel a nap, [megszületett az ész birodalma]; mátol kezdve a habonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki fogják szorítani az örök igazság, az örök igazságosság, a természetben gyökerező egyenlőség és az elidegeníthetetlen emberi jogok.

Ma tudjuk, hogy az ész e birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma, hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban öltött alakot, hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki, hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének — a polgári tulajdont proklamálták, és hogy az észállam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés, polgári, demokratikus köztársaság formájában valósult meg és csakis így valósulhatott meg. A XVIII. század nagy gondolkodói éppoly kevésbé tudták áthágni a korlátokat, melyeket koruk állított eléjük, mint valamennyi elődjük.

A feudális nemesség és [az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő] polgárság között fennálló ellentét mellett azonban megvolt a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, a gazdag ingyenélők és a dolgozó szegények közti általános ellentét. Éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy ne egy bizonyos osztály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tűntessék fel magukat. Sőt mi több, a burzsoázia

felismeréséhez, hogy a gondolatnak kell a szellemi valóságot kormányoznia. *Gyönyörű napfelkelte volt tehát ez. Minden gondolkodó lény egvűtt ünnepelte ezt a korszakot Fennköli meghatottság uralkodott abban az időben, a szellem lel esültége borzongatta végig a világot, mintha csak most érkezett volna el az isteninek a világgal való kiengesztelődése*” (Hegel. „Philosophie der Geschichte” — „Történelemfilozófia” — Szerk.), 1840, 535. old.) — Nem volna-e már legfőbb ideje, hogy a boldogult Hegel professzor ily közveszélyes, felforgató tanai ellen működésbe hozzák a szocialista-törvényt? — (Engels jegyzete.)

keletkezése pillanatától fogva meg volt terhelve saját ellentétével: kapitalisták nem létezhetnek bér munkások nélkül, és amilyen arányban a középkori céhmester modern burzsoává lett, ugyanolyan arányban fejlődött a céhlegény és a céhenkívüli napszámos proletárrá. És ha a polgárság nagyjában és egészében igényt tartott is annak elismerésére, hogy a nemességgel folytatott harcában egyúttal az akkori idők különböző dolgozó osztályainak érdekeit is képviseli, minden nagyobb polgári mozgalomnál mégis fellobbantak annak az osztálynak önálló megmozdulásai, amely a modern proletariátus többé vagy kevésbbé kifejlődött elődje volt. Így a német reformáció és parasztháború korában a Thomas Münzer-féle irányzat; * a nagy angol forradalomban a levellerek; ** a nagy francia forradalomban Babeuf. A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték: a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utópikus leírásai, *** a XVIII. században pedig már kifejezetten kommunista elméletek (Morelly és Mably). Az egyenlőség követelését többé nem korlátozták a politikai jogokra, hanem kiterjesztették az egyének társadalmi helyzetére is, nemcsak az osztálykülönbségeket akarták megszüntetni, de magukat az osztálykülönbségeket is. Az új tan első megnyilvánulási formája ily módon egy askétikus [az élet minden élvezetét megvető], Spártához kapcsolódó kommunizmus volt. Azután a három nagy utópista következett: Saint-Simon, akinél a polgári irányzat a proletár irányzat mellett bizonyos fokban még érvényesült; Fourier és Owen, aki a legfejlettebb kapitalista termelés országában, e termelési rend által létrehozott ellentétek befolyása alatt, közvetlenül a francia materializmushoz

* E mondat helyett — [Így a német reformáció és a parasztháború korában az újrakeresztelők és Thomas Münzer]. — Újrakeresztelők (anabaptisták) — vallásos szekta a XVI. századbeli reformáció idejében, amely az életnek kommunisztikus alapokra való átépítése követelésével lépett fel. — Szerk.

** Levellerek (egyenlősítők) — így nevezték a városok és falvak plebejus elemei mozgalmának képviselőit, akik az 1648-as forradalom idejében Angliában a legradikálisabb demokratikus követelésekkel léptek fel. — Szerk.

*** Engels Thomas Morusnak (XVI. század) és Campanellának (XVII. század), az utópista kommunizmus képviselőinek műveit tartja szem előtt. — Szerk.

kapcsolódva, rendszeresen fejtette ki az osztálykülönbségek megszüntetésére irányuló javaslatait.

Mindháromuk közös vonása, hogy nem az időközben történelmileg kialakult proletariátus érdekeinek képviselőiként lépnek fel. Mint a felvilágosítók, ők sem [mindenekelőtt] egy bizonyos társadalmi osztályt, hanem [azonnal] az egész emberiséget akarják felszabadítani. Mint azok, ők is az ész és az örök igazságosság birodalmát akarják megvalósítani, de birodalmuk mint ég és föld különbözik a felvilágosodás kora képviselőinek birodalmától. Az a polgári világ, amely e felvilágosítók elvei szerint van berendezve, szintén értelmetlen és igazságtalan és ezért ugyanúgy az elvetendő dolgok szemétdombjára vándorol, mint a hűbériség és az összes előbbi társadalmi állapotok. Hogy ezideig nem az igazi ész és igazságosság uralkodott a világon, az onnan ered, hogy ezideig nem ismerték fel őket helyesen. Hiányzott ugyanis a lángeszű egyén, aki most, íme, megjelent és aki felismerte az igazságot. Hogy most jelent meg, hogy az igazságot éppen most ismerték fel, az nem a történelmi fejlődés összefüggéséből szükségszerűen folyó, elkerülhetetlen esemény, hanem tisztára szerencse dolga. Éppúgy születethetett volna 500 évvel korábban is, és akkor megkímélte volna az emberiséget 500 esztendő tévelygésétől, küzdelmeitől és szenvedéseitől.

Ez a szemléletmód lényegében az összes angol és francia és, Weitlinget is beleszámítva, az első német szocialisták szemléletmódja.* A szocializmus [valamennyiük számára] az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független — tiszta véletlen, mikor és hol fedezik fel. Emellett aztán az abszolút igazság, ész és igazságosság megint minden iskolaalapítónál különböző; és mert az abszolút igazság, ész és igazságosság különleges fajtáját mindegyikük szubjektív értelme, életfeltételei, ismereteiknek és

* E mondat helyett — [Az utópisták szemléletmódja sokáig uralkodott a XIX. század szocialista nézetein és uralkodik részben még ma is. E szemléletmódnak hódoltak még a legutóbbi időkig is az összes francia és angol szocialisták, ezt tette magáévá Weitlinggel egyetemben a korábbi német kommunizmus is.]

ismét csak gondolkodásuk fejlettségének mértéke határozza meg, az abszolút igazságok ez összeütközésében nem lehetséges más megoldás, mint az, hogy egymást kölcsönösen lekoptassák. Ebből aztán nem jöhetett létre más, mint az eklektikus átlagszocializmus egy fajtája, amely valóban mindmáig is uralkodik Franciaország és Anglia legtöbb szocialista munkásának fejében, egy, a különböző szektaalapítók kevésbé szemetszűrő kritikai fejtegetéseiből, gazdasági tantételeiből, társadalmi jövőelképzeléseiből álló, felette sokféle árnyalatot megengedő keverék, mely annál könnyebben jön létre, minél inkább csiszolódnak le az egyes alkotórészekről a vita sodrában a határozottság éles szegletei, mint kavicsokról a patakban. Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani.

Időközben a XVIII. század francia filozófiája mellett és után létrejött az újabb német filozófia, mely Hegellel záródott le. E német filozófia legnagyobb érdeme a dialektikának, mint a gondolkodás legmagasabb formájának újrafelvétele volt. A régi görög filozófusok valamennyien született, ösztönös dialektikusok voltak, és Aristoteles, valamennyiük között a legegységesebb koponya, már vizsgálat tárgyává tette a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit. Az újabb filozófia ellenben, bár a dialektikának benne is voltak ragyogó képviselői (például Descartes és Spinoza), kiváltképpen angol befolyás alatt, egyre inkább és inkább rekedt meg az úgynevezett metafizikai gondolkodásmódban, amely a XVIII. század franciáit is, legalább is sajátképpen filozófiai munkáikban, csaknem kizárólagos uralma alatt tartotta. A tulajdonképpen filozófia keretein kívül ők is képesek voltak dialektikus mesterműveket alkotni; csak Diderot művére, „Rameau unokaöccse”-re és Rousseau-nak az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezésére emlékeztetünk. — Mindkét gondolkodási módszer lényegét röviden itt ismertetjük; utóbb részletesebben kell majd velük foglalkoznunk.

Ha a természetet vagy az emberiség történelmét, vagy saját szellemi tevékenységünket gondolkodó vizsgálatnak vetjük alá, mindenekelőtt az összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik,

keletkezik és elmúlik. [Mindenekelőtt tehát az összképet látjuk, melyben a részletek még többé-kevésbé háttérben maradnak, inkább a mozgásra, az átmenetekre, az összefüggésekre figyelünk, semmint arra, *ami* mozog, másba megy át és összefügg.] Ez az eredeti, naív, de lényegében helyes világszemlélet a régi görög filozófiáé s először Herakleitos mondta ki világosan: Minden van és egyúttal nincs is, mert minden *folyik*, állandó változásban, állandó keletkezésben és elmúlásban van. Ez a szemlélet azonban, bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza a részleteket, amelyekből ez az összkép egybeáll; és amíg erre nem vagyunk képesek,* addig az összképpel sem vagyunk tisztában. Hogy e részleteket megismerjük, ki kell őket emelnünk természeti vagy történelmi összefüggésükből és mivoltuk, különleges okaik és hatásaik stb. szerint mind-egyiküket külön-külön kell vizsgálat alá vennünk. Ez mindenekelőtt a természettudomány és a történelem feladata, oly kutatási ágaké, melyek a klasszikus idők görögjeinél érthető okokból csak alárendelt jelentőségűek voltak, mert [e kutatásokhoz] mindenekelőtt az anyagot kellett összehordaniok. [Csak a természeti és történelmi anyagnak bizonyos mértékben való összegyűjtése után veheti kezdetét a kritikai megrostálás, az összehasonlítás, illetőleg az osztályokba, rendekbe és fajtákba való beosztás.] Az exakt természetkutatás kezdetét [ennélfogva] csak az alexandriai korszak görögjei és később, a középkorban, az arabok fejlesztik tovább; az igazi természettudomány pedig csak a XV. század második felében kezdődött és ettől fogva állandóan növekvő gyorsasággal haladt előre. A természetnek egyes részeire való bontása, a különböző természeti folyamatoknak és természeti tárgyaknak meghatározott osztályokba való elkülönítése, a szerves testek belsejének sokféle bonctani, alkatuk szerinti vizsgálata volt annak az óriási haladásnak alapfeltétele, amelyet az utolsó négyszáz esztendő a természet megismerésében magával hozott. De a vizsgálatnak ez a módja azt a szokást is örökre hagyta, hogy a természeti tárgyakat és a természeti folyamatokat elszigeteltségükben a nagy általános összefüggésen kívül fogjuk fel, tehát nem mozgásukban, hanem nyugalmi

* „erre nem vagyunk képesek” helyett — [ezeket nem ismerjük].

állapotukban, nem lényegükben változó, hanem megrögzített adottságokként, nem életükben, hanem holtukban. És azzal, hogy ez a szemléletmód, amint ez Bacon és Locke révén történt, átment a természettudományból a filozófiába, megteremtette az utolsó évszázadok sajátos korlátoltságát, a metafizikai gondolkodásmódot.

A metafizikus számára a dolgok és gondolati képmásaik, a fogalmak, a vizsgálatnak egyedülálló, egymásután és egymás nélkül szemlélendő szilárd, merev, egyszersmindenkorra megadott tárgyai. A metafizikus csupa kapcsolat nélküli ellentétekben gondolkodik, így beszél: igen, igen, nem, nem, ami pedig ezen túl van, az a gonosztól való. Számára valamely dolog vagy van, vagy nincs: éppoly kevésbé lehet valamely dolog egyidejűleg önmaga és valamely más. Pozitív és negatív feltétlenül kizárják egymást; ok és okozat éppoly merev ellentétben állanak egymással. Ez a gondolkodásmód azért látszik első pillantásra szerfelett elfogadhatónak, mert az úgynevezett józan emberi észnek is ez a gondolkodásmódja. De a józan ész bármily nagy legény is négy fal övezte hétköznapi birodalmában, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás tágas világába. A metafizikai szemléletmód is bár széles, mindenkor a tárgy természetének megfelelően kiterjedt területeken jogosult, sőt szükséges, előbb vagy utóbb mégis mindannyiszor korlátba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, szűkké, elvonttá válik és feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik, mert az egyes dolgoktól nem látja összefüggésüket, létezésüktől nem látja keletkezésüket és elmúlásukat, nyugalmuiktól nem látja mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt. Mindennapi esetekben például tudjuk és határozottsággal meg tudjuk mondani, hogy egy állat létezik-e vagy sem; behatóbb vizsgálatnál azonban úgy találjuk, hogy ez némelykor felettébb bonyolult dolog, mint ezt nagyon jól tudják a jogászok, akik hasztalan vesződtek azzal, hogy megtalálják azt az észszerű határvonalat, amelyen túl a gyermeknek az anyaméhben való elpusztítása gyilkosság. És éppoly lehetetlen megállapítani a halál pillanatát, mert a fiziológia kimutatja, hogy a halál nem egyszerre bekövetkező, pillanatnyi esemény, hanem igen hosszadalmas folyamat. Éppígy minden szerves lény minden pillanatban ugyanaz és nem ugyanaz, minden pillanatban feldolgoz kívülről kapott anyagokat és másokat ki-

választ, testében minden pillanatban elhalnak sejtek és újak képződnek; hosszabb-rövidebb idő után e test anyaga teljesen megújult, más anyagatomokkal pótlódott, úgyhogy minden szerves lény állandóan ugyanaz és mégis más. Behatóbb vizsgálattal azt is megállapíthatjuk, hogy egy ellentét két sarka, a pozitív és negatív éppúgy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogy ellentétes, s hogy minden ellentétességük ellenére egymást kölcsönösen áthatják; ugyanígy megállapíthatjuk, hogy ok és okozat oly fogalmak, melyek, mint ilyenek, csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek, hogy azonban, mihelyt az egyes esetet a világ egészével való általános összefüggésében nézzük, összefolynak, feloldódnak az egyetemes kölcsönhatások szemléletében, ahol okok és okozatok folyton cserélik helyüket, s az, ami most vagy itt okozat, máskor és másutt okká lesz és megfordítva.

Mind e folyamatok és gondolkodási módszerek nem illenek bele a metafizikai gondolkodás keretébe. A dialektika számára ellenben, mely a dolgokat és fogalmi képmásaikat lényegileg összefüggésükben, láncolatukban, mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban fogja fel, oly folyamatok, mint az említettek, saját eljárási módjának mindmégannyi igazolásai. A természet a dialektika próbaköve, s el kell ismernünk, hogy a modern természettudomány e próba számára szerfölött gazdag, napról-napra halmozódó anyagot szolgáltatott, s ezzel bebizonyította, hogy a természetben végső fokon minden dialektikusan, nem pedig metafizikusan történik, [hogy a természet nem egy állandóan visszatérő körnek örök egyformaságában mozog, hanem valóságos történelmet él át. Mindenekelőtt Darwint kell itt megemlítenünk, aki a metafizikai természetfelfogásra a leghatalmasabb csapást mérte annak a kimutatásával, hogy az egész mai szerves természet, növények és állatok, tehát az ember is, évmilliók óta tartó fejlődési folyamat terméke]. Minthogy azonban azokat a természetkutatókat, akik megtanultak dialektikusan gondolkodni, mindezekig ujjainkon számolhatjuk meg, a felfedezett eredményeknek a hagyományos gondolkodásmóddal való ezen összeütközéséből megérthető az a határtalan zűrzavar, amely most az elméleti természettudományban uralkodik és tanítványokat, írókat és olvasókat egyaránt kétségbeejt.

A világegyetemnek, fejlődésének és az emberiség fejlődésének, valamint a fejlődésnek az emberek fejében való tükörképének szabatos leírása tehát csakis dialektikus úton, a keletkezés és elmúlás, a haladást vagy visszaesést jelentő változások általános kölcsönhatásának állandó tekintetbevételével jöhet létre. És az újabb német filozófia csakugyan nyomban ebben az értelemben lépett fel. Kant azzal kezdte pályafutását, hogy a stabil newtoni naprendszert és ennek — a híres első lökés megtörténte után — örök tartamát történelmi folyamattá, a nap és az összes bolygók forgó ködtömegből való keletkezésévé oldotta fel. Emellett már azt a következtetést is levonta, hogy e keletkezéssel egyben a naprendszer jövődő pusztulása is szükségképpen adva van. Kant e felfogását fél évszázaddal utóbb Laplace matematikailag alapozta meg, és további fél évszázaddal később a spektroszkóp ilyen izzó állapotban levő, a sűrűsödés különböző fokain álló gáztömegeknek a világűrben való jelenlétét mutatta ki.

Ez újabb német filozófia a hegeli rendszerben nyerte betetőzését, amely az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben — és ez nagy érdeme — ábrázolja folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, s amely megkísérli, hogy a belső összefüggést e mozgásban és fejlődésben kimutassa. Az emberiség történelme e nézőpontból többé nem értelmetlen erőszakoskodások vad zűrzavarának látszott — amelyek a most megérett filozófus-elme ítélőszéke előtt mind egyformán elvetendőek, s amelyeket legjobb mihamarább elfelejteni —, hanem maga az emberiség fejlődési folyamatának, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamatot lassú, fokozatos menetének minden tévútján nyomon kövesse, és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét.

Hogy Hegel [a hegeli rendszer] ezt a [maga elé tűzött] feladatot nem oldotta meg, itt közömbös. Korszakalkotó érdeme volt, hogy kitűzte. Oly feladat ez, melyet egy ember egymagában sohasem tud majd megoldani. Jóllehet Hegel — Saint-Simon mellett — kora legeggyetemesebb elméje volt, mégis korlátok közé volt szorítva először, saját ismereteinek szükségszerűen korlátozott terjedelme, másodszor, korának terjedelemben és mélységben ugyan-

csak korlátozott ismeretei és nézetei által. Ehhez azonban még egy harmadik körülmény járult. Hegel idealista volt, vagyis számára agyának gondolatai nem a valóságos dolgok és folyamatok többé-kevésbé elvont képmásai voltak, hanem megfordítva: a dolgok és fejlődésük voltak csupán a valahol,* már a világ keletkezése előtt létezett „eszme” megvalósult képmásai. Ezzel minden a fejetetejére volt állítva és a világ valóságos összefüggése teljesen visszajára volt fordítva. És [ezért] bármily helyesen és zseniálisan fogott is fel Hegel egyes részletösszefüggéseket, a felsorolt okoknak mégis oda kellett vezetniök, hogy a részletekben is sok minden foltozott, mesterkéltné, konstruáltné, röviden: visszás lett. A hegeli rendszer, mint ilyen, óriási koraszülött volt — azonban utolsó is a maga nemében. Még egy gyógyíthatatlan belső ellentmondásban szenvedett ugyanis: egyrészt lényeges előfeltétele volt az a történelmi felfogás, mely szerint az emberi történelem fejlődési folyamat, amely természeténél fogva nem lelheti intellektuális betetőzését egy úgynevezett abszolút igazság felfedezésében, másrészt azonban önmagát éppen ez abszolút igazság összefoglalatának állítja. A természet és történelem megismerésének mindent átfogó, egy-szersmindenkorra lezáró rendszere ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel, ami azonban legkevéssbé sem zárja ki, hanem ellenkezőleg, magában foglalja, hogy az egész külső világ rendszeres megismerése nemzedékről-nemzedékre óriási haladást tehet [előre].

Az eddigi német idealizmus teljes visszásságának felismerése szükségképpen a materializmushoz vezetett, de hangsúlyozzuk, nem a XVIII. század tisztán metafizikai, kizárólagosan mechanikus materializmusához. Minden korábbi történelemnek naívan forradalmi, egyszerű elvetésével szemben a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, és feladatának e folyamat mozgási törvényeinek felfedezését tekinti. A XVIII. század franciáinál és [még] Hegelnél is uralkodó természetfelfogással szemben, mely a természetet szűk körpályákon mozgó, [örökké] változatlanul maradó egésznek tartotta — örök égitestekkel, ahogy Newton, és a szerves lények változatlan fajaival, ahogy Linné taní-

* „valahol” helyett — [valamiképpen].

totta —, a modern materializmus a természettudomány újabb vívmányait abban foglalja össze, hogy a természetnek szintén megvan a maga, időben folyó története, hogy az égitestek éppúgy, mint az őket kedvező körülmények között benépesítő szervezetek fajai is, keletkeznek és elmúlnak, és hogy a körpályák, amennyiben egyáltalán szó lehet róluk, végtelenül nagyobb szerű méreteket öltenek. E modern materializmus mindkét esetben lényegénél fogva dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány fölött álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé azt a követelményt állítjuk, hogy tisztázza helyét a dolgok és a dolgok ismeretének egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden külön tudománya fölöslegessé válik. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan megmarad, az a gondolkodás és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más feloldódik a természet és a történelem pozitív tudományában.

Míg azonban a természetszemlélet fordulata* csak abban a mértékben mehetett végbe, amelyben a kutatás a megfelelő pozitív ismeretanyagot szolgáltatotta, addig már jóval előbb oly történelmi események éreztették hatásukat, amelyek a történetfelfogásban döntő fordulatot idéztek elő. 1831-ben Lyonban lezajlott az első munkásfelkelés. 1838—1842 közt csúcspontját érte el az első nemzeti méretű munkásmozgalom, az angol chartisták mozgalma. A proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc olyan mértékben lépett Európa leghaladottabb országai történelmének előterébe, amilyenben ott egyrészt a nagyipar, másrészt a burzsoázia újabban kivívott politikai uralma kifejlődött. A polgári gazdaságtannak a tőke és a munka érdekeinek azonosságát, a szabad verseny következményeképp létrejövő általános harmóniát és általános nép-jólétet hirdető tanításait egyre csattanósabban hazudtolták meg a tények. Mind e tényeket éppoly kevésbé lehetett immár figyelmen kívül hagyni, mint a francia és angol szocializmust, mely e tények elméleti, bár felette tökéletlen kifejezése volt. De a régi, idealista történelemfelfogás, melyet még nem sikerült kiszorítani, nem ismert anyagi érdeken alapuló osztályharcokat, egyáltalán

* „a természetszemlélet fordulata” helyett — [a természetszemléletben beállott fordulat].

nem ismert anyagi érdeket ; a termelés és minden gazdasági viszony csak úgy mellékesen, a „kultúrtörténet” alárendelt jelentőségű elemeként fordult benne elő. Az új tények arra kényszerítették a kutatókat, hogy az egész eddigi történelmet új vizsgálatnak vessék alá, s ekkor kiderült, hogy *minden* eddigi történet [az őszállapotok kivételével] osztályharcok története volt, hogy a társadalom ez egymás ellen harcoló osztályai mindenkor a termelési és forgalmi viszonyoknak, *egyszóval* koruk *gazdasági* viszonyainak termékei, hogy tehát a társadalom mindenkor gazdasági szerkezete az a reális alap, amelyből minden egyes történelmi korszak jogi és politikai intézményeinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb szemléleti módjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó. [Hegel a történetfelfogást megszabadította a metafizikától, dialektikussá tette — saját történetfelfogása azonban lényegében idealista volt.] Most az idealizmust kiűzték utolsó menedékéből, a történetfelfogásból, létrejött a materialista történetfelfogás és megtalálták az utat ahhoz, hogy az emberek tudatát létükből, ahelyett hogy, mint idáig történt, létüket tudatukból magyarázzák meg.

[Ennek megfelelően a szocializmust most már nem az egyik vagy másik zseniális koponya véletlen felfedezésének tekintették, hanem két történelmileg létrejött osztály, a proletariátus és a burzsoázia harca szükségszerű termékének. Feladata többé nem az volt, hogy a társadalomnak egy lehetőleg tökéletes rendszerét dolgozza ki, hanem az, hogy megvizsgálja azt a történelmi-gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközéseik szükségszerűen eredtek, s az ez által megteremtett gazdasági helyzetben az összeütközés megoldásának eszközeit felfedezze.] Ezzel a materialista történetfelfogással azonban az eddigi szocializmus éppúgy nem fért össze, mint a francia materializmus természetfelfogása a dialektikával és az újabb természettudománnyal. Az eddigi szocializmus bírálta ugyan a fennálló tőkés termelési módot és következményeit, de megmagyarázni nem tudta, nem tudott tehát végezni sem vele ; egyszerűen csak, mint rosszat, elvetni tudta. [Mennél hevesebben tüzelt a munkásosztálynak a kapitalista termelési módtól elválaszthatatlan kizsákmányolása ellen, annál kevésbé volt képes világosan megmondani, miben áll ez a kizsákmányolás és mikép jön létre.] A feladat azonban az volt,

hogy ezt a tőkés termelési módot egyrészt történelmi összefüggésében s egy meghatározott történelmi korszakban való szükségességében — tehát pusztulása szükségességét is — ábrázolják, másrészt pedig az is, hogy feltárják e termelési mód belső jellegét, amely még mindig rejtve volt, mert az eddigi bírálat sokkal inkább a kapitalizmus káros következményeivel, semmint magával fejlődése menetével foglalkozott. Ez az *értéktöbblet* felfedezésével történt meg. Bebizonyították, hogy a megfizetetlen munka kisajátítása a tőkés termelési módnak és a munkás általa véghezvitt kiszármányolásának alapformája, hogy a kapitalista, még akkor is, ha munkása munkaerejét teljes értékéért vásárolja meg, amellyel mint áru az árupiacon bír, több értéket sajtol ki belőle, mint amennyit fizetett érte; s hogy végső fokon ez az értéktöbblet az az értékösszeg, amelyből az állandóan növekvő tőketőmeg a birtokos osztályok kezeiben felhalmozódik. Mind a tőkés termelésnek, mind a tőke termelésének létrejöttét megmagyarázták.

E két nagy felfedezést: a materialista történetfelfogást és a tőkés termelés titkának az értéktöbblet segítségével való leleplezését, *Marxnak* köszönjük. E két felfedezéssel a szocializmus tudománnyá lett, s a legközelebbi feladata — ennek további kidolgozása minden részletében és összefüggésében.

Nagyjából ilyen volt a helyzet az elméleti szocializmus és az elhúnyt filozófia területén, amikor Eugen Dühring úr jókora robajjal a színre ugrott és bejelentette, hogy ő a filozófiát, a politikai gazdaságtant és a szocializmust teljességgel felforgatta.

Lássuk csak, mit ígér nekünk Dühring úr és — mit vált be.

II. AMIT DÜHRING ÚR ÍGÉR

Tárgyunkkal legközelebbi vonatkozásban Dühring úr következő írásai állanak: „Kursus der Philosophie”, „Kursus der National- und Sozialökonomie” és „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus.”* Mindenekelőtt főként az első mű érdekkel bennünket.

* „A filozófia tanfolyama” — „A nemzet- és társadalomgazdaságtan tanfolyama” — „A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története” — Szerk.

Mindjárt az első oldalon Dühring úr bejelenti magáról, hogy ő „az az ember, aki ennek a hatalomnak (a filozófiának) *képviselője* a maga korában, és egyelőre belátható további fejlődése során, *igényt tart*”. A jelen és a „belátható” jövő egyetlen igazi filozófusának nyilvánítja tehát magát. Aki tőle eltér, az igazságtól tér el. Sok ember *gondolt* magáról ilyesmit már Dühring úr előtt, de — Richard Wagneren kívül — alighanem ő az első, aki ezt önmagáról nyugodtan ki is mondja. Amellett az az igazság, amelyet ő hirdet, „a megfellebbezhetetlenül végleges igazság”.

Dühring úr filozófiája „a *természetes rendszer* vagy a *valóság-filozófia* ... a valóság olymódon van elgondolva benne, amely egy álomszerű és szubjektív módon korlátolt világelképzelésre való *minden hajlamot kizár*”. Ez a filozófia tehát olyan természetű, hogy Dühring urat személyes szubjektív korlátoltságának saját-maga által sem tagadható korlátai fölé emeli. Erre persze szüksége is van, ha képes akar lenni arra, hogy megfellebbezhetetlen végleges igazságokat állapítson meg, bár eddig még nem látjuk, hogy ez a csoda miképpen megy majd végbe.

Ez „a szellem számára önmagában értékes tudásnak természetes rendszere”, „anélkül hogy a gondolat mélységéből bármit is feláldozott volna, *biztonsággal megállapította* a lét alapformáit”. „Valódi kritikai álláspontjából” kifolyólag e rendszer „egy valóságos és eszerint a természet és az élet valóságára irányított olyan filozófia elemeit adja, amely nem tűr meg semmiféle pusztán látzólagos látóhatárt, hanem *a maga hatalmasan felforgató mozgásában a külső és belső természet minden földjét és egét feltárja*”; „új gondolkodási mód” ez s eredményei „alapjukban sajátos eredmények és nézetek ... rendszeralkotó gondolatok ... megállapított igazságok”. E rendszerben „olyan munka” van előttünk, „amely erejét a koncentrált kezdeményezésben kell, hogy keresse” — bármit jelentsen is ez; egy „*gyökerekig hatoló*” vizsgálat ... *gyökeres* tudomány ... dolgokról és emberekről való *szigorúan tudományos* felfogás ... *minden oldalról áthatoló* gondolatmunka ... a gondolat hatalma alá vehető előfeltételek és következmények *teremtő* felvázolása ... „*abszolút alapvető*”. Gazdasági és politikai téren nemcsak „történelmileg és rendszeresen átfogó munkákat” nyújt nekünk, melyek közül a történelmieket ezenfelül „*saját nagystílű*”.

történetábrázolásom” által tűnnek ki, s melyek a gazdaságtanban „teremtő fordulatokat” hoztak létre, hanem művét a jövődő társadalomnak egy saját, teljesen kidolgozott szocialista tervével zárja le, amely „egy világos és a legmélyebb gyökerekig hatoló elméletnek gyakorlati gyümölcse” és ezért éppoly csalhatatlan és egyedül üdvöztető, mint a dühringi filozófia. Mert „csak abban a szocialista alakulatban, melyet én az én «A nemzet- és társadalomgazdaságtan» című művemben ismertettem, léphet egy valódi saját tulajdon a pusztán látszólagos és ideiglenes vagy pedig erőszakos tulajdon helyébe”. A jövőnek pediglen ehhez kell igazodnia.

Dühring úr e Dühring úr általi dicsőítéseinek csokrát könnyűszerrel tízszeresére lehetne növelni. E csokor bizonyára máris felébresztett némi kétségeket az olvasóban aziránt, vajjon csakugyan filozófussal van-e dolga, vagy valami — de kérnünk kell az olvasót, halassza el ítéletét, míg közelebbről meg nem ismerkedett Dühring úrnak említett gyökerességével. A fenti csokrot is csak azért adjuk, hogy megmutassuk, hogy nem közönséges filozófus és szocialista áll előttünk, aki gondolatait egyszerűen kimondja és a további fejlődésre bízza, hogy értékük felől döntsön, hanem egy egészen rendkívüli lény, aki azt állítja magáról, hogy nem kevésbbé csalhatatlan, mint a pápa, és akinek egyedül üdvöztető tanát egyszerűen el kell fogadnunk, ha nem akarunk a legelvetendőbb eretnekség bűnébe esni. Egyáltalán nem ama munkák egyikével van dolgunk, amelyekben minden ország szocialista irodalma, s újabban a német is, bővelkedik, amely munkákban különböző kaliberű emberek a világ legőszintébb módján igyekeznek tisztába jönni oly kérdésekkel, melyeknek megválaszolására talán többé vagy kevésbbé hiányzik az anyaguk; amely munkáknak lehetnek ugyan tudományos és irodalmi fogyatékságaik, de amelyeknél a szocialista jószándék mindig elismerésre méltó. Ellenkezőleg, Dühring úr olyan tételeket talál fel nekünk, amelyeket megfellebbezhetetlenül végleges igazságoknak nyilvánít ki; melyek mellett tehát minden más vélemény már eleve hamis; s miként övé a kizárólagos igazság, övé a vizsgálat egyetlen szigorúan tudományos módszere is, amely mellett a többi mind tudománytalan. Vagy igaza van — és akkor minden idők legnagyobb lángelméje, az első emberfeletti, mert csalhatatlan ember előtt állunk. Vagy nincs igaza, s

akkor, bármilyen legyen is az ítéletünk, esetleges jószándékának jóindulatú tekintetbevétele még mindig halálos sértés volna Dühring úr számára.

Ha valakinek birtokában van a megfellebbezhetetlenül végleges igazság és az egyetlen szigorú tudományosság, akkor magától értetődően meglehetősen megvetéssel kell viseltetnie a többi, tévelygő és tudománytalan emberrel szemben. Nem szabad tehát csodálkoznunk azon, ha Dühring úr a legmélyebb megvetés hangján beszél elődeiről, és ha csak kevés, kivételképpen általa kinevezett nagy ember talál kegyelmet az ő gyökerességének színe előtt.

Halljuk legelőbb is, mit mond a filozófusokról: „A minden jobb meggyőződés híján való *Leibniz*, ... ez az összes lehetséges udvaronc-filozófusok legjobbika.” *Kantot* valahogy még csak tűri; utána azonban minden fenekestől felfordult: következtek a „legközelebbi epigonok, tehát nevezetesen egy *Fichte* és *Schelling* garázdaságai és éppoly ügyefogyott, mint széllebbélt balgaságai... tudatlan természet-bölcselet és szörnyűséges torzképei... a Kant utáni szörnyűségek” és „lázfantáziák”, melyeket „egy *Hegel*” tetézt be. Ez „Hegelzsargonban” beszélt és „ezenfelül még formában is tudománytalan modorának” és „megemészthetlenségeinek” révén elterjesztette a „Hegel-járványt”.

A természetbúvárok sem járnak jobban, de csak Darwin említi meg névszerint és így nekünk is erre kell szorítkoznunk: „Darwinisztikus félköltészet és átváltozási készség a felfogás durván érzéki korlátoltságával és a megkülönböztető készség tompaságával... Véleményünk szerint a tulajdonképpeni darwinizmus, amelytől a lamarcki megállapításokat természetesen el kell választani, nem egyéb, mint egy adag az emberiesség ellen irányuló állatiaság”.

A legrosszabbul azonban a szocialisták járnak. Az egy Louis Blanc-nak — valamennyiök közül a legjelentéktelenebbnek — kivételével egytől-egyig bűnösök és híjával vannak annak a dicsőségnek, amely Dühring úr előtt (vagy mögött) megilletné őket. És nemcsak igazság és tudományosság, ó nem, jellemük tekintetében is. Babeuf és néhány 1871-es kommunard kivételével, egyetlen „férfi” sincs köztük. A három utópistát „társadalmi alkimisták”-nak nevezi. Közülük Saint-Simonnal még kíméletesen bánt, ami-

kor csupán azt veti szemére, hogy „rajongó”, és résztvevően céloz arra, hogy vallási tébolyban szenvedett. Fourier-nél azonban Dühring úr teljesen kijön a sodrából. Mert Fourier „tanujelét adta az eszelősség minden elemének... eszmék, amelyeket egyébként leginkább a bolondok házában talál meg az ember... legvadabb álmok... az eszelősség termékei... A kimondhatatlanul együgyű Fourier”, ez a „gyermeki fejecske”, ez a „félkegyelmű” amellelt még csak nem is szocialista; falansztere egyáltalán nem az észszerű szocializmusnak egy darabja, hanem „egy, a közönséges kereskedelmi forgalom sablonja szerint konstruált torzképződmény”. És végül: „Ha (Fourier-nek Newtonról való) e nyilatkozatai... valakinek nem elegendők, hogy meggyőződjk róla, hogy Fourier nevében és az egész fourierizmusban csak az első szótag (fou = bolond) mond valami igazat, az alkalmasint *maga is besorozható a hülyék valamelyik kategóriájába.*” Végül Robert Owennek „bágyadt és szegényes eszméi voltak... az erkölcs kérdésében oly durva gondolkodása... egyes nyakatekertségig elfajult közhelyek... a józan észnek ellentmondó és durva felfogásmód... Owen gondolatmenete alig érdemes arra, hogy komolyabb kritika tárgyává tegye az ember... hiúsága” stb. Ha tehát Dühring úr az utópistákat nevük alapján felettébb szellemesen a következőképpen jellemzi: Saint-Simon — saint (szent), Fourier — fou (bolond), Entantin — enfant (gyerekes), úgy még csak az hiányzik, hogy hozzátegye: Owen — oh weh! és a szocializmus történetének egy egész jelentős korszaka négy szóval egyszerűen — le van terítve, s aki ebben kételkedik, az „alkalmasint maga is besorozható a hülyék valamelyik kategóriájába”.

A későbbi szocialistákról szóló dühringi ítéletek közül rövidség kedvéért csak a Lassalle-ról és Marxról szólókat vesszük elő:

Lassalle: „Pedánsan szórszálhasogató népszerűsítési kísérletek... túlbujánzó szkolasztika... általános elmélet és kicsinyes lim-lom szörnyűséges keveréke... értelmetlen és formátlan Hegelbabona... elrettentő példa... saját korlátoltsága... nagyképződmény a legjelentéktelenebb apróságokkal... a mi zsidó hősünk... pamfletíró... útszéli... az élet- és világfelfogás belső gerinctelensége.”

Marx: „A felfogás korlátoltsága... munkái és teljesítményei

önmagukban, azaz tisztán elméletileg nézve, a mi területünk (a szocializmus kritikai története) számára tartós jelentőség nélkül valók, a szellemi áramlat általános története számára pedig legfeljebb az újabb szektárius szkolasztika egy ágának befolyása tüneteiként említendők meg... a koncentráló és rendszerező képesség tehetetlensége... a gondolatok és a stílus formátlansága, a nyelv méltóságnélküli modorosságai... angolosított hiúság... félrevezetés... sivár koncepciók, amelyek valójában csak történelmi és logikai fantasztikum fattyúhajtásai... tévútra vezető fordulat... személyes hiúság... hitvány kis modorosságok... hányaveti... egy széplélek negédességei és szellemeskedései... kínai tudálékoság... filozófiai és tudományos maradiság”.

És így tovább és így tovább — mert ez is csak egy kis felületes csokor a dühringi rózsáskertből. Értsük meg jól, egyelőre még semmi közünk hozzá, vajjon e szeretetreméltó gyalázkodások, melyek Dühring úrnak, ha volna némi műveltsége, megtiltanák, hogy *bármit is* hitványnak és hányavetinek tartson — szintén megfellebbezhetetlenül végleges igazságok-e. Őrizkedni fogunk — most még — attól is, hogy gyökerességük iránti legcsekélyebb kétségünknek kifejezést adjunk, mert különben talán még azt is megtilthatnák nekünk, hogy kikeressük a hülyék ama kategóriáját, amelyhez tartozunk. Csupán kötelességünknek tartottuk, hogy egyrészt példát adjunk abból, amit Dühring úr „választékos, tapintatos és a szó való értelmében szerény kifejezőmódnak” nevez és másrészt, hogy megállapítsuk, hogy Dühring úr szemében elődeinek elvetendő volta nem kevésbé kétségtelen, mint tulajdon csalhatatlansága. Ezek után pedig a legmélyebb hódolattal borulunk le minden idők leghatalmasabb lángelméje előtt — ha tudniillik mindez így van.

ELSŐ RÉSZ

FILOZÓFIA

III. BEOSZTÁS. APRIORIZMUS

A filozófia Dühring úr szerint, a világról és az életről való tudat legmagasabb formájának kifejlődése és tágabb értelemben minden tudás és akarás *alapelveit* foglalja magában. Ahol az emberi tudat számára ismeretek vagy ösztönzések valamely soráról vagy a létezés formáinak valamely csoportjáról van szó, ez alakzatok *alapelveinek* a filozófia tárgyát kell alkotniok. Ezek az alapelvek azok az egyszerű, vagy eleddig egyszerűnek feltételezett alkotórészek, amelyekből a sokféle tudás és akarás összetevődik. A testek vegyi összetételéhez hasonlóan a dolgok általános felépítése is alapformákra és alapelemekre vezethető vissza. E végső alkotóelemek vagy alapelvek, mihelyt megállapítottuk őket, nemcsak a közvetlenül ismert és hozzáférhető, hanem az előttünk ismeretlen és számunkra hozzáférhetetlen világra is érvényesek. A filozófiai alapelvek alkotják tehát azt az utolsó kiegészítést, amelyre a tudományoknak szükségük van, hogy a természet és az emberi élet megmagyarázásának egységes rendszerévé váljanak. Minden létezés alapformáin kívül a filozófiának csak két tulajdonképpeni vizsgálati tárgya van, úgymint a természet és az emberi világ. Anyagunk felosztására tehát *minden kényszer nélkül* három csoport adódik, nevezetesen az általános világsematika, a természeti alapelvek tana, s végül az emberről szóló tan. Ebben a sorrendben egyúttal *belső logikai rend* is van; mert a formális alapelvek, melyek minden létre érvényesek, előljárnak és a tárgyi területek, amelyekre ez alapelvek *alkalmazandók*, alárendeltségük fokának megfelelően követik őket. Ezt mondja Dühring úr, éspedig csaknem teljesen szószerint.

Tehát *alapelvekről* van szó nála, a *gondolkodásból* és nem a külső világból levezetett formális alapelvekről, amelyek a természetre és az ember világára alkalmazandók, amelyek szerint kell tehát igazodnia természetnek és embernek egyaránt. De honnan veszi a gondolkodás ezeket az alapelveket? Önmagából? Nem, mert Dühring úr maga megmondja: a tisztán eszmei terület logikai sémákra és matematikai alakzatokra korlátozódik (amely utóbbi állítás, mint látni fogjuk, ráadásul hamis is). A logikai sémák csak *gondolkodási formákra* vonatkozhatnak; itt azonban csak a *lét*, a külső világ formáiról van szó, ezeket a formákat pedig a gondolkodás soha nem merítheti és vezetheti le önmagából, hanem éppen csak a külső világból. Ezzel azonban megfordul az egész viszony: az alapelvek nem kiinduló pontjai a vizsgálatnak, hanem végső eredményei; a természetre és az emberiség történelmére nem alkalmazzák, hanem azokból absztrahálják őket; nem a természet és az ember világa igazodik az alapelvekhez, hanem az alapelvek csak annyiban helyesek, amennyiben a természettel és a történelemmel összehangzanak. Ez a dolog egyetlen materialista felfogása, és Dühring úrnak ezzel szemben álló felfogása idealista, teljesen fejtegetjére állítja a dolgot és a valóságos világot a gondolatból, a valahol a világ teremtése előtt öröktől fogva fennálló sémákból, képletekből vagy kategóriákból konstruálja meg, akárcsak — *egy Hegel*.

És csakugyan. Tegyük csak Hegel Enciklopédiáját minden lázfantáziáival egyetemben Dühring úr megfellebbezhetetlenül végleges igazságai mellé. Dühring úrnál ott van először az általános világsematika, melyet Hegelnél *logikának* hívnak. Aztán mindkettőjüknél ott látjuk e sémáknak, illetőleg logikai kategóriáknak a természetre való alkalmazását: ez a természetfilozófia, és végül az ember világára való alkalmazásukat, amit Hegel a szellem filozófiájának nevez. A Dühring-féle sorrend „belső logikai rendje” tehát „minden kényszer nélkül” visszavezet bennünket Hegel Enciklopédiájához, amelyből oly hűséggel van átvéve, amely a hegeli iskola bolygó zsidáját, Michelet professzort Berlinben, könyvekig fogja meghatni.

Igy van az, ha valaki „a tudatot”, a „gondolkodást” teljesen naturalisztikusan valami megadottnak, a léttel, a természettel eleve szembenállónak tekinti. Akkor felettébb különösnek kell találni

azt is, hogy tudat és természet, gondolkodás és lét, gondolkodási törvények és természettörvények olyannyira összehangzanak. De ha ezután azt kérdezzük, mi hát a gondolkodás és a tudat, és honnan származnak, azt találjuk, hogy az emberi agy termékei, s hogy maga az ember a természetnek egy terméke, amely környezetében és környezetével együtt fejlődött; amikor is aztán magától értetődik, hogy az emberi agy termékei, amelyek végső fokon maguk is a természet termékei, a többi természeti összefüggésnek nem ellentmondanak, hanem megfelelnek.

Dühring úr azonban nem engedheti meg magának a tárgy ily egyszerű kezelését. Ő nemcsak az emberiség nevében gondolkodik — ami pedig már önmagában is egészen csinos dolog volna —, hanem valamennyi égitest tudatos és gondolkodó lényei nevében. Tényleg, „a tudat és tudás alapformáinak lealacsonyítása volna, ha korlátlan érvényességüket és az igazságra való feltétlen igényüket az emberi jelzővel kizárni vagy akárcsak meggyanúsítani akarnók”. Hogy tehát ne merülhessen fel az a gyanú, hogy valamely más égitesten kétszerkettő őt, Dühring úr nem nevezheti a gondolkodást emberinek s ezzel el kell választania az egyetlen valóságos alaptól, amelyen számunkra előfordul, vagyis az embertől és a természettől, s ezzel menthetetlenül olyan ideológiába pottyan bele, amely őt az „epigon” Hegel epigonjaként lépteti fel. Egyébként még többször fogjuk Dühring urat más égitesteken üdvözölni.

Magától érthető, hogy ilyen ideológiai alapra nem lehet materialista tant építeni. Alább látni fogjuk, hogy Dühring úr nem egyszer kényszerül arra, hogy a természetbe tudatos cselekvési módot csempésszen bele, olyasvalamit tehát, amit a maga nevében istennek hívnak.

Valóságfilozófusunknak azonban még más indítóokai is voltak, hogy minden valóságnak az alapját a valóságos világból a gondolat világába vigye át. Hiszen ennek az általános világsematizmusnak, a lét e formális alapelveinek a tudománya — éppen ez Dühring úr filozófiájának az alapja. Ha a világsematizmust nem a fejből, hanem csupán a fej *segítségével* a valóságos világból, a lét alapelveit abból vezetjük le, ami van, akkor ehhez nem filozófiára, hanem pozitív ismeretekre van szükségünk a világról és arról, ami benne végbe-
megy: és amit ennek eredményeképp kapunk, az ugyancsak nem

filozófia, hanem pozitív tudomány. Ebben az esetben azonban Dühring úr egész könyve csak kárbavesztett fáradság lenne.

Továbbá: ha filozófiára, mint ilyenre, nincs többé szükség, akkor nincs szükség rendszerre, még a filozófia természetes rendszerére sem. Az a belátás, hogy a természeti folyamatok összessége rendszeres összefüggésben áll, arra ösztönzi a tudományt, hogy e rendszeres összefüggést mindenütt, a részletekben is, az egészben is kimutassa. Ámde ez összefüggést megfelelően, kimerítően, tudományosan ábrázolni, a világrendszernek, amelyben élünk, pontos gondolati képmását megrajzolni számunkra és minden idők számára is lehetetlenség marad. Ha az emberiség fejlődésének valamely időpontjában a világ fizikai, szellemi és történelmi összefüggéseinek ily végérvényesen lezáró rendszerét megcsinálnák, evvel az emberi megismerés birodalma lezáródnék, és a jövőbeni történelmi továbbfejlődés megszakadna attól a pillanattól fogva, hogy a társadalom ama rendszerrel összhangban lenne berendezve — ami képtelenség, tiszta értelmetlenség lenne. Az emberek tehát a következő ellentmondással találják magukat szemben: egyfelől az a feladatuk, hogy a világrendszert kimerítően, teljes összefüggésében megismerjék, másfelől, a maguk és a világrendszer természetéből kifolyólag ezt a feladatot soha teljesen megoldani nem tudják. Ez az ellentmondás azonban nemcsak benne gyökerезik mindkét tényező: a világ és az emberek természetében, hanem ez az egész szellemi haladás legfőbb emelője, s napról-napra és folytonosan megoldódik az emberiség végtelen progresszív fejlődésében, egészen úgy, ahogy például matematikai feladatok egy végtelen sorban vagy egy törtláncban oldódnak meg. A világrendszer minden gondolati képmását objektíve a történelmi helyzet és szubjektíve a képmás megalkotójának testi és szellemi alkata tényleg korlátozza és korlátozni fogja. Dühring úr azonban eleve kijelenti, hogy az ő gondolkodásmódja olyan, amely szubjektíve korlátozott világelképzelésre való minden hajlamot kizár. Láttuk az imént, hogy mindenütt — minden lehetséges égitesten — jelenvaló volt. Most azt is látjuk, hogy mindentudó. Megoldotta a tudomány végső feladatait s ezzel minden tudomány jövőjére rásegezte a koporsófedelelet.

Dühring úr úgy véli, hogy nemcsak a lét alapformáit, de az

egész tiszta matematikát is apriorikusan, vagyis a külső világ nyújtotta tapasztalatok felhasználása nélkül, fejből lehet megalkotni. A tiszta matematikában az értelem állítólag „saját, szabad teremtményeivel és elképzeléseivel” foglalkozik; a szám és alak fogalmai, a tiszta matematika önmagában elégséges és saját maga által létrehozható tárgyai” és így a tiszta matematikának „a *külön* tapasztalatától és a világ reális tartalmától független érvénye van”.

Hogy a tiszta matematikának minden egyes ember *külön* tapasztalatától független érvénye van, az mindenesetre helyes és minden tudomány minden megállapított tényére, sőt egyáltalán minden tényre vonatkozólag áll. A mágneses sarkok, a víznek hidrogénből és oxigénből való összetétele, az a tény, hogy Hegel halott és Dühring úr él, érvényben vannak függetlenül az én vagy más egyes emberek tapasztalatától, sőt függetlenül magának Dühring úrnak tapasztalatától is, nihielyt az igazak álmát alusza. De a tiszta matematikában az értelem semmiesetre sem foglalkozik pusztán saját teremtményeivel és elképzeléseivel. A szám és alak fogalmait sehonnan máshonnan nem vettük, mint a valóságos világból. A tíz ujj, melyeken az emberek a számlálást, tehát az első számtani művelet végrehajtását megtanulták, akármi más lehet, csak az értelem szabad teremtménye nem. A számláláshoz nemcsak megszámlálható tárgyak kellene, hanem kell az a képesség is, hogy e tárgyak szemlélésénél számukon kívül minden egyéb tulajdonságuktól el tudjunk tekinteni — e képesség pedig hosszú történelmi, tapasztalati fejlődés eredménye. Ahogy a szám fogalmát, úgy az alak fogalmát is, kizárólag a külső világból vettük kölcsön és nem a fejben a tiszta gondolkodásból keletkezett. Kellott, hogy legyenek dolgok, amelyeknek alakjuk volt s amelyeknek alakját összehasonlították, mielőtt az alak fogalmához eljuthattak. A tiszta matematikának tárgyát a valóságos világ térformái és mennyiségi viszonylatai, tehát nagyon reális anyag alkotja. Hogy ez az anyag felette elvont alakban jelenik meg, az csak felületesen fedheti el a külső világból való eredetét. De hogy ezeket az alakokat és viszonylatokat a maguk tisztaságában vizsgálhassuk, teljesen el kell őket választanunk tartalmuktól és ezt, mint közömböst, félre kell tennünk; így kapjuk meg a kiterjedés nélküli pontokat, a vastagság és szélesség nélküli vonalakat,

az *a*-kat és *b*-ket, az *x*-eket és az *y*-okat, a konstans és a variábilis nagyságokat és csak azután, egészen utoljára jutunk el az értelem saját, szabad teremtményeihez és elképzeléseihez, tudniillik az imaginárius nagyságokhoz. Matematikai nagyságok egymásból való látszólagos levezetése sem apriorikus eredetüket, hanem csupán racionális összefüggésüket bizonyítja. Mielőtt arra a gondolatra jutottak, hogy a henger *alakját* egy derékszögű négyszögnek egyik oldala körüli forgatásából vezessék le, előzetesen, bármily tökéletlen formában is, bizonyos számú valóságos derékszögű négyszöget és hengert kellett megvizsgálni. Mint minden más tudomány, a matematika is az emberek *szükségeiből* származott: földdarabok felületének, edények ürtartalmának megméréséből, időszámításból és mechanikából. A fejlődés egy bizonyos fokán azonban, mint a gondolkodás valamennyi területén, a valóságos világból absztrahált törvények elválasztódnak a valóságos világtól, vele mint önálló valamik, mint kívülről jövő törvények állíttatnak szembe, amelyek szerint a világnak igazodnia kell. Így történt ez a társadalomban és az államban, így és nem másként *alkalmazzák* utólag a világra a *tiszta* matematikát, bárha éppen ebből a világból kölcsönözték ki s a világ összetételi formáinak csak egy részét képezi — és éppen *csakis emiatt* alkalmazható egyáltalán.

Ahogy azonban Dühring úr azt képzei, hogy a matematikai sarktételekből, „melyek még a tisztán logikai gondolkodás szerint is se nem indokolhatók, se nem szorulnak indokolásra”, minden tapasztalati hozzáadás nélkül levezetheti az egész tiszta matematikát és ezt azután a világra alkalmazhatja, éppúgy képzei azt is, hogy a lét alapformáit, minden tudás egyszerű alkotóelemeit, a filozófia sarktételeit először fejből kitermelheti, belőlük az egész filozófiát vagy világsematikát levezetheti, s azután ezt az alkotmányát legkegyelmesebben a természetre és az emberi világra oktrojálhatja. A természet — sajnos — egyáltalán nem, s az emberiség csak legkisebb részében áll 1850-es Manteuffel-féle poroszokból.*

A matematikai sarktételek annak a felette szegényes gon-

* Célzás a poroszok rabszolgai megalázkodására, akik ellenállás nélkül fogadták el 1850-ben az oktrojált alkotmányt, amelynek megalkotásában részt vett Manteuffel, a reakciós porosz miniszter. — Szerk.

dolati tartalomnak a kifejezései, melyet a matematikának a logikából kell kölcsönöznie. Ezek kettőre vezethetők vissza :

1. Az egész nagyobb, mint a rész. Ez a tétel tiszta tautológia, mert a „rész” mennyiségi értelemben vett képzete meghatározott módon már eleve az „egész” képzetére vonatkozik, és pedig olyképpen, hogy a „rész” minden további nélkül azt jelenti, hogy a mennyiségi „egész” több mennyiségi „rész”-ből áll. Amikor az úgynevezett sarktételezt kifejezetten megállapítja, egyetlen lépéssel sem jutottunk előbbre. Ezt a tautológiát bizonyos mértékben be is lehet *bizonyítani*, ha ezt mondjuk : egész az, ami több részből áll ; rész az, amiből több egy egészet tesz ki ; következésképp a rész kisebb, mint az egész — amikor is az ismétlés sivársága még élesebben emeli ki a tartalom sivárságát.

2. Ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő, úgy egymással is egyenlők. Ez a tétel, mint már Hegel kimutatta, következtetés, amelynek helyességéért a logika áll jól, amely tehát be van bizonyítva, ha a tiszta matematikán kívül is. Az egyenlőségről és egyenlőtlenségről szóló többi sarktétele e következtetésnek csak logikai kiszélesítése.

E sovány tételekkel sem a matematikában, sem egyebütt sokra ugyan nem megyünk. Hogy tovább juthassunk, reális viszonyokat kell segítségül vennünk, olyan viszonyokat és térformákat, amelyeket valóságos testekről vettünk. A vonalakra, síkokra, szögekre, sokszögekre, kockákra, gömbökre stb. vonatkozó valamennyi képzetünket a valóságból vesszük és jókora adag naív ideológia kell ahhoz, hogy valaki a matematikusoknak elhiggye, hogy az első vonal egy pontnak, az első sík egy vonalnak, az első test egy síknak a térben való mozgása révén jött létre stb. Már maga a nyelv fellázad ez ellen. A háromkiterjedésű matematikai alakot testnek hívjuk, sőt a latin nyelvben — *corpus solidum* — kézzel fogható testnek, olyan neve van tehát, amelyet semmiestre sem az értelem szabad elképzeléséből, hanem a megfogható realitásból vettünk.

De minek ezt ilyen hosszú lére eresztetni? Miután Dühring úr könyve 42. és 43. oldalán nagy lelkesedéssel énekelte meg a tiszta matematikának a tapasztalati világtól való függetlenségét, aprioritását, az értelem saját szabad teremtményeivel és elképzeléseivel

való foglalkozását, a 63. oldalon ezt mondja: „Könnyen figyelmen kívül hagyják ugyanis, hogy azok a matematikai elemek (szám, nagyság, tér, idő és geometriai mozgás) *csak formájuk szerint eszmeiek*, ... az *abszolút nagyságok* ennél fogva teljességgel *empirikusak*, bármily fajtájúak legyenek is”, ... de „a matematikai sémák egy a tapasztalattól *elkülönített* és mégis elégséges jellemzést engednek meg”; ez utóbbi megállapítás többé-kevésbé minden absztrakcióra érvényes, de semmiesetre sem bizonyítja azt, hogy nem a valóságból van absztrahálva. A világsematikában a tiszta matematika a tiszta gondolkodásból keletkezett — a természet-filozófiában pedig teljesen tapasztalati, a külső világból vett és attól azután elkülönített valami. Kinek higgyünk már most?

IV. VILÁGSEMATIKA

„A mindent átfogó lét *egyetlen*. Önmagában elégséges voltában nincs semmi mellette vagy felette álló. Ha második létet társítanának hozzá, ez azt jelentené, hogy olyasvalamivé teszik, ami nem ő, vagyis egy átfogóbb egész részévé vagy alkotóelemévé. Mivel mi *egységes* gondolatunkat mintegy keretként feszítjük ki, semmi sem tarthat meg magán kettősséget, aminek a gondolat-*egységbe* kell belefoglalódnia. De e gondolategységből nem is vonhatja ki magát semmi... Minden gondolkodás lényege tudatelemeknek egységgé való egyesítésében áll... Ez az összefoglalás egységpontja, ami által az *oszthatatlan világfogalom* keletkezett s ami által a világegyetemet, amint már a szó is mutatja, olyasvalaminek ismerjük fel, amiben minden *egységgé* egyesült.”

Így beszél Dühring úr. A matematikai módszer: „Minden kérdés egyszerű alapformákon *sarkételszerűen* döntendő el, mintha a matematika egyszerű... alaptételeiről lenne szó” — ez a módszer itt kerül először alkalmazásra.

„A mindent átfogó lét *egyetlen*.” Ha a tautológia, vagyis egyszerű megismétlése az állítmányban annak, amit az alanyban már megmondottunk — sarkétel, akkor ez díszpéldánya ennek. Az alanyban Dühring úr azt mondja nekünk, hogy a lét mindent magában foglal, az állítmányban pedig rettenthetetlenül azt állítja, hogy kívüle nincsen semmi. Mely óriási, „rendszeralkotó gondolat”!

Valóban rendszeralkotó. Még hat sorral sem mentünk tovább s Dühring úr a lét *egyedülvalóságát* a mi egységes gondolatunk révén a lét *egységévé* változtatja át. Minthogy minden gondolkodás lényege egységbe való összefoglalásban áll, a létet — mihelyt elgondoltuk — egységesnek gondoljuk el, a világfogalom oszthatatlan, s mert az *elgondolt* lét, a *világfogalom* egységes, a valóságos lét, a valóságos világ ugyancsak oszthatatlan egység. És így, „mihelyt az elme megtanulta, hogy a létet egynemű egyetemes-ségében fogja fel, a túlvilágiságoknak nincs terük többé”.

Ez aztán hadjárat, amely mellett Austerlitz és Jena, Königsgrätz és Sedan teljesen eltörpülnek. Néhány mondattal, alig egy oldallal azután, hogy mozgósítottuk az első sarktételt, már megszüntettünk, eltávolítottunk, megsemmisítettünk minden túlvilágiságot, istent, mennyei hadakat, mennyországot, poklot és tisztítótűzet a lélek halhatatlanságával egyetemben.

Hogy jutunk el a lét egyedülvalóságától egységig? Úgy, hogy egyáltalán elképzeljük. Mihelyt egységes gondolatunkat keretként kifejlesztjük köréje, az egyetlen lét gondolatban egységessé, gondolati egységgé lesz; mert *minden* gondolkodás lényege tudatelemeknek egységgé való egyesítésében áll.

Ez utóbbi tétel egyszerűen hamis. Először is a gondolkodás éppannyira áll tudattárgyaknak elemeikre való szétbontásában, mint összetartozó elemeknek egységgé való egyesítésében. Analízis nélkül nincs szintézis. Másodszor pedig a gondolkodás, ha nem akar bakot lőni, csak azokat a tudatelemeket foglalhatja össze egységbe, amelyekben vagy amelyeknek reális eredeti képmásaiban ez az egység már *előzetesen megvolt*. Ha én a cipőkefét az emlős állatok egységébe foglalom, ettől még egyáltalán nem kap tejmirigyeket. Éppen a lét egysége, illetőleg egységként való gondolati felfogásának jogosultsága az, ami bebizonyítandó volt, és amikor Dühring úr arról biztosít bennünket, hogy a létet egységesnek és nem valami kettősségnek gondolja el, ezzel nekünk semmi mást nem mond, mint saját nem irányadó véleményét.

Ha gondolatmenetét tisztán akarjuk leírni, úgy ez a következő: Elkezdem a léttel. Elgondolom tehát magamnak a létet. A lét gondolata egységes. A gondolkodásnak és létnek azonban egybe kell hangzaniok, megfelelnek egymásnak, „fedik egymást”.

Következésképpen a lét a valóságban is egységes. Következésképpen nincsenek „túlvilágiságok”. Ha azonban Dühring úr ily leplezetlenül beszélt volna ahelyett, hogy a fenti orákulumi nyilatkozatot tálalta volna elénk, az ideológia kibújt volna. A gondolat és lét azonosságából a gondolkodás valamely eredményének realitását bebizonyítani akarni, hiszen éppen ez volt egyik legesztelenebb lázfantáziája — egy Hegelnek.

A spiritualistáktól Dühring úr még az esetben is, ha érvelése helyes volna, egy araszyi talajt sem hódított volna el. A spiritualisták röviden ezt felelik neki: a világ a mi számunkra is egyszerű; a földi világra és a földöntúli világra való felosztás csak a mi sajátosan földi, eredendő bűnnel terhelt álláspontunk számára létezik; önmagában, vagyis istenben, az egész lét egységes. És el fogják kísérni Dühring urat az ő szeretett többi égitestére és megmutatnak majd neki közülük egyet vagy akár többet is, ahol nem történt bűnbeesés, ahol következésképpen nincs is ellentét földi világ és túlvilág között s a világ egységessége a hit követelménye.

A legkomikusabb a dologban az, hogy Dühring úr isten létezésének ontológiai bizonyítását alkalmazza arra, hogy a lét fogalmából bizonyítsa be isten nem-létezését. Ez az ontológiai bizonyítás pedig így hangzik: Ha istent elgondoljuk magunknak, úgy minden tökéletességek összességének gondoljuk el. Minden tökéletességek összességéhez azonban mindenekelőtt a létezés tartozik, mert egy nemlétező lény szükségképpen tökéletlen. Istent tökéletességei közé kell számíttanunk tehát a létezést is. Következésképpen istennek léteznie kell. — Szakasztott így okoskodik Dühring úr is: Amikor mi a létet elgondoljuk magunknak, egy fogalomnak gondoljuk el. Ami egy fogalomban össze van foglalva, az egységes. A lét nem felelne meg tehát fogalmának, ha nem volna egységes. Következésképpen egységesnek kell lennie. Következésképpen nincs isten, és így tovább.

Amikor a *létről* és *pusztán* a *létről* beszélünk, akkor az egység csak abban állhat, hogy mindazok a tárgyak, amelyekről szó van — *vannak*, léteznek. Ennek a létnek — és semmi egyébnek — egységében vannak összefoglalva, és az az általános kijelentés, hogy mindannyian *vannak*, nemcsak nem kölcsönözhet nekik semmiféle további, közös vagy nem-közös tulajdonságot, hanem ki is zár

egyelőre a megfigyelésből minden ilyen tulajdonságot. Mert mihelyt akárcsak egy milliméternyire is eltávolodunk attól az egyszerű alapténytől, hogy mindeme dolgokban közös a lét, azonnal szemünkbe kezdenek tűnni e dolgok egymásközi *különbségei* — s hogy vajjon ezek a különbségek abban állanak-e, hogy egyesek fehérek, mások feketék, egyesek élők, mások élettelenek, egyesek netalán földiek, mások netalán túlvilágiak, azt nem tudjuk annak alapján eldönteni, hogy valamennyiöknek egyaránt pusztá létezést tulajdonítottunk.

A világ egysége nem létében van, noha léte egységének egyik előfeltétele, mert hiszen előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet. A lét különben is nyílt kérdés attól a határtól kezdve, ahol látóköriünk végetér. A világ valóságos egysége anyagiségében van, és ezt nem néhány szemfényvesztő frázis, hanem a filozófia és a természettudomány hosszú és fáradsalmas fejlődése bizonyítja.

Olvassuk tovább a szöveget. A *lét*, amelyről Dühring úr beszél nekünk, „nem az a tiszta lét, amely önmagával azonos lévén, minden külön meghatározás híján való, s valóban csak a gondolatsemminek vagy a gondolat távollétének ellenképét képviseli”. De hamarosan látni fogjuk, hogy Dühring úr világa tényleg oly léttel veszi kezdetét, amely minden belső megkülönböztetésnek, minden mozgásnak és változásnak híjával van s így tehát tényleg csak a gondolatsemmi ellenképe, tehát valóságos semmi. Csak ebből a *létsemmiből* fejlődhetik majd ki a jelenlegi differenciált, változatos, fejlődést, *levést* kifejező világállapot; és csak miután ezt megértettük, jutunk el majd odáig, hogy ez alatt az örök változás alatt is „önmagával azonosként tartsuk meg az egyetemes lét fogalmát”. Most hát megkaptuk a lét fogalmát egy magasabb fokon, ahol állandóságot is, változást is, létet is, levést is magában foglal. Idáig eljutva, azt találjuk, hogy „nem és faj, vagy általában, általános és különös, azok a legegyszerűbb megkülönböztetési módok, melyek nélkül a dolgok alkatát nem érthetjük meg”. Ezek azonban a *minőség* megkülönböztetési eszközei; ezeket letárgyalva, menjünk tovább: „a nemekkel szemben a nagyság fogalma áll, mint annak az egyneműségnek fogalma, amelyben nincsenek többé fajbeli különbségek”; vagyis a *minőségről* átmegyünk a *mennyiségre*, amely mindig „*mérhető*”.

Hasonlítsuk most össze „az általános hatássémáknak” ezt az „éles elkülönítését” és „ténylegesen kritikai álláspontjukat” annak a bizonyos Hegelnek megemészthetetlenségeivel, garázdaságaival és lázfantáziáival. Azt találjuk, hogy Hegel logikája a *lét*-tel kezd — mint Dühring úr ; hogy a lét a *semminek* bizonyul, mint Dühring úrnál ; hogy ebből a létsemmiből átmegy a *levés*-re, melynek eredménye a meglét (Dasein), azaz a lét (Sein) magasabb, beteljesedtebb formája, — ugyanúgy, mint Dühring úrnál. A meglét a *minőség*hez vezet, a minőség a *mennyiség*hez — éppúgy, mint Dühring úrnál. És, hogy egyetlen lényegbevágó rész se hiányozzék, egy más alkalommal Dühring úr ezt beszéli el nekünk : „Az érzéketlenség birodalmából az érzet birodalmába minden mennyiségbeli lassú fokozatosság ellenére csakis *minőségbeli ugrással* jutunk be, amelyről... állíthatjuk, hogy végtelenül különbözik egy és ugyanazon tulajdonság puszta fokozásától”. Ez teljesen a Hegel-féle csomósvonal, a mértékviszonyok csomósvonala, ahol a pusztán mennyiségi növekedés vagy csökkenés bizonyos meghatározott csomópontokon *minőségi ugrást* okoz, például a hevített vagy lehűtött víz esetében, ahol a forrpont és a fagypon azok a csomók, melyeknél — normális nyomás mellett — az új halmazállapotba való ugrás megtörténik, ahol tehát a mennyiség minőségbe csap át.

Vizsgálódásunk szintén megkísérelte, hogy a gyökerekig hatoljon s a gyökeres dühringi alapsémák gyökereképpen ott találja — ama bizonyos Hegel „lázfantáziáit”, a hegeli „Logika” — első rész : A létről szóló tan — kategóriáit szigorúan ó-hegeli „sorrendben” s a plágium alig megkísérelt leplezésével!

Ám Dühring úr nem elégszik meg azzal, hogy alaposan meg-rágalmazott elődjétől annak a létről szóló egész sematikáját elorozza, hanem, miután maga megadta a mennyiség minőségbe való ugrásszerű átcsapásának fenti példáját, elég hidegvére van ahhoz, hogy Marxról ezt mondja : „Mily komikusan hat például (Marx) hivatkozása a Hegel-féle *zürzavaros, ködös elképzelésre*, amely szerint a *mennyiség minőségbe csap át!*”

Zürzavaros, ködös elképzelés ! Ki csap itt át, és ki hat itt komikusan, Dühring úr?

Mindeme szép kis ügyecskék nincsenek tehát előírással módon, „sarkátételszerűen eldöntve”, hanem egészen egyszerűen kívülről,

vagyis Hegel „Logiká”-jából vitettek be. Mégpedig olymódon, hogy az egész fejezetben, amennyiben nem Hegelből van átvéve, a belső összefüggésnek még csak a látszata sincs meg, s hogy az egész végül is térről és időről, állandóságról és változásról való tartalmatlan töprengésbe vész bele.

Hegel a létből jut el a lényeghez, a dialektikához. Itt tárgyalja a reflektív meghatározásokat, azok belső *ellentéteit* és *ellentmondásait*, mint például a pozitívet és negatívet, majd áttér a *kauzalitásra*, vagyis az ok és okozat viszonyára és a *szükségyszerűséggel* végzi be. Ugyanúgy Dühring úr is. Amit Hegel a lényegről szóló tannak nevez, azt Dühring úr: a lét logikai tulajdonságainak fordítja le. Ezek azonban mindenekelőtt az „erők antagonizmusában”, *ellentétekben* állanak. Az ellentmondást azonban Dühring úr radikálisan tagadja; e tárgyra utóbb még visszatérünk. Majd a *kauzalitásra* tér át és erről a *szükségyszerűségre*. Amikor tehát Dühring úr önmagáról ezt mondja: „Mi, akik nem *ketrecből* filozofálunk”, bizonyára azt gondolja, hogy a *ketrecben*, vagyis a Hegel-féle kategória-sematizmus ketrecében filozofál.

V. TERMÉSZETFILOZÓFIA. IDŐ ÉS TÉR

Áttérünk most a *természettfilozófiára*. Dühring úrnak itt megint minden oka megvan arra, hogy elégedetlen legyen elődeivel. A természettfilozófia „oly mélyre süllyedt, hogy zűrzavaros, tudatlanságon alapuló álköltészetté lett” és „egy Schelling és hasonló, az abszolútum papjaként házaló s a közönséget megtévesztő fickók prostituált bölcselődészetének került hatalmába”. A kifáradás mentett meg bennünket e „torzszülöttektől”, eleddig azonban csak az „ingatagságnak” csinált helyet; „ami pedig a nagyközönséget illeti, ennek, tudvalevőleg, valamely nagyobb sarklatán letűnése gyakran csak alkalom arra, hogy egy kisebb, de üzleti ügyekben járatosabb utód amannak mutatványait más cégér alatt megismételje”. Maguknak a természetbúvároknak nem igen van „kedvük ahhoz, hogy a világot átfogó eszmék birodalmába tegyenek kirándulást” és emiatt csupa „kusza elhamarkodást” követnek el elméleti területen. Itt sürgős segítségre van szükség s szerencsére Dühring úr kéznél van.

Hogy a most következő leleplezéseket a világnak az időben való kibontakozásáról s a térben való elhatároltságáról helyesen értékelhessük, kénytelenek vagyunk újból a „Világsematika” egyes helyeire visszanyúlni.

A létnek Dühring úr, ugyancsak Hegellel egybehangzóan („Enzyklopädie”, 93. §), végtelenséget — amit Hegel a rossz végtelenségnek nevez — tulajdonít és most ezt a végtelenséget veszi vizsgálat alá. „Egy *ellentmondásnélkülinek* gondolandó végtelenség legvilágosabb alakja a számoknak a számsorban való korlátlan halmozása... Ahogy minden számhoz még egy további egységet adhatunk anélkül, hogy valaha is kimerítenők a továbbbszámlálás lehetőségét, úgy sorakozik a lét minden állapotához egy további, s ez állapotok korlátlan létrehozásában áll a végtelenség. Ennek a *pontosan elgondolt* végtelenségnek tehát csak egyetlenegy alapformája van, egyetlenegy iránnyal. Ha ugyanis gondolkodásunk számára mindegy is az állapotok halmozását ellenkező irányban elképzelni, a hátrafelé haladó végtelenség mégis csak elhamarkodott képzet. Minthogy ugyanis ezt a végtelenséget a valóságban *megfordított* irányban végig kellett volna már járni, olyan helyzet adódna, hogy minden egyes állapotánál végtelen számsor volna mögötte. Ezzel azonban egy megszámlolt végtelen számsor megengedhetetlen *ellentmondását* követnők el és így észellenesnek bizonyul, hogy a végtelenségnek még egy irányát tételezzük fel.”

Az első következtetés a végtelenség e felfogásából az, hogy az okok és okozatok láncolata a világban egyszer el kellett, hogy kezdődjék: „a már egymásra sorakozott okok végtelen száma már azért is elgondolhatatlan, mert megszámloltnak tételezi fel a számtalant”. Be van bizonyítva tehát egy *végok*.

A második következtetés „a meghatározott mennyiség törvénye: az önállóságok valamely reális neme azonos elemeinek halmozása csakis egy határozott szám képzéseként gondolható el”. Nemcsak az égitestek meglevő számának kell minden időpontban önmagában meghatározottnak lennie, hanem az anyagnak a világban létező összes legkisebb önálló részei össz-számának is. Ez utóbbi szükségesség az igazi oka annak, hogy miért nem képzelhető el semmiféle összetétel atomok nélkül. Minden tényleges megosztottságnak mindig megvan a véges meghatározottsága, és meg is kell,

hogyan legyen, ne legyen bekövetkezzék a megszámlált számtalan ellentmondása. Nemcsak a föld nap körüli keringései eddigi számának kell ugyanez oknál fogva meghatározottnak, ha nem is meghatározottnak lennie, hanem minden periodikus természeti folyamatnak is valamiképpen el kell kezdődnie és a természet valamennyi különbségalkotásának és egymást követő sokféleségének egy *önmagával azonos állapotban* kell gyökerezniük. Ez az állapot ellentmondás nélkül öröktől fogva fennállhatott, de ez az elgondolás is ki volna zárva, ha az idő önmagában véve reális részekből állana és nem ellenkezőleg, csupán a lehetőségek gondolati feltételezése útján, elménk osztaná fel tetszése szerint. A reális és magában megkülönböztetett időtartalommal másként áll a dolog; az időnek e megkülönböztethetően alakult tényekkel való tényleges betöltése és e terület létezési formái éppen megkülönböztettségük következtében a megszámlálhatóhoz tartoznak. Ha oly állapotot gondolunk el magunknak, amely változások nélkül való és a maga önmagával való azonosságában a rákövetkezésnek semmiféle különbözőségeit sem mutatja, akkor a sajátosabb időfogalom is a lét általánosabb eszméjévé változik át. Mit jelentsen egy üres időtartam halmozása, egyáltalán el sem képzelhető. — Így beszél Dühring úr, és nem kevéssé van nagyra e felfedezések jelentőségével. Először csak reméli, hogy „legalább is nem jelentéktelen igazságnak fogják őket tekinteni”; utóbb azonban azt mondja: „Emlékezzünk vissza azokra a *felettébb egyszerű* formulákra, melyekkel *mi* a végtelenség-fogalmakat és bírálatukat *eddig nem ismert horderőhöz* juttattuk... az egyetemes tér- és időfelfogásnak a jelen kiélesítés és elmélyítés révén oly *egyszerűvé* alakított elemeire.”

Mi juttattuk! A jelen elmélyítés és kiélesítés! Ki az a mi, és mikor folyik a mi jelenünk? Ki mélyít el és élesít ki?

„Tézis. A világnak van kezdete az időben, s a térben is határok közé van bezárva. — Bizonyítás: Mert tegyük fel, hogy a világnak nincs kezdete az időben, úgy minden adott időpontig egy örökkévalóság múlt el, és ennél fogva a világon levő dolgok egymásra következő állapotainak végtelen sora folyt le. Ámde valamely sor végtelensége éppen abban áll, hogy egymásra következő szintézis útján sohasem fejezhető be. Végtelen lefolyt világsor tehát

lehetetlen, ennél fogva a világ kezdete a világ létezésének szükség-szerű feltétele — ami elsőnek volt bebizonyítandó. — Ami a tézis második részét illeti, tegyük fel ismét az ellenkezőjét, amely esetben a világ egyidejűleg létező dolgok végtelen megadott egésze lesz. Egy olyan mennyiség nagyságát azonban, amely nem valamely szemlélhetőség bizonyos határai közt van adva, nem tudjuk elgondolni másként, mint a részek szintézise útján, és egy ily mennyiség egészét csakis a bevégzett szintézis, avagy az egységnek önmagához való ismételt hozzátevése útján. Eszerint ahhoz, hogy a minden tért betöltő világot egésznek gondoljuk el, egy végtelen világ részeinek egymásra következő szintézisét bevégzettnek kellene tekintenünk, vagyis a végtelen időt — ami az összes együttlétező dolgok megszámlálásához szükséges — lefolytnak kellene tekintenünk, ami lehetetlen. Eszerint valóságos dolgok végtelen halmazata nem tekinthető adott egésznek, ennél fogva nem tekinthető *egyidejűleg* megadottnak sem. Következésképpen egy világ a térben való kiterjedése szerint nem végtelen, hanem határai közé van bezárva, ami másodiknak volt bebizonyítandó.”

Ezek a tételek betűről betűre *Immanuel Kant* jól ismert könyvéből vannak kímásolva, mely először 1781-ben jelent meg és címe: „A tiszta ész kritikája”, ahol is mindenki elolvashatja őket az I. rész, 2. osztály, 2. könyv, 2. főtétele, 2. szakaszában: A tiszta ész első antinómiája. Dühring urat eszerint csupán az a dicsőség illeti meg, hogy „a meghatározott mennyiség törvénye” nevet ráragasztotta egy Kant által kimondott gondolatra és, hogy azt a felfedezést tette, hogy volt egyszer egy idő, amikor még nem volt idő, világ viszont volt. Minden egyebet illetőleg, aminek Dühring úr fejtegetéseiben még valamelyes értelme van, a „mi” *Immanuel Kant*-ot jelenti, és a „jelen” csupán kilencvenöt esztendő. Csakugyan „felette egyszerű”! Furcsa „eleddig nem ismert horderő”!

Kant azonban egyáltalán nem úgy állítja fel a fenti tételeket, mintha az ő bizonyításával el volnának intézve. Ellenkezőleg; a következő oldalon az ellenkezőt állítja és bizonyítja: hogy a világnak nincs kezdete az időben és nincs vége a térben; és éppen abban látja az antinómiát, a megoldhatatlan ellentmondást, hogy az egyik éppúgy bebizonyítható, mint a másik. Kisebb kaliberű embereket talán kissé gondolkodóba ejtett volna az, hogy „egy

Kant" itt megoldhatatlan nehézségre akadt. Nem így az „alapjukban sajátos eredmények és nézetek” bátor gyártóját: ami Kant antinómiájából szolgálatot tehet neki, azt vígan lemásolja, a többit pedig félredobja.

Maga a dolog nagyon egyszerűen oldódik meg. Az időben való örökkévalóság, a térben való végtelenség már eleve és a szó egyszerű értelme szerint abban áll, hogy *semelyik* oldalon sincs vége, sem elől, sem hátul, sem fent, sem lent, sem jobbra, sem balra. Ez a végtelenség egészen más, mint egy végtelen soré, mert ez eleve mindig egy-gyel, egy első taggal kezdődik. E sor-elgondolásnak tárgyunkra való alkalmazhatatlansága azonnal kitűnik, mihielyt a térre alkalmazzuk. A végtelen sor a térre alkalmazva — egy bizonyos pontból, bizonyos irányban a végtelenbe húzott vonal. Kifejeződik ezzel a tér végtelensége akárcsak távolról is? Korántsem. Ebből az egyetlen pontból máris hat háromszorosan ellentétes irányban meghúzott vonal kell ahhoz, hogy a tér dimenzióit megértsük; s eszerint hat ilyen dimenzióknak lenne. Kant olyan jól belátta ezt, hogy számsorát szintén csak közvetve, kerülő úton vitte át a világ térségére. Dühring úr viszont a hat térbeli dimenzió elfogadására kényszerít bennünket, s nyomban ezután nem talál elég szót Gauss matematikai miszticizmusa elleni felháborodásának kifejezésére, aki nem akarta beérni a közönséges három tér-dimenzióval.

Az időre alkalmazva a mindkét irányban végtelen vonalnak vagy az egységek végtelen sorának van bizonyos képletes értelme. Ha azonban az időt *egytől* kiindulva számolt sornak, vagy egy bizonyos *pontból* kiinduló vonalnak képzeljük el, ezzel már eleve azt mondjuk, hogy az időnek kezdete van: feltételezzük azt, amit éppen bizonyítanunk kell. Az idő végtelenségének egyoldalú, felemás jelleget adunk; egy egyoldalú, megfelezett végtelenség azonban szintén önmagában való ellentmondás, egyenes ellentéte az „ellentmondásnélkülinek gondolt végtelenségnek”. Ezt az ellentmondást csak úgy kerülhetjük el, ha feltesszük, hogy az egy, amellyel a sort számlálni kezdjük, a pont, amelyből kiindulva a vonalat továbbmérjük, tetszésszerinti egyes a sorban, tetszésszerinti pont a vonalban, s a sor vagy vonal számára közömbös, hová helyezzük őket.

De hát a „megszámlált végtelen számsor” ellentmondása? Ezt majd akkor leszünk képesek közelebbről megvizsgálni, mihelyt Dühring úr bemutatja előttünk azt a bűvészmutatványt, hogy *megszámlálja*. Majd ha sikerült neki a $-\infty$ -tól (mínusz végtelentől) zérusig számolni, akkor jöjjön újra hozzánk. Hiszen teljesen világos, hogy bárhol kezd is el számolni, végtelen sort hagy maga mögött s vele együtt a feladatot is, amelyet meg kell oldania. Fordítsa csak meg a saját végtelen sorát $1+2+3+4 \dots$ és próbálja meg, hogy a végtelen végtől újból az egy felé számoljon; ez nyilvánvalóan olyan ember kísérlete, aki még csak nem is látja, hogy miről van szó. Sőt, mi több, amikor Dühring úr azt állítja, hogy a lefolyt idő végtelen sora meg van számlálva, ezzel azt állítja, hogy az időnek kezdete van, mert különben bele sem kezdhetett volna „megszámlálásába”. Tehát megint előfeltételként csempészi be azt, amit bizonyítani kell. A megszámlált végtelen sor elgondolása, más szóval a meghatározott mennyiség világot átfogó dühringi törvénye tehát *contradictio in adjecto**, ellentmondást foglal önmagában, mégpedig *képtelen* ellentmondást.

Világos: a végtelenség, melynek vége van, de kezdete nincs, sem többé, sem kevésbé végtelen, mint az, amelynek kezdete van, de vége nincs. A legcsekélyebb dialektikus belátás megmondhatta volna Dühring úrnak, hogy a kezdet és a vég szükségképpen összetartoznak, éppúgy, mint északi sark és déli sark, s hogy, ha elhagyjuk a véget, akkor a kezdet lesz a vég — a sor *egyik* vége, és megfordítva. Az egész csalódás lehetetlen lenne a végtelen sorokkal való műveletek matematikai megszokása nélkül. Minthogy a matematikában a meghatározottból, a végesből kell kiindulni, hogy a meghatározatlanhoz, a végtelenhez jussunk, következésképpen minden matematikai sornak, legyen az akár pozitív, akár negatív, eggyel kell kezdődnie, különben nem lehet számolni vele. A matematikus gondolati szükséglete azonban távolról sem jelent kényszertörvényt a reális világ számára.

Dühring úrnak egyébként sohasem fog sikerülni, hogy a tényleges végtelenséget ellentmondás nélkülinek gondolja el. A végte-

* Ellentmondás a melléknévben, vagyis a tárgy és meghatározása között (például: „fából vaskarika”, „kerek négyzet” stb.). — Szerk.

lenség igenis ellentmondás és tele van ellentmondásokkal. Már az is ellentmondás, hogy egy végtelenség csupa végességből legyen összetéve, s ez mégis így van. Az anyagi világ határoltsága nem kevésbé vezet ellentmondásokhoz, mint határtalansága, és ez ellentmondások kiküszöbölésére irányuló minden kísérlet, amint láttuk, új és még rosszabb ellentmondásokra vezet. Éppen *mert* a végtelenség ellentmondás, éppen ezért: végtelen, időben és térben végnélkül folyó folyamat. Az ellentmondás megszüntetése a végtelenség vége lenne. Ezt Hegel már egészen helyesen belátta, s ezért kezeli is az ezen ellentmondás felett töprengő urakat megérdemelt megvetéssel.

Menjünk tovább. Tehát az időnek volt kezdete. Mi volt ez előtt a kezdet előtt? Az önmagával azonos, változatlan állapotban levő világ. És mert ebben az állapotban nem követik egymást változások, a sajátosabb időfogalom is a *lét* általános eszméjévé változik. Miniket itt egyáltalán nem érdekel, hogy milyen fogalmak alakulnak át Dühring úr fejében. Nem az *idő fogalmáról* van szó, hanem a *valóságos* időről, amelytől Dühring úr ily olcsón ugyan meg nem szabadul. Másodszor, ha az időfogalom még oly nagyon is a lét általánosabb eszméjévé változik át, ezzel egyetlen lépéssel sem jutunk előbbre. Mert minden lét alapformái a tér és az idő, s az időnkívüli lét éppoly nagy badarság, mint a térenkívüli lét. A Hegel-féle „időtlenül lefolyt lét” és az új-schellingi „örökkévalóság előtti lét” észszerű elgondolások ehhez az időnkívüli léthez képest. Ezért aztán nagyon óvatosan nyúl is Dühring úr a dologhoz: ez tulajdonképpen alkalmasint — idő, azonban olyan, amelyet alapjában véve nem lehet időnek nevezni: hiszen az idő önmagában nem áll reális részekből s csak a mi értelmünk osztja tetszésszerűen részekre — csak az időnek megkülönböztethető tényekkel való valóságos betöltése tartozik ahhoz, ami megszámlálható —, hogy mit jelentsen az üres tartam halmozása, egyáltalán el sem képzelhető. Hogy ez a halmozás mit jelentsen, számunkra itt teljesen közömbös; a kérdés az, vajjon a világ az itt feltételezett állapotban tart-e, időtartamon megy-e át? Hogy az ily tartalmatlan tartam mérése éppúgy nem ad semmi eredményt, mint az üres térben való értelmetlen és céltalan méregetés, azt már régen tudjuk, s Hegel is éppen ez eljárás sivársága miatt nevezi ezt a végtelenséget a *rossz*

végtelenségnek. Dühring úr szerint az idő csak a változás révén létezik, és nem a változás az időben és az idő révén. Az időt éppen azért lehet a változással mérni, mert különbözik és független a változástól, mivel a méréshez mindig a megméréndőtől különböző valami szükséges. S az az idő, melyben nem mennek végbe felismerhető változások, korántsem *nem-idő*; sőt éppen ez a *tiszta* idegen hozzákeverésektől nem érintett idő, tehát az igazi idő, az idő, *mint olyan*. Valóban, ha az időfogalmat teljes tisztaságában, minden idegen és nem odatartozó hozzákeverődéstől elválasztva akarjuk elgondolni, arra kényszerülünk, hogy az összes különböző, az időben egymásmellett és egymásután végbemenő eseményeket, mint nem idetartozókat félretegyük, és ezzel olyan időt képzeljünk el, amelyben semmi sem történik. Ezzel tehát nem az időfogalmat sülyesztettük el a lét általános eszméjében, hanem ezzel jutottunk csak el a tiszta időfogalomhoz.

Mindezen ellentmondások és képtelenségek azonban csak merő gyerekjátékok ahhoz a zűrzavarhoz képest, amelybe Dühring úr a világ önmagával azonos kezdeti állapotáról való elképzelésével kerül. Ha a világ valaha olyan állapotban volt, amelyben egyáltalán semmi változás sem ment benne végbe, hogyan tudott ebből az állapotból a változásra áttérni? Az abszolút változás nélkül való, még hozzá, ha öröktől fogva volt ebben az állapotban, semmiesetre sem jöhet ki önmagától ebből az állapotból, nem mehet át a mozgás és változás állapotába. Kívülről, a világon kívülről kellett tehát egy első lökésnek jönnie, amely mozgásba hozta. Az „első lökés” azonban tudvalevően csak más kifejezés az isten szó számára. Az istent és a túlvilágot, amelyekről Dühring úr azt állította, hogy világsematikájában gyönyörűen leszerelte őket, — most itt mindkettőt kiélezve és elmélyítve maga hozza vissza a természet-filozófiába.

Tovább. Dühring úr azt mondja: „Ahol a nagyság a lét valamely állandó elemét illeti meg, ez a nagyság meghatározottságában változatlanul fog megmaradni. Ez érvényes . . . az anyagra és a mechanikai erőre vonatkozólag.” Az első tétel, mellesleg mondva, pompás példánya Dühring úr tautologikus és sarktétel-szerű nagyotmondásainak: Ahol a nagyság nem változik, ott ugyanaz marad. Tehát a mechanikai erő tömege, amely egyszer

a világon van, mindörökre ugyanaz marad. Eltekintünk attól, hogy amennyiben e tétel helyes, a filozófiában Descartes ezt már idestova 300 évvel ezelőtt tudta és megmondotta, s hogy a természettudományban az erő megmaradásának tana húsz esztendeje általánosan elterjedt; hogy Dühring úr, amennyiben e tant a *mechanikai* erőre korlátozza, éppenséggel nem javította meg. Hol volt azonban a mechanikai erő a változásnélküliség állapotának idejében? Erre a kérdésre Dühring úr konokul megtagad nekünk minden választ.

Dühring úr, hol volt akkor az önmagával mindörökké egyenlőnek megmaradó mechanikai erő és mit csinált? Felelet: „A világ-egyetemnek, vagy világosabban megjelölve, az anyag változás nélküli, a változások semmiféle időbeli halmozását magában nem foglaló létének ősalapota oly kérdés, amelyet csak az az elme utasíthat el, amely nemzőerejének öncsonkításában látja a bölcsesség netovábbját.” — Tehát: Vagy látatlanban elfogadjátok az én változás nélküli ősalapotomat, vagy én, a nemzőképes Eugen Dühring szellemi eunuchokká nyilvánítalak benneteket. Ez mindenesetre eljeshethet némelyeket. Mi, akik Dühring úr nemzőerejének jóegyhány példáját láttuk már, megengedhetjük magunknak, hogy ezt az elegáns szitokszót egyelőre felelet nélkül hagyjuk és ismételten megkérdezzük: De, Dühring úr, legyen olyan szíves, mondja meg, hogy is állunk hát azzal a mechanikai erővel?

Dühring úr azonnal zavarba jön. Csakugyan — hebegi: „ama kezdeti határállapot abszolút azonossága önmagában nem ad átmeneti principiumot. Emlékezzünk azonban, hogy az általunk jól ismert lét-lánc minden legkisebb új láncszemével alapjában véve ugyanígy áll a dolog. Aki tehát a szóbanforgó főesetben nehézségeket akar fellelni, ügyeljen arra, hogy ezeket kevésbbé szembeötlő esetekben se engedje el magának. Ezenfelül nyitva áll a lassan fokozódó közbülső állapotok közbeiktatásának lehetősége, s ezzel a folytonosság hídja, hogy visszajuthassunk rajta a változandóság kialakításához. Tisztán fogalmilag ez a folytonosság, persze, nem segít át bennünket a főgondolaton, de számunkra a folytonosság minden törvényszerűség és minden egyébként ismeretes átmenet alapformája, úgyhogy jogunk van arra, hogy amaz első egyensúly és annak megzavarása közti közvetítő kapocsnak is fel-

használjuk. Ha azonban az úgyszólván (!) mozdulatlan egyensúlyt a mi mai mechanikánkban minden különösebb aggályoskodás (!) nélkül megengedett fogalmak mértéke szerint gondolnók el magunknak, akkor egyáltalán nem tudnók megmondani, mikép juthatott el az anyag a változandósághoz." A tömegek mechanikáján kívül azonban megvan még a tömegmozgásnak a legkisebb részecskék mozgásává való átalakulása is, de hogy ez miként megy végbe, „erre vonatkozólag mindeztideig nem rendelkezünk általános principiummal, nem szabad tehát csodálkoznunk azon, ha ezek a folyamatok egy kissé *homályba* vesznek”.

Ez Dühring úr minden mondanivalója. És nekünk valóban nemcsak a nemzőerő öncsonkításában, hanem a vak babonában is a bölcsesség netovábbját kellene látnunk, ha beérnők ezekkel a valóban nyomorúságos üres kibúvókkal és szólásmódokkal. Annyit maga Dühring úr is bevall, hogy az abszolút azonosság önmagától nem juthat el a változáshoz. Arra nincs mód, hogy az abszolút egyensúly önmagától mozgásba menjen át. Mi van hát? Van három hamis, üres csúrés-csavarás.

Először : éppoly nehéz az általunk jól ismert lét-láncban minden egyes legkisebb láncszemtől a legközelebbiig való átmenetet kimutatni. — Dühring úr, úgy látszik, csecsemőknek nézi az olvasóit. A természettudomány tartalmát éppen az teszi, hogy a lét láncában a legkisebb láncszemek egyes átmeneteit és összefüggéseit kimutatja, s ha emellett valahol megakad, senki, maga Dühring úr sem gondol arra, hogy a végbemenő mozgást a semmiből magyarázza meg, hanem mindig csakis egy megelőző mozgás átviteléből, átalakulásából vagy tovaterjedéséből. Itt azonban saját bevallása szerint arról van szó, hogy a mozgást a mozgásnélküliségből, tehát a *semmiből* származtassa.

Másodszor : itt van a „folytonosság hídjá”. Ez a híd tisztán fogalmilag persze nem segít át bennünket a nehézségen, de mégis jogunk van arra, hogy közvetítőnek *használjuk fel* a mozgásnélküliség és mozgás között. Sajnos, a mozgásnélküliség folytonossága abban áll, hogy *nem* mozog ; miként lehet ezzel mozgást létrehozni, titokzatosabb marad, mint valaha. És ha Dühring úr az ő átmenetét a mozgás semmijéből az egyetemes mozgásba mégannyira is felbontja végtelen kis részecskékre és mégoly hosszú időtartamot

tulajdonít is neki, mégsem mozdultunk odább a milliméter tízezredrésszel sem. A semmiből, akárhogy forgatjuk is, a teremtsé aktusa nélkül, nem juthatunk el a valamihez, még ha az a valami oly kicsi lenne is, mint egy matematikai differenciál. A folytonosság hídja tehát, mégcsak nem is számárhíd,* kizárólag Dühring úr tud keresztül menni rajta.

Harmadszor: mindaddig, amíg a mai mechanika érvényben van, s ez Dühring úr szerint a gondolkodás kiművelésének egyik leglényegesebb emelője, egyáltalán nem mondható meg, miképpen juthatunk el a mozgásnélküliségtől a mozgáshoz. De a mechanikai hőelmélet azt mutatja nekünk, hogy a tömegmozgás bizonyos körülmények között molekuláris mozgásba csap át (bárha a mozgás itt is más mozgásból, de sohasem mozgásnélküliségből jön létre), és ez, célozgat Dühring úr bátoritanul, esetleg híd gyanánt szolgálhatna a szigorúan statikus (egyensúlyban levő) és a dinamikus (mozgó) között. Ezek a folyamatok azonban „egy kissé homályba vesznek”. És Dühring úr ott is hagy bennünket ebben a homályban.

Minden elmélyítés és kiélesítés árán íme odajutottunk, hogy egyre mélyebbre süllyedtünk az egyre jobban kiélesített hülyeségbe és végre is ott kötünk ki, ahol szükségképpen ki kellett kötnünk — „a homályban”. Ám Dühring urat ez vajmi kevésbé feszélyezi. Már a következő oldalon azt merészeli állítani, hogy ő „az önmagával azonos állandóság fogalmát közvetlenül az anyag és a mechanikai erők magatartásából tudta reális tartalommal megtölteni”. És ez a férfiú nevez más embereket „szélhámosoknak”!

Mind e „homályban” való tehetetlen tévelygés és zűrzavar mellett, szerencsére marad számunkra mégis egy vigasz, s ez valóban lélekemelő: „Más égitestek lakóinak matematikája sem nyugodhatik más sarktételeken, mint a mi matematikánk”!

* Szójáték. Eselsbrücke (számárhíd) a buta vagy lusta diákok „puská”-ja. — Szerk.

VI. TERMÉSZETFILOZÓFIA. KOZMOGÓNIA, FIZIKA, KÉMIA

A továbbiak folyamán eljutunk az arról szóló elméletekhez, hogy mimódon jött létre a jelenlegi világ. Az anyag egyetemes szétszóródottságának állapota, úgymond, már az ioni filozófusok kiinduló elgondolása volt, de különösen Kant óta az ősköd feltevése jutott szerephez, ami mellett a nehézkedés és hőkisugárzás közvetítette az egyes szilárd égitestek fokozatos kialakulását. Korunk mechanikai hőelmélete a világegyetem korábbi állapotaira való visszakövetkeztetések jóval határozottabb megfogalmazását teszi lehetővé. Mindamellett a „gázalakú szétszóródottsági állapot csak abban az esetben lehet komoly következtetések kiindulópontja, ha a benne megadott mechanikai rendszert előbb határozottabban tudják jellemezni. Máskülönben nemcsak az eszme marad valóban fölötte ködös, hanem a további következtetések során az eredeti köd is tényleg egyre sűrűbb és áthatolhatatlanabb lesz... egyelőre még minden egy közelebbről meg nem határozható diffúziós eszme bizonytalanságában és alaktalanságában elledzik”, és így „ezzel a gáz-világegyetemmél csak felette légies koncepciót” nyertünk.

A minden jelenlegi égitest gomolygó ködtömegekből való keletkezéséről szóló kanti elmélet a legnagyobb haladás volt, melyet a csillagászat Kopernikus óta megtett. Első ízben rendült meg az az elképzelés, mely szerint a természetnek nincs időben folyó története. Addig úgy vélték, hogy az égitestek kezdettől fogva állandóan egyazon pályákon mozognak és egyazon állapotokban maradtak meg; és ha az egyes égitesteken a szerves egyedek el is haltak, a nemeket és fajokat változhatatlanoknak tekintették. Bár a természet szemmel láthatóan folytonos mozgásban volt, de ez a mozgás ugyanazon folyamatok szakadatlan megismétlődésének látszott. Ebbe a metafizikai gondolkodásmódnak teljesen megfelelő elképzelésbe Kant ütötte az első rést, mégpedig oly tudományos módon, hogy az általa használt érvek legtöbbször mindmáig érvényben maradt. Igaz ugyan, hogy a Kant-féle elmélet szigorúan véve mindmáig is csupán feltevés. De mind a mai napig a Koper-

nikus-féle világrendszer sem egyéb.* S azután, hogy a spektroszkóp ily izzó gáztömegek jelenlétét a csillagos égen minden ellentmondást legyűrő módon bebizonyította, a Kant elméletével szembeni tudományos opposíció elhallgatott. Dühring úr sem tudja a maga világkonstrukcióját ily köd-stádium nélkül összehozni, de meg is bosszulja magát érte azzal a követeléssel, hogy mutassák meg neki az ebben a köd-stádiumban meglevő mechanikai rendszert, és mert ezt a kívánságát teljesíteni nem tudják, a ködállapotot mindenféle lekicsinylő jelzővel illeti. A mai tudomány ezt a rendszert, sajnos, nem képes úgy leírni, hogy Dühring úr meg legyen vele elégedve. Éppoly kevésbé tud felelni sok más kérdésre is. Arra a kérdésre: miért nincs a békáknak farkuk? — mindmáig csak azt tudja felelni: mert elvesztették. De ha valaki erre a válaszra heveskedni kezdene és azt mondaná, hogy mindez egy közelebről meg nem határozható veszteség-eszme bizonytalanságában és alaktalanságában leledzik és fölötte légies koncepció, úgy az erkölcsnek a természettudományra való ilyesféle alkalmazásaival egyetlen lépéssel sem jutnánk előbbre. Efféle nehezteléseket s a kellemetlenség ilyen megnyilvánulásait mindig és mindenütt el lehet helyezni s éppen ezért soha és sehol sem helyénvalók. Ki gátolja különben Dühring urat abban, hogy az ősköd mechanikai rendszerét ő maga puhatolja ki?

Szerencsére most arról értesülünk, hogy a Kant-féle ködtömeg „messze van attól, hogy a világmédium teljesen azonos állapotával, avagy másként kifejezve, az anyag önmagával azonos állapotával egybevágjon”. Igazi szerencse Kantra nézve, hogy amikor a létező égitestekről visszakövetkeztetett a ködgomolyra, ezzel meg lehetett elégedve, s még csak nem is álmodott az anyag önmagával azonos állapotáról! Mellékesen megjegyezzük, hogy

* Engels 1888-ban „Feuerbach“-jában a Kopernikus-féle rendszerről a következőket mondja: „Kopernikus naprendszere háromszáz éven keresztül feltevés volt, oly feltevés, amelynek igaz voltára százszoros, ezerszeres pénzt lehetett tenni, de mégis csak feltevés. De amikor Leverrier azokból az adatokból, melyeket ez a rendszer nyújtott, nemcsak azt számította ki, hogy szükségképpen lennie kell egy ismeretlen bolygónak, hanem még azt a helyet is kiszámította, ahol ennek a bolygónak az égbolton állania kell és amikor Galle ezt a bolygót valóban meg is találta — ekkor Kopernikus rendszere bebizonyosult.” (Marx-Engels. Válogatott művek. 2. köt. 366—367. old.) — Szerk.

amikor a mai természettudományban a Kant-féle ködgomolyt ösködnek nevezik, ez persze csak viszonylagosan értendő. Ösköd az egyrészt, mint a létező égitestek eredete, s másrészt mint az anyagnak az a legkorábbi alakja, amelyre mi máig vissza tudunk következtetni. Ami egyáltalán nem zárja ki, sőt inkább feltételezi, hogy az anyag az ösköd előtt más formák végtelen során ment keresztül.

Dühring úr úgy véli, hogy itt előnyben van. Ahol mi, a tudománnyal együtt, a valaha létező ösködnél egyelőre megállapodunk, ott az ő tudományok-tudománya sokkal távolabbra segíti vissza a „világmédium” amaz „állapotához, amelyet az elgondolás mai értelmében nem lehet sem tisztán sztatikusnak, sem dinamikusnak” — tehát egyáltalán nem lehet — „felfogni. Az anyag és a mechanikai erő egysége, melyet mi világmédiumnak nevezünk, úgyszólván logikailag reális képlet arra, hogy az anyag önmagával azonos állapotát minden kiszámítható fejlődési fokozat előfeltételeként tüntessük fel”.

Nyilvánvaló, hogy az anyag önmagával azonos ősalapotától még korántsem szabadultunk meg. Dühring úr itt az anyag és a mechanikai erő egységeként jelöli meg, ezt pedig logikailag reális képletnek, és így tovább. Mihelyt tehát az anyag és a mechanikai erő egysége megszűnik, elkezdődik a mozgás.

A logikailag reális képlet nem egyéb, mint suta kísérlet arra, hogy a magábanvaló (Ansich) és a magánakvaló (Fürsich) hegeli kategóriáit a valóságfilozófia számára hasznosítsa. A magábanvalóban Hegelnél a valamely dologban, folyamatban, fogalomban rejlő, ki nem fejlődött ellentétek eredendő azonossága van meg; a magánakvalóban bekövetkezik e rejtett elemek megkülönböztetése és elkülönülése, s megkezdődik egymással való küzdelmük. A mozdulatlan ősalapotot tehát úgy kell elképzelnünk, mint az anyag és a mechanikai erő egységét, a mozgásra való átmenetet pedig, mint e kettő elkülönülését és egymással való szembekerülését. Amit ezáltal nyertünk, az nem ama fantasztikus ősalapot realitásának bebizonyítása, hanem csak az, hogy ezt az ősalapotot a magábanvaló hegeli kategóriájába lehet bevonni, ez állapot éppoly fantasztikus megszűnését pedig a magánakvaló kategóriájába. Hegel, segíts!

Az anyag, mondja Dühring úr, minden valóságosnak hordo-

zója; eszerint az anyagon kívülálló mechanikai erő nem létezhetik. Továbbá a mechanikai erő az anyag egy állapota. Az őállapotban tehát, amelyben semmi sem ment végbe, az anyag, és állapota: a mechanikai erő, egy valami volt. Később aztán, amikor valami kezdett végbemenni, az állapotnak az anyagtól nyilván különbözővé kellett válnia. Ily misztikus frázisokkal és azzal a megnyugtatóssal kell tehát beérnünk, hogy az önmagával azonos állapot nem volt sem sztatikus, sem dinamikus, nem volt sem egyensúlyban, sem mozgásban. Még mindig nem tudjuk, hol volt a mechanikai erő abban az állapotban, és miként jussunk el kívülről jövő lökés, azaz isten nélkül, az abszolút mozgásnélküliségtől a mozgáshoz.

Dühring úr előtt a materialisták anyagról és mozgásról beszéltek. Ő a mozgást a mechanikai erőre, mint állítólagos alapformájára korlátozza és ezzel lehetetlenné teszi a maga számára, hogy az anyag és a mozgás közti tényleges összefüggést megértse, amely különben egyetlen korábbi materialista számára sem volt világos. Pedig a dolog elég egyszerű. *A mozgás az anyag létezési formája.* Soha és sehol anyag mozgás nélkül nem volt, és nem lehet. Mozgás a világűrben, kisebb tömegek mechanikai mozgása az egyes égitesteken, molekuláris rezgés mint hő, vagy mint villamos vagy mágneses áram, kémiai bomlás és vegyülés, szerves élet — e mozgási formák egyikében vagy másikában, avagy egyidejűleg több mozgási formában van a világ minden egyes anyagatomja minden adott pillanatban. Minden nyugalom, minden egyensúly csak viszonylagos, csak erre vagy arra a meghatározott mozgási formára vonatkozólag van értelme. Valamely test például mechanikai egyensúlyban, mechanikai nyugalomban lehet a földön: ez semmiképpen sem akadályozza azt, hogy a föld mozgásában, valamint az egész naprendszer mozgásában részt vegyen, amint hogy azt sem akadályozza meg, hogy a test legkisebb fizikai részecskéi a hőmérséklete által meghatározott rezgéseket végezzék, vagy hogy anyagatomjai kémiai folyamaton menjenek át. Anyag mozgás nélkül éppoly elgondolhatatlan, mint mozgás anyag nélkül. A mozgás tehát éppúgy megteremthetetlen és megsemmisíthetetlen, mint maga az anyag; a régebbi filozófia (Descartes) úgy fejezi ezt ki, hogy a világon meglevő mozgás mennyisége állandóan ugyanaz.

Mozgás tehát nem állítható elő, csak átvihető. Ha egyik testről a másikra mozgás vivődik át, úgy a mozgás, amennyiben átviszi magát, vagyis aktív, a mozgás okának tekinthető, amennyiben ez a mozgás átvitetik, passzív. Ezt az aktív mozgást *erőnek* nevezzük, a passzív mozgást *erőmegnyilvánulásnak*. Napnál világosabb tehát, hogy az erő éppoly nagy, mint megnyilvánulása, mivel mindkettőben *ugyanaz* a mozgás megy végbe.

Az anyag mozgás nélküli állapota eszerint a legüresebb és legizetlenebb elképzelések egyikének, tiszta „lázfantáziának” bizonyul. Hogy az ember idáig jusson, azt a viszonylagos mechanikai egyensúlyt, amelyben valamely test ezen a földön lehet, feltétlen nyugalomnak kell elképzelnie és azután ezt az egész világmindenségre kell átvinnie. Ezt valóban megkönnyíti, ha az ember az egyetemes mozgást a mechanikai erőre redukálja. A mozgásnak pusztán mechanikai erőre való korlátozása azután még azzal az előnnyel is jár, hogy az ember egy erőt nyugvónak, megkötöttnek, tehát pillanatnyilag hatástalannak tud elképzelni. Ha ugyanis valamely mozgás átvitele, ami igen gyakran megtörténik, némileg bonyolult folyamat, amelyhez különböző közbenső tagok tartoznak, akkor a tényleges átvitelt egy tetszésszerű pillanatra lehet elhalasztani azzal, hogy a lánc utolsó szemét elhagyjuk. Így például, ha megtöltjük a puskát és magunknak tartjuk fenn ama pillanat megválasztását, amikor a ravasz meghúzásával az elsülés, a puskapor meggyulladás által szabaddá tett mozgás átvitele megtörténjék. Elképzelhető tehát, hogy az anyag a mozgás nélküli, önmagával azonos állapot alatt erővel volt töltve, s úgylátszik, hogy Dühring úr ezt érti az anyag és a mechanikai erő egységén, ha ugyan egyáltalán ért valamit rajta. Ez az elképzelés esztelenség, mert abszolút-ként visz át a világmindenségre olyan állapotot, amely természeténél fogva viszonylagos, és amelynek következésképpen egy adott pillanatban az anyagnak mindig csak *egy része* lehet alávétve. De ha még ettől is eltekintünk, még akkor is mindig megmarad az a nehézség, először : hogy jutott a világ ahhoz, hogy meg legyen töltve, mert a puskák manapság nem töltődnek meg maguktól, és másodszer : kinek az ujjá húzta meg a ravaszt? Ha a fejünk tetejére állunk is, Dühring úr vezetése alatt minduntalan — isten ujjára akadunk.

A csillagászatról valóságfilozófusunk a mechanikára és a fizikára tér át és panaszkodik, hogy a mechanikai hőelméletet a felfedezése óta lefolyt emberöltő alatt nem fejlesztették lényegesen tovább annál, mint ahova maga Robert Mayer fokról-fokra juttatta. Azonkívül, úgymond, az egész dolog még igen homályos; „minduntalan emlékeztetnünk kell arra, hogy az anyag mozgási állapotaival együtt sztatikai viszonyok is adva vannak, s hogy ez utóbbiaknak a mechanikai munka nem a mértéke... ha a természetet korábban a nagy munkásnak neveztük s ezt a kifejezést most szigorúan vesszük, úgy hozzá kell még fűznünk, hogy az önmagukkal azonos állapotok és nyugvó viszonyok nem képviselnek mechanikai munkát. Újból hiányzik tehát a sztatikaitól a dinamikaihoz vezető híd, s ha az úgynevezett lappangó hő mostanáig az elmélet bökkenője maradt, úgy itt is el kell ismernünk egy hiányt, amely kozmikus vonatkozásokban tagadhatja meg magát legkevésbé”.

Ez az egész órakulumszerű szóáradat megint nem más, mint a rossz lelkiismeret folyamánya, mely nagyon is jól érzi, hogy a mozgásnak az abszolút mozgásnélküliségből való létrehozatalával menthetetlenül megfeneklett és mégis szégyell az egyetlen mentőhöz folyamodni, tudniillik az egek és földek teremtőjéhez. Ha a sztatikaitól a dinamikaihoz, az egyensúlytól a mozgáshoz vezető híd még a mechanikában — a hőmechanikát is beleszámítva — sem lelhető meg, hogy lehetne akkor Dühring úr arra kötelezhető, hogy az ő mozgásnélküli állapotából a mozgáshoz vezető hidat megtalálja? Pedig ezzel aztán szerencsésen kinn volna a bajból.

A közönséges mechanikában a sztatikaitól a dinamikaihoz vezető híd — a kívülről jövő lökés. Ha egy métermázsza súlyú követ 10 méter magasra emelünk és ott szabadon felfüggesztjük úgy, hogy önmagával azonos állapotban és nyugvó helyzetben ott függve marad, akkor egy csecsemőkből álló közönséghez kell fordulnia annak, aki azt akarná állítani, hogy e test jelenlegi helyzete nem képvisel mechanikai munkát, vagyis, hogy előbbi helyzetétől való távolságának a mechanikai munka nem mértéke. Minden arrajáró fáradság nélkül fel fogja világosítani Dühring urat arról, hogy a kő nem magától került oda fel a kötélre, s a mechanika bármely kézikönyve meg tudja mondani neki, hogy, ha a követ újból lezuhanni hagyja, az zuhanásában ugyanannyi mecha-

nikai munkát végez, mint amennyi szükséges volt ahhoz, hogy tíz méter magasra emeljék. Még az a legegyszerűbb tény is, hogy a kő odafenn függ, mechanikai munkát képvisel, mert, ha elég hosszú ideig fog ott függni, elszakad a kötél, mielőtt vegyi bomlás következtében nem lesz többé elég erős ahhoz, hogy elbírja a követ. Ily egyszerű, hogy Dühring úrral szóljunk, alapalakzatokra vezethetők vissza azonban az összes mechanikai folyamatok, s annak a mérnöknek ezután kell még megszületnie, aki a szatikaiból a dinamikaihoz vezető hidat nem tudja megtalálni, ameddig elégséges lökés felett rendelkezik.

Kemény dió és keserű pilula ugyan metafizikusunk számára, hogy a mozgásnak ellentétében, a nyugalomban legyen meg a mérteke. Hiszen ez kiáltó ellentmondás, és Dühring úr szerint minden *ellentmondás értelemellenes*.* És mégis tény, hogy a függő kő meghatározott, súlyával és a föld felszínétől való távolságával pontosan mérhető, különböző módon — például szabad esés útján, lejtőn való lecsúsztatás útján, egy henger megforgatása útján — tetszés szerint felhasználható mechanikai mozgásmennyiséget képvisel; szintúgy a megtöltött puská. A dialektikus felfogás számára a mozgásnak ellentétével, a nyugalommal való kifejezhetősége egyáltalán nem jelent nehézséget. Számára az egész ellentét, amint láttuk, csak viszonylagos; abszolút nyugalom, feltétlen egyensúly nem létezik. Az egyes mozgás az egyensúly felé törekszik, az összmozgás megint megszünteti az egyensúlyt. Ily módon nyugalom és egyensúly, ahol előfordulnak, korlátozott mozgás eredményei, s magától értetődik, hogy ez a mozgás a maga eredményével mérhető, vele kifejezhető és belőle egy vagy más alakban ismét előállítható. Dühring úrnak azonban nem szabad a dolog ily egyszerű leírásával megelégednie. Mint jó metafizikus, a mozgás és egyensúly közé először a valóságban nem létező, tátongó szakadékot hasít, azután pedig csodálkozik, hogy nem tud hidat találni e sajátkezűleg fabrikált szakadékon át. Ugyanígy akár metafizikai Rosinantejára** kaphatna és üzőbe vehetné a Kant-féle „magában-

* Lefordíthatatlan szójáték. Widerspruch — ellentmondás, Widersinn — képtelenség, értelmetlenség. — Szerk.

** Cervantes „Don Quijote” című regényében Don Quijote lova. — Szerk.

valót”, mert végre is csak ez és semmi más nem rejlik e meg nem lelhető híd mögött.

Hogy állunk azonban a mechanikai hőelmélettel és a kötött vagy lappangó hővel, amely ez elmélet „bökkenője” maradt?

Ha egy font fagyponthőmérsékletű jeget normális légnyomás mellett meleg segítségével egy font ugyanily hőmérsékletű vízzé változtatunk, oly hőmennyiség tűnik el, amely elég lenne ahhoz, hogy ugyanezt a font vizet a 100 részre osztott hőmérő 0°-áról 79,4°-ra, vagy pedig 79,4 font vizet egy fokkal magasabb hőmérsékletre emeljünk. Ha ezt a font vizet a forrpontra, vagyis 100°-ra hevítjük és most 100°-os gőzzé változtatjuk, úgy, amíg az egész víz gőzzé változik, csaknem hétszer akkora hőmennyiség tűnik el, oly hőmennyiség, amely elég lenne ahhoz, hogy 537,2 font víz hőmérsékletét egy fokkal emelje. Ezt az eltűnt hőt nevezzük *kötött hőnek*. Amikor a gőz lehűlés következtében újból vízzé s a víz újból jéggé változik, akkor ugyanez a hőmennyiség, amely előbb kötött volt, ismét *felszabadul*, vagyis mint hő érzékelhető és mérhető lesz. A hőnek a gőz összesűrűsödésénél és a víz megfagyásánál végbe-menő e felszabadulása az oka annak, hogy a 100°-ra lehűlt gőz csak fokozatosan változik vízzé, és hogy a fagyponthőmérsékletű víztömeg csak igen lassan változik jéggé. Ezek a tények. Most már az a kérdés: mi lesz a hóból, mialatt kötött állapotban van?

A mechanikai hőelmélet, mely szerint a hó a testek legkisebb fizikailag tevékeny részecskéinek (molekuláinak) hőmérséklet és halmazállapot szerint nagyobb vagy csekélyebb rezgése, rezgés, amely bizonyos körülmények között a mozgás bármely formájába csaphat át, azzal magyarázza a dolgot, hogy az eltűnt hőt munkát végzett, munkává változott. A jég olvadásánál megszűnik az egyes molekulák egymásközi szoros, szilárd összefüggése és laza egymásmellé helyzettségévé változik át; a víznek forrponton történő elgőzölgésénél olyan állapot következett be, amelyben az egyes molekulák semmiféle észrevehető befolyást nem gyakorolnak egymásra, sőt a hó hatása alatt minden irányban szertepülnek. Mármint világos, hogy egy testnek egyes molekulái gázalakú állapotban sokkal nagyobb energiával bírnak, mint folyékony állapotban, folyékony állapotban pedig nagyobb energiával, mint szilárd állapotban. A kötött hó tehát nem tűnt el, hanem egyszerűen

átalakult és a molekuláris feszítőerő alakját vette fel. Mihelyt megszűnik az a feltétel, amely mellett az egyes molekulák ezt az abszolút vagy relatív szabadságot egymással szemben megtarthatják, vagyis mihelyt a hőmérséklet a 100° -os illetőleg a 0° -os minimum alá száll, ez a feszítőerő elernyed, a molekulák ismét ugyanazzal az erővel szorulnak egymáshoz, mint amellyel előbb elszakadtak egymástól; ez az erő eltűnik, de csak azért, hogy hő alakjában újból megjelenjék, mégpedig pontosan ugyanolyan hőmennyiség alakjában, mint amekkora előzőleg kötött volt. E magyarázat természetesen éppúgy feltevés, mint az egész mechanikai hőelmélet, amennyiben molekulát, s még hozzá rezgő molekulát, mostanáig soha senki sem látott. E feltevésben, mint az egész, még igen fiatal hőelméletben, éppen emiatt bizonyára sok a fogyatékoság, de legalább meg tudja magyarázni a folyamatot anélkül, hogy a mozgás megsemmisíthetlenségének és megteremthetlenségének elvével összeütközésbe kerülne, sőt pontosan be tud számolni a hőnek átváltozása alatti hollétéről. A lappangó vagy kötött hő tehát semmiesetre sem bökkenője a hőelméletnek. Ellenkezőleg, ez az elmélet első ízben adja meg a folyamat észszerű magyarázatát, és bökkenő legfeljebb abból származhatik, hogy a fizikusok a molekuláris energia más formájává változott hőt továbbra is az elavulttá és helytelenné vált „kötött” kifejezéssel jelölik meg.

A szilárd, cseppfolyós és gázalakú halmazállapot önmagukkal azonos állapotai és nyugalmi viszonyai tehát igenis mechanikai munkát képviselnek, amennyiben a mechanikai munka a hőnek mértéke. A föld szilárd kérge is, az óceán víztömege is, jelenlegi halmazállapotában egy bizonyos szabaddá lett hőmennyiséget képvisel, amelynek, magától értetődően, a mechanikai erőnek éppoly határozott mennyisége felel meg. A gázgomolynak, melyből a föld keletkezett, cseppfolyós és utóbb jórészt szilárd halmazállapotba történt átmeneténél egy bizonyos mennyiségű molekuláris energia sugárzott ki hő alakjában a világűrbe. A nehézség tehát, amelyről Dühring úr titokzatos módon suttog, nem létezik, s még kozmikus vonatkozásokban is akadhatunk ugyan fogyatékoságokra és hézagokra — melyeknek tökéletlen megismerési eszközeink az okozói —, de sehol sem akadunk elméletileg leküzdhetetlen akadályokra. A sztatikaitól a dinamikaihoz vivő híd itt is a kívülről

jövő lökés — lehűtés vagy felmelegítés, amelyet más, az egyensúlyban levő tárgyra ható testek hoznak létre. Mennél tovább hatolunk előre ebben a Dühring-féle természetfilozófiában, annál lehetetlenebbeknek tűnnek mindama kísérletek, melyek a mozgásnak a mozgásnélküliségből való megmagyarázására, avagy ama híd megtalálására irányulnak, amelyen át a tisztán sztatikai nyugvó állapot *önmagától* a dinamikaihoz, a mozgáshoz juthat el.

Ezzel aztán egyidőre szerencsésen megszabadultunk volna az önmagával azonos őállapottól. Dühring úr a kémiára tér át s ebből az alkalomból feltárja előttünk a természetnek a valóságfilozófia útján eleddig felfedezett következő három maradandósági törvényét:

1. az összanyag mennyiségi állománya, 2. az egyszerű (vegyi) elemek mennyiségi állománya és 3. a mechanikai erő mennyiségi állománya változatlan.

Tehát az anyagnak, valamint egyszerű alkotórészeinek, amennyiben ilyenekből áll, és a mozgásnak megteremthetlensége és megsemmisíthetlensége — ezek a régi, közismert tények, ezek is fölöttébb gyarló fogalmazásban —, ennyi az egyedüli tényleges pozitívum, amit Dühring úr a szervesen világot illető természetfilozófiájának eredményeként nekünk nyújtani képes. Csupa olyan dolog, amit régóta tudtunk. Amit azonban nem tudtunk, az az: hogy ezek — „maradandósági törvények”, s mint ilyenek „a dolgok rendszerének sematikus tulajdonságai”. Megint úgy járunk, mint fentebb Kantot illetőleg: Dühring úr előszed valamely közismert ócskaságot, dühringi címkét ragaszt rá és elnevezi: „alapjukban sajátos eredményeknek és nézeteknek” ... „rendszeralkotó gondolatoknak” ... „gyökeres tudománynak”.

Am emiatt korántsem kell még kétségbeesnünk. Bármilyen fogyatékoságai legyenek is a leggyökeresebb tudománynak és a legjobb társadalmi berendezésnek, *egy*et Dühring úr határozottan állíthat: „A világegyetemben meglevő arany mindenkor egyazon tömegű kellett, hogy legyen, és éppoly kevésbé szaporodhatott vagy csökkenhetett, mint az összanyag.” Azt azonban, hogy ezen a „melevő aranyon” mit vásárolhatunk, Dühring úr, sajnos, nem mondja meg.

VII. TERMÉSZETFILOZÓFIA. SZERVES VILÁG

„A nyomás és lökés mechanikájától az érzetek és gondolatok kapcsolódásáig közbeeső fokozatok egységes és egyetlen lépcsőzete vezet.” Dühring úr ezzel a kijelentéssel takarítja meg magának azt, hogy az élet keletkezéséről valami továbbit mondjon, bár egy oly gondolkodótól, aki a világ fejlődését egészen az önmagával azonos állapotig követte visszafelé, s aki más égitesteken oly otthonosan érzi magát, elvárhatná az ember, hogy ezen a téren is pontosan tájékozott legyen. Ez a kijelentés különben csak félig helyes, ha a mértékviszonyok már említett Hegel-féle csomósvonalával nem egészítik ki. Minden fokozatosság ellenére az egyik mozgási formáról a másikra való átmenet mindig ugrás, döntő fordulat marad. Ilyen az égitestek mechanikájáról az egy bizonyos égitesten levő kisebb tömegek mechanikájára való átmenet : ugyanilyen az átmenet a tömegek mechanikájáról a molekulák mechanikájára, amely azokat a mozgásokat foglalja magában, melyeket a tulajdonképpeni fizikában vizsgálunk : hőt, fényt, villamosságot, mágnesességet, ugyanígy ismét határozott ugrással megy végbe az átmenet a molekulák fizikájáról az atomok fizikájára — a kémiára — és méginkább így van ez annál az átmenetnél, amely a közönséges kémiai hatástól a fehérje kémizmusához vezet, amit életnek nevezünk. Az élet szféráján belül aztán az ugrások egyre ritkábbak és észrevehetetlenebbek lesznek. — Tehát megint csak Hegel az, akinek Dühring urat helyesbítene kell.

A szerves világra való fogalmi átmenetet Dühring úrnak a célfogalom szolgáltatja. Ezt megint csak Hegeltől veszi át, aki a „Logiká”-ban (A fogalomról szóló tan) a teleológia vagy céltan segítségével megy át a kémizmusról az életre. Bármerre tekintünk is, Dühring úrnál minduntalan valamely hegeli „megemészthetlenségre” bukkanunk, amit aztán egészen fesztelenül saját gyökeres tudományaként mutat be. Túlságosan messzire vezetne, ha meg akarnók itt vizsgálni, mennyiben jogosult és helyénvaló a cél és eszköz képzetének a szerves világra való alkalmazása. Mindenesetre a hegeli „belső cél” is, vagyis olyan cél alkalmazása, melyet nem egy szándékosan cselekvő harmadik, netalán a gondviselés bölcsesége importált a természetbe, hanem amely magában a dolog

szükségyszerűségében rejlik, olyan embereknél, akik filozófiailag nem teljesen iskolázottak, minduntalan tudatos és szándékolt cselekvés meggondolás nélküli becsempészésére vezet. Ugyanaz a Dühring úr, akit más emberek legcsekélyebb „spiritisztikus” hajlandóságánál mértéktelen erkölcsi felháborodás fog el, „határozottan” állítja, „hogy az ösztönérzetek lényegükben ama ki-elégülés kedvéért teremttettek, mely játékukkal velejár”. Azt beszéli el nekünk, hogy a szegény természetnek „mindig újból és újból rendbe kell hoznia a tárgyi világot”, és emellett még nem egy ügyet kell elintéznie, „amely a természet részéről több finomultságot követel meg, mint amennyit neki rendszerint tulajdonítanak”. A természet azonban nemcsak *tudja*, miért teremti meg ezt és am azt, nemcsak szolgálói munkákat kell végeznie, nemcsak szubtilitással bír — ami pedig már egészen csinos tökéletesedés a szubjektív tudatos gondolkodásban —, hanem akarata is van; ugyanis az ösztönök kiegészítő szerepét, azt, hogy mellelleg reális, természeti szükségleteket — táplálkozás, szaporodás stb. — elégítenek ki, ezt a kiegészítést „nemszabad közvetlenül, hanem csupán közvetve-*akartnak* tekintenünk”. Ezzel elérkeztünk a tudatosan gondolkodó és tudatosan cselekvő természethez, ott állunk tehát már azon a „hídon”, amely átvezet bennünket, bár nem a sztatikaitól a dinamikaihoz, de mindenestre a panteizmustól a deizmushoz. Avagy netalán egyszer Dühring úrnak magának is kedve kerekedett arra, hogy egy kis „természetfilozófiai félköltészettel” foglalkozzék?

Ez lehetetlen. Mindaz, amit valóságfilozófusunk a szerves természetről mondani tud, éppen e természetfilozófiai félköltészet elleni, „a könnyelmű felületességekkel és úgyszólván tudományos misztifikációkkal operáló sarlatánság” elleni, a *darwinizmus* „költőieskedő vonásai” elleni hadjáratra szorítkozik.

Darwint mindenekelőtt azzal a szemrehányással illeti, hogy a malthusi népesedési elméletet a politikai gazdaságtanból a természettudományba viszi át, hogy az állattenyésztő képzeleteinek rabja, hogy a létért való küzdelemmel tudománytalan félköltészetet űz, és hogy az egész darwinizmus, annak levonásával, amit Lamarckból vesz át, az emberiség ellen irányuló állatiasság.

Darwin tudományos utazásaiból azt a nézetet hozta magával,

hogy a növények és állatok fajai nem állandók, hanem változók. Arra, hogy ezt a gondolatot hazájában továbbfejlessze, nem kínálkozott számára jobb munkaterület, mint az állat- és növény-tenyésztés területe. Éppen erre a célra Anglia a klasszikus ország; más országok, például Németország teljesítményei távolról sem hasonlíthatók össze azzal, amit e tekintetben Angliában elértek. Emellett az e téren elért legtöbb siker az utolsó száz évre esik, úgyhogy a tények megállapítása kevés nehézséget okoz. Mármost Darwin azt találta, hogy ez a tenyésztés mesterséges úton, ugyanazon fajhoz tartozó állatokon és növényeken, nagyobb különbségeket hozott létre, mint amilyenek az általában különbözőknek elismert fajoknál előfordulnak. Bizonyos fokig bebizonyosodott tehát egyrészt a fajok változandósága, másrészt különböző faji jellegzetességekkel bíró szervezetek közös ősöktől való származásának lehetősége. Darwin mármost azt vizsgálta, nem találhatók-e a természetben olyan okok, melyeknek az idők során — a tenyésztő tudatos szándéka nélkül — az élő szervezeteken mégis hasonló változásokat kellett létrehozniok, mint amilyeneket a mesterséges tenyésztés hozott létre. Ezeket az okokat Darwin abban az aránytalanságban találta meg, amely a természettől létrehozott csírák roppant nagy száma és a valóban megérő szervezetek csekély száma között fennáll. Minthogy azonban minden csíra kifejlődésre törekszik, így szükségszerűen egy létért folyó harc keletkezik, amely nemcsak közvetlen testi harcban vagy felfalásban, hanem — még a növényeknél is — a térért és fényért folytatott küzdelemben is megnyilvánul. És világos, hogy ebben a harcban azoknak az egyedeknek van legtöbb kilátásuk arra, hogy megérjenek és szaporodjanak, amelyek valamely, ha még oly jelentéktelen, de a létért folyó küzdelemben előnyt nyújtó egyéni sajátsággal bírnak. Ezeknek az egyéni sajátságoknak eszerint megvan az a tendenciájuk, hogy átöröklődjenek s hogy, ha egyazon faj több egyedénél vannak meg, halmozódó öröklődés útján az egyszer felvett irányban fokozódjanak, míg az e sajátságokkal nem bíró egyedek a létért folyó küzdelemben könnyebben pusztulnak el, és lassanként eltűnnek. Ezen a módon változik a faj a természetes tenyésztés útján, a legalkalmasabbak fennmaradása révén.

E darwini elmélet ellen Dühring úr azt hozza fel, hogy a létért

folyó küzdelem gondolatának eredetét, amint ezt maga Darwin beismerte, Malthus, a nemzetgazdasági népesedési teoretikus nézeteinek általánosításában kell keresni és ennél fogva meg van terhelve mindazokkal a hibákkal, melyek a túlnépesedésről szóló, papos, malthusi nézetekre jellemzők. — Darwinnak azonban eszé ágában sincs azt mondani, hogy a létért való küzdelem gondolatának *eredete* keresendő Malthusnál. Csupán azt mondja: a létért folyó küzdelemről szóló elmélete az egész állati és növényi világra alkalmazott Malthus-féle elmélet. Bármily nagy baklövést követett is el Darwin, amikor naivitásában a Malthus-féle tant ily kritikátlanul elfogadta, mégis bárki megérti első pillantásra, hogy nincs szükség Malthus-féle pápaszemre ahhoz, hogy a létért folyó küzdelmet a természetben észrevegyük: a természettől oly pazarló módon létrehozott csírák megszámlálhatatlan sokasága és azoknak a csíráknak csekély száma közti ellentmondást, amelyek egyáltalán megérhetnek; azt az ellentmondást, amely csakugyan legnagyobb részt egy — helytel-közzel szerfelett kegyetlen — létért való harcban oldódik meg. És ahogy a munkabértörvény akkor is megtartotta érvényét, amikor a malthuziánus érvek, melyekre Ricardo azt alapozta, régen letűntek —, ugyanúgy folyhat a természetben a létért való küzdelem minden malthuziánus értelmezés nélkül is. Egyébként a szervezeteknek a természetben szintén megvannak a maguk népesedési törvényei, melyeket jóformán meg sem vizsgáltak még, melyeknek megállapítása azonban a fajok fejlődésének elmélete számára döntő fontosságú lesz. És ki adta meg ebben az irányban is a döntő lökést? Senki más, mint Darwin.

Dühring úr óvakodik attól, hogy a kérdés e pozitív oldalának megtárgyalásába belebocsátkozzék. Ehelyett újra meg újra a létért való harccal hozakodik elő. Tudat nélküli növények és jámbor növényevők között már eleve sem lehetne szó létért folyó harcról: „a pontosan meghatározott értelemben vett létért folyó harc az állatvilágban annyiban fordul elő, amennyiben a táplálkozás, rablás és egymás felfalása útján történik”. És miután a létért való küzdelem fogalmát e szűk határok közé szorította, teljesen szabad folyást engedhet a saját maga által az állatvilágra korlátozott fogalom állatiassága feletti felháborodásának. Ez az erkölcsi felháborodás azonban csak magát Dühring urat érinti, aki e

korlátolt értelemben vett létért való harcnak egyesegyedüli szerzője és ezért egyedül felelős is érte. Tehát nem Darwin az, aki „a vadállatok területén keresi minden természeti tevékenység törvényeit és megértését” — Darwin ellenkezőleg az egész szerves természetet belefoglalta a küzdelembe —, hanem egy, maga Dühring úr által fabrikált képzeletbeli — mumus. A létért való küzdelem *nevét* különben szívesen átengedjük Dühring úr fennköltlen erkölcsös haragjának martalékául. De hogy a küzdelem *ténye* a növények között is megvan, azt bebizonyíthatja neki minden rét, minden gabonaföld, minden erdő, és nem a névről van szó, nem arról, hogy ezt „létért való küzdelemnek” nevezzük-e vagy „életfeltételek hiányának és mechanikus hatásoknak”, hanem arról, hogy miképpen hat ez a tény a fajok fennmaradására vagy megváltozására. Ebben a kérdésben Dühring úr önmagával makacsul azonos hallgatásba merül. Egyelőre tehát nyilván be kell érünk a természetes kiválasztással.

Am a darwinizmus „a maga átalakulásait és különbségeit a semmiből hozza létre”. Az igaz, hogy Darwin, a természetes kiválasztást tárgyalva, valóban eltekint az *okoktól*, amelyek az egyes egyedekben a változásokat létrehozták, s mindenekelőtt azt vizsgálja, mi módon válnak az ilyen egyéni eltérések lassanként valamely fajnak, válfajnak vagy fajtának ismertetőjeleivé. Darwin számára egyelőre nem annyira ezeknek a — mindmáig részben teljesen ismeretlen, részben pedig csak nagy általánosságban megadható — okoknak a kutatása fontos, mint inkább az, hogy megtalálja azt az észszerű formát, amelyben ez okok hatásai meg rögződnek és tartós jelentőségre tesznek szert. Hogy Darwin ennek során felfedezésének túlságosan nagy hatókört tulajdonított, a fajváltozás kizárólagos emeltyűjévé tette meg és az ismétlődő egyéni változatok okait általánossá válásuk formája kedvéért elhanyagolta, ez oly hiba, melyben a legtöbb olyan emberrel osztozik, akik valóban előbbre vitték a tudományt. Azonkívül, ha Darwin az ő egyéni változatait a semmiből hozza létre és emellett kizárólag „a tenyésztő bölcseségét” alkalmazza, úgy eszerint a tenyésztő az általa kitenyésztett állat- és növényformák nem pusztán elképzelt, hanem tényleges változatait szükségszerűen ugyancsak a *semmiből* hozza létre. Aki pedig az első lökést adta

meg annak a megvizsgálására, hogy tulajdonképpen miből keletkeznek hát ezek a változatok és különbségek, az megint csak senki más, mint Darwin.

Újabban — nevezetesen Haeckel tette ezt — a természetes kiválasztás gondolatát kiszélesítették, s a fajváltozást az alkalmazkodás és átöröklés kölcsönhatásának eredményeként fogják fel, amikor is az alkalmazkodást a folyamat változást előidéző, az átöröklést pedig konzerváló oldalaként tüntetik fel. De Dühring úrnak ez is megint csak nincs ínyére. „A természet által nyújtott vagy megvont életfeltételekhez való tulajdonképpeni alkalmazkodás oly indítékokat és tevékenységeket tételez fel, melyeket képzetek határoznak meg. Máskülönben az alkalmazkodás csak látszat és a nyomában ható kauzalitás nem emelkedik a fizikai, vegyi és növény-fiziológiai folyamat alacsony fokai fölé.” Ismét az elnevezés az, ami Dühring urat felingerli. Bárhogy nevezze is azonban a folyamatot: a kérdés itt az, hogy ily folyamatok előidéznek-e változásokat a szervezetek fajaiban vagy sem? Dühring úr azonban megint csak nem ad választ.

„Ha valamely növény azt az utat választja növekedése közben, amelyen a legtöbb fényt kapja, akkor az inger e hatása semmi más, mint fizikai erők és vegyi hatóanyagok kombinációja s ha itt nem képletesen, hanem a szó igazi értelmében vett alkalmazkodásról akarunk beszélni, akkor ennek *spiritisztikus* zűrzavart kell a fogalmakba belehozni.” Ily szigorú másokkal szemben az az ember, aki egészen pontosan tudja, kinek a *kedvéért* csinálja a természet ezt vagy azt, aki a természet *találmányosságáról*, sőt *akaratáról* beszél! Valóban spiritisztikus zűrzavar — de hol, Haeckelnél avagy Dühring úrnál?

És nemcsak spiritisztikus, hanem logikai zűrzavar is. Láttuk, hogy Dühring úr minden erővel ragaszkodik ahhoz, hogy a célfogalmat a természetben érvényre juttassa: „Az eszköz és cél viszonya semmiképpen sem tételez fel tudatos szándékot.” Mi más azonban az alkalmazkodás tudatos szándék nélkül, képzetek közvetítése nélkül, ami ellen oly hévvel hadakozik, mint ilyen tudattalan célszerű tevékenység?

Ha tehát a leveli békák és a lombevő rovarok zöldszíniűek, a sivatagi állatok homoksárgák, a sarkvidéki állatok túlnyomó-

részben hófehérek, akkor ez állatok e színeket bizonyosan nem szándékosan vagy valamely képzetek alapján szerezték meg maguknak; ellenkezőleg, a színeket csakis fizikai erők és vegyi hatóanyagok hatásából lehet megmagyarázni. És mégis tagadhatatlan, hogy ezek az állatok ama színek segítségével célszerűen vannak *alkalmazva* ahhoz a környezethez, amelyben élnek, mégpedig oly módon, hogy ezáltal ellenségeik számára sokkal kevésbé láthatóvá váltak. Éppúgy azok a szervek, melyekkel bizonyos növények a rájuk telepedő rovarokat megfogják és elfogyasztják, alkalmazva, sőt célszerűen vannak alkalmazva ehhez a tevékenységhez. Ha tehát most Dühring úr ragaszkodik ahhoz, hogy az alkalmazkodásnak képzetek útján kell létrejönnie, akkor csak más szavakkal fejezi ki azt, hogy a célszerű tevékenységnek éppígy megfontolások révén közvetítettnek, tudatosnak, szándékoltnak kell lennie. Ami által, mint a valóságfilozófiában rendszeren, ismét a céltudatosan cselekvő teremtményhez, az istenhez érkezünk el. „Az ilyen magyarázatot egyébként deizmusnak nevezték és nem sokat tartottak felőle (mondja Dühring úr); most azonban — úgy látszik — az emberek e vonatkozásban is visszafelé fejlődtek.”

Az alkalmazkodásról az átöröklésre térünk át. A darwinizmus, Dühring úr szerint, itt is teljesen hamis útra tévedt. Darwin, mondja Dühring úr, azt állítja, hogy az egész szerves világ egy őslénytől származik, úgyszólván egyetlen lény ivadéka. Az azonos fajú, leszármazási kapcsolat nélküli természeti teremtmények önálló egymásmellé rendeltsége Darwin számára, úgymond, egyáltalán nem létezik s ezért a mult felé forduló nézeteivel azonnal meg kell akadnia, ahol a nemzés vagy egyéb szaporodási mód fonala megszakad.

Az az állítás, hogy Darwin minden jelenleg élő szervezetet *egyazon* őslénytől származtat, hogy finoman fejezzük ki magunkat, Dühring úrnak „saját szabad teremtménye és elképzelése”. Darwin az „Origin of species” * 6. kiadásának utolsóelőtti oldalán világosan megmondja, hogy ő „az összes élőlényeket nem külön teremtményeknek, hanem *egynéhány lény* egyenesvonalú leszármazottjainak” tartja. Haeckel pedig még jóval tovább megy és „egy teljesen

* „A fajok eredete” — Szerk.

önálló családfát” tétel fel „a növényvilág, és egy másodikat az állatvilág számára”, és a kettő között „számos önálló véglénytörzset, amelyek mindegyike ama kettőtől teljesen függetlenül egy külön archigon* monera-alakból fejlődött” („Schöpfungsgeschichte”** 397. o.). Ezt az őslényt Dühring úr csak azért találta ki, hogy az őszidó Ádámmal párhuzamba állítva lehetőleg rossz hírbe keverje, amiközben vele — tudniillik Dühring úrral — az a baleset történt, hogy nem volt tudomása arról, hogy Smith asszír felfedezései révén erről az őszidóról őszemita volta derült ki, s hogy a biblia egész teremtes- és özönvízhistóriája egy ó-pogány vallási mondakörből származik, mely a zsidóknak a babiloniakkal, kaldeusokkal és asszírokkal közös vallási mondaköre volt.

Kétségtelenül súlyos, de vissza nem utasítható szemrehányás Darwinnal szemben, hogy azonnal megakad, ahol a leszármazás fonala megszakad. Ezt a szemrehányást, sajnos, egész természet-tudományunk megérdemli. Ahol elszakad előtte a leszármazás fonala, ott „megakad”. Mostanáig még nem tudta annyira vinni, hogy szerves lényeket hozzon létre leszármazás nélkül, sőt még egyszerű protoplazmát vagy más fehérjét sem tudott vegyi elemekből előállítani. Az élet keletkezéséről tehát mindmáig csupán annyit tud biztosan mondani, hogy vegyi folyamat útján kellett végbemennie. De talán a valóságfilozófia tud itt segíteni, mivelhogy önálló, egymásmellé rendelt természeti teremtményekkel rendelkezik, amelyek nem állanak egymással leszármazási kapcsolatban. Hogyan jöhettek ezek létre? Ősnemzés útján? Mindmáig azonban az ősnemzés legvakmerőbb képviselői sem tartottak igényt semmi másnak, legfeljebb csak baktériumoknak, gombacsíráknak és egyéb igen primitív szervezeteknek, de egyáltalán nem rovaroknak, halaknak, madaraknak vagy emlős állatoknak ezen az úton való nemzésére. Ha mármost ezek az azonosfajú természeti teremtmények — jól értsük meg, szervesek, csakis ezekről van itt szó — nem függnek leszármazás útján egymással össze, akkor őket vagy őseik mindegyikét ott, „ahol a leszármazás fonala megszakad”, külön teremtő-aktus útján kellett világra

* — ősnemzésű — Szerk.

** „Teremtéstörténet” — Szerk.

hozni. Már megint a teremtőnél vagyunk és annál, amit deizmusnak hívnak.

Dühring úr továbbá nagy felületességnek nyilvánítja Darwin részéről, hogy „a tulajdonságok nemi kompozíciójának pusztá aktusát e tulajdonságok keletkezésének alapelvénvé tette”. Ez megint a mi gyökeres filozófusunk szabad teremtménye és elképzelése. Ellenkezőleg, Darwin határozottan kijelenti: „a természetes kiválasztás” kifejezés csak a változások *fenntartását* foglalja magában, nem pedig létrehozásukat (63. o.). Darwin által sohasem mondott dolgoknak ez az újabb becsempészése azonban arra szolgál, hogy a következő dühringi mélyértelműséghez juttasson bennünket: „Ha a nemzés belső sematizmusában sikerült volna az önálló változás valamely elvét felkutatni, akkor ez a gondolat egészen észszerű lett volna; mert természetes gondolat, hogy az általános genezis elvét a nemi szaporodás elvével egységbe foglalják, s hogy az úgynevezett ősnemzést magasabb nézőpontból nem a reprodukció abszolút ellentétének, hanem éppen produkciónak tekintsék.” És az az ember, aki ilyen zagyvalékot tudott összehozni, nem ártallja, hogy Hegelnek „zsargonját” vesse szemére!

De elég ebből a bosszantó, ellentmondásokkal teljes akadémikodásból és zsémbeskedésből, amelyben Dühring úr ama óriási fellendülés feletti mérgét önti ki, melyet a természettudomány a darwini elmélet adta lökésnek köszön. Sem Darwin, sem a természetbúvárok közti követői nem gondolnak arra, hogy Lamarck nagy érdemeit bármiként is kisebbítsék; hiszen éppen Darwin és követői voltak az elsők, akik Lamarckot újra pajzsra emelték. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Lamarck idejében a tudománynak korántsem állott elégséges anyag a rendelkezésére, hogy a fajok eredetének kérdésére másként tudjon felelni, mint a jövődönnek elébevégya, úgyszólván prófétai módon. Azonban a leíró és az anatómiai növény- és állattan területéről azóta felhalmozott óriási anyagon kívül Lamarck óta két, teljesen új, az itt vizsgált kérdés szempontjából döntő jelentőségű tudományág keletkezett: a növényi és állati csírák fejlődésének kutatása (az embriológia) és a földfelület különböző részeiben megőrzött szerves maradványok kutatása (a paleontológia). Sajátságos megegyezések

észlelhető tudniillik a szerves csíráknak érett szervezetekké való fokozatos fejlődése és a föld történetében egymásután fellépő növények és állatok sorrendje között. És éppen ez a megegyezés az, ami a fejlődéstudomány legbiztosabb alapját adta. Maga a fejlődési elmélet azonban igen fiatal még, s ezért kétségtelen, hogy a további kutatás a fajfejlődés folyamatáról szóló mai képzeteket, még a szigorúan darwinistákat is, nagyon jelentékenyen módosítani fogja.

De mármost mi pozitív mondanivalója van számunkra a szerves élet fejlődéséről a valóságfilozófiának?

„A . . . fajok változhatósága elfogadható feltevés”. Emellett azonban „az azonos fajú, leszármazási kapcsolat nélküli természeti teremtmények önálló egymásmellé rendeltsége” is érvényben marad. Azt kellene gondolni eszerint, hogy a nem azonos fajú természeti teremtmények, vagyis a változó fajok egymástól származnak, az azonos fajúak azonban nem. Ez azonban szintén nem egészen így áll, mert alighanem a változó fajoknál is „a leszármazás útján való kapcsolat, ellenkezőleg, csak egészen másodlagos természeti aktus”. Tehát mégis leszármazás, de „másodosztályú”. Örüljünk, hogy a leszármazást, miután Dühring úr annyi kígyót-békát kiáltott rá, a hátsó ajtón végre mégiscsak újból beengedik. Éppígy áll a dolog a természetes kiválasztással is, mert miután Dühring úr annyiszor kifejezte erkölcsi felháborodását a létért való küzdelemmel szemben, amelynek révén pedig a természetes kiválasztás folyik, hirtelen ezt mondja : „A képződmények mineműségének mélyebb alapja tehát az életfeltételekben és a kozmikus viszonyokban keresendő, míg a Darwin által hangsúlyozott természetes kiválasztás csak másodosorban jöhet számításba.” Tehát mégis természetes kiválasztás, habár másodosztályú ; a természetes kiválasztással együtt tehát létért való küzdelem is és ezzel együtt papos malthuziánus túlnépesedés is! Ez minden, egyebekben Dühring úr Lamarckhoz utasít bennünket.

Végezetül óva int bennünket a metamorfózis és fejlődés szavakkal való visszaéléstől. A metamorfózis szerinte homályos fogalom, a fejlődés fogalma pedig csak annyiban engedhető meg, amennyiben fejlődési törvények tényleg kimutathatók. Mondjunk mindkettő helyett „kompozíciót” s akkor minden rendben lesz.

Megint a régi história : a dolgok úgy maradnak, ahogy voltak, Dühring úr pedig teljesen meg van elégedve, ha csak megváltoztatjuk az elnevezéseket. Ha a csirkének a tojásban végbemenő fejlődéséről beszélünk, zűrzavart idézünk elő, mert a fejlődési törvényeket csak hiányosan tudjuk kimutatni. Ha azonban kompozíciójáról beszélünk, minden világossá válik. Ezentúl tehát nem azt mondjuk majd : ez a gyermek pompásan fejlődik, hanem : kitűnően komponálja magát, s mi szerencsét kívánhatunk Dühring úrnak ahhoz, hogy nemcsak nemes önértékelését tekintve foglal méltán helyet a Niebelungok gyűrűje megalkotójával egysorban, hanem mint a jövő komponistája is.

VIII. TERMÉSZETFILOZÓFIA. SZERVES VILÁG

(Befejezés)

„Gondoljuk csak meg, . . . mennyi pozitív tudás kell ahhoz, hogy munkánk természetfilozófiai szakaszát összes tudományos előfeltételeivel ellássuk. E szakasz alapját mindenekelőtt a matematika valamennyi lényeges vívmánya, azután a mechanika, vegytan legfőbb pontos tudományos megállapításai, valamint általában a fiziológia, állattan és hasonló kutatási területek természet-tudományi eredményei alkotják.”

Ily bizakodóan és határozottan beszél Dühring úr Dühring úrnak matematikai és természettudományi felkészültségéről. Magán az ösztövről szakaszon, különösen pedig még szűkösebb eredményein bezzeg nem látszik meg, hogy a pozitív tudásnak mekkora gyökeressége búvik meg mögötte. Ahhoz, hogy valaki a fizikáról és kémiáról szóló dühringi orákulumszerű kijelentéseket megtehesse, mindenesetre nem kell többet tudnia a fizikából, mint a hő mechanikai egyenértékét kifejező egyenletet, a vegytanból pedig csak azt, hogy az összes testek elemekre és elemek összetételeire oszlanak. Aki aztán még „gravitáló atomokról” képes beszélni, ahogy Dühring úr teszi könyvének 131. oldalán, csak azt bizonyítja be ezzel, hogy az atom és a molekula közti különbség tekintetében teljesen „homályban” van. Az atomok tudvalevőleg nem a gravitáció, avagy más, mechanikai vagy fizikai mozgásformák számára léteznek,

hanem csakis a vegyi folyamat számára. S ha éppenséggel a szerves természetről szóló fejezetet olvassuk, akkor az üres, ellentmondásokkal teljes, a döntő ponton orákulumszerűen értelmetlen össze-vissza fecsegés és a végeredmény abszolút értéktelensége láttán már eleve nem zárkozhatunk el azon nézet elől, hogy Dühring úr oly dolgokról beszél itt, amelyekről édes-keveset tud. E nézet bizonyossággá válik, amikor Dühring úr ama javaslatához érkezünk, hogy a szerves életről szóló tanban (a biológiában) fejlődés helyett ezután kompozíciót mondjunk. Aki ilyesmit képes javasolni, csak azt bizonyítja, hogy a szerves testek képződéséről halvány sejtelve sincsen.

Minden szerves test, a legalacsonyabbrendűek kivételével, sejtekből, kicsiny, csupán erős nagyítással látható fehérje-csomócskákból áll, amelyeknek belsejében a sejtmag foglal helyet. A sejt rendszerint külső burkot is fejleszt maga körül s tartalma ilyenkor többé-kevésbé folyékony. A legalacsonyabbrendű sejt-testek *egyetlen* sejtből állanak ; a szerves lények óriási többsége soksejtű, vagyis összetartozó komplexuma sok sejtnak, amelyek az alacsonyabb szervezeteknél még egyfajtajúak, a magasabbrendű szervezeteknél pedig alakjukra, csoportosulásaikra és működésükre nézve egyre különfélebbekké válnak. Az emberi testben például a csontok, izmok, idegek, inak, szalagok, porcok, bőr, egyszóval minden szövet sejtekből áll, vagy legalább is sejtekből keletkezett. De az amóbától kezdve, amely egyszerű, élete legnagyobb részében buroknélküli, belsejében sejtmaggal bíró fehérjecsomócska, az emberig, s a legkisebb, egysejtű desmidiaceától kezdve, a legmagasabb fejlettségű növényig minden szerves sejtkepződménynél közös az a mód, ahogy a sejtek szaporodnak, t. i. osztódás útján. A sejtmag először a közepén begyüremlik, ez a begyüremlés, amely a mag két szelvényét egymástól elválasztja, egyre nagyobb lesz úgy, hogy végül a mag két szelvénye egymástól elválik és két sejtmagot alkot. Ugyanez a folyamat megy végbe magán a sejten is, a két mag mindegyike központjává lesz a sejtanyag egy részének, melyet a másik résszel egyre keskenyebbé váló begyüremlés köt össze, míg végül a két sejtrész elválik egymástól és két külön sejtkeént él tovább. A sejtek ily sokszorosan ismétlődő osztódása útján fejlődik ki a megtermékenyítés bekövetkezte után az állati pete csírahólyagocskájából las-

sanként az egész, kifejlett állat, s a felnőtt állatnál ugyanily módon történik az elhasznált szövetek pótlása. Az ilyen folyamatot kompozíciónak, fejlődésként való megjelölését pedig „tisztá imaginációnak” nevezni bizonyára csak olyasvalaki képes, aki — bármily nehéz is manapság ezt feltételezni — e folyamatról egyáltalán semmit sem tud; hiszen itt éppen *csakis* fejlődés, mégpedig betűszerinti értelemben vett fejlődés megy végbe, viszont komponálásnak nyoma sincs!

Arról, hogy mit ért Dühring úr általában életen, alább lesz még egy és más mondanivalónk. Különös értelemben életen a következőt képzei el magának: „A szervetlen világ is önmaguktól végbemenő mozgások rendszere; szorosabb és szigorúbb értelemben vett tulajdonképpeni életről azonban csak ott kezdhetünk beszélni, ahol a tulajdonképpeni tagozódás és az anyagkeringés közvetítése külön csatornákon át, egy belső pontból kiindulva s egy kisebb képződményre átvihető csíraséma szerint kezd megvalósulni.”

Ez a mondat szorosabb és szigorúbb értelemben értelmetlenségek önmaguktól végbemenő mozgásainak (bármiféle csodabogarak legyenek is ezek) rendszere, a gyámoltalanul zavaros grammatikától egészen eltekintve. Ha az élet csak ott kezdődik, ahol a tulajdonképpeni tagozódás veszi kezdetét, akkor az egész Haeckel-féle protista-világot s talán még jóval többet, holtta kell nyilvánítanunk aszerint, hogy miként értelmezzük a tagozódás fogalmát. Ha az élet csak ott kezdődik, ahol ez a tagozódás egy kisebb csíraséma révén átvihető, akkor legalább is fel egészen az egysejtűekig, ezeket is beleszámítva, egyetlen szervezet sem élő. Ha az életnek az anyagkeringés külön csatornákon át történő közvetítése az ismeret-őjele, akkor a fentiekén kívül a coelenterata egész főosztályát, legfeljebb a medúzák kivételével, tehát az összes polipokat és más növényállatokat ki kell törölnünk az élőlények sorából. Ha azonban az anyagoknak különös csatornákon át egy belső pontból kiinduló keringését tekintjük az élet lényeges ismertetőjelének, akkor mindazon állatokat élettelenekké kell nyilvánítanunk, melyeknek nincs szívük, vagy amelyeknek több szívük van. Ezek közé tartoznak az imént említettekén kívül még az összes férgek, tengeri csillagok, sugárállatok (annuloida és annulosa, Huxley osztályozása),

a héjas állatok (rákok) egy része és végül még egy gerinces állat is, a lándzsahal (amphioxus). Mindezeken felül az összes növények.

Amikor tehát Dühring úr arra vállalkozik, hogy az életet tulajdonképpen szorosabb és szigorúbb értelemben jellemezze, az életnek négy, egymásnak teljesen ellentmondó ismertetőjelét adja meg, amelyek közül az egyik nemcsak az egész növényvilágot, hanem az állatvilágnak is körülbelül a felét örök halálra kárhoztatja. Valóban senki sem állíthatja, hogy felültetett bennünket, amikor „alapjukban sajátos eredményeket és nézeteket” ígért nekünk!

Más helyütt ezt mondja: „A természetben is minden szervezetnek, a legalacsonyabbrendűtől a legmagasabbrendűig, egy egyszerű típus képezi az alapját” s ez a típus „általános lényegében már a legtökéletlenebb növény legalárendeltebb mozgulásában teljesen és egészében felfedezhető”. Ez az állítás ismét „teljesen és egészében” értelmetlenség. A legegyszerűbb típus, amely az egész szerves természetben fellelhető, a sejt, s valóban ez képezi a legmagasabb szervezetek alapját. A legsőbbrendű szervezetek közt azonban egész tömege található az oly szervezeteknek, melyek még mélyen a sejt alatt állanak: a protamöba, amely minden differenciáltság nélküli, egyszerű fehérjedarabka, más monerák egész sora és valamennyi csöves alga (siphonea). Mindezek csak azzal kapcsolódnak a felsőbbrendű szervezetekhez, hogy fehérje a lényeges alkotórészüik és ennél fogva fehérje-funkciókat végeznek, vagyis élnek és meghalnak.

A továbbiakban Dühring úr ezt beszéli el nekünk: „Fiziológiailag az érzékelés egy bármilyen egyszerű idegapparátus meglétéhez van kötve. Ennélfogva minden állati képződményre jellemző, hogy érzékelésre, vagyis állapotainak szubjektíven tudatos felfogására képes. A növény és állat közti éles határvonal ott fekszik, ahol az érzékelésre való ugrás végbemegy. Ezt a határvonalat az ismert átmeneti képződmények oly kevésbé tudják eltüntetni, hogy inkább éppen e külsőleg eldöntetlen vagy eldönthetetlen alakulatok révén válik igazán logikai szükségletté.” És azután: „A növények ellenben teljesen és örökre az érzékelés legkisebb nyoma nélkül valók és semmiféle hajlamuk sincs hozzá.”

Először: Hegel azt mondja („Naturphilosophie” * 351. §, tol-

* „Természetfilozófia” — Szerk

dalék), hogy „az érzékelés az állat *differentia specifica*-ja*, abszolút megkülönböztetője”. Tehát ismét Hegel egyik „megemésztetetlensége”, amely Dühring úr részéről történt egyszerű bekebelezés útján egy megfellebbezhetetlenül végleges igazságnak nemesi rangjára emeltetik.

Másodszor : itt hallunk első ízben növény és állat közötti átmeneti képződményekről, külsőleg eldöntetlen vagy eldönthetetlen alakulatokról (szép kis zagyvaság!). Hogy ily átmeneti alakok léteznek, hogy vannak oly szervezetek, melyekről egyáltalán nem tudjuk megmondani, vajjon növények-e vagy állatok, hogy tehát a növény és állat közötti határvonalat egyáltalán nem tudjuk élesen megvonni — éppen ez teszi Dühring úr számára logikai szükségletté, hogy oly megkülönböztető ismertetőjelet állapítson meg, amelyről egy szuszra azt is elismeri, hogy nem helytálló! De nem is kell a növény és állat közti kétséges területre visszamennünk ; vajjon az érzékeny növények, melyek a legenyhébb érintésre összehajtják leveleiket vagy bezárják virágaikat, vajjon a rovarrevő növények az érzet legkisebb nyomának és az ehhez való minden hajlamnak híjával vannak? Ezt még maga Dühring úr sem állíthatja „tudománytalan félköltészet” nélkül.

Harmadszor : ismét csak Dühring úr szabad teremtménye és elképzelése, amikor azt állítja, hogy az érzet fiziológiailag valamely, ha még oly egyszerű idegapparátus meglétéhez van kötve. Nemcsak valamennyi ősalát, hanem, legalább nagy többségükben, még a növényállatok sem mutatják az idegapparátus semmiféle nyomát sem. Idegapparátus csak a férgekől kezdve található meg rendszeresen s Dühring úr az első, aki azt állítja, hogy azoknak az állatoknak nincsen érzékelésük, mivelhogy nincsenek idegeik. Az érzékelés nincs szükségképpen idegekhez kötve, hanem igenis bizonyos, eddig pontosabban meg nem állapított fehérjetestekhez.

Dühring úr biológiai ismereteit egyébként eléggé jellemzi az a kérdés, melyet nem átal Darwinnal szemben felvetni : „Vajjon a növényből fejlődött-e az állat?” Ilyesmit csak olyasvalaki kérdezhet, akinek halvány fogalma sincs sem az állatokról, sem a növényekről.

* — jellegzetes különbség — Szerk.

Az életről általában Dühring úr csupán ezt tudja mondani nekünk: „Az anyagcsere, mely egy plasztikusan alakító sematizálás (hát ez miféle csodabogár?) közvetítésével megy végbe, mindig a tulajdonképpeni életfolyamat megkülönböztető jellemvonása marad.”

Ez minden, amit az életről megtudunk, miközben a „plasztikusan alakító sematizálás” alkalmából térdig a legtisztább dühringzsargon értelmetlen zagyvaságába süppedünk. Ha tehát tudni akarjuk, mi az élet, magunknak kell majd ennek utánajárnunk.

Hogy a szerves anyagcsere az élet legáltalánosabb és legjellemzőbb jelensége, azt az utolsó harminc év alatt fiziologo-kémikusok és kémiko-fiziológusok számtalanszor megmondták, s Dühring úr itt egyszerűen lefordította ezt az ő elegáns és világos nyelvére. De amikor az életet szerves anyagcserének határozzák meg, ez annyi, mint az életet — életnek meghatározni. Mert szerves anyagcsere avagy anyagcsere plasztikusan alakító sematizálással éppen oly kifejezés, amely maga szintén arra szorul, hogy az étellel, a szerves és szervetlen, azaz az élő és nem élő közötti különbséggel magyarázzák meg. Ezzel a magyarázattal tehát nem jutunk előbbre.

Anyagcsere, mint ilyen, élet nélkül is végbemegy. A kémiában egész sora létezik az olyan folyamatoknak, amelyek nyersanyagoknak elegendő mennyiségben való odajuttatása esetén állandóan újratermelik saját feltételeiket, mégpedig olymódon, hogy emellett egy bizonyos test a folyamat hordozója. Például a kén elégetésével történő kénsavgyártásnál. A kén elégetésénél kéndioxid, SO_2 képződik, s ha vízgőzt és salétromsavat juttatunk hozzá, a kéndioxid hidrogént és oxigént vesz fel és kénsavvá, H_2SO_4 -gyé változik. A salétromsav a folyamat alatt oxigént ad le és nitrogénoxiddá redukálódik; ez a nitrogénoxid azonnal ismét új oxigént vesz fel a levegőből és a nitrogén magasabb oxidjaivá változik, de csak azért, hogy ezt az oxigént azonnal ismét a kéndioxidnak adja le, s hogy megismételje ugyanezt a folyamatot, úgyhogy elméletileg végtelen kis salétromsavmennyiségnek elégnek kellene lennie ahhoz, hogy korlátlan mennyiségű kéndioxidot, oxigént és vizet kénsavvá alakítson át. — Anyagcsere folyik továbbá folyadékoknak holt szerves, sőt szervetlen hártályakon való átlépésénél, valamint Traube mester-séges sejtjeinél. Itt ismét bebizonyul, hogy az anyagcserével nem

jutunk előbbre, mert az a sajátos anyagcsere, melynek az életet kell megmagyaráznia, maga is az élet általi magyarázatra szorul. Másképp kell tehát a magyarázatot megkísérelnünk.

Élet a fehérjetestek létezési módja és ez a létezési mód lényegében e testek vegyi alkotórészeinek állandó önmegújításában áll.

Fehérjetestről itt a modern kémia értelmében van szó, mely ezen a néven foglalja össze a közönséges fehérjével analóg összetételű testeket, melyeket másként proteinanyagoknak is neveznek. Az elnevezés ügyetlen, mert a közönséges fehérje valamennyi vele rokon anyag közül a legélettelenebb, legpasszívabb szerepet játsza, amennyiben a tojás sárgája mellett csupán tápanyag a fejlődő csíra számára. Mindaddig azonban, míg a fehérjetestek kémiai összetételéről oly keveset tudunk, ez az elnevezés még mindig jobb az összes többinél, mert általánosabb.

Ahol életet találunk, mindenütt fehérjetesthez kötve találjuk, s ahol egy, nem a feloszlás állapotában levő fehérjetestet találunk, ott kivétel nélkül mindenütt életjelenségeket is találunk. Kétségtelen, hogy az élő testben más kémiai vegyületek jelenléte is szükséges ahhoz, hogy ezeknek az életjelenségeknek különös differenciálódásait létrehozzák; a pusztá élethez nem szükségesek, hacsak nem annyiban, amennyiben táplálék alakjában vétetnek fel és fehérjévé alakulnak át. Az általunk ismert, legsalsóbbrendű élőlények nem egyebek egyszerű fehérjedaraboknál s már az összes lényeges életjelenségeket feltűntetik.

Miben állanak azonban ezek a mindenütt, minden élőlénynél egyaránt jelenlevő életjelenségek? Mindenekelőtt abban, hogy a fehérjetest környezetéből más alkalmas anyagokat felvesz, azokat asszimilálja, miközben a test más, régiebb részei szétbomlanak és kiküszöbölődnek. Más, nem élő testek is átalakulnak, szétbomlanak vagy kombinálódnak a természeti jelenségek folyamatában; akkor azonban megszűnnek azok lenni, amik voltak. A szétmálló szikla nem szikla többé, az oxidálódó fém rozsdává lesz. Ami azonban az élettelen testeknél a pusztulás oka, az a fehérjéknél a *létezés alapfeltétele*. Attól a pillanattól fogva, amikor a fehérjetest alkotórészeinek e folytonos átalakulása, a táplálékfelvétel és a kiválasztás állandó váltakozása megszűnik, attól a pillanattól fogva megszűnik maga a fehérjetest is, szétbomlik, azaz *meghal*. A fehérjetest élete,

létezési módja mindenekelőtt tehát abban van, hogy minden pillanatban saját maga és egyúttal más is; és ez nem valamely kívülről reáható folyamat következménye, ahogy az élettelen testeknél is bekövetkezhettek. Ellenkezőleg, az élet, a táplálék-felvétel és kiválasztás útján végbemenő anyagcsere, önmagát végrehajtó folyamat, amely hordozójától, a fehérjétől elválaszthatatlan, azzal veleszületett, amely nélkül nem létezhetik. És ebből következik, hogy, ha a kémiának sikerülne valaha a fehérje mesterséges előállítás, ennek a fehérjének életjelenségeket kell feltüntetnie, legyenek ezek bármily gyengék is. Kérdéses persze, hogy a kémia egyidejűleg felfedezi-e majd a megfelelő tápanyagot is e fehérje számára.

A táplálékfelvétel és kiválasztás által közvetített anyagcseréből, mint a fehérje lényegbeli funkciójából és sajátos plaszticitásából vezetődnek le azután az élet összes egyéb legegyszerűbb tényezői: ingerlékenység — amely már a fehérje és tápláléka közti kölcsönhatásban bennfoglaltatik; összehúzódnási képesség, mely a táplálék felvételénél már igen alacsony fokon megmutatkozik, növekedési képesség, amely a legalacsonyabb fokon magában foglalja az osztódás útján való szaporodást; belső mozgás, amely nélkül sem a táplálék felvétele, sem asszimilációja nem lehetséges.

Az életnek általunk megadott meghatározása természetesen igen elégtelen, mert távolról sem foglalhatja magában az összes életjelenségeket, sőt csak a legáltalánosabbakra és legegyszerűbbekre kell szorítkoznia. Az összes meghatározásoknak csekély a tudományos értékük. Hogy valóban kimerítően megtudjuk, hogy mi az élet, végig kellene haladnunk valamennyi megnyilvánulási formáján a legalacsonyabbtól a legmagasabbig. Mindennapos használatra azonban az ilyen meghatározások igen kényelmesek és helyenként nemigen nélkülözhetők; nem is árthatnak, ha nem feledkezünk meg elkerülhetetlen hiányosságaikról.

De térjünk vissza Dühring úrhoz. Ha a földi biológia birodalmában nincs nagy szerencséje, könnyen megvagasztalódik, a csillagos égbe menekül.

„Nem csak egy érzékelő szerv különös berendezése, hanem már az egész objektív világ az, ami gyönyör és fájdalom létre-

hozására van beállítva. Ezen az alapon feltételezzük, hogy a gyönyör és fájdalom ellentéte, mégpedig *pontosan* az általunk ismert módon, egyetemes és a *mindenség különböző világaiban* lényegükben egynemű érzések által kell, hogy legyen képviselve . . . Ez az összhang *nem keveset* jelent ; mert ez az *érzelmek világegyetemének* a kulcsa . . . Számunkra tehát a szubjektív kozmikus világ nem sokkal idegenebb, mint az objektív világ. Mindkét birodalom szervezését egyazon típusúnak kell elgondolnunk és ezzel megkaptuk egy oly tudattan kezdeteit, melynek nagyobb, mint pusztán földi hordereje van."

Mit számít néhány, a földi természettudományban elkövetett durva baklövés annak, aki az érzelmek világegyetemének kulcsát hordja a tarsolyában? Allons donc! Ugyan kérem!

IX. ERKÖLCS ÉS JOG. ÖRÖK IGAZSÁGOK

Tartózkodunk attól, hogy izelítőket adjunk a sekélyesség és orákulumszerűség ama keverékéből, egyszóval abból az ízetlen *zöltségéből*, amelyet Dühring úr teljes ötven oldalon át talál fel olvasóinak a tudat elemeinek gyökeres tudománya címén. Csupán ennyit idézünk : „Aki csak a nyelv segítségével tud gondolkodni, soha nem tapasztalta még, hogy mit jelent az *elkülönült és tulajdonképpen* gondolkodás.” Eszerint az állatok a legelkülönültebb és legtulajdonképpenibb gondolkodók, mert gondolkodásukat sohasem zavarja a beszéd tolakodó beavatkozása. Annyi bizonyos, hogy a dühringi gondolatokon és az őket kifejezésre juttató nyelven meglátszik, mily kevéssé csinálták ezeket a gondolatokat bármiféle nyelv számára és mily kevéssé a német nyelvet e gondolatok kifejezésére.

Végre megvált bennünket a negyedik szakasz, amely az említett szétfolyó szó-kásán kívül legalább itt-ott nyújt valamelyes megfoghatót az *erkölcsről* és a *jogról*. Ezúttal mindjárt az elején a többi égitestre teendő kirándulásra hívnak meg bennünket : az erkölcs elemeit „egyező módon . . . kell megtalálnunk minden emberen kívüli lénynél, akiben a tevékeny értelemnek ösztönszerű életmegnyilvánulások tudatos rendezésével kell foglalkoznia . . . Azonban érdeklődésünk ily következtetések iránt csekély marad . . .

De azonkívül a látókört mindig *jótekonosan kiszélesítő* eszme marad, ha elképzeljük, hogy más égitesteken az egyéni- és közéletnek oly sémából kell kiindulnia, amely . . . egy észszerűen cselekvő lény általános alapalkatát nem képes megszüntetni vagy megkerülni”.

Hogy itt a dühringi igazságoknak minden más lehetséges világ számára is fennálló érvényessége kivételképpen az illető fejezet élére és nem a végére került, annak megvan az elegendő oka. Ha a Dühring-féle erkölcsi és igazságossági elgondolásoknak minden *világokra* való érvényessége már meg van állapítva, annál könnyebben lehet majd érvényességüket minden *időkre* üdvösen kiterjeszteni. Itt azonban ismét nem csekélyebbről van szó, mint egy megfellebbezhetetlenül végleges igazságról. Az erkölcsi világnak „éppúgy, mint az általános tudás világának, megvannak a maga marandandó alapelvei és egyszerű elemei”, az erkölcsi elvek „a történelem felett és a népek jellegének mai különbözőségei felett” állanak. „. . . Azok a külön igazságok, amelyekből a fejlődés során a teljesebb erkölcsi tudat és úgyszólván a lelkiismeret összetevődik, amennyiben legmélyebb alapjaikig megismertük őket, hasonló érvényességre és jelentőségre tarthatnak igényt, mint a matematika felismerései és azok alkalmazása. *A valódi igazságok egyáltalán nem változók* . . . úgyhogy egyáltalán balgaság a megismerés helyességét olyasvalaminek elgondolni, amit az idő és a reális változások kikezdenek.” Ezért a szigorú tudás biztossága és a közönségesebb felismerés elégségessége nem engednek bennünket odáig jutni, hogy higgadt állapotban a tudáselvek abszolút érvényességét kétségbevonjuk. „Már maga a tartós kétely is beteges gyengeségi állapot s nem más, mint *egy szertelen zavarosság* kifejezése, mely hébe-hóba *semmiségének* rendszeres tudatában valamelyes szilárdság látszatát igyekszik felkelteni. Erkölcsi ügyekben az általános elvek tagadása az erkölcsök és irányelvek földrajzi és történelmi sokféleségébe kapaszkodik, s ha az erkölcsi rossz és gonosz elkerülhetetlen szükségességét elismerjük, akkor méginkább azt hiszi, hogy túl van az egybehangzó erkölcsi ösztönzések komoly érvényességének és tényleges hatékonyságának elismerésén. Ez a *romboló kételkedés*, amely nem egyes tévtanok, hanem maga a tudatos erkölcsiségre való emberi képesség ellen fordul, végül is a valóságos semmibe, sőt tulajdonképpen még a pusztá nihilizmusnál is rosszabb valamibe

torkollik . . . Azzal hízeleg magának, hogy könnyűszerrel uralkodhatik bomlott erkölcsi képzeleinek *zürzavaros káoszában*, s hogy az elvtelen önkénynek minden kaput kitárhat. De alaposan csalódik : mert elég a pusztá utalás az értelem elkerülhetetlen sorsára tévedésben és igazságban, hogy már ezzel az egyetlen analógiával megértessük, hogy természeti törvényszerű gyarlóságnak nem kell a helyesnek megvalósítását kizárnia.”

Mindeztideig nyugodtan fogadtuk Dühring úrnak a megfellebbezhetetlenül végleges igazságokról, a gondolkodás szuverénításáról, a megismerés abszolút biztosságáról stb. szóló fellengzős nyilatkozatait, mert a dolgot csakis azon a ponton lehetett dűlőre vinni, ahova most érkezünk el. Eleddig elégséges volt annak a vizsgálata, mennyiben van a valóságfilozófia egyes állításainak „szuverén érvényességük” és „feltétlen igényük az igazságra”; itt azonban az elé a kérdés elé jutunk, vannak-e az emberi megismerésnek egyáltalában olyan termékei, amelyek szuverén érvényességűek s amelyek feltétlen igényt tarthatnak az igazságra, és ha vannak, melyek azok. Amikor azt mondom : az *emberi* megismerésnek, ezt nem sértő szándékkal mondom más égitestek lakói ellen, akiket nincs szerencsém ismerni, hanem csupán azért, mert az állatok is megismernek, csakhogy semmiesetre sem szuverén módon. A kutya gazdájában istenét ismeri meg, holott ez az úr a legnagyobb bitang lehet.

Szuverén-e hát az emberi gondolkodás? Mielőtt igennel vagy nemmel felelnénk, előbb meg kell vizsgálnunk, mi az emberi gondolkodás. Az egyes ember gondolkodása-e? Nem. De csak mint sok milliárd multbeli, jelenlegi és jövőendő ember egyéni gondolkodása létezik. Ha mármost azt mondom, hogy mindezen embereknek, a jövőendőbelieket is beleszámítva, az én gondolkodásomban összefoglalt gondolkodása *szuverén*, vagyis képes a fennálló világ megismerésére, amennyiben az emberiség élettartama elég hosszú lesz és amennyiben ez a megismerés a megismerés szerveiben és a megismerés tárgyaiban korlátokba nem ütközik, akkor valami meglehetősen banális és egyben meglehetősen terméketlen dolgot mondok. Mert ennek a gondolatnak legértékesebb eredménye aligha egyéb, mint az, hogy rendkívül bizalmatlanná tesz bennünket mai ismereteinkkel szemben, minthogy az emberiség

történetének minden valószínűség szerint körülbelül az elején vagyunk, s azok a nemzedékek, amelyek *bennünket* helyesbíteni fognak, bizonyára sokkal számosabbak lesznek, mint azok, amelyek megismerésének — gyakran nagyon fölényeskedő — helyesbítésére nekünk alkalmunk nyílik.

Maga Dühring úr elismeri szükségszerűségnek azt, hogy a tudat, tehát a gondolkodás és megismerés is, csak az egyedek egész sorában jelenhet meg. Ez egyedek mindegyike gondolkodásának csak annyiban tulajdoníthatunk szuverénitást, amennyiben nem ismerünk olyan hatalmat, mely képes lenne az egyedre — egészséges és éber állapotában — valamely gondolatot erőszakkal rákényszeríteni. Ami azonban a minden egyes egyéni gondolkodás révén létrejött ismeretek szuverén érvényességét illeti, mindnyájan tudjuk, hogy arról szó sem lehet, s hogy ez ismeretek minden eddigi tapasztalat szerint kivétel nélkül mindig jóval több javításra szoruló, mint javításra nem szoruló vagy helyeset tartalmaznak.

Más szavakkal: a gondolat szuverénitása egyáltalán nem szuverén módon gondolkodó emberek sorozatában, az igazságra feltétlen igényt tartó megismerés pedig viszonylagos tévedések sorozatában valósul meg: sem az egyik, sem a másik nem valósítható meg teljesen másként, mint az emberiség végtelen élet-tartama útján.

Ez itt ismét ugyanaz az ellentmondás, amellyel már fentebb találkoztunk, amely az emberi gondolkodás szükségszerűleg abszolútnak elképzelt jellege és a csupa korlátozottan gondolkodó emberi egyedben levő realitása között fennáll, az az ellentmondás, amely csupán a végtelen haladásban, az emberi nemzedékek számunkra — legalább is gyakorlati szempontból — végtelen egymásutánjában oldódhatik meg. Ebben az értelemben az emberi gondolkodás éppannyira szuverén, mint nem szuverén, s megismerőképesége éppannyira korlátlan, mint amennyire korlátozott. Szuverén és korlátlan a hajlam, a rendeltetés, a lehetőség a történeti végcél tekintetében; nem szuverén és korlátozott az egyéni megvalósítás és a mindenkori valóság tekintetében.

Ugyanígy áll a dolog az örök igazságokkal is. Ha az emberiség valaha odajutna, hogy már csak örök igazságokkal, olyan gon-

dolateredményekkel operálna, melyek szuverén érvényességűek és amelyeknek feltétlen igényük van az igazságra, úgy arra a pontra érkezett volna el, ahol az intellektuális világnak végtelensége úgy a valóság, mint a lehetőség tekintetében kimerült és ezzel a megszámlált számtalan sokat emlegetett csodája ment volna teljesezésbe.

De hiszen vannak igazságok, amelyek oly szilárdak, hogy a bennük való minden kételkedés szemünkben az örültséggel egyértelmű? Hogy kétszer kettő — négy, hogy a háromszög szögeinek összege két derékszöggel egyenlő, hogy Párizs Franciaországban van, hogy az ember, ha nem táplálkozik, éhenhal stb.? Tehát mégis vannak *örök* igazságok, megfellebbezhetetlenül végleges igazságok?

Persze, hogy vannak. A megismerés egész területét rég ismert módon három nagy részre oszthatjuk. Az első mindazokat a tudományokat foglalja magában, amelyek az élettelen természettel foglalkoznak és többé-kevésbé alkalmasak a matematikai feldolgozásra : ide tartozik a matematika, csillagászat, mechanika, fizika, vegytan. Ha valakinek öröme telik abban, hogy nagy szavakat alkalmazzon igen egyszerű dolgokra, akkor csakugyan mondhatjuk, hogy e tudományok *bizonyos* eredményei örök igazságok, megfellebbezhetetlenül végleges igazságok. Éppen ezért nevezték el ezeket a tudományokat *exakt* tudományoknak. Ám távolról sem minden eredményük ilyen. A változó nagyságok bevezetésével és változékonyságuknak a végtelen kicsinyig és végtelen nagyig való kiterjesztésével a különben oly szigorúan erkölcsös matematika elkövette a bűnbeesést; beleharapott a tudás almájába, mely a legóriásibb sikerek útját nyitotta meg számára, de egyben a tévedések útját is; minden matematikai tétel abszolút érvényességének, megdönthetetlen bebizonyítottságának szűzies állapota örökre odalett; elérkezett a kontroverziák birodalma és odáig jutottunk, hogy az emberek többsége differenciál és integrál, nem mintha értené, mit csinál, hanem tisztára hitből, merthogy idáig mindig helyes eredmény jött ki. Az asztrológiával és a mechanikával még nagyobb bajok vannak, s a fizikában és kémiában, mint a méhraj, úgy hemzsegnek körülöttünk a hipotézisek. De ez nem is lehetséges másként. A fizikában a

molekulák mozgásával, a kémiában pedig molekuláknak atomokból való képződésével van dolgunk, s ha a fényhullámok interferenciája nem mese, egyáltalán semmi kilátásunk sincs arra, hogy ezeket az érdekes dolgokat valaha saját szemünkkel meglássuk. A megfellebbezhetetlenül végleges igazságok itt idővel feltűnően ritkák lesznek.

Még rosszabbul állunk a geológiában, amely természeténél fogva főként oly folyamatokkal foglalkozik, melyeknél nemcsak mi nem voltunk jelen, hanem egyáltalán senki emberfia sem. Megfellebbezhetetlenül végleges igazságok bányászása ennél fogva itt igen sok fáradsággal és igen gyér eredménnyel jár.

A tudományok második osztálya az élő szervezetek kutatásával foglalkozó tudományokat foglalja magában. Ezen a területen a kölcsönös viszonyok és okozati összefüggések oly sokfélesége alakul ki, hogy nemcsak hogy minden megoldott kérdés számátalan új kérdést vet fel, hanem minden egyes kérdés legtöbbször csak részletekben, gyakran évszázadokat igénybevevő kutatások sorozata révén oldható meg, s emellett az összefüggések rendszeres megértésének szükséglete minduntalan arra kényszerít, hogy a megfellebbezhetetlenül végleges igazságokat túlburjánzó hipotézis-ültetvényekkel vegyék körül. A közbeeső fokozatok mily hosszú sorára volt szükség Galenustól Malpighi-ig, hogy oly egyszerű dolgot, mint amilyen az emlős állatok vérkeringése, helyesen állapítsanak meg! Mily keveset tudunk a vérsejtek létrejöttéről és hány láncszem hiányzik még ma is ahhoz, hogy például egy betegség tüneteit annak okaival észszerű összefüggésbe hozzuk! Amellett elég gyakran történnek olyan felfedezések, mint a sejt felfedezése, amelyek arra kényszerítenek bennünket, hogy a biológia területén az összes eddigi megállapított, megfellebbezhetetlenül végleges igazságokat teljes revíziónak vessük alá és közülük jó csomót egyszersmindenkorra félredobjunk. Aki tehát ezen a téren tényleg valódi, változhatatlan igazságokat akar felállítani, annak oly közhelyekkel kell megelégednie, mint: minden embernek meg kell halnia, minden nőtény emlősállatnak tejmirigyei vannak stb.; még azt sem mondhatja majd, hogy a magasabbrendű állatok a gyomrukkal és a bélcsatornájukkal emésztenek és nem az agyvelejükkel, mert az agyvelő-

ben központosított idegtevékenység nélkülözhetetlen az emésztéshez.

Még rosszabbul állunk azonban az örök igazságokkal a tudományok harmadik csoportjában, a történelmi tudományokban, amelyek az emberek életfeltételeit, a társadalmi viszonyokat, a jogi és államformákat — filozófiai, vallási, művészeti s egyéb eszmei felépítményükkel — történelmi egymásutánjukban és jelenlegi állapotukban veszik vizsgálat alá. A szerves természetben legalább mégis olyan folyamatok sorozatával van dolgunk, amelyek, ha közvetlen megfigyelésünk számára hozzáférhetők, nagyon tág határok között meglehetősen szabályszerűen ismétlődnek. A szerves lények fajtái Aristoteles óta nagyjából ugyanazok maradtak. A társadalom történetében ellenben, mihelyt kilépünk az emberek ősalapotából, az úgynevezett kőkorszakból, az állapotok ismétlődése kivétel, nempedig szabály; ahol pedig ilyen ismétlődések előfordulnak, sohasem pontosan azonos körülmények között következnek be. Így például a föld ősi köztulajdonának előfordulása valamennyi kultúrnépnél és e köztulajdon felbomlásának formája. Az emberi történelem területén tehát tudományunkkal még jóval hátrább vagyunk, mint a biológia területén; sőt mi több: ha egyszer, kivételképpen, felismerjük valamely korszak társadalmi és politikai létformáinak belső összefüggését, ez rendszerint akkor történik, amikor ezek a formák félig már túléltek magukat és felbomlóban vannak. A megismerés tehát itt lényegileg viszonylagos, mert bizonyos, csupán valamely adott korban és adott népek számára fennálló és természetüknél fogva mulandó társadalmi és államformák összefüggésének és következményeinek megértésére korlátozódik. Aki tehát itt megfellebbezhetetlenül végleges igazságokra, valódi, egyáltalán nem változó igazságokra vadászik, ugyancsak szegényes zsákmánnyal fog hazatérni, hacsak nem az olyan legrosszabb fajtájú banalitásokkal és közhelyekkel, mint például az, hogy az emberek általában nem élhetnek meg munka nélkül, hogy eleddig legtöbbnyire uralkodókra és alárendeltre osztottak, hogy Napoleon 1821 május 5-én halt meg stb.

Különös azonban, hogy éppen ezen a területen találkozunk leggyakrabban az állítólagos örök igazságokkal, a megfellebbezhetetlenül végleges igazságokkal stb. stb. Hogy kétszer kettő

négy, hogy a madaraknak csőrük van vagy valami ilyesfélét csak olyan valaki fog örök igazságoknak nyilvánítani, aki abban sántikál, hogy örök igazságok általában való létezéséből azt következtesse, hogy az emberi történelem területén is vannak örök igazságok, örök erkölcs, örök igazságosság stb., amelyek hasonló érvényességre és horderőre tartanak számot, mint a matematika felismerései és azok alkalmazása. És ekkor teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy ugyanaz az emberbarát a legelső alkalommal kijelenti nekünk, hogy az örök igazságok összes eddigi gyártói többé-kevésbbé szamarak és sarlatánok voltak, mindannyian tévedésben leledztek, hibáztak; *amazok* tévedése, *amazok* gyarlósága azonban természeti szükségszerűség volt és bizonyítja az igazságnak és helyesnek meglétét *őndla*, és ő, a most támadt próféta, teljesen készen tarsolyában hordozza a megfellebbezhetetlenül végleges igazságot, az örök erkölcsöt, az örök igazságosságot. Százszor és ezerszer fordult elő már ilyesmi, úgyhogy csak csodálkoznunk kell azon, ha akadnak még emberek, akik eléggé hiszékenyek, hogy ezt nem másokról, nem, hanem önmagukról hiszik. És mégis ráakadtunk itt legalább még egy ilyen prófétára, akit csakugyan teljesen a megszokott módon mélységes erkölcsi felháborodás fog el, ha mások tagadják, hogy bárki is képes a megfellebbezhetetlenül végleges igazságnak szállítására. Ilyen tagadás, sőt már a pusztá kétely is, gyengeségi állapot, szertelen zavarosság, semmiség, romboló kételkedés, rosszabb, mint a pusztá nihilizmus, zürzavaros káosz és más efféle szeretetreméltóságok. Mint minden próféta, ez sem vizsgál és mérlegel tudományos kritikával, hanem minden további nélkül erkölcsi dörgedelmekkel sujt.

Fentebb megemlíthettük volna még azokat a tudományokat is, amelyek az emberi gondolkodás törvényeit vizsgálják, vagyis a logikát és a dialektikát. De itt sem állunk jobban az örök igazságokkal. A tulajdonképpeni dialektikát Dühring úr tiszta esztelen-ségnek nyilvánítja, s az a sok könyv, amit a logikáról írtak és még írnak, eléggé bizonyítja, hogy a megfellebbezhetetlenül végleges igazságokat itt is sokkal gyérebben vetették, mint némelyek hiszik.

Egyébiránt korántsem kell megijednünk attól, hogy az ismeret ama foka, amelyen ma állunk, éppoly kevésbé végleges, mint minden

eddig. Megismerésünk tengernyi tudásanyagot foglal már magában és a tanulmányok igen nagy specializálását követeli meg mindenkítől, aki valamely szakban otthonos akar lenni. Aki azonban a valódi, változhatatlan, megfellebbezhetetlenül végleges igazság mértékével mér olyan ismereteket, amelyek a dolog természeténél fogva vagy nemzedékek hosszú sora számára viszonylagosak kell, hogy maradjanak és részletenként tökéletesbítendőek, vagy éppen séggel olyanokat, amelyek, mint a kozmogóniában, a geológiában, az emberiség történetében szerzett ismereteink, már a történeti anyag fogyatékosága miatt is mindig hézagosak és tökéletlenek lesznek — ezzel még akkor is csak saját tudatlanságát és fonákságát bizonyítja, ha nem úgy, mint itt, a személyes csalhatatlanságra való igény alkotja a tulajdonképpeni háttérét. Igazságnak és tévedésnek ugyanis, mint minden poláris ellentétekben mozgó gondolkodási kategóriának, ahogy éppen az imént láttuk, csak felettebb korlátolt területen van abszolút érvénye, amit Dühring úr is tudna, ha valamennyire ismerné a dialektika alapelemeit, amelyek éppen minden poláris ellentét elégtelenségéről szólnak. Mihelyt a fentjelzett szűk terület keretén kívül alkalmazzuk az igazság és a tévedés ellentétét, viszonylagossá és ezzel pontos tudományos kifejezési módra használhatatlanná válik; ha azonban megkíséreljük, hogy ezt az ellentétet a jelzett területen kívül, mint abszolút érvényeset alkalmazzuk, akkor vallunk majd csak igazában kudarcot; az ellentét két sarka a maga ellentétébe csap át, az igazságból tévedés, a tévedésből igazság lesz. Vegyük például az ismert Boyle-féle törvényt, amely szerint a gázok térfogata, azonos hőmérséklet mellett, fordított arányban áll a rájuk gyakorolt nyomással. Regnault azt találta, hogy ez a törvény bizonyos esetekre nem érvényes. Ha Regnault valóságfilozófus lett volna, azt kellett volna mondania, hogy: a Boyle-féle törvény változékony, tehát nem valódi igazság, tehát egyáltalán nem igazság, tehát tévedés. Ezzel azonban sokkal nagyobb tévedést követett volna el, mint amekkorát a Boyle-féle törvény tartalmazott, a tévedés homokbuckájában eltűnt volna az ő szemernyi igazsága, vagyis eredetileg helyes eredményét oly tévedéssé dolgozta volna fel, amelyhez képest a Boyle-féle törvény a hozzátapadt csekély tévedéssel egyetemben igazságnak tűnt volna fel. Regnault, mint a tudomány embere, azonban nem bocsátkozott

efféle gyerekségekbe, hanem tovább kutatott és azt találta, hogy a Boyle-féle törvény egyáltalán csak hozzávetőleg helyes és érvényességét különösen a nyomással cseppfolyósakká átváltoztatható gázoknál veszíti el, mégpedig mihelyt a nyomás ahhoz a ponthoz közeledik, ahol a cseppfolyós állapot bekövetkezik. A Boyle-féle törvény tehát csak bizonyos határok között bizonyult helyesnek. De vajjon e határok keretén belül feltétlenül, véglegesen igaz-e? Egyetlen fizikus sem fogja ezt állítani. Azt fogja mondani, hogy a Boyle-féle törvény bizonyos nyomási és hőmérsékleti határok között és bizonyos gázokra érvényes, és e szűkebbre szabott határokon belül nem fogja kizárni annak a lehetőségét, hogy jövőendő vizsgálatok alapján a törvényt még szűkebbre kell majd vonni, vagy megváltoztatva kell megfogalmazni*. Így állunk tehát a megellebbezhetetlenül végleges igazságokkal például a fizikában. Valóban tudományos munkák ezért rendszerint kerülnek az olyan dogmatikus-erkölcsi kifejezéseket, mint tévedés és igazság, ellenben lépten-nyomon találkozunk velük oly írásművekben, amilyen a valóságfilozófia, ahol üres össze-vissza fecsegés akarja magát a szuverén gondolkodás legszuverénebb eredményeként rántukmálni.

De hol mondta kifejezetten Dühring úr — kérdezhetné valamilyen naív olvasó —, hogy valóságfilozófiájának tartalma végleges, mégpedig megfellebbezhetetlenül végleges igazság? Hol? Nos, például rendszeréről zengett dicshimnuszában (13. o.), melyet mi a II. fejezetben kivonatoltunk. Vagy amikor a fentebb idézeti mondatban ezt mondja: az erkölcsi igazságok, amennyiben legmélyebb alapjaikig megismertük őket, hasonló érvényességre tartanak igényt,

* Amióta ezt leírtam, ez, úgy látszik, be is igazolódott már. Mendelejev és Bogusky pontosabb készülékekkel végzett legújabb vizsgálatai szerint minden valódi gáz változó viszonylatot mutatott nyomás és térfogat között. A hidrogén kiterjedési koefficiense minden eddigelé alkalmazott nyomásfok mellett pozitív volt (a térfogat lassabban csökkent, mint ahogy a nyomás emelkedett). A légköri levegőnél és a többi megvizsgált gáz mindegyikénél egy nyomási nullapont mutatkozott, úgy, hogy e pontnál csekélyebb nyomás mellett a kiterjedési koefficiens pozitív, e pontnál magasabb nyomás mellett pedig negatív volt. A gyakorlatilag mostanáig még mindig használható Boyle-féle törvénynek tehát speciális törvények egész sorozatával kell majd kiegészülnie. (Most — 1885-ben — már azt is tudjuk, hogy „valódi” gázok egyáltalán nincsenek. Valamennyiüket redukálták cseppfolyós állapotra.) (Engels jegyzete.)

mint a matematika megállapításai. És nem állítja-e Dühring úr, hogy ténylegesen kritikai álláspontjából és a gyökereikig hatoló vizsgálata segítségével e legmélyebb alapokig, az alapsémákig hatolt előre, hogy tehát az erkölcsi igazságoknak megadta a megfellebbezhetetlen véglegességet? Vagy pedig, ha Dühring úr nem támasztja ezt az igényt sem a maga, sem a maga kora számára, ha csak azt akarja mondani, hogy valamikor a ködbevesző jövőben megfellebbezhetetlenül végleges igazságok lesznek majd megállapíthatók, ha tehát ugyanazt akarja mondani, csak éppen zavarosabban, mint a „romboló szkepszis” és a „szertelen zavarosság”, akkor hát — miért e zaj, mivel lehetnék uraságod szolgálatára?

Ha már az igazsággal és tévedéssel nem jutottunk messzire, még sokkal kevesebbre megyünk a jóval és a rosszal. Ez az ellentét kizárólag erkölcsi, vagyis az emberi történethez tartozó területen mozog s a megfellebbezhetetlen végleges igazságokat éppen itt vetették a leggyérebben. A jóról és rosszról való képzetek népenként, korszakonként annyira változtak, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondottak. — De, vethetné valaki közbe, a jó mégsem rossz és a rossz nem jó. Ha a jót és rosszat összekeverjük, akkor minden erkölcsiségnak vége és mindenki azt tehet, amit akar. — És csakugyan, ha kihámozzuk minden orákulumszerűségéből, Dühring úrnak is ez a véleménye. Ilyen egyszerűen azonban mégsem intéződik el a dolog. Hiszen, ha ez ilyen egyszerű volna, akkor semmiféle vita jóról és rosszról nem volna, mindenki tudná, mi jó és mi rossz. Hogy áll azonban a dolog? Miféle erkölcsöt prédikálnak nekünk ma? Itt van legelőször is a korábbi hívő időkből ránk-hagyományozott keresztény-feudális erkölcs, amely főképpen ismét katolikus erkölcsre és protestáns erkölcsre oszlik, ami mellett megint nem hiányoznak az alosztályok a jezsuita katolikustól és az orthodox protestántól kezdve a lanyha felvilágosodott erkölcsig. Ezek mellett szerepel a modern polgári, s e mellett megint a jövőben proletárerkölcs, úgyhogy a múlt, a jelen és a jövő csak magukban Európa leghaladottabb országaiban egyidejűleg és egymás-mellett érvényben levő erkölcsi elméletek három nagy csoportját adják. Mármost melyik az igazi? Az abszolút véglegesség értelmében egyikük sem; bizonyos azonban, hogy abban az erkölcsben van meg a legtöbb tartósságot ígérő elem, amely a jelenben a jelen

forradalmi átalakítását, a jövőt képviseli, vagyis a proletár-erkölcsben.

De ha már most azt látjuk, hogy a modern társadalom három osztálya mindegyikének, a feudális arisztokráciának, a burzsoáziának és a proletariátusnak, megvan a maga külön erkölce, ebből csak azt következtethetjük, hogy az emberek erkölcsi nézeteiket, tudatosan vagy tudattalanul, végső fokon azokból a gyakorlati viszonyokból merítik, amelyekben osztályhelyzetük alapul — a gazdasági viszonyokból, amelyekben termelnek és cserélnek.

A fent említett három erkölcsi elméletben azonban egy és más mégis mindhármban közös — nem volna-e ez legalább egy része az egyszersmindenkorra megállapított erkölcsnek? — Az említett erkölcsi elméletek ugyanannak a történelmi fejlődésnek három különböző fokát képviselik, tehát közös történelmi hátterük van és már ezért is szükségképpen sok közöset tartalmaznak. Sőt mi több: azonos vagy megközelítőleg azonos gazdasági fejlődési fokok erkölcsi elméleteinek szükségképpen többé-kevésbé egyezniök kell. Attól a pillanattól kezdve, amikor az ingóságok magántulajdona kialakult, mindazokban a társadalmakban, ahol ez a magántulajdon érvényben volt, közösnnek kellett lennie a Ne lopj! erkölcsi parancsolatának. Örök erkölcsi parancsolattá válik-e ezáltal ez a parancsolat? Korántsem. Egy olyan társadalomban, amelyben a lopás indítóokait kiküszöbölték, amelyben tehát idővel legfeljebb csak elmebetegnek lohatnak majd, hogy kikacagják azt az erkölcs-prédikálót, aki ünnepélyesen ki akarná hirdetni az örök igazságot: Ne lopj!

Mi tehát visszautasítunk minden kísérletet arra, hogy valamely erkölcsi dogmatikát örök, végleges, a jövőben változhatatlan erkölcsi törvény gyanánt erőszakoljanak ránk azzal az ürüggyel, hogy az erkölcsi világnak is megvannak a maga maradandó alapelvei, amelyek a történelem és a népek különbözőségei felett állanak. Mi ezzel szemben azt állítjuk, hogy minden eddigi erkölcsi elmélet, végső fokon, a mindenkor gazdasági társadalmi helyzet terméke. És miként a társadalom mindeddig osztályellentétekben mozgott, akként az erkölcs is mindenkor osztályerkölcs volt: vagy az uralkodó osztály uralmát és érdekeit igazolta, vagy pedig, mihelyt az elnyomott osztály eléggé hatalmassá vált, az ezen uralom elleni

lázadást és az elnyomottak jövő érdekeit képviselte. Abban persze senki sem kételkedik, hogy emellett az erkölcs ugyanúgy mint az emberi ismeretek minden egyéb ága, nagyjában szintén előbbrehaladt. De az osztályerkölcsön még nem jutottunk túl. Az osztályellentéteken és a rájuk való visszaemlékezésen felül álló, valóban emberi erkölcs a társadalomnak csak egy olyan fejlődési fokán lesz lehetséges, amely az osztályellentéteket nemcsak kiküszöbölte, hanem az élet gyakorlatában el is felejtette. És most mérje fel az ember Dühring úr elbizakodottságát, aki a régi osztálytársadalom közepette arra támaszt igényt, hogy egy társadalmi forradalom előestéjén a jövőendő osztálynélküli társadalomra örök, az időtől és a reális változásoktól független erkölcsöt erőszakoljon rá! Így áll a dolog még akkor is, ha feltételezzük — amit most még nem tudunk —, hogy a jövőendő társadalom szerkezetét legalább alapvonalaiiban megérti.

Végül még egy „alapjában sajátos”, de azért nem kevésbé „gyökerekig hatoló” felfedezés: a gonosz eredetére vonatkozólag az „a tény, hogy a *macska !pusa* a hozzátartozó hamissággal egy állatfajtában megvan, ugyanolyan jelentőségű számunkra, mint az a körülmény, hogy hasonló jellemvonás az emberben is megtalálható... A gonosz ennél fogva nem titokzatos valami, hacsak nincs valakinek kedve ahhoz, hogy a *macska* vagy általában a ragadozó állat létezésében is valami misztikusát szimatoljon.” A gonosz — macska. Az ördögnek tehát nem szarva és lólába van, hanem karmai vannak és zöld szeme. Goethe pedig megbocsáthatatlan hibát követett el, amikor Mephistophelest fekete kutya és nem fekete macska alakjában mutatta be. A gonosz a macska! Ez aztán nemcsak minden világoknak való erkölcs, hanem egyenesen — macskának való!

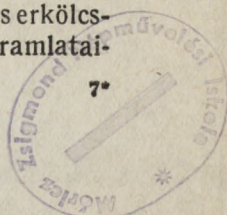
X. ERKÖLCS ÉS JOG. EGYENLŐSÉG

Dühring úr módszerét többszörösen megismertük már. Ez a módszer abban áll, hogy a megismerés tárgyainak minden csoportja állítólagos legegyszerűbb elemeire bontandó szét, ezekre az elemekre éppily egyszerű, állítólag maguktól értetődő sarktételek alkalmazandók s az ily módon nyert eredményekkel kell tovább operálni.

A társadalmi élet köréből vett bármely kérdés is „egyes, egyszerű alapformákon sarkítélszerűleg döntendő el, mintha a matematika egyszerű . . . alapformáiról volna szó”. És így a matematikai módszernek a történelemre, erkölcsre és jogra való alkalmazása itt is matematikai bizonyossággal fogja felruházni számunkra az elért eredmények igazságát, igazi, változhatatlan igazságokként fogja őket feltüntetni.

Ez csak a régi, kedvelt, ideológiai, apriorisztikusnak is nevezett módszer egy másik változata, amely valamely tárgy tulajdonságait nem magából a tárgyból ismeri meg, hanem a tárgy fogalmából bizonyítva vezeti le. Először megcsinálják a tárgyból a tárgy fogalmát, azután megfordítják a nyársat és a tárgy mértékévé a képmást, a fogalmat teszik meg. Most már nem a fogalomnak kell a tárgyhoz, hanem a tárgynak kell a fogalomhoz igazodnia. Dühring úrnál a legegyszerűbb elemek, a legvégső absztrakciók, melyekhez el tud jutni, játsszák a fogalom szerepét, ami mitsem változtat a dolgon; ezek a legegyszerűbb elemek a legjobb esetben tisztán fogalmi jellegűek. A valóságfilozófia tehát itt is merő ideológiának bizonyul, mely a valóságot nem önmagából, hanem az elgondolásból vezeti le.

Ha mármost egy ilyen ideológus az erkölcsöt és a jogot nem az őt körülvevő emberek valóságos társadalmi viszonyaiból, hanem ehelyett a „társadalom” fogalmából, vagy úgynevezett legegyszerűbb elemeiből konstruálja meg, micsoda anyag áll rendelkezésére ehhez az építkezéshez? Nyilvánvalóan kétféle: először is a valóságos tartalomnak az a szegényes maradéka, amely azokban az alapul vett absztrakciókban esetleg még megvan, s másodszor az a tartalom, amelyet ideológusunk saját tudatából visz megint bele. És mit talál saját tudatában? Legnagyobbbrészt olyan erkölcsi és jogi nézeteket, melyek többé-kevésbé megfelelő — pozitív vagy negatív, helyeslő vagy elítélő — kifejezései azoknak a társadalmi és politikai viszonyoknak, melyek között él; továbbá talán oly elgondolásokat, amelyeket az idevágó irodalomból vett, végül esetleg saját személyes bogarait. Ideológusunk tehet, amit akar, a történelmi valóság, melyet kilökött az ajtón, berepül újra az ablakon, s mikor azt hiszi, hogy minden világok és idők számára érvényes jogi és erkölcs-tant alkot, valójában kora konzervatív vagy forradalmi áramlatai-

nak eltorzított, mert tényleges talajából kiszakított, mint egy homorú tükörben fejtetőre állított képmását készíti el.

Dühring úr tehát felbontja a társadalmat legegyszerűbb elemeire s ekkor kideríti, hogy a legegyszerűbb társadalom legalább két emberből áll. Ezzel a két emberrel azután sarktételszerűen operál. S akkor önként kínálkozik az erkölcsi alapsarktétel: „Két emberi akarat, mint ilyen, *teljesen egyenlő* egymással, s az egyik egyelőre semmiféle pozitív igényt sem támaszthat a másikkal szemben.” Ezzel „meg van adva az erkölcsi igazságosság alapformája”; úgyszintén a jogi igazságosságé, mert „a principiális jogi fogalmak kifejtéséhez *csak két ember* teljesen egyszerű és elemi viszonyára van szükségünk”.

Hogy két ember, vagy két emberi akarat mint ilyen egymással *teljesen egyenlő*, az nemcsak nem sarktétel, hanem még erős túlzás is. Két ember, még mint ilyen is különböző lehet először is nem szerint, s ez az egyszerű tény azonnal arra vezet rá bennünket, hogy a társadalom legegyszerűbb elemei — ha egy pillanatra belemegyünk ebbe a gyerekségbe — nem két férfi, hanem egy férfi és egy nő, akik *családot* alapítanak, ami a társulásnak a termelés célját szolgáló legegyszerűbb és első formája. Ez azonban Dühring úrnak sehogy sem lehet ínyére. Egyrészt, mert a két társadalomalapítót lehetőleg egyformára kell csinálnia, másrészt pedig, mert még maga Dühring úr sem tudná nyélbeütni, hogy az őscsaládból kikonstruálja a férfi és nő erkölcsi és jogi egyenlőségét. Mármost két eset lehetséges: vagy az, hogy a dühringi társadalmi molekula, amelynek megsokszorozásából kell majd az egész társadalomnak felépülnie, eleve pusztulásra van kárhoztatva, mert a két férfiú egymagában sohasem fog gyermeket létrehozni, vagy pedig két családfőnek kell őket elgondolnunk. S ebben az esetben ez egész egyszerű alapséma ellenkezőjére fordult: az emberek egyenlősége helyett legfeljebb a családfők egyenlőségét bizonyítja, s minthogy az asszonyokat meg sem kérdik, bizonyítja még az asszonyok alárendeltségét is.

Kénytelenek vagyunk itt az olvasóval azt a kellemetlenséget közölni, hogy mostantól kezdve ettől a két nevezetes férfiútól jó-ideig meg nem szabadul. Hasonló szerepet játszanak a társadalmi viszonyok terén, mint amilyet eddig más égitestek lakói játszottak, akikkel remélhetőleg végeztünk már. Mihelyt a gazdaságban,

a politikában stb. valamely kérdés megoldásra vár, menten felvonul a két férfiú és a dolgot „sarktételszerűleg” egyszeribe elintézi. Valóságfilozófusunk kitűnő, teremtmő, rendszeralkotó felfedezése! Sajnos azonban, ha igazat akarunk mondani, a két férfiút nem is ő fedezte fel. Az egész XVIII. század ismeri őket. Előfordulnak már 1754-ben Rousseau-nak az egyenlőtlenségről szóló értekezésében, ahol, mellesleg mondva, a dühringi állítások ellenkezőjét bizonyítják be sarktételszerűleg. Főszerepet játszanak a politikai gazdaságtanban Adam Smithtől Ricardoig; itt azonban legalább abban egyenlőtlenek, hogy mindegyikük más-más foglalkozást űz — legtöbbször a vadász és a halász foglalkozását — és termékeiket kölcsönösen kicserélik. Az egész XVIII. századon át főként csak magyarázó például szolgálnak, s Dühring úr eredetisége csak abban áll, hogy ő ezt a példamódszert minden társadalomtudomány alapmódszerévé és minden történelmi alakulat mértékévé lépteti elő. „A dolgok és emberek szigorúan tudományos felfogását” valóban senki sem teheti magának könnyebbé.

Hogy az alapsarktételt felállítsuk, amely szerint két ember és akaratauk egymással teljesen egyenlő és egyikük sem parancsolhat a másiknak semmit sem, ahhoz még semmikép sem használhatunk bármely tetszésszerű két férfiút. Olyan két embernek kell lenniök, akik annyira mentesek minden valóságtól, minden a földön előforduló nemzeti, gazdasági, politikai, vallási viszonytól, minden nemi és személyes tulajdonságtól, hogy sem az egyikből, sem a másiktól nem marad meg semmi egyéb, mint a puszta fogalom: ember — akkor aztán csakugyan „teljesen egyenlők”. Két tökéletes kísértet van tehát előttünk, akiket ugyanaz a Dühring úr idézett fel, aki mindenütt „spiritisztikus” hajlandóságot szimatol és denunciól. E két kísértetnek természetesen mindent meg kell csinálnia, amit felidézjük tőlük követel, összes bűvészmutatványaik éppen ezért a többi ember számára a legnagyobb mértékben közömbösek.

De kövessük Dühring úr sarktételtanát kissé tovább. A két akarat egyáltalán nem támaszthat egymással szemben semmiféle pozitív igényt. Ha pedig az egyik mégis megteszi ezt és igényét erőszakkal juttatja érvényre, akkor igazságtalan állapot következik be, s Dühring úr ezen az alapsémán magyarázza meg az igazság-

talanságot, az erőszakot, a szolgaságot, szóval az egész eddigi elvetendő történelmet. Ámde már Rousseau fent említett munkájában éppen a két férfiú segítségével éppily sarktételszerűleg az ellenkezőt bizonyította be, azt tudniillik, hogy a két ember közül „A” nem igazhatja le „B”-t erőszakkal, hanem csak azáltal, hogy „B”-t olyan helyzetbe hozza, amelyben ez „A”-t nem nélkülözheti — ez a felfogás persze Dühring úr számára már túlságosan materialista. Fogjuk meg tehát ugyanezt a dolgot egy kissé másként. Két hajótörött egyedül van egy szigeten és ők alkotják a társadalmat. Akaratuk formailag teljesen egyenlő és ezt mindketten elismerik. Anyagilag azonban nagy egyenlőtlenség áll fenn közöttük. „A” határozott és erélyes ember, „B” ingadozó, tunya és lanyha, „A” élénkeszű, „B” ostoba. Nem sok idő kell hozzá, hogy „A” a maga akaratát előbb rábeszélés útján, azután a megszokás alapján, de mindig az önkéntesség formájában rendszeresen „B”-re kényszerítse. A szolgaság, akár megtartják az önkéntesség formáját, akár lábbal tapossák, szolgaság marad. A szolgaságba való önkéntes belépés átvonul az egész középkoron, Németországban a harmincéves háború utánig. Amikor Poroszországban az 1806-os és 1807-es vereségek után megszüntették a jobbágytságot és vele együtt az uraságok ama kötelezettségét, hogy alattvalóikról szükségükben, betegségükben, öregségükben gondoskodjanak, akkor a parasztok a királyhoz folyamodtak, hogy hagyják meg őket a szolgaságban — mert különben ki fog nyomorukban gondoskodni róluk? A két férfiú sémája tehát az egyenlőtlenségre és szolgaságra éppoly jól „alkalmazható”, mint az egyenlőségre és a kölcsönös segítségre; s mert, a társadalom kihalásának terhe alatt, fel kell tételeznünk, hogy mindkét férfi családfő, a sémában már az örökletes szolgaságról is gondoskodás történt.

De hagyjuk mindezt egy pillanatra. Tegyük fel, hogy Dühring úr sarktételtana meggyőzött bennünket, és mi rajongtunk a két akarat teljes egyenjogúságáért, az „általános emberi szuverénitását” — ezekért az igazán remek szó-óriásokért, melyekhez képest Stirner „Egyedülálló”-ja* a maga tulajdonával együtt csak kontár

* „Az Egyedülálló és tulajdona”, Max Stirner munkájának címe, amelyet Marx és Engels a „Német ideológiá”-ban megsemmisítő kritikának vetettek alá. — Szerk.

marad, bárha neki is van némi szerény része ebben a dologban. Most hát valamennyien *teljesen egyenlők* és függetlenek vagyunk. Valamennyien? Nem, mégse valamennyien. Vannak „megengedhető függések” is, de ezek magyarázata „olyan okokban rejlik, melyeket nem a két akaratnak mint ilyennek tevékenységében, hanem egy harmadik területen kell keresni, mint például, amikor gyermekekről van szó, önrendelkezésük fogyatékoságában”.

Valóban! A függés okai nem a két akaratnak mint ilyennek tevékenységében keresendők! Természetesen nem, mert hiszen éppen az egyik akarat tevékenységét megakadályozzák! Hanem egy harmadik területen keresendők! És mi ez a harmadik terület? Az egyik elnyomott akaratnak, mint fogyatékosnak, konkrét megállapítása! Valóságfilozófusunk oly messzire távolodott el a valóságtól, hogy számára az elvont és tartalmatlan „akarat” szó használatával szemben ennek az akaratnak tényleges tartalma, jellemző megszabottsága, már „harmadik területnek” számít. Bármint álljon is azonban a dolog, meg kell állapítanunk, hogy az egyenlőjogúság alól vannak kivételek. Nincs egyenlőjogúság oly akarat számára, amelynek önrendelkezése fogyatékos. *I. számú visszavonulás.*

Tovább. „Ahol a vadállat és az ember egy személyben keverődött össze, ott egy második, teljesen emberi személy nevében azt lehet kérdezni, hogy az ő cselekvési módja lehet-e ugyanolyan, mintha úgyszólván csakis emberi személyek állnának egymással szemben... ezért a mi két erkölcsileg egyenlőtlen személyről való feltevésünk, akiknek egyikében bizonyos értelemben megvan a tulajdonképpeni vadállati jellem, mindazoknak a viszonylatoknak tipikus alapformája, melyek e különbségnek megfelelően az emberi csoportokban és közöttük... előfordulhatnak.” Most pedig olvassa el maga az olvasó az e gyámoltalan kihívók után következő siralmas elmefuttatást, amelyben Dühring úr jezsuita módra csűr-csavar, hogy kazuisztikusan megállapítsa, milyen messzire mehet az emberi ember a vadállatias emberrel szemben, milyen mértékben alkalmazhat vele szemben bizalmatlanságot, hadicselt, nyers, sőt terrorisztikus, valamint félrevezető eszközöket anélkül, hogy ő maga bármit is vétene a változhatatlan erkölcs ellen.

Az egyenlőség tehát akkor is megszűnik, ha két személy „er-

kölcsileg egyenlőtlen". De ekkor e két, teljesen egyenlő férfiú felidézése egyáltalán nem érte meg a fáradságot, mivelhogy egyáltalán nincs két, erkölcsileg teljesen egyenlő személy — az egyenlőtlenség azonban Dühring úr szerint abban áll, hogy az egyik férfi emberi személy, a másik viszont egy darab vadállatot hordoz magában. De már az embernek az állatvilágból való származása hozza magával, hogy az ember a vadállattól sohasem szabadul meg teljesen, úgyhogy mindig csak egy több-ről vagy kevesebb-ről, a vadállatias-ság, illetőleg az emberiesség különböző fokáról lehet szó. Az embereknek két, élesen elválasztott csoportra, emberire és állatemberire, jókra és gonoszokra, báránycákra és bakokra való felosztását a valóság-filozófián kívül még csak a kereszténység ismeri, amelynek teljesen következetesen megvan a maga világbírája is, aki ezt a felosztást elvégzi. Ki legyen azonban világbíró a valóságfilozófiában? Bizonyára itt is úgy kell ennek történnie, mint a kereszténység gyakorlatában, ahol a jámbor báránycák maguk, mégpedig az ismert sikerrel, veszik át a világ bírájának tisztét saját világi bak-felebarátaikkal szemben. A valóságfilozófusok szektája, ha valaha létrejön, bizonyosan nem marad ele tekintetben az ország jámborai mögött. Ez azonban közömbös lehet számunkra. Ami bennünket érdekel, az annak a beismerése, hogy az emberek között fennálló erkölcsi egyenlőtlenség következtében az egyenlőségből megint semmi sem lesz. *2. számú visszavonulás.*

De menjünk még tovább. „Ha az egyik igazság és tudomány alapján, a másik pedig valamely babona vagy előítélet alapján cselekszik, akkor... rendszerint kölcsönös zavarásoknak kell bekövetkezniök... A tehetetlenség, durvaság, vagy rossz jellembeli hajlam bizonyos fokánál minden esetben összeütközésnek kell bekövetkeznie... Nemcsak gyermekek és örültek azok, akikkel szemben az *erőszak* a végső eszköz. Az emberek egész természeti csoportjainak és kultúrosztályainak jellege elkerülhetetlen szükségességgé teheti visszássága következtében ellenséges akaratuknak *leigázását* a közös kapcsolatokra való visszavezetés értelmében. Az idegen akarat még itt is *egyenlőjogúnak* tekintendő, de sértő és ellenséges tevékenységének visszássága folytán *kiegvenlítést* hívott ki, és ha erőszakot alkalmaznak vele szemben, csak saját igaztalanságának visszahatását aratja le.”

Tehát nemcsak erkölcsi, hanem szellemi egyenlőtlenség is

elégséges arra, hogy a két akarat „teljes egyenlőségét” kiküszöbölje és olyan erkölcsöt hozzon létre, melynek alapján igazolást nyer civilizált rabló államoknak elmaradt népekkel szemben elkövetett minden gaztette, egészen a cári Oroszország Turkesztánban elkövetett förtelmeiig. Amikor Kaufmann tábornok 1873 nyarán a jomúdok tatár törzsére támadt, sátraikat felgyújtatta, asszonyaikat és gyermekeiket „jó kaukázusi módra”, ahogy a parancs szólott, lemészároltatta, ő is azt állította, hogy a jomúdok visszássága következtében ellenséges akaratának a közös kapcsolatokra való visszavezetés értelmében történt leigázása elkerülhetetlen szükségességgé lett, s hogy az általa alkalmazott eszközök a leginkább célravezetők; aki pedig a célt el akarja érni, annak akarnia kell az eszközöket is. Oly kegyetlen azonban mégsem volt, hogy a jomúdokat ráadásul még ki is gúnyolja, mondván, hogy éppen azzal tekinti akaratukat egyenlőjogúnak, hogy a kiegyenlítés kedvéért lemészárolja őket. És ebben az összeütközésben újból csak a kiválasztottak, az állítólag igazság és tudomány alapján cselekvők, vagyis végső fokon a valóságfilozófusok azok, akiknek el kell döntenie, hogy mi a babona, előítélet, durvaság, rossz jellembeli hajlam s hogy a kiegyenlítés elérésére mikor szükséges erőszak és leigázás. Az egyenlőség tehát most — az erőszak útján való kiegyenlítés, és az első akarat a második akaratot azzal ismeri el egyenlőjogúnak, hogy leigázza. 3. számú visszavonulás, mely itt már csúfos megfutamodássá fajul.

Mellesleg mondván: az a frázis, hogy az idegen akarat éppen az erőszak útján való kiegyenlítésben nyeri egyenlőjogúságának elismerését, csak a Hegel-féle elmélet eltorzítása, amely szerint a büntetés a büntetett joga: „azzal, hogy a büntetést olyasminek tekintik, ami az ő jogát tartalmazza, a büntetést eszes lényként becsülik meg”. („Rechtsphilosophie”, * 100. §. jegyzet.)

Ezzel abba is hagyhatjuk. Felesleges lesz Dühring urat egy ilyen sarkatételszerűen felállított egyenlőség, általános emberi szuverénitás stb. darabonként való szétrombolásának útján még tovább is követni: felesleges lesz megfigyelnünk, hogy, bár a társadalmat létrehozza ugyan két emberből, de az állam létesítésé-

* „Jogbölcslet” — Szerk.

hez még egy harmadikra is van szüksége, mert — hogy rövide fogjuk a dolgot — e harmadik nélkül nem hozhatók többségi határozatok, márpedig ilyenek hiányában, vagyis a többségnek a kisebbség feletti uralma nélkül, egy állam sem állhat fenn ; és hogy mint hajókázik át lassanként szocialitáris jövő állama megszerkesztésének nyugodtabb vizeire, ahol majd szerencsénk lesz öt egy szép reggelen felkeresni. Elegendőképpen láttuk, hogy a két akarat teljes egyenlősége csak addig áll fenn, amíg a két akarat *semmit sem akar*, hogy mihelyt megszűnnek elvont emberi akaratok lenni és valóságos, egyéni akarattá, két valóságos ember akaratává változnak át, az egyenlőség megszűnik. Elegendőképpen láttuk, hogy gyermeki kor, elmebetegség, úgynevezett vadállatiasság, állítólagos babona, koholt előítélet, gyanított tehetetlenség az egyik, s képzelt emberiségesség, az igazság és tudomány megértése a másik oldalon, hogy tehát a két akaratnak és az őket kísérő intelligenciának minden minőségbeli különbsége egyenlőtlenséget igazol, mely a leigázásig fokozódhatik. Mi kívánnivalónk lehetne még, miután Dühring úr saját egyenlőségépületét oly gyökeresen, alapjáig rombolta le?

Ha azonban az egyenlőség fogalmának dühringi lapos és kontár módon való tárgyalásával végeztünk is, nem végeztünk még magával a gondolattal, ahogy ez nevezetesen Rousseau révén elméleti, a nagy forradalomban és utána gyakorlati-politikai, és csaknem valamennyi ország szocialista mozgalmában még ma is jelentős agitációs szerepet játszik. Az egyenlőség fogalma tudományos tartalmának megállapítása meg fogja határozni a proletár agitáció számára való értékét is.

Az a gondolat, hogy az összes emberekben, mint emberekben van valami közös, s hogy e közös valaminek határain belül minden ember egyenlő, természetesen ősrégi keletű. Ettől azonban teljesen eltérő a modern egyenlőség-követelés. Ez abban áll, hogy az emberek ama közös tulajdonságából, hogy emberek — az embereknek, mint embereknek említett egyenlőségéből — levezeti minden embernek, vagy legalábbis valamely állam minden polgárának, avagy egy társadalom valamennyi tagjának egyenlő politikai, illetőleg társadalmi jelentőségre való jogát. Amíg a viszonylagos egyenlőség említett őseredetű gondolatából levonhatták az államban és a társadalomban való egyenlőjogúság következtetését, amíg ez a követ-

keztetés, mint természetes és magától értetődő valami jelenhetett meg, addig évezredeknek kellett lefolyniuk és évezredek folytak is le. A legrégibb, természetes közösségekben legfeljebb a közösség tagjai közötti egyenlőjogúságról lehetett szó; asszonyok, rabszolgák, idegenek ki voltak zárva belőle. A görögöknél és rómaiaknál az emberek egyenlőtlenségei sokkal nagyobb szerepet játszottak, semmint bármiféle egyenlőség. A régiek azt a gondolatot, hogy görögöknek és barbároknak, szabadoknak és rabszolgáknak, állampolgároknak és pártfogoltaknak, római polgároknak és római alattvalóknak (hogy átfogó kifejezést használjunk) egyenlő politikai jelentőségre legyen igényük, feltétlenül örültségnek tekintették volna. A római császárság alatt mindezek a különbségek, a rabszolgák és szabadok között fennálló különbség kivételével, lassanként feloldódtak; ezzel azután létrejött, legalább is a szabadok számára, a magánembereknek az az egyenlősége, amelynek talaján a római jog, a magántulajdonon nyugvó jog eddig ismert legtökéletesebb alkotása, kifejlődött. Mindaddig azonban, amíg a szabadok és rabszolgák közti ellentét fennállott, szó sem lehetett az általánosan *emberi* egyenlőségből levont jogi következményekről; láttuk ezt újabban is az Északamerikai Unió rabszolgatartó államaiban.

A kereszténység minden embernek csak *egy* egyenlőségét ismerte, az egyazon eredendő bűnben való egyenlőséget, ami teljesen megfelelt a kereszténység, mint a rabszolgák és elnyomottak vallása jellegének. Emellett legfeljebb még a kiválasztottak egyenlőségét ismerte, amit azonban csak kezdeti korszakának legelején hangsúlyozott. A vagyonszűkösség nyomai, melyek ugyancsak az új vallás kezdetén találhatók meg, sokkal inkább az üldözöttek összetartására, mintsem valóságos egyenlőségi fogalmakra vezethetők vissza. A papok és világiak közti ellentét befészkelődése nagyon hamar végetvetett a keresztényi egyenlőség e kezdetének is. — Nyugat-Európa előzőnlése a germánok által egy addig soha nem ismert bonyolultságú társadalmi és politikai rangsorozat fokozatos kiépítése következtében évszázadokra megszüntetett minden egyenlőségi gondolatot. Egyidejűleg azonban bevonta Nyugat- és Közép-Európát a történeti mozgalomba, elsőízben teremtett meg egy tömör kultúrterületet, és ezen a területen elsőízben alkotott meg egy egymást kölcsönösen befolyásoló és kölcsönösen sakkbantartó,

túlnyomólag nemzeti államokból álló rendszert. Csak ezen az így előkészített talajon lehetett aztán később szó emberi egyenlőségről, emberi jogokról.

Azonkívül a feudális középkor kifejlesztette méhében azt az osztályt, amely hivatva volt arra, hogy további fejlődése során a modern egyenlőségi követelés hordozója legyen: a polgárságot. Kezdetben mint maga is feudális rend, a polgárság a feudális társadalom keretén belül viszonylag magas fokra fejlesztette már a túlnyomóan kézi ipart és a termékek cseréjét, amikor a XV. század végén bekövetkezett nagy tengeri felfedezések új, szélesebbkörű pályát nyitottak meg számára. Az Európán kívüli, eddigelé csak Itália és a Levante között űzött kereskedelem most Amerikáig és Indiáig terjeszkedett ki, és jelentőségében csakhamar túlszárnyalta mind az egyes európai államok között folyó cserét, mind minden egyes ország belső forgalmát is. Az amerikai arany és ezüst elárasztotta Európát, s mint valamely bomlasztó elem hatolt be a feudális társadalom minden hézagába, repedésébe és pórusába. A kézműves üzem nem tudta többé kielégíteni a növekvő szükségletet, helyét a leghaladottabb országoknak vezető iparágaiiban a manufaktúra foglalta el.

A társadalom gazdasági életfeltételeinek e hatalmas fordulatát azonban egyáltalán nem követte azonnal nyomon politikai tagozódásának megfelelő változása. Az állami rend feudális maradt, míg a társadalom mindinkább polgárivá lett. A nagyméretű kereskedelem tehát, nevezetesen a nemzetközi és méginkább a világkereskedelem, szabad, mozgásukban nem akadályozott árutulajdonosokat követelt meg, akik mint ilyenek egyenlőjogúak, akik, legalább is minden egyes helyen, mindannyiok számára egyenlő jog alapján folytatják a cserét. A kézművességről a manufaktúrára való átmenetnek az az előfeltétele, hogy szabad munkások bizonyos száma álljon rendelkezésre — oly munkásoké, akik szabadok egyrészt a céh béklyóitól s másrészt azoktól a munkaeszközöktől, amelyek segítségével munkaerejüket maguk értékesíthetnék — munkásoké, akik munkaerejük bérbeadására szerződést köthetnek a gyárossal, következőképp vele, mint szerződő féllel, egyenjogúan állanak szemben. És végül mindenféle emberi munkának azon az alapon való egyenlősége és egyenlő érvényrejutása, hogy és amennyiben egyáltalán

emberi munka, tudattalan, de legélesebb kifejezését a modern polgári gazdaságtan értéktörvényében találta meg, amely szerint valamely áru értékét a benne foglalt társadalmilag szükséges munkával* mérik. — Ahol azonban a gazdasági viszonyok szabadságot és egyenjogúságot követeltek, a politikai rendszer lépten-nyomon céhbéklyókat és különleges kiváltságokat szegezett velük szembe. Helyi előjogok, különbözeti vámok, mindenféle kivételes törvények neheztedtek a kereskedelemben nemcsak az idegenre és gyarmati lakosra, hanem elég gyakran az állam saját polgárainak egész kategóriáira is; céhprivilegiumok keresztettk mindenütt és minduntalan a manufaktúra fejlődésének útját. A versenypálya sehol sem volt szabad s a polgári versenyzők számára az esélyek sehol sem voltak egyenlők — holott ez volt az első és egyre sürgetőbb követelmény.

A feudális béklyóktól való megszabadulásra és a jogegyenlőségnek a feudális egyenlőtlenségek megszüntetése útján való létesítésére irányuló követelésnek, mihelyt a társadalom gazdasági haladása napirendre tűzte, csakhamar nagyobb méreteket kellett öltetnie. Mihelyt előálltak vele az ipar és kereskedelem érdekében, ugyanezt az egyenjogúságot kellett követelni a parasztok nagy tömegei számára is, akik a szolgaság valamennyi fokán — kezdve a teljes jobbágyi függéstől — munkaidejük legnagyobb részét minden ellenszolgáltatás nélkül voltak kénytelenek a kegyelmes hűbérúr rendelkezésére bocsátani és ezenfelül számtalan adót kényszerültek a hűbérúrnak és az államnak fizetni. Elkerülhetetlenné vált másfelől az a követelés is, hogy szüntessék meg a feudális kiváltságokat, a nemesség adómentességét, az egyes rendek politikai előjogait. És minthogy már nem világbirodalomban éltek, amilyen a római volt, hanem független, a kölcsönös érintkezésben egyenlőrangú, a polgári fejlődésnek megközelítőleg azonos fokain álló államok rendszerében, magától értetődött, hogy a követelés általános, az egyes államok határain túlterj dő jelleget öltött, hogy a szabadságot és egyenlőséget *emberi jogokként* proklamálták. Emellett az emberi jogok sajátosan

* A modern egyenlőségi fogalmaknak a polgári társadalom gazdasági feltételeiből való levezetését első ízben Marx fejtette ki „A tőké”-ben. (*Engels jegyzete.*)

polgári jellegére jellemző, hogy az amerikai alkotmány, az első alkotmány, amely az emberi jogokat elismeri, egy szuszra helybenhagyja a négerek Amerikában fennálló rabszolgaságát: elveti az osztályelőjogokat, szentesíti a faji előjogokat.

Tudott dolog azonban, hogy a burzsoáziát attól a pillanattól fogva, hogy a feudális polgárságból kibontakozik, hogy a középkori rend modern osztállyá alakul át, állandóan és elkerülhetetlenül nyomon követi árnyéka, a proletariátus. És ugyanígy nyomon követik a polgári egyenlőségi követeléseket proletár egyenlőségi követelések. Attól a pillanattól kezdve, hogy felállítják az *osztályelőjogok* megszüntetésére irányuló polgári követelést, melléje lép a *maguknak az osztályoknak* megszüntetésére irányuló proletár követelés — először vallásos alakban, az öskereszténységre hivatkozva, utóbb pedig magukra a polgári egyenlőségi elméletekre támaszkodva. A proletárok szaván fogják a burzsoáziát: az egyenlőség ne pusztán látszólagos legyen, ne csupán az állam területén valósítsák meg, valósítsák meg ténylegesen is, a társadalmi, gazdasági területen is. S nevezetesen, amióta a francia burzsoázia, a nagy francia forradalom óta, a polgári egyenlőséget előtérbe állította, a francia proletariátus nyomban a társadalmi, a gazdasági egyenlőség követelésével válaszolt neki s az egyenlőség követelése különösen a francia proletariátus csatakiáltásává lett.

Az egyenlőségkövetelésnek a proletariátus szájában így kettős jelentősége van. Vagy ösztönös visszahatás a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek ellen, a gazdagok és szegények, urak és szolgák, dúskálódók és éhenveszők közti éles ellentét ellen — s ez az eset áll fenn különösen kezdetben, például a parasztháborúban; mint ilyen, egyszerűen a forradalmi ösztön kifejezése, s ebben van, sőt: csakis ebben leli igazolását. Vagy pedig a polgári egyenlőségkövetelés elleni visszahatásként jött létre, belőle többé-kevésbé helyes, messzebbmenő követeléseket von le, agitációs eszközülni szolgál arra, hogy a munkásokat a kapitalisták saját állításaival lázítsa a kapitalisták ellen, s ebben az esetben magával a polgári egyenlőséggel áll, vagy bukik. Mindkét esetben a proletár egyenlőségkövetelés reális tartalma az *osztályok megszüntetésének* követelése. Minden olyan egyenlőségkövetelés, amely ennél továbbmegy, szükségszerűen badarságokra vezet. Erre felhoztunk már néhány példát és

elegendőt fogunk találni még, amikor Dühring úr jövődö-fantáziáihoz érünk.

Az egyenlőség gondolata tehát, mind polgári, mind proletár formájában, maga is történelmi produktum, melynek létrehozásához bizonyos történelmi viszonyok voltak szükségesek, amelyeknek szintén hosszú történelmi előzmény volt a feltételük. Az egyenlőség gondolata tehát akármilyen más, csak éppen nem örök igazság. És ha ma a nagyközönség számára — az egyik vagy a másik értelmében — magától értetődik, ha, ahogy Marx mondja, „már egy népi előítélet szilárdságára tett szert”, akkor ez nem sarkételszerű igaz voltának következménye, hanem a XVIII. század eszméi általános elterjedésének és tartós időszerűségének hatása. Ha tehát Dühring úr a maga híres két emberét nyugodtan hagyhatja sáfárkodni az egyenlőség talaján, ez onnan ered, hogy a népi előítélet szemében ez egészen természetesnek tűnik fel. És valóban, Dühring úr *természetesnek* nevezi filozófiáját, mivelhogy ez csupa olyan dologból indul ki, mely számára természetesnek látszik. De miért látszanak számára természetesnek — ezt persze nem kérdezi.

XI. ERKÖLCS ÉS JOG. SZABADSÁG ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG

„Az e tanfolyamban a politika és a jog területe számára felállított tételek alapját a *legbehatóbb szaktanulmányok* képezik. Abból kell tehát . . . kiindulni, hogy itt . . . a jog- és államtudomány terén elért *eredmények* következetes kifejtését nyújtjuk. Eredeti szaktudományom éppen a jogtudomány volt és én nemcsak az elméleti egyetemi előkészület szokásos három évét, hanem újabb három évi bírósági gyakorlatom alatt még egy folytatólagos, kiváltképpen a szakma tudományos tartalmának *elmélyítésére* irányuló tanulmányozást szenteltem neki . . . A magánjogi viszonyok és a megfelelő jogi fogyatékoságok bírálata *bizonyára* nem léphetett volna fel *hasonló biztonsággal*, ha nem lett volna tudatában annak, hogy a szakma gyengéit mindenütt éppoly jól *ismeri*, mint erősebb oldalait.”

Az az ember, aki arra jogosult, hogy így beszéljen önnön-magáról, eleve bizalmat kell, hogy keltsen maga iránt, különösen ha

szembeállítjuk „Marx úrnak egykori, bevallottan elhanyagolt jogi tanulmányaival”. Éppen ezért csodálkoznunk kell azon, hogy a magánjogi viszonyoknak ily önbizalommal fellépő bírálata arra szorítkozik, hogy elbeszélje nekünk, hogy „a jogtudomány tudományossága . . . nem sokat ér”, hogy a tételes polgári jog nem egyéb, mint jogtalanság, mivelhogy szentesíti az erőszakos tulajdont, s hogy a büntetőjog „természeti alapja” a *bosszú* — amely állításban legfeljebb csak a „természeti alap”-ba való misztikus beöltöztetés az, ami új. Az államtudományi eredmények ama bizonyos három férfiú tárgyalásaira korlátozódnak, akik közül ezideig az egyik erőszakoskodik a többiek felett, miközben Dühring úr teljes komolysággal kutatja, vajjon a második, avagy a harmadik-e az, aki az erőszakot és a szolgaságot először vezette be.

Kövessük mindazonáltal magabiztos jogásunk legbehatóbb szaktanulmányait és a háromévi bírósági gyakorlat révén elmélyített tudományosságát valamivel tovább.

Lassalle-ról azt beszéli el nekünk Dühring úr, hogy őt „egy kazetta ellopására irányuló kísérletre való *rábírás* miatt” vád alá helyezték, „anélkül azonban, hogy bírói ítélethozatalra került volna a sor, mert az *akkor még lehetséges, úgynevezett bizonyítékok hiányában való felmentés* történt . . . ez a *fél-felmentés*”.

Lassalle perét, amelyről itt szó van, 1848 nyarán tárgyalta az esküdtbíróság Kölnben, ahol, mint majdnem az egész rajnai tartományban, a francia büntetőjog volt érvényben. Csak politikai vétségekre és büntettekre léptették életbe kivételesen a porosz országos jogot, de Camphausen már 1848 áprilisában újból megszüntette ezt a kivételes intézkedést. A francia jog egyáltalán nem ismeri a bűncselekményre való „rábírás”, s még kevésbé a bűncselekmény kísérletére való rábírás pongyola kategóriáját, mely a porosz országos jogban szerepel. A francia jog csak bűncselekményre való *felbujtást* ismer, s ennek büntethetőségéhez az szükséges, hogy „ajándékok, ígéretek, fenyegetések, tekintéllyel vagy hatalommal való visszaélés, csalárd rábeszélések vagy büntetendő cselfogások útján” kövessék el (Code pénal, * art. 60.). A porosz országos jogba mélyedt államügyesség, egészen úgy, mint Dühring úr, nem vette észre az

* Büntető törvénykönyv. — Szerk.

élesen meghatározott francia előírás és az elmosódott országos jogi bizonytalanság közti különbséget, Lassalle ellen egy tendenciózus pert tett folyamatba és fényesen belebukott. Mert azt az állítást, hogy a francia bűnvádi eljárás ismeri a porosz országos jog bizonyítékok hiánya miatt való felmentését, ezt a *fél*-felmentést, csak olyan ember kockáztathatja meg, aki a modern francia jog területén teljesen járatlan. Ez a jog bűnperben csak elítélést vagy felmentést ismer, nem pedig valamit a kettő között.

Kénytelenek vagyunk tehát megállapítani, hogy Dühring úr bizonyára nem tehetne volna meg Lassalle-t eme „nagystílusú történetírás” tárgyává olyan önbizalommal, ha a Code Napoléont* valaha is a kezébe vette volna. Konstatálnunk kell tehát, hogy Dühring úr az *egyetlen* modern polgári, a nagy francia forradalom társadalmi vívmányain nyugvó és a vívmányokat a jog területére átültető törvénykönyvet, a modern francia jogot *egyáltalán nem ismeri*.

Más helyen, a francia mintára az egész kontinensen bevezetett, szavazat-többség alapján döntő esküdtbíróságok bírálatánál imígyen tanít ki bennünket Dühring úr: „Igenis, *sőt* még azzal a történelmileg különben nem is példátlan gondolattal is meg kell barátkozni, hogy *ellentmondó szavazatok mellett* létrejött elítélésnek egy tökéletes közösségben a lehetetlen intézmények közé kellene tartoznia... E *komoly és mélységesen eszmei* felfogásmódnak azonban, ahogy fentebb már jeleztük, azért kell helytelennek látszania a hagyományos formák számára, mert nekik *túlságosan jó*.”

Dühring úr megint csak nem tudja, hogy az angol közönséges, vagyis az íratlan szokásjog szerint, mely emlékezetet meghaladó idők, tehát legalább is a XIV. század óta érvényben van, az esküdtek egyhangú döntése nemcsak büntető perekben, hanem a polgári perekben hozott ítéleteknél is elengedhetetlenül szükséges. Az a komoly és mélységesen eszmei felfogásmód, amely Dühring úr szerint *túlságosan jó* a mai világ számára, Angliában már a leg-sötétebb középkorban törvényes erővel bírt, s Angliából átvitték Irországba, az Amerikai Egyesült Államokba és valamennyi angol gyarmatra anélkül, hogy a legbehatóbb szaktanulmányok Dühring

* *Code Napoléon* — a francia forradalom Code civil-jéből (polgári törvénykönyvéből) 1804-ben Bonaparte Napoleon alatt alkotott polgári törvénykönyv. — Szerk.

úrnak egyetlen árva szócskát is elárultak volna felőle! Az esküdtek szavazategyhangúságának területe tehát nemcsak végtelen nagy a porosz országos jog parányi hatásköri területéhez viszonyítva, hanem kiterjedtebb is, mint mindazon területek együttvéve, amelyeken az esküdtek többsége dönt. Dühring úr előtt nemcsak az egyetlen modern jog, a francia jog maradt teljesen ismeretlen, ő szintoly tudatlan az egyetlen germán jog tekintetében is, amely a római jog tekintélyétől függetlenül fejlődött tovább mind a mai időkig és terjedt el minden világrészben — az angol jog tekintetében. És miért is ne lenne tudatlan? Mert a jogi gondolkodásmód angol fajtája „úgysem állhatná meg helyét a német talajon, a klaszszikus római jogászok világos fogalmának szellemében megvalósított iskolázottsággal szemben”, — mondja Dühring úr, azután pedig ezt mondja: „mi az angolul beszélő világ az ő gyerekes zagyvalék nyelvével a mi tősgyökeres nyelvezetünkkel szemben?” — Amire mi csak Spinozával válaszolhatunk: Ignorantia non est argumentum, a tudatlanság nem érv.

Ezekután nem juthatunk más végső következtetésre, mint arra, hogy Dühring úr legbehatóbb szaktanulmányai abban állottak, hogy három éven át elméletileg a Corpus juris-ba* s további három éven át gyakorlatilag a nemes porosz országos jogba mélyedt. Ez már magábanvéve is kétségkívül egészen elismerésre méltó teljesítmény és egy nagyon tiszteletreméltó ó-porosz járásbírónak vagy ügyvédnek elegendő. Ha azonban arra vállalkozik valaki, hogy minden világok és idők számára alkosson jogbölcseletet, akkor mégiscsak tájékozva kellene lennie valamennyire oly nemzetek jogviszonyai felől, mint a franciák, angolok és amerikaiak, amely nemzetek egészen más szerepet játszottak a történelemben, mint Németországnak az a sarka, ahol a porosz országos jog virágzik. De menjünk csak tovább.

„A helyi, tartományi és országos jogoknak tarka keveréke, amelyek egyszer mint szokásjog, másszor mint írott jog, gyakran még a legfontosabb ügyeket is közönséges szabályrendelet formájába öltöztetve, egymást nagyon önkényes módon a legkülönbö-

* *Corpus Juris* — a római birodalom törvénykönyve a VI. századból. — Szerk.

zőbb irányokban keresztezik — a rendetlenség és ellentmondás e mintagyűjteménye, melyben a részletek az általánost, azután pedig alkalmilag az általánosságok ismét a különöst szüntetik meg, valóban nem alkalmas arra, hogy bárkinél is tiszta jogtudatot... tegyen lehetővé.” — Hol uralkodik azonban ez a zűrzavaros állapot? Újból csak a porosz országos jog hatásköri területén, ahol ez országos jog mellett, fölött, vagy alatt tartományi jogok, helyi szabályrendeletek, imitt-amott szokásjog és egyéb lim-lom van a legkülönbözőbb viszonylagos fokozatosságban érvényben és az összes gyakorló jogászokból ama vészkiáltást váltja ki, amelyet Dühring úr itt oly együttérzően ismétel meg. Egyáltalán nem kell elhagynia szeretett Poroszországát, csak a Rajnához kell eljönnie, hogy meggyőződjék róla, hogy ott már hetven esztendő óta szó sincs minderről — nem is szólva más civilizált országokról, ahol az ily elavult állapotokat már régen megszüntették.

Tovább: „A természetes egyéni felelősség leplezése kevésbbé szembeszökő módon nyilvánul meg a kollégiumok vagy egyéb hatósági intézmények titkos, és ennélfogva névtelen kollektív ítéletei és kollektív cselekedetei révén, melyek elfedik minden egyes tag személyes részvételét.” És máshelyütt: „A mi mai helyzetünkben *meglepő* és szerfelett szigorú követelményszámba megy majd, ha valaki az egyéni felelősségnek a kollégiumok által történő leplezéséről és takargatásáról tudni sem akar.” — Dühring úrnak talán *meglepő* közlésszámba megy majd, ha megmondjuk neki, hogy az angol jog területén a bírói kollégium minden egyes tagja nyilvános ülésen, egyenként köteles leadni és indokolni ítéletét, hogy a közigazgatási kollégiumok, amennyiben nem megválasztottak és nem nyilvánosan tárgyalnak és szavaznak, főképpen *porosz* intézmények és a legtöbb egyéb államban ismeretlenek és hogy ennélfogva követelését kizárólag csak — *Poroszországban* lehet *meglepőnek* és *szerfelett szigorúnak* tartani.

Az egyházi szertartásoknak születésnél, házasságkötésnél, halálóznál és temetésnél történő kényszerbeavatkozása miatti panaszai valamennyi nagyobb civilizált ország közül szintén csak Poroszországot érik, s a polgári anyakönyvek bevezetése óta már ezt sem. Amit Dühring úr csak egy „szocialitárius”, jövőbeli állapot segítségével tud nyélbeütni, azt egy egyszerű törvény útján közben

még Bismarck is megcsinálta. — „A jogászoknak hivatásukra való hiányos előkészítéséről szóló panaszban”, amely panasz a „közigazgatási hivatalnokokra” is kiterjeszthető, szintűgy csak specifikusan porosz jeremiási siralomra zendít rá, s maga a nevetségességig túl-hajtott zsidógyűlölet, melyet Dühring úr minden alkalommal fitogtat, ha nem is specifikusan porosz, mindenesetre specifikusan keleti-elbai sajátosság. Ugyanaz a valóságfilozófus, aki oly szuverén módon néz le minden előítéletet és babonát, maga oly mélyen merül el személyes bogaraiba, hogy a zsidók elleni, a középkor bigottságából átszármazott népi előítéletet „természetes alapokon” nyugvó „természetes ítéletnek” nevezi és arra a piramidális állításra vetemedik, hogy : „a szocializmus az egyetlen hatalom, mely erősebb zsidó keverődéssel járó népességi állapotokkal (zsidó keverődéssel járó állapotok! mily „természetes” stílus!) szembeszállhat”.

Elég. A jogi tanultsággal való kérdésed mögött — legjobb esetben — egy egészen egyszerű ó-porosz jogász legközönségesebb szakismeretét húzódnak meg. Az a jogi és államtudományi terület, melynek eredményeit Dühring úr nekünk következetesen feltáralja, a porosz országos jog hatásköri területével „vág egybe”. Jogi ismeretei a római jogon kívüli, melyben minden jogász most még Angliában is meglehetősen jártas, egyedül a porosz országos jogra szorítkoznak, a felvilágosodott patriarchális despotizmus ama törvénykönyvére, melyet olyan német nyelven írtak, mintha Dühring úr oda járt volna iskolába, s amely erkölcsi széljegyzeteivel, jogi határozatlanságával és ingatagságával, kínzó- és büntetőeszközképpen alkalmazott botozásával még egészében a forradalom előtti kor tartozéka. Ami pedig ezen túl esik, az Dühring úr számára a gonosztól való — mind a modern polgári francia jog, mind az angol jog a maga egészen sajátos fejlődésével és a személyes szabadságnak az egész kontinensen ismeretlen biztosításával. Annak a filozófiának, amely „nem ismer el egy pusztán *látszólagos* láthatárt, hanem a maga hatalmas átalakító mozgásában a külső és belső természet minden földjét-egét feltárja” — ennek a filozófiának *tényleges* láthatára — a hat ó-porosz keleti tartománynak és mindenesetre még ama néhány egyéb földdarabocskának a határa, ahol a nemes országos jog érvényben van, e láthatáron túl nem tár fel sem földeket, sem egeket, sem külső, sem belső természetet, hanem

csupán a legfeltűnőbb tudatlanság képét afelől, ami a világ egyéb részeiben végbemegy.

Erkölcscről és jogról nem igen lehet beszélni anélkül, hogy ne érintenők az úgynevezett szabad akarat, az ember beszámíthatósága, a szükségszerűség és szabadság egymáshoz való viszonyának kérdését. A valóságfilozófiának is nemcsak egy, de két megoldása van e kérdésre vonatkozólag.

„Az összes hamis szabadságelméletek helyébe annak a viszonylatnak tapasztalati úton meghatározott mibenlétét kell állítani, amelyben észszerű belátás az egyik, és ösztönszerű meg-szabottságok a másik oldalon *mintegy* eredővé egyesülnek. A dinamika eme fájának alaptényeit a megfigyelésből kell meríteni és még a be nem következett történés előre való meghatározása céljából is, *már amennyire lehetséges*, általában minőség és mennyiség szerint kell számításba venni. A belső szabadságról szóló dőre elképzeléseket, melyeken évezredek át rágódtak és kérődztek, ezáltal nemcsak alaposan eltakarítjuk, hanem valami pozitívval pótoljuk őket, amit az élet gyakorlati berendezésére használhatunk fel.” — A szabadság eszerint abban áll, hogy az észszerű belátás az embert jobbra, az észszerűtlen, irracionális ösztönök pedig balra rángatják, s a tényleges mozgás az erők e négyyszögének átlója irányában következik be. A szabadság tehát a belátás és az ösztön, az értelem és az értelmetlenség átlaga, s a szabadság fokát minden egyes embernél — hogy csillagászati kifejezéssel éljünk — egy „személyes egyenlettel” tapasztalatilag kell megállapítani. Néhány oldallal utóbb azonban ezt olvassuk : „Az erkölcsi felelősséget mi a szabadságra alapítjuk, amely azonban számunkra nem jelent egyebet, mint tudatos indokok iránti, a természetes és szerzett értelem mértékének megfelelő fogékonyságot. Minden ilyen indító ok, annak ellenére, hogy észreveszszük az ellentétes cselekedetek lehetőségét, kikerülhetetlen természeti törvényszerűséggel hat ; de éppen erre az elkerülhetetlen kényszerre számítunk, amikor az erkölcsi emelőt alkalmazzuk.”

A szabadság e második meghatározása, mely minden teketória nélkül üti arcul az elsőt, megint semmi más, mint a hegeli felfogás legnagyobbmértékű ellaposítása. Hegel volt az első, aki a szabadság és a szükségszerűség közti viszonyt helyesen fejtette ki. Szerinte a szabadság a szükségszerűség felismerése. „A szükségszerűség csak

annyiban *vak*, amennyiben nem értik meg.” A szabadság nem a természeti törvényektől való képzelt függetlenségben áll, hanem e törvények felismerésében és az ezáltal megadott lehetőségben, hogy a természeti törvényeket tervszerűen meghatározott célok szolgálatába állítsuk. Ez éppen úgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra a törvényekre is, amelyek magának az embernek testi és szellemi létét szabályozzák — a törvények két osztályára, melyeket legfeljebb gondolatban választhatunk el egymástól, de nem a valóságban. Ezért az akarat szabadsága nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthetünk. Mennél *szabadabb* tehát egy ember ítélete egy meghatározott kérdésben, annál nagyobb *szükségyszerűséggel* lesz ez ítélet tartalma meghatározott; míg a tudatlanságon alapuló bizonytalanság, amely sok különböző és egymásnak ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, éppen ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia. A szabadság tehát a természeti szükségyszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett; így szükségképpen a történelmi fejlődés terméke. Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban éppoly nem-szabadok voltak, mint maguk az állatok, de a kultúrában elért minden haladás egy-egy lépés volt a szabadság felé. Az emberiség történelmének küszöbén a mechanikai mozgás hővé való átalakításának: a dörzsölés útján való tűzgerjesztésnek felfedezése áll; az eleddig elért fejlődés végén a hő mechanikai mozgássá való átalakításának ellenére, amelyet a gőzgép a társadalmi világban véghezvisz — amely átalakítás még félig sincs befejezve —, mégis kétségtelen, hogy a dörzsölés útján való tűzgerjesztés felülmúlja világfelszabadító hatásában. Mert a dörzsölés útján való tűzgerjesztés először adta meg az embernek az uralmat egy természeti erő felett s ezzel véglegesen elválasztotta őt az állatvilágtól. A gőzgép az emberiség fejlődésében soha olyan hatalmas ugrást nem fog létrehozni, bármennyire is benne látjuk mindama vele kapcsolatos hatalmas termelőerők képviselőjét, amelyek segítségével válik csak lehetővé egy olyan társadalmi állapot, amelyben nincsenek többé osztálykülönbségek, megszűnnek az egyéni létfenntartási eszközök miatti

gondok, s amelyben először lehet szó igazi emberi szabadságról, a megismert természeti törvényekkel összhangban álló életről. De hogy milyen fiatal még az emberiség egész története, és mily nevetéses lenne, ha mai nézeteinknek valamiféle abszolút érvényességet akarnánk tulajdonítani, abból az egyszerű tényből is látható, hogy az egész eddigi történelmet úgy határozhatjuk meg, mint a mechanikai mozgás hővé való átalakításának gyakorlati felfedezésétől a hő mechanikai mozgássá való átalakításának feltalálásáig lefolyt időszak történetét.

Dürring úr persze másként tárgyalja a történelmet. Ez, mint a tévedések, a tudatlanság és durvaság, az erőszaktétel és leigázás története, általában a valóságfilozófia számára visszataszító tárgy, nevezetesen azonban két nagy szakaszra oszlik, és pedig 1. az anyag önmagával azonos állapotától a francia forradalomig, és 2. a francia forradalomtól Dürring úrig. Emellett a XIX. század „lényegileg még reakciós” marad, „sőt szellemi tekintetben méginkább az (!), mint a XVIII. század”, bárha a szocializmust hordozza méhében és ezzel „hatalmasabb átalakítás csíráját, mint amelyet a francia forradalom előfutárjai és hősei kigondoltak (!)”. Az eddigi történelem iránti valóságfilozófikus megvetés a következőképpen nyer igazolást: „Az a néhány évezred, amelyekre vonatkozólag eredeti feljegyzések közvetítenek történelmi visszaemlékezést, az emberiségnek általuk eddig létrehozott állapotával együtt *nem sokat jelent*, ha az elkövetkezendő évezredekre gondol az ember . . . Az emberi nem egészében igen fiatal még, s ha a tudományos visszaemlékezésnek valamikor évezredek helyett évtízezredekkel kell majd számolnia, intézményeink szellemileg éretlen gyermekkorra az akkor ősókor gyanánt méltatott korunk magától értetődő előfeltételeként fog vitathatatlanul tekinteni.”

Anélkül, hogy az utolsó mondat valóban „tösgyökeres nyelvezeténél” megállapodnánk, csak két megjegyzést teszünk: Először azt, hogy ez az „ős-ókor” valamennyi jövőendő nemzedék számára minden körülmények között rendkívül érdekes történelmi korszak marad, mert minden későbbi magasabb fejlődés alapját képezi, mert kiinduló pontja az embernek az állatvilágból való kialakulása, tartalma pedig olyan nehézségek leküzdése, amilyenek a jövőbeli szövetkezett emberek elé soha többé nem fognak tornyosulni. És

másodszor azt, hogy ennek az ős-ókorak a vége, amelyhez képest az elkövetkezendő, e nehézségek és akadályok által többé nem hátráltatott történelmi korszakok egészen más tudományos, technikai és társadalmi sikereket ígérnek, mindenesetre igen különösen megválasztott időpont arra, hogy az eljövendő évezredeknek a mi annyira „visszamaradt” és „visszafeléhaladó” évszázadunk szellemileg éretlen gyermekora alapján felfedezett megfellebbezhetetlenül végleges igazságok, változhatatlan igazságok és gyökeres koncepciók által előírásokat adjunk. Csakugyan a filozófia Richard Wagnerének kell lenni ahhoz — de Wagner tehetsége nélkül —, hogy valaki észre ne vegye, hogy mindazok a becsmérlések, melyeket az eddigi történelmi fejlődésre szór, rajtaragadnak e fejlődésnek állítólag utolsó eredményén — az úgynevezett valóságfilozófián is.

Az új gyökeres tudomány legjellemzőbb darabjainak egyike az élet egyéniesüléséről és értékelkedéséről szóló szakasz. Itt teljes három fejezeten át feltartóztathatatlanul kitörő bőségben bugyog és árad az orákulumszerű közhely. Sajnos, néhány rövid példára kell szorítkoznunk.

„Minden érzés és következésképpen minden szubjektív életforma mélyebb lényege az állapotok *különbözőségén* alapszik... A teljes (!) életről azonban minden további nélkül (!) is kimutatható, hogy nem veszteglő helyzet, hanem az egyik élethelyzetből a másikba való átmenet az, ami által az életérzés fokozódik és a döntő ingerek kifejlődnek... A megközelítőleg önmagával egyenlő, *úgyyszólván* tehetetlenségi állandóságban és *mintegy* egyazon egyensúlyi helyzetben megmaradó állapotnak, bárminemű legyen is, nem nagy a jelentősége a lét érzékelése számára... A megszokás, és *úgyyszólván* beleélés valami teljesen közömbössé és közönyössé teszi, ami nem nagyon különbözik a halál állapotától. Mint negatív életmegnyilvánulás, legfeljebb az unalom kínja társul még hozzá... a tespedő életben az egyedek számára is, a népek számára is ki alszik minden szenvedély és a lét iránti minden érdeklődés. A *különbőségnek* általunk *felállított törvényéből* azonban *mindeme jelenségek megmagyarázhatókká válnak.*”

Hihetetlen, mily gyorsasággal hozza létre Dühring úr az ő alapjukban sajátos eredményeit. Alig fordította le a valóságfilozófia nyelvére azt a közhelyet, hogy egyazon ideg tartós izgatása vagy

egyazon inger tartós behatása minden ideget és minden idegrendszert kifáraszt, hogy tehát normális állapotban az idegizgalmak megszakítása vagy váltakozása szükséges — ami évek óta olvasható a fiziológia minden kézikönyvében s amit minden filiszter saját tapasztalatából tud — alig öltöztette rejtelmes formába azt az ősrégi közhelyet, hogy minden érzékelés mélyebb lényege állapotok különbségén alapszik, már át is változik a „különbségnek általunk felállított törvényévé”. És a különbség e törvénye a jelenségek egész sorát teszi „tökéletesen megmagyarázhatóvá”, mely jelenségek ismét nem egyebek, mint a váltakozás kellemes voltának illusztrációi és példái, amelyeknek megmagyarázására még a legközönségesebb filiszterésznek sincs szüksége s amelyek a különbség ez állítólagos törvényére való utalással egy atomnyival sem lesznek világosabbá.

Ezzel azonban a „különbség általunk felállított törvényének” gyökeressége távolról sincs még kimerítve: „Az életkorok egymásutánja és az életviszonyok velük kapcsolatos változásainak bekövetkezte igen szembeötlő példát szolgáltatnak a különbségek általunk felállított elvének szemléltetésére... Gyermek, fiú, ifjú és férfi mindenkorai életérzései erejét nem annyira ama már megrögzített állapotok révén tapasztalják, amelyekben vannak, mint az egyik állapotból a másikba való átmenet korszakai révén.” De ez még nem minden: „A különbségnek általunk felállított törvénye még messzebbmenően alkalmazható, ha számításba vesszük azt a tényt, hogy a már kipróbáltak vagy véghezvittnek megisméltése nem vonz.” Az olvasó most már maga is hozzágondolhatja azt az orákulumszerű zöltséget, amelyhez a fentiekhez hasonló mélységű és gyökerességű tételek szolgáltatják a kiindulópontot. Dühring úr pedig hadd kiáltson fel könyve végén diadalmaskodva: „A különbség törvénye elméletileg is, gyakorlatilag is irányadó lett az életérték megbecsülése és fokozása számára!” Úgyszintén Dühring úr számára, közönsége szellemi értékének megbecsülésére: nyilván azt hiszi, hogy közönsége csupa számból vagy filiszterből áll.

A továbbiakban a következő, szerfelett praktikus életszabályokat kapjuk: „Az élet iránti általános érdek ébrentartására” (szép feladat filiszterek és olyanok számára, akik filiszternek készülnek) „szolgáló eszközök abban állanak, hogy az egyes, *ügyszólván* elemi érdekeket, amelyekből az egész összetevődik, természetes időközök-

nek megfelelően fejlődni vagy váltakozni hagyjuk. Az alacsonyabb és könnyebben kielégíthető ingereknek magasabb és tartósabban ható izgalmakkal való fokozatos helyettesítésének lehetősége ugyanazon állapot számára egyidejűleg arra is felhasználandó, hogy teljességgel érdektelen hézagok keletkezését elkerüljük. Egyébként pedig azon fordul meg a dolog, hogy meggátoljuk, hogy a természetszerűleg vagy a társadalmi lét normális folyamatában bármi más módon létrejövő feszültségeket önkényes módon halmozzuk, erőszakoljuk, avagy, ami az ellentétes visszasság, már a leghalkabb megmozdulásnál kielégítsük s ezzel megakadályozzuk élvezetreképes szükségletté való kifejlődésüket. A természetes ritmus betartása itt is, mint egyebütt, az arányos és vonzó mozgás előfeltétele. Azt a megoldhatatlan feladatot sem szabad magunk elé tűznünk, hogy valamely helyzet ingereit a számunkra a természet vagyis a viszonyok által megszabott időtartamon túl akarjuk meghosszabbítani” stb. A nyárspolgár, aki a legunalmasabb közhelyeken töprengő vaskalaposágnak emez ünnepélyes filiszterorákulumát a maga számára az „élet-kipróbálás” szabályává teszi, valóban nem panaszkodhatik majd „teljességgel érdektelen hézagok” miatt. Minden idejét az élvezetek szabályszerű előkészítésére és rendezésére kell majd fordítania, úgy, hogy magára az élvezetre egyetlen szabad pillanata sem jut.

Ki kell tehát próbálnunk az életet, a teljes életet. Dühring úr csak két dolgot tilt el nekünk: először, „a dohányra való rászokás tisztátalanságát” és másodszor, oly italokat és ételeket, melyeknek „visszataszítóan izgató, vagy a finomabb érzés számára általában elvetendő tulajdonságaik vannak”. Minthogy azonban Dühring úr a gazdaságtan Tanfolyamában oly dicshimnusz t zengve ünnepli a pálinkafőzést, lehetetlen, hogy ez italokon a pálinkát értse; arra a következtetésre kényszerülünk tehát, hogy tilalma csupán a borra és sörre terjed ki. Tiltsa el hát a húst is, s akkor arra a szintre emelte a valóságfilozófiát, amelyen a megboldogult Gustav Struve* oly sok sikerrel mozgott — a tiszta gyermetegegség szintjére.

Dühring úr egyébiránt a szeszesitalok tekintetében valamivel

* Gustav Struve (1805—1870) — kispolgári demokrata, a vegetariánizmus lelkes hirdetője. — Szerk.

mégiscsak liberálisabb lehetne. Annak a férfiúnak, aki a sztatikaitól a dinamikaihoz vezető hidat, saját bevallása szerint, még mindig nem tudja megtalálni, bizonyosan megvan minden oka arra, hogy enyhén ítélje meg, ha egy szegény ördög egyszer túlságosan mélyen néz a pohár fenekére és emiatt szintén hasztalan keresi a dinamikaitól a sztatikaihoz vezető hidat.

XII. DIALEKTIKA. MENNYISÉG ÉS MINŐSÉG

„A lét logikai alaptulajdonságairól szóló első és legfontosabb tétel az *ellentmondás kizárására* vonatkozik. Az ellentmondás oly kategória, mely csak gondolati kombinációhoz, de semmiféle valósághoz nem tartozhatik. A dolgokban nincsenek ellentmondások, vagy más szavakkal: a reálisnak elismert ellentmondás maga az értelmetlenség csúcspontja... Az ellentétes irányban egymással mérkőző erők antagonizmusa éppenséggel a világ és lényei létezésében folyó minden akciónak alapformája. Az elemek és egyének erőirányának ez ellentétes volta azonban a legtávolabbról sem esik egybe az ellentmondás-abszurdumok gondolatával... Itt megelégedhetünk annyival, hogy a ködöt, amely a logika vélt rejtelseiből felszállni szokott, a reális ellentmondás tényleges abszurdításáról adott világos kép segítségével eloszlattuk és kimutattuk annak a tömjénnek hasztalanságát, melyet az ellentmondás dialektikájának az antagonista világsematikába becsempészett és jó otrombán faragott fabábjára itt-ott eltékozoltak.” — Jóformán ez az egész, amit a „Filozófia tanfolyama” a dialektikáról mond. A „Kritikai történet” ellenben egészen másként bánt el az ellentmondás dialektikájával és vele együtt nevezetesen Hegellel. „Az ellentmondás ugyanis a hegeli logika, vagy helyesebben logos-tan szerint nem egyszerűen a természeténél fogva másként, mint szubjektívnek és tudatosnak el sem képzelhető gondolkodásban, hanem magukban a dolgokban és folyamatokban objektíve van jelen s bennük úgyszólván megtestesülve található fel, úgyhogy az értelmetlenség nem a gondolat lehetetlen kombinációja többé, hanem valóságos hatalommá válik. Az abszurdum valósága a logika és logikátlanság hegeli egységének első hitekkelye... Mennél ellentmondóbb, annál igazabb, vagy más szavakkal: mennél abszurdabb, annál hihetőbb, —

ez a még csak nem is újonnan feltalált, hanem a kinyilatkoztatási teológiából és a misztikából kölcsönvett alaptétel az úgynevezett dialektikus elvnek leplezetlen kifejezése.”

Mindkét idézett hely gondolattartalmát abban a tételben foglalhatjuk össze, hogy ellentmondás = értelmetlenség s ennél fogva a valóságos világban nem fordulhat elő. Lehet, hogy ez a tétel a különben eléggé egészséges, józan ésszel megáldott emberek számára ugyanolyan magától értetődő érvénnyel bír, mint az, hogy ami egyenes, az nem lehet görbe és ami görbe, az nem lehet egyenes. A differenciálszámítás azonban a józan ész minden tiltakozása ellenére bizonyos körülmények között az egyenest a görbével egyenlőnek tételezi fel s ezzel olyan eredményeket ér el, amilyeneket az egyenes és görbe azonosságának értelmetlen voltához makacsul ragaszkodó józan ész soha létre nem hoz. És azután a jelentős szerep után, melyet az úgynevezett ellentmondás-dialektika a legrégibb görögöktől kezdve mostanáig a filozófiában játszott, még Dühring úrnál erősebb ellenfél is köteles lett volna arra, hogy különb érvekkel szálljon vele szembe, mint egy állítással és sok szitkozódással.

Mindaddig, amíg a dolgokat mint nyugalmi helyzetben levőket, mint életteleneket, mindegyiket önmagában, egymásmellett és egymásután szemléljük, valóban nem találunk bennük ellentmondásokat. Találunk itt bizonyos tulajdonságokat, melyek részben közősek, részben különbözők, sőt egymásnak ellentmondók, de ebben az utóbbi esetben különböző dolgokra vannak elosztva úgy, hogy semmi ellentmondást nem tartalmaznak magukban. Amíg a szemléletnek ez a területe elégséges számunkra, addig elég nekünk közönséges, metafizikai gondolkodásmód is. De egészen más a helyzet, mihelyt mozgásukban, változásukban, életükben, kölcsönös egymásrahatásukban vesszük szemügyre a dolgokat. Ekkor tüstént ellentmondásokra bukkanunk. Maga a mozgás ellentmondás; már az egyszerű mechanikai helyváltozás is csak azáltal mehet végbe, hogy valamely test egy és ugyanazon időpontban egy helyen és egyszersmind egy másik helyen, egy és ugyanazon a helyen és nem azon a helyen van. És ennek az ellentmondásnak folytonos létesülése és egyidejű megoldása teszi éppen a mozgást.

Itt tehát olyan ellentmondás van, amely „magukban a dolgokban és folyamatokban objektíve van jelen és bennük úgyiszlóván

megtestesülve található fel". S mit szól ehhez Dühring úr? Azt állítja, hogy mostanáig egyáltalán „nincs híd az észszerű mechanikában a szigorúan sztatikai és a dinamikai között”. Az olvasó észreveszi végre, mi búvik meg Dühring úr e kedvenc frázisa mögött. Semmi egyéb, mint ez: a metafizikailag gondolkodó értelem semmikép sem juthat el a nyugalom gondolatától a mozgás gondolatához, mert itt a fenti ellentmondás elzárja előle az utat. Számára a mozgás, mert ellentmondás, tisztára érthetetlen. De amikor a mozgás megérthetlenségét állítja, akarata ellenére maga ismeri el az ellentmondás létezését, elismeri tehát, hogy van magukban a dolgokban és folyamatokban objektíve jelenlevő ellentmondás, amely egyúttal tényleges hatalom.

Ha már az egyszerű mechanikai helyváltoztatás ellentmondást tartalmaz, még nagyobb fokban tartalmazzák ezt az anyag magasabb mozgási formái s különösen a szerves élet és fejlődése. Láttuk fentebb, hogy az élet mindenekelőtt éppen abban áll, hogy egy lény minden pillanatban ugyanaz és mégis más. Az élet tehát szintén magukban a dolgokban és folyamatokban jelenlevő, önmagát folytonosan létesítő és megoldó ellentmondás, s mihelyt az ellentmondás megszűnik, megszűnik az élet is, beáll a halál. Ugyanígy láttuk, hogy az ellentmondásokat a gondolkodás területén sem kerülhetjük el s láttuk, hogyan oldódik meg például az az ellentmondás, mely a belsőleg korlátlan emberi megismerőképesség és annak csupa külsőleg korlátozott és korlátozottan megismerni képes emberekben való tényleges létezése között fennáll a nemzedékeknek számunkra legalább is gyakorlati szempontból végtelen egymásutánjában, a végtelen haladásban.

Említettük már, hogy a felsőbb matematikának egyik legfőbb alapja az az ellentmondás, hogy az egyenes és a görbe bizonyos körülmények között egyenlőknek veendők. A felsőbb matematika azt a másik ellentmondást is létrehozza, hogy vonalak, amelyek egymást szemünk láttára metszik, metszési pontjuktól már 5—6 centiméternyire mégis párhuzamosaknak, olyanoknak tekintendők, amelyek még végtelen meghosszabbításuk esetén sem metszhetik egymást. És ezekkel s még jóval erősebb ellentmondásokkal mégis nemcsak helyes hanem az alsóbb matematika számára teljesen elérhetetlen eredményekhez jut.

De már az alsó matematikában is hemzsegnek az ellentmondások. Ellentmondás például, hogy A gyöke A hatványa lehet és mégis $A^{1/2} = \sqrt{A}$. Ellentmondás, hogy egy negatív nagyság valaminek négyzete, mert minden negatív nagyság, önmagával sokszorozva pozitív négyzetet ad. A mínusz egy négyzetgyöke ennél fogva nemcsak ellentmondás, hanem egyúttal abszurd ellentmondás, tényleges értelmetlenség. És $\sqrt{-1}$ mégis sok esetben szükséges eredménye helyes matematikai műveleteknek, sőt mi több, hol volna a matematika, az alsó is, a felső is, ha a $\sqrt{-1}$ -gyel való operálást eltiltanák neki?

A változó nagyságokkal való foglalkozással maga a matematika a dialektika területére lép, és jellemző, hogy egy dialektikus filozófus, Descartes volt az, aki ezt a haladást a matematikába bevitte. Ahogy a változó nagyságok matematikája viszonylik a változatlan nagyságok matematikájához, úgy viszonylik általában a dialektikus gondolkodás a metafizikaihoz. Ami semmikép sem akadályozza meg azt, hogy a matematikusok zöme a dialektikát csak matematikai területen ismeri el, s hogy elegendő számban akadnak közöttük olyanok, akik a dialektikus úton nyert módszerekkel teljesen a régi, korlátozott, metafizikai módon operálnak tovább.

Az erők antagonizmusával és az antagonisztikus világsemitikával csak akkor foglalkozhatnánk részletesebben, ha Dühring úr a tárgyról valamicskével többet nyújtott volna, mint a — puszta *frázist*. Azután, hogy a frázist kieszelte, maga az antagonizmus működését sem a világsemitikában, sem a természetfilozófiában egyetlenegyszer sem mutatja be nekünk, ami a legékesebb bizonyítéka annak, hogy Dühring úr „a világ és lényei létezésében folyó minden akció” ez „alapformájával” semmi pozitívet elkezdni nem tud. Ez érthető is: ha valaki Hegelnek „A lényegről szóló tan”-át az ellentétes irányban, de nem ellentmondásokban mozgó erők lapos gondolatáig süllyesztette le, legjobban teszi, ha kitér e közhely minden alkalmazása elől.

Antidialektikus dühének kitörésére Dühring úrnak Marx „Tőké”-je szolgáltatja a további támaszpontot. „Természetes és érthető logika hiánya, amely jellemzi a dialektikusan-kusza egy-másba fonódásokat és gondolat-arabeszkeket . . . már az eddig megjelent részre alkalmazni kell azt az elvet, hogy bizonyos tekintetben

és általában (!) egy ismert filozófiai előítélet szerint minden bármi-ben és bármi mindenben keresendő, s hogy e zagyva és zavaros felfogás szerint végül minden egyremegy.” Az ismert filozófiai előítélet e megértése teszi azután Dühring urat arra képessé, hogy bizonyossággal jósolhassa meg, mi lesz a Marx-féle ökonomiai bölcsekedésnek a „vége”, vagyis azt, mi lesz a „Tőke” következő köteteinek tartalma — pontosan hét sorral ama kijelentése után, hogy „valóban mégsem lehet előre tudni, hogy emberileg és németül beszélve, tulajdonképpen mi következhetik még a két (utolsó) kötetben”.

Nem először történik azonban, hogy Dühring úr frászművei azokhoz a „dolgokhoz” tartozóknak bizonyulnak, amelyekben „az ellentmondás objektíve van jelen s úgyszólván megtestesülve található fel”. Ami korántsem gátolja őt abban, hogy győzelemittasan így folytassa: „De az egészséges logika előreláthatólag mégis diadalmaskodni fog torzképe felett... Az előkelősködés és a dialektikus titok-lim-lom senkit, akiben van még egy kis egészséges ítélőképesség, nem fog arra bírni, hogy a gondolatok és stílus formátlan-ságaival... komolyabban foglalkozzék. A dialektikus badarságok utolsó maradványainak elhalásával az ámtásnak ez az eszköze... el fogja veszíteni megtévesztő befolyását, és senki sem fogja többé hinni, hogy érdemes gyötrődni azért, hogy ott akadjon valamely mély bölcsestre, ahol a zagyvaságok megtisztított magva, legjobb esetben közönséges elméletek, ha ugyan nem közhelyek vonásait mutatja... A (marxi) egymásbafonódásoknak a logos-tan szabályai szerint való visszaadása teljesen lehetetlen az egészséges logika prostituálása nélkül.” Marx módszere abban áll, hogy „hívői számára dialektikus csodákat hajtson végre”, és így tovább.

Itt még egyáltalán nem a marxi kutatás ökonomiai eredményeinek helyességével vagy helytelenségével van dolgunk, hanem csupán a Marx által alkalmazott dialektikus módszerrel. Annyi azonban bizonyos, hogy a „Tőke” legtöbb olvasója csak most, Dühring úr révén értesült róla, hogy mit is olvasott. És közöttük maga Dühring úr is, aki 1867-ben (*Ergänzungsblätter*, III., 3. füzet) még képes volt arra, hogy a könyv tartalmának egy magafajtajú gondolkodóhoz mértén aránylag értelmes előadását nyújtsa anélkül, hogy kénytelen lett volna a marxi fejtegetéseket előbb dühringi

nyelvre lefordítani, amit most feltétlenül szükségesnek jelent ki. Bárha már akkor elkövette azt a baklövést, hogy a marxi dialektikát azonosította a hegelivel, de akkor még nem veszítette el teljesen képességét arra, hogy különbséget tegyen a módszer és az általa elért eredmények között, s hogy megértse, hogy az utóbbiakat még nem cáfolja meg az ember a részletekben azzal, hogy az elsőt általánosságban lerántja.

Dühring úr legmeglepőbb közlése mindenesetre az, hogy a marxi álláspont számára „végül minden egyre megy”, hogy tehát Marx szerint például kapitalisták és bérmunkások, feudális, kapitalista és szocialista termelési mód is „egyre megy”, sőt a végén tán még Marx és Dühring úr is „egyre megy”. Hogy ily szimpla ostobaság lehetőségét megmagyarázzuk, fel kell tételeznünk, hogy már maga ez a szó: dialektika, Dühring urat beszámíthatatlanná teszi, amely állapotban neki, egy bizonyos zagya és zavaros felfogás következtében, végül „egyremegy”, mit mond és mit cselekszik.

Itt mutatót kapunk abból, amit Dühring úr „az *én* nagystílus történetábrázolásomnak”, vagy „sommás eljárásnak” nevez, „amely leszámol a fajtával és típussal és egyáltalán nem ereszkedik le odáig, hogy azt, amit Hume tudós csöcseléknek nevezett, mikrológiai részletekbe menő leleplezéssel megtisztelje, s amely magasabb és nemesebb stílus eljárás egyedül egyeztethető össze a teljes igazság érdekeivel s a céhenkívüli közönség iránti köteleességekkel”. A nagystílus történetírás és a fajtával és típussal való sommás leszámolás valóban igen kényelmes módszer Dühring úr számára, mert ily módon az összes megállapított tényeket mint mikrológiai részleteket elhanyagolhatja, sőt nullával egyenlőnek tekintheti, és bizonyítás helyett elég, ha általános szölamokban beszél, kijelent és egyszerűen ledorongol. Az ilyen eljárásnak emellett még az az előnye is megvan, hogy semmiféle tényleges támpontot sem nyújt az ellenfélnek, akinek így alig marad más lehetősége a válaszra, mint az, hogy szintén nagystílusú és sommásan egyre-másra kijelentéseket tegyen, általános szölamokat puffogtasson és Dühring urat végül megint ledorongolja, egyszóval, ahogy mondani szokták: feleselösdit játsszék, ami nincs mindenkinek ínyére. Köszönetet kell tehát mondanunk Dühring úrnak azért, hogy a magasabb és nemesebb stílust

ezúttal kivételesen mellőzi s az elvetendő marxi logos-tannak legalább két példáját adja.

„Mily komikusan fest például a hivatkozás arra a Hegel-féle zűrzavaros, ködös elképzelésre, amely szerint a mennyiség minőségbe csap át, és hogy ilyenmódon egy előleg, ha elér bizonyos határt, pusztán e mennyiségbeli fokozás révén tőkévé változik.”

Ez Dühring úrnak e „megtisztított” leírásában csakugyan furcsán fest. Nézzük meg tehát, hogyan fest a dolog Marxnál az eredetiben. Az állandó és változó tőke és az értéktöbblet előző vizsgálatából Marx a 313. oldalon* (a „Tőke” 2. kiadása) azt a következtetést vonja le, hogy „nem lehet akármilyen pénz- vagy értékösszeget tőkévé változtatni, hanem... ennek az átváltozásnak előfeltétele, hogy az egyes pénz- vagy árutulajdonos a pénz vagy csereérték bizonyos minimumával rendelkezék”. Mármost példaként feltételezi, hogy a munkás valamely szakmában napi 8 órát saját magának, vagyis munkabére értékének termelése céljából, s a következő négy órán át a kapitalista számára, a mindenekelőtt ennek zsebébe folyó értéktöbblet termelése céljából dolgozik. Ebben az esetben valakinek már oly értékösszeggel kell rendelkeznie, amely lehetővé teszi számára, hogy két munkást nyersanyaggal, munkaeszközökkel és munkabérrel lásson el, hogy naponként annyi értéktöbbletet vágjon zsebre, amennyiből legalább is oly jól élhet, mint munkásainak egyike. S miután a kapitalista termelésének nem a pusztá létfenntartás, hanem a gazdagság növelése a célja, a mi emberünk az ő két munkásával még mindig nem lenne kapitalista. Ahhoz tehát, hogy kétszer olyan jól éljen, mint egy közönséges munkás, s hogy a termelt értéktöbblet felét tőkévé változtathassa vissza, 8 munkást kell foglalkoztatnia, vagyis a fentebb feltételezett értékösszeg négyszeresének kell birtokában lennie. És csak ezután, és még ama tény megvilágítására és indokolására szolgáló további fejtegetések során, hogy nem bármely tetszésszerűtlen jelentéktelen értékösszeg elégséges arra, hogy tőkévé változzék, hanem, hogy erre minden fejlődési periódusnak és minden iparágnak megvannak a maga határozott minimális határai, csak ezután jegyzi meg Marx:

* Marx. A tőke. I. köt. Fordította Rudas László és Nagy Tamás (9. fej.). Szikra 1949. 332. old. — Szerk.

„Itt is, mint a természettudományban, *beigazolódik* a Hegel által „Logiká”-jában felfedezett törvény helyessége, amely szerint pusztán mennyiségi változások egy bizonyos ponton minőségi különbségekbe csapnak át.”

Most aztán csodálja meg az ember azt a magasabb és nemesebb stílust, amelynek segítségével Dühring úr az ellenkezőjére hamisítja azt, amit Marx tényleg mond. Marx ezt mondja : az a tény, hogy valamely értékösszeg csak akkor változhatik át tőkévé, amikor egy, a körülmények szerint különböző, minden egyes esetben azonban határozott minimális nagyságot elért — ez a tény a Hegel-féle törvény *helyességének bizonyítéka*. Dühring úr pedig ezt adja Marx szájába : *Mivel* a Hegel-féle törvény szerint a mennyiség minőségbe csap át, „*ennél fogva*” lesz „egy előleg, ha bizonyos határt elért, ... tőkévé”. Ami éppen az ellenkezője annak, amit Marx mond.

Dühring úrnak azzal a szokásával, hogy „a teljes igazság érdekében” és „a céhenkívvüli közönség iránti kötelességből” hamisan idéz, már akkor megismerkedtünk, amikor Dühring úr a Darwin-ügyet tárgyalta. Ez a szokás mindinkább a valóságfilozófia belső szükségletének bizonyul és mindenestre igen „sommás eljárás”. Nem is szólva arról, hogy Dühring úr akkor is meghamisítja Marxot, mikor azt állítja, hogy Marx bármely tetszésszerű „előlegről” beszél, holott itt csak arról az előlegről van szó, melyet nyersanyagokba, munkaeszközökbe és munkabérbe fektetnek ; Dühring úr ezzel eléri azt, hogy tiszta esztelenséget mondjon Marx-szal. Azután pedig van mersze ahhoz, hogy a saját maga által fabrikált esztelenséget *komikusnak* találja. Miként előbb fantázia-Darwint fabrikált össze magának, hogy rajta próbálja ki erejét, úgy itt egy fantázia Marxot szerkeszt össze. Valóban „nagystílusú történetírás”!

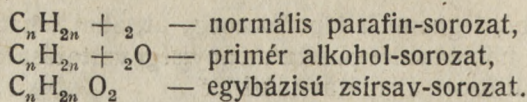
Fentebb, a világsematikáról szólva, láttuk már, hogy a mértékviszonyok e Hegel-féle csomósvonalával, ahol a mennyiségi változás bizonyos pontjain hirtelen minőségi fordulat áll be, Dühring urat az a kis baleset érte, hogy egy gyenge órájában maga is elismerte és alkalmazta ezt. A legismertebb példák egyikére hivatkoztunk ott — a víz halmazállapotainak változására, amely normális nyomás mellett 0° C-nál folyékony állapotból szilárd és 100° C-nál folyé-

kony állapotból légnemű állapotba megy át, ahol tehát e két fordulóponton a hőmérséklet pusztán mennyiségi változása a víz minőségileg megváltozott állapotát idézi elő.

A természetből is, az emberi társadalom életéből is, ilyen tények százait sorolhattuk volna még fel e törvény bizonyítására. Így például Marx „Tőké”-jében az egész 4. szakasz — a viszonylagos értéktöbblet termelése — számtalan esetet tárgyal a kooperáció, munkamegosztás és manufaktúra, a gépi termelés és nagyipar területén, ahol mennyiségi változás a szóbanforgó dolgok minőségét, és ugyanígy minőségi változás e dolgok mennyiségét változtatja meg, ahol tehát, hogy a Dühring úr által annyira gyűlölt kifejezést használjuk, a mennyiség minőségbe csap át és megfordítva. Ilyen például az a tény, hogy sokak kooperációja, sok erőnek egy összerövé váló egybeolvadása, hogy Marx-szal szóljunk, „új erőhatványt” hoz létre, amely lényegesen különbözik a kooperációban résztvevő egyes erők összegétől.

Azon a helyen, amelyet Dühring úr a teljes igazság érdekében visszájára fordított, Marx ezenfelül még ezt a megjegyzést tette: „A modern kémiában alkalmazott, legelőször Laurent és Gerhardt által tudományosan kifejtett molekula-elmélet sem alapszik más törvényen.” De mit törődött ezzel Dühring úr? Hiszen ő tudta: „A természettudományos gondolkodásmód legeslegújabb képzőelemei éppen ott hiányoznak, ahol, miként Marx úrnál és vetélytársánál, Lassalle-nál, a féltudományok és egy kevés bölcselődészet alkották a tudósi kicifrázás szegényes felszerelését” — míg Dühring úrnál „a mechanikában, fizikában és kémiában való exakt tudás főmegállapításai” alkotják az alapot — hogy miként, azt láttuk. De hogy másoknak is módjuk legyen arra, hogy maguk dönthessenek, nézzük meg kissé közelebbről a Marx megjegyzésében felhozott példát.

Itt tudniillik a szénvegyületek homológ sorozatairól van szó, melyek közül már igen sokat ismernek s amelyek mindegyikének megvan a maga algebrai összetételi képlete. Ha például, mint a kémiában történik, egy atom szenet C-vel, egy atom hidrogént H-val, egy atom oxigént O-val, a minden vegyületben tartalmazott szénatomok számát n-nel fejezzük ki, akkor e sorozatok néhányának molekuláris képleteit így mutathatjuk be:

Ha e sorozatok közül az utolsót vesszük példának és egymásután elvégezzük a helyettesítést: $n = 1$, $n = 2$, $n = 3$ stb, akkor (az izomérek elhagyásával) a következő eredményeket kapjuk:

CH_2O_2	— hangyasav,	—	forrpontja 100° ,	olvadáspontja 1°
$C_2H_4O_2$	— ecetsav,	—	„ 118° ,	„ 17°
$C_3H_6O_2$	— propionsav,	—	„ 140° ,	„ —
$C_4H_8O_2$	— vajsav,	—	„ 162° ,	„ —
$C_5H_{10}O_2$	— valeriánsav,	—	„ 175° ,	„ —

és így tovább egészen $C_{30}H_{60}O_2$ -ig a melissinsavig, amely csak 80° -nál olvad és amelynek nincs forrpontja, mert bomlás nélkül egyáltalán nem illan el.

Itt tehát minőségileg különböző testek egész sorát látjuk, melyek az elemeknek egyszerű és pedig mindig azonos arányban való, mennyiségi hozzáadása útján keletkeznek. A legtisztábban ott tűnik ez szembe, ahol a vegyület valamennyi eleme azonos arányban változtatja mennyiségét, így a normális parafinoknál $C_n H_{2n} + 2$: a legalacsonyabb közöttük a metán, CH_4 , gáz; az ismeretes legfelső a hexadekán, $C_{16}H_{34}$, szintelen kristályokat alkotó szilárd test, amely 21° -nál olvad és csak 278° -nál forr. Mindkét sorozatban minden új tag CH_2 -nek, egy atom szénnek és 2 atom hidrogénnek az előző tag molekuláris képletéhez való hozzáadása útján jön létre, és a molekuláris képlet e mennyiségi változása mindannyiszor egy-egy minőségileg különböző testet hoz létre.

Ezek a sorozatok azonban csak különösen kézzelfogható példák. A kémiában csaknem mindenütt, már a nitrogén különböző oxidjainál, a foszfor vagy a kén különböző savanyú oxidjainál lehet látni, miként „csak át a mennyiség a minőségbe” és miként található meg a dolgokban és folyamatokban úgyszólván megtestesülve ez a Hegel-féle állítólág zűrzavaros, ködös elképzelés, miközben azonban Dühring úron kívül senki zűrzavaros és ködös nem marad. És ha Marx az első, aki felhívta erre a figyelmet, s ha Dühring

úr ezt az utalást olvassa anélkül, hogy még csak meg is értené (mert különben bizonyára nem hagyta volna szó nélkül ezt a halhatlan szentségtörést), akkor ez a dicső dühringi természetfilozófiára való visszapillantás nélkül is elégséges annak a tisztázására, hogy kinél hiányoznak a „természettudományos gondolkodásmód legeslegújabb képzőelemei”, Marxnál-e avagy Dühring úrnál, és ki nem kötött ismeretséget „a kémia... főmegállapításaival”.

A mennyiségnek a minőségbe való átcsapására végül még egy tanút akarunk felhívni, tudniillik Napoleont. Napoleon a következőképpen írja le a rosszul lovagló, de fegyelmezett francia lovasságnak a mamelukokkal, az akkori idők egyes-harcban feltétlenül legjobb, de fegyelmezetlen lovasságával vívott csatáját: „Két mameluk feltétlenül felülmúlt 3 franciát; 100 mameluk egyenlőértékű volt 100 franciával; 300 francia rendszerint felülmúlt 300 mamelukot, 1000 francia mindig visszavetett 1500 mamelukot.” — Éppenúgy, mint Marxnál a csereértékösszegnek egy bizonyos, bár változó, minimális nagyságára volt szükség, hogy tőkévé változása lehetővé váljék, ugyanúgy Napoleonnál a lovascsapat bizonyos minimális nagyságára volt szükség ahhoz, hogy a fegyelemnek a zárt rendben és tervszerű felhasználhatóságban rejlő ereje érvényre juthasson s fölényre fokozódhassék a jobban belovagolt, gyakorlottabban lovagló és harcoló s legalább oly vitéz irreguláris lovasságnak még számbelileg nagyobb tömegei felett is. De mit bizonyított ez Dühring úr ellen? Nem bukott-e el Napoleon nyomorúságosan az Európa elleni harcban? Nem szenvedett-e vajjon vereséget vereségre? És miért? Egyesegyedül azért, mert a lovasság taktikájába bevezette a Hegel-féle zűrzavaros, ködös elképzelést!

XIII. DIALEKTIKA. A TAGADÁS TAGADÁSA

„Ez a történelmi vázlat (az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozódás keletkezése Angliában) Marx könyvének aránylag még a legjobb része és még jobb lenne, ha a tudományos mankón kívül nem támaszkodott volna még a dialektikus mankóra is. Jobb és világosabb eszközök híján ugyanis a Hegel-féle tagadás tagadásának kell itt bábáskodnia, amelynek segítségével hozzák világra a mult

méhéből a jövőndőt. Az egyéni tulajdon megszüntetése, mely a XVI. század óta jelzett módon ment végbe — az első tagadás. Ezt egy második fogja követni, melyet a tagadás tagadása, vagyis az „egyéni tulajdon” helyreállítása jellemez, de egy magasabb, a föld és a munkaeszközök közös tulajdonára alapított formában. Ha ezt az új „egyéni tulajdont” Marx úrnál egyúttal „társadalmi tulajdonnak” nevezik is, úgy ebben persze a Hegel-féle magasabb egység mutatkozik, amelyben az ellentmondás megszűnik, vagyis a hegeli szójáték szerint meg is van szüntetve, meg is van őrizve ... A kisajátítók kisajátítása eszerint mintegy automatikus eredménye a történelmi valóságnak, annak anyagi külső viszonyaiban ... Az olyan hegeli mókák, amilyen a tagadás tagadása, megfontolt embert aligha tudna meggyőzni a föld- és tőkeközösség szükségességéről ... A Marx-féle elgondolások ködös korcsshülötté egyébként nem fogja meglepni azt, aki tudja, mit lehet kisütni a hegeli dialektikával, mint tudományos alappal, vagy helyesebben, milyen sületlenségeket kell belőle eredményül kapni. Annak számára, aki e fogásokban avatatlan, nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy az első tagadás Hegelnél a bűnbeesésnek, a második pedig a megváltáshoz vezető magasabb egységnek katekizmusi fogalma. Erre a vallás területéről kölcsönvett analógia-mókára persze aligha lehet a tények logikáját alapítani ... Marx úr nyugodtan megmarad az ő egyéni és egyben társadalmi tulajdona ködvilágában és tanítványaira bízva, oldják meg ők a mélyértelmű dialektikai talányt.” Ezt mondja Dühring úr.

A szociális forradalomnak, a föld és a munkával termelt termelési eszközök köztulajdonán alapuló társadalmi rend megteremtésének szükségességét eszerint Marx nem tudja másként bebizonyítani, csak azzal, hogy a Hegel-féle tagadás-tagadására hivatkozik, s szocialista elméletét erre a vallásból kölcsönzött analógia-mókára alapítva, arra az eredményre jut, hogy a jövő társadalomban olyan tulajdon fog uralkodni, mely a megszüntetett ellentmondás hegeli magasabb egységeként egyidejűleg egyéni és társadalmi tulajdon lesz.

Tegyük egyelőre félre a tagadás tagadását, és vegyük szemügyre ezt az „egyidejűleg egyéni és társadalmi tulajdont”. Dühring úr „ködvilágnak” nevezi ezt, s ebben, csodálatosképpen, tényleg

igaza is van. Csakhogy sajnos nem Marx az, aki ebben a ködvilágban él, hanem megint maga Dühring úr. Ahogy, tudniillik, a „félrebeszélés” hegeli módszerében való jártassága révén minden fáradság nélkül, miként fentebb már láttuk, meg tudta állapítani, mit kell majd a „Tőke” még befejezetlen köteteinek tartalmazniok, úgy itt is minden különösebb fáradság nélkül tudja Hegel alapján helyesbíteni Marxot, amennyiben egy tulajdon magasabb egységét csempészi bele, amelyről Marx egyetlen szót sem szólt.

Marx ezt mondja: „Ez a tagadás tagadása. Ez újból visszaállítja az egyéni tulajdont, azonban a kapitalista korszak vívmánya: a szabad munkások kooperációja, s a földre és magával a munkával termelt termelési eszközökre vonatkozó köztulajdonuk alapján. Az egyének saját munkáján nyugvó, szétaprózott magántulajdonnak tőkés tulajdonná való átváltoztatása természetesen sokkal hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a ténylegesen már társadalmi termelőüzemen nyugvó tőkés magántulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonná”*. Ennyi az egész. A kisajátítók kisajátítása útján létrehozott állapotot tehát úgy jellemzi, mint az egyéni tulajdon helyreállítását, de a földre és magával a munkával termelt termelési eszközökre vonatkozó társadalmi tulajdon *alapján*. Ez mindenki számára, aki ért a szóból, azt jelenti, hogy a társadalmi tulajdon a földre és a többi termelési eszközre terjed ki, az egyéni tulajdon pedig a termékekre, vagyis a fogyasztási tárgyakra. És hogy a dolog hatesztendő gyermekek számára is érthető legyen, Marx az 56. oldalon** „szabad emberek egyesülését” „akik közös termelési eszközökkel dolgoznak és egyéni munkaerejüket öntudatosan, mint egy társadalmi munkaerőt fejtik ki”, tehát egy szocialista módra szervezett közösséget tételez fel és hozzáteszi: „Az egyesülés összterméke társadalmi termék. E termék egy része ismét termelési eszközül szolgál. *Ez a rész társadalmi marad.* Egy másik részét azonban, mint létfenntartási cikket az egyesülés tagjai

* Marx. A tőke. I. köt. (24. fejr. 7. pont) Id. kiadás 824—825. old. Az idézet második mondata az általunk idézett kiadásban így szól: Az új tagadás nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmányai: a kooperáció és a föld, valamint a munka által termelt termelési eszközök köztulajdona alapján. — Szerk.

** Ugyanott (1. fejr. 4. pont), 89. old.

fogyasztják el. *Ezt tehát fel kell köztük osztani.*" Ez csak eléggé világos még Dühring úr elhégelesített koponyájának is.

Az egyidejűleg egyéni és társadalmi tulajdon, ez a zagyva korcsképződmény, a hegeli dialektikából szükségszerűen következő eme sületlenség, ez a ködvilág, ez a mélyértelmű dialektikus talány, melynek megoldását Marx tanítványaira hagyja — újból csak Dühring úr szabad alkotása és elképzelése. Marx, mint állítólagos hegelianus, köteles a tagadás tagadásának eredményeként egy szabályszerű magasabb egységet szállítani, és mert ezt nem Dühring új szájaíze szerint csinálja, Dühring úrnak ismét magasabb és neme-sebb stílusba kell átcsapnia, s a teljes igazság érdekében oly dolgokat kell Marxra ráfognia, amelyek Dühring úr legsajátabb gyártmányai. Ez az ember, aki oly tökéletesen képtelen arra, hogy akár csak kivételesen is helyesen idézzén, persze erkölcsi felháborodásba esik mások „kínai tudálékossága” miatt, akik kivétel nélkül helyesen idéznek, de éppen ezzel „elárulják az idézett író gondolategészsége való belátásuk hiányát”. Dühring úrnak igaza van. Éljen a nagystílusú történetábrázolás!

Mindezideig abból a feltevésből indultunk ki, hogy Dühring úr makacs hamisan-idézése legalább jóhiszeműen történt és vagy a megértésre való teljes képtelenségén, vagy pedig a nagystílusú történetábrázolásra jellemző, egyébként nyilván pongyolának nevezett ama szokáson alapszik, hogy emlékezetből idéz. Úgy látszik azonban, hogy itt érkeztünk el arra a pontra, amelyen a mennyiség Dühring úrnál is minőségbe csap át. Mert ha tekintetbe vesszük, hogy először is, ez a hely Marxnál tökéletesen világos, azonfelül pedig kiegészíti ugyanannak a könyvnek másik, semmikép félre nem érthető helye, hogy másodszor Dühring úr sem a „Töke”-nek az „Ergänzungsblätter”-ben* megjelent, fentemlített bírálatában, sem pedig a „Kritikai történet” első kiadásában adott bírálatában nem fedezte fel az „egyidejűleg egyéni és társadalmi tulajdon” e szörnyetegét, hanem csak a második kiadásban, vagyis *harmadszori* olvasásnál; ha tekintetbe vesszük továbbá azt, hogy ebben a szocialisztikusan átdolgozott, második kiadásban volt Dühring

* *Ergänzungsblätter zur Kenntniss der Gegenwart.* 1868. III. köt. 182—186. old. — *Szerk.*

úrnak szüksége arra, hogy a társadalom jövőendő szervezetéről Marx-szal lehetőleg nagy hülyeséget mondasson azért, hogy — mikép azt meg is cselekszi — ezzel szemben annál diadalmasabban mutathassa be „a gazdasági kommunát, melyet én „Tanfolyam’-omban gazdaságilag és jogilag körvonalaztam” — ha mindezt tekintetbe vesszük, úgy kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy Dühring úr bennünket itt csaknem arra a feltevésre kényszerít, hogy ő a marxi gondolatot előre megfontolt szándékkal „jótékonyan kitágította” — t. i. jótékonyan Dühring úrra nézve.

Mármost mily szerepet játszik Marxnál a tagadás tagadása? A 791. és a következő oldalakon* összeállítja az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozódásra vonatkozó, az előző ötven oldalon át folytatott gazdasági és történelmi vizsgálódás végső eredményeit. A kapitalista korszak előtt, legalább is Angliában, kisüzemi termelés folyt, a munkásnak termelési eszközeire vonatkozó magántulajdona alapján. Az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozódás itt e közvetlen termelők kisajátításában, azaz a személyes munkán alapuló magántulajdon kiküszöbölésében állott. Ez azáltal vált lehetővé, hogy az említett kisüzemi termelés a termelésnek és a társadalomnak csak szűk, primitív korlátaival fér össze, s ennek következtében a fejlődés bizonyos fokán létrehozza saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. E megsemmisítés, az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag összpontosított termelési eszközökké való átváltozása alkotja a tőke előtörténetét. Mihelyt a munkások proletárokká, termelési eszközeik tőkévé változtak, mihelyt a kapitalista termelési mód saját lábára áll — a munka további társadalmasítása s a föld és más termelési eszközök tőkévé való további átváltoztatása, s ennek következtében a magántulajdonosok további kisajátítása új formát ölt. „Ami most kisajátítandó, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés. Ez a kisajátítás maga a tőkés termelés benső törvényeinek játéka útján, a tőkék összpontosítása útján megy végbe. Minden egyes tőkés sok másikat üt agyon. Ez összpontosítással, vagyis sok kapitalistának kevés kapitalista általi kisajátításával karöltve egye

* Marx. A tőke. I. köt. 24. fejr. 7. pont. Id. kiadás 822. és köv. old.
— Szerk.

növekvő méretekben fejlődik a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technológiai alkalmazása, a föld tervszerű közös kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csakis közösen használható munkaeszközökké és minden termelési eszköznek gazdaságosabb kihasználása azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket. Ez átváltozási folyamat minden előnyét bitorló és monopolizáló tőkemágnások számára folytonos csökkenésével együtt nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás tömege, de nő az egyre duzzadó s maga a tőkés termelő folyamat mechanizmusa által iskoláztott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőke bilincsevő válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök összpontosítása és a munka társadalmisítása oly pontot ér el, amelyen nem fér meg tőkés burokjában. A burkot szétrepesztik. Űt a tőkés magántulajdon órája. A kisajátítókat kisajátítják.”

És most kérdezem az olvasótól : hol vannak a dialektikusan kusza egymásbafonódások és képzetarabeszkék, hol van a zagyva és zavaros felfogás, amelynek következtében végül minden egyre-megye, hol vannak a hívők számára végrehajtott dialektikus csodák, hol van a dialektikus titok-lim-lom, hol vannak a hegeli logostannak megfelelő egymásbafonódások, melyek nélkül, Dühring úr szerint, Marx nem képes végigvinni fejtegetéseit? Marx egyszerűen történelmileg kimutatja s itt röviden összefoglalja, hogy miképp egykor a kisüzemi termelés saját fejlődése során szükségszerűen létrehozta megsemmisülésének, azaz a kistulajdonosok kisajátításának feltételeit, most a kapitalista termelési mód szintúgy maga létrehozta azokat az anyagi feltételeket, amelyek következtében el kell pusztulnia. A folyamat történelmi folyamat, s ha egyúttal dialektikus is, ez nem Marx bűne, bármily kellemetlen is ez Dühring úr számára.

Csak most, miután történelmi és ökonómiai bizonyítását befejezte, folytatja Marx : „A tőkés termelési és kisajátítási mód, következképpen a tőkés magántulajdon, az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdon első tagadása. A tőkés termelés tagadása maga a tőkés termelés által jön létre, egy természeti folyamat szükségszerűségével. Ez a tagadás tagadása” és í. t. (fentebb idézve).

Amikor tehát Marx a folyamatot a tagadás tagadásának nevezi, nem gondol arra, hogy ezzel bizonyítsa be a folyamat történelmileg szükségszerű voltát. Ellenkezőleg: miután történelmileg bebizonyította, hogy a folyamat részben már tényleg megtörtént, részben ezután kell, hogy megtörténjék, egyben még oly folyamatnak jellemzi, amely egy bizonyos dialektikai törvény szerint megy végbe. Ennyi az egész. Tehát ismét pusztá hamisítás Dühring úr részéről, amikor azt állítja, hogy a tagadás tagadásának kell itt bábáskodnia, hogy segítségével hozzák világra a mult méhéből a jövőt, vagy hogy Marx azt követeli, hogy bárki is a tagadás tagadásának hitelére hagyja magát meggyőzni a föld- és töke-közösség szükségszerűségéről (ami maga megtestesült dühringi ellentmondás).

A dialektika természete megértésének teljes hiányára vall már az is, hogy Dühring úr a dialektikát csak bizonyítási eszköznek tartja, ahogy korlátolt felfogás mellett ennek fogható fel a formális logika, vagy az elemi matematika. Még a formális logika is mindenekelőtt új eredmények elérésének, az ismertről az ismeretlenhez való továbbhaladásnak módszere, és ugyanez, csak sokkal meszszebbmenő értelemben, a dialektika is, amely emellett, mivelhogy áttöri a formális logika szűk látókörét, egyúttal egy átfogóbb világnézet magvát foglalja magában. Ugyanez vonatkozik a matematikára is. Az elemi matematika, az állandó nagyságok matematikája, legalább is nagyjában és egészében, a formális logika keretei között mozog; a változó nagyságok matematikája, melynek legjelentősebb részét az infinitezimálszámítás alkotja, lényegileg nem egyéb, mint a dialektikának matematikai viszonyokra való alkalmazása. A pusztá bizonyítás itt a módszernek új kutatási területekre való sokféle alkalmazásával szemben határozottan háttérbe szorul. Az elemi matematika álláspontjából nézve azonban, a felső matematikának csaknem valamennyi bizonyítéka, a differenciálszámítás első bizonyítékaitól kezdve, szigorúan véve, hamis. Ez nem is lehet másként, ha az ember, mint itt, a dialektikus területen nyert eredményeket a formális logika segítségével akarja bizonyítani. Ha egy oly megrogzött metafizikusnak, amilyen Dühring úr, valamit a pusztá dialektika segítségével akarnánk bebizonyítani, éppoly kárbaveszett fáradság volna, mint Leibniz és tanítványai fáradozásai azon, hogy

az infinitezimálszámítás tételeit az akkori matematikusoknak bebizonyítsák. A differenciál ezeknél is ugyanazokat a görcsöket idézte elő, mint Dühring úrnál a tagadás tagadása, amelyben egyébként, mint látni fogjuk, a differenciál is szerepet játszik. Azok az urak, ha időközben meg nem haltak, morogva ugyan, de megadták magukat, nem azért, mintha meggyőződtek volna, hanem azért, mert mindig helyes eredmény jött ki. Dühring úr, ahogy maga mondja, még csak negyvenes éveiben jár, s ha megéri azt a magas kort, amelyet mi kívánunk neki, ez vele is még megeshetik.

De hát mi ez a rettenetes tagadás-tagadása, amely ennyire megkeseríti Dühring úr életét, amely a megbocsáthatatlan bűnnek ugyanazt a szerepét játssza nála, mint a kereszténységben a szentlélek elleni bűn? — Egy igen egyszerű, mindenütt és naponként végbemenő eljárás mód, amelyet bármely gyermek megérthet, mihelyt megtisztítjuk attól a titok-lim-lomtól, amelybe a régi idealista filozófia burkolta s amelybe tovább is beburkolni a Dühring úr vágású, gyámoltalan metafizikusoknak érdekében áll. Vegyünk egy árpaszemet. Sok billiónyi ilyen árpaszemet örölnék meg, főznek meg, használnak fel sörfőzésre és fogyasztanak el ezután. Ha azonban egy ilyen árpaszem megtalálja a számára normális feltételeket, ha kedvező talajba hull, akkor a meleg és a nedvesség hatása alatt sajátos változáson megy keresztül. Kicsírázik. A szem mint olyan megszűnik, tagadtatik, helyébe a belőle keletkezett növény, a szem tagadása, lép. Mi azonban e növény normális életpályája? Növekszik, virágzik, megtermékenyül és végül ismét árpaszemeket terem, s mihelyt ezek megértek, a kalász elhal, most ő tagadtatik. A tagadás tagadásának eredményeképpen előttünk ismét a kezdeti árpaszem áll, de nem egyszerűen, hanem megtízszerezett, meghúszosított, megharmincszorozott mennyiségben. Gabonafajták rendkívül lassan változnak, s így a mai árpa körülbelül egyenlő marad a száz év előttivel. Vegyünk azonban egy alakítható dísznövényt, például egy dália vagy orchídeát. Ha a magot és a belőle fejlődő növényt a kertész művészetével kezeljük, ebben az esetben a tagadás tagadásának eredményeképpen nemcsak több magot, hanem minőségileg megjavított magot is kapunk, mely szebb virágokat hoz s e folyamat minden megismétlése, a tagadás tagadásának minden újabb esete fokozza ezt a tökéletesedést. — Hasonlóan, mint az

árpaszemnél, megy végbe ez a folyamat a legtöbb rovarnál, például a lepkeknél. Ezek a petéből a pete tagadása útján jönnek létre, végigmennek változásaikon az ivarérésig, párzanak és újból tagadhatnak, amennyiben, mihelyt végbement a párzás folyamata és a nőtény lerakta nagyszámú petéjét, meghalnak. Azzal a körülménnyel, hogy ez a folyamat más növényeknél és állatoknál nem ilyen egyszerűen megy végbe, hogy ezek, mielőtt elhalnak, nem csak egyszer, hanem többször hoznak létre magvakat, tojásokat vagy kölyköket, itt még nem foglalkozunk; itt csupán azt kell bebizonyítanunk, hogy a tagadás tagadása a szerves világ mindkét birodalmában *tényleg előfordul*. Azután az egész geológia is tagadott tagadások sorozata, régi kőzetformációk egymásra következő szétrombolásának és új kőzetformációk lerakódásának sorozata. Az őseredeti, a folyékony tömeg lehűléséből keletkezett földkéreg tengeri, meteorológiai és légköri kémiai behatások következtében először szétmorzsolódik, s e szétmorzsolódott tömegek lerétegződnek a tenger fenekén. A tengerfenék helyenkénti felemelkedései a tenger színe fölé ez első rétegződés részeit újból az eső, az évszakok váltakozó hőmérséklete, a légkör oxigénje és szénsavja behatásának teszik ki. Ugyane behatások alá kerülnek a föld belsejéből előtörő, a földréteget áttörő megolvadt és utóbb lehűlt közettömegek. Évszázadok millióin át ily módon folyton új rétegek képződnek, nagyobb részben újból és újból szétmorzsolódnak és újból és újból új rétegek alkotóanyagául szolgálnak. Az eredmény azonban igen pozitív: egy, a legkülönbözőbb kémiai elemekből álló, a mechanikai szétmorzsoltság állapotában levő, kevert talajnak létrejötté, amely a legújabb és legkülönbözőbb növényeket teszi lehetővé.

Ugyanígy áll a dolog a matematikában. Vegyünk egy tetszőszerinti, algebrai nagyságot, mondjuk a -t. Ha tagadjuk ezt, $-a$ -t (minusz a -t) kapunk. Ha tagadjuk ezt a tagadást, amennyiben $-a$ -t $-a$ -val szorozzuk, $+a^2$ -et nyerünk, azaz megkapjuk az eredeti pozitív nagyságot, azonban egy magasabb fokon, a második hatványon. Itt sem tesz semmit, hogy ugyanezt az a^2 -et azáltal érhetjük el, hogy a pozitív a -t önmagával szorozzuk meg és ezzel is a^2 -et nyerünk. Mert a tagadott tagadás oly szilárdan ül az a^2 -ben, hogy ennek minden körülmények között két négyzetgyöke van, tudniillik a és $-a$. És a tagadott tagadástól, a négyzetben tartalmazott

negatív gyöktől való megszabadulásnak e lehetetlensége igen kézzelfogható jelentőségre tesz szert már a másodfokú egyenleteknél. — Még szembeötlőbben lép fel a tagadás tagadása a felsőbb analízisben, a „határtalan kis nagyságok összegezésénél”, melyeket Dühring úr maga a matematika legfelsőbb műveleteinek mond, s amelyeket közönséges nyelven differenciál- és integrálszámításnak neveznek. Mikép folynak le ezek a számítások? Valamely feladatban például két változó nagyságom van: x és y , melyek közül az egyik nem változhatik anélkül, hogy vele együtt az adott helyzet által megszabott arányban a másik is meg ne változzék. Differenciálom az x -et és az y -t, azaz x -et is, y -t is oly végtelen kicsinyeknek veszem, hogy eltörpülnek bármely, mégoly kicsiny, tényleges nagysággal szemben is, hogy x -ből és y -ből nem marad meg más, mint egymáshoz való viszonyuk, de minden úgyszólván anyagi alapon nélkül, mennyiségi viszony minden mennyiség nélkül. A $\frac{dy}{dx}$, az x

és y két differenciáljának aránya tehát $= \frac{0}{0}$, de feltételezve, hogy a

$\frac{0}{0}$ az $\frac{y}{x}$ kifejezése. Hogy ez a két elenyészett nagyság közti viszony, elenyészésük rögzített mozzanata, ellentmondás, azt csak mellékesen említtem meg, de ez éppoly kevésbé zavarhat bennünket, mint csaknem 200 év óta egyáltalán nem zavarta a matematikát sem. Mi mást tettem tehát én mint azt, hogy tagadtam x -et és y -t, de nem oly módon tagadtam, hogy nem törődtem velük többé, ahogy a metafizika tagad, hanem az adott helyzetnek megfelelő módon? x és y helyett tehát tagadásukkal, dx -szel és dy -nal van dolgom az előtttem fekvő képletekben vagy egyenletekben. Ezekkel a képletekkel számolok most tovább, dx -et és dy -t tényleges, bár bizonyos kivételes törvényeknek alávetett nagyságoknak veszem és egy bizonyos ponton *tagadom a tagadást*, vagyis integrálok a differenciálképletet, dx és dy helyett ismét a valóságos nagyságokat: x -et és y -t kapom és ekkor nem ott vagyok, mint a művelet kezdetén voltam, hanem ezzel megoldottam a feladatot, amelybe a közönséges geometria és algebra talán hasztalanul törték volna bele fogaikat.

A történelemben sincs másként. Minden kultúrnép a föld köz-

tulajdonával kezdte. Mindazon népeknél, melyek a fejlődés egy bizonyos őseredeti fokán túljutnak, e köztulajdon a földművelés fejlődésének során a termelés béklyójává válik. Megszüntetik, tagadják, rövidebb vagy hosszabb közbeeső fokozatok után magántulajdonná változtatják. De a földművelésnek éppen a föld magántulajdona által létrehozott magasabb fejlődési fokán, megfordítva, a magántulajdon válik a termelés béklyójává, amint az ma a kisbirtoknál is, a nagybirtoknál is megfigyelhető. Szükségszerűen eltérbe lép az a követelmény, hogy a föld magántulajdona hasonlóképpen tagadtassék, s a föld újból köztulajdonná változtattassék át. Ez a követelmény azonban nem az őseredeti földközösség visszaállítását jelenti, hanem a köztulajdon egy sokkal magasabb, fejlettebb formájának létrehozatalát, amely nemcsak nem válik majd a termelés korlátjává, hanem inkább éppen bilincseitől fogja megszabadítani s lehetővé teszi majd számára a modern kémiai felfedezések és mechanikai találmányok teljes kihasználását.

Még egy példa : az antik filozófia őseredeti, természetes materializmus volt. Mint ilyen, képtelen volt arra, hogy a gondolkodásnak az anyaghoz való viszonyát tisztázza. E kérdés tisztázásának szükségessége azonban a testtől elválasztható lélek tanához, azután e lélek halhatatlanságának hirdetéséhez, majd végül az egyistenhithez vezetett. A régi materializmusnak az idealizmus által való tagadása következett tehát be. A filozófia továbbfejlődésével azonban az idealizmus is tarthatatlanná vált, s a modern materializmus tagadásba vette. A modern materializmus, a tagadás tagadása, nem pusztán a régi materializmus visszaállítása, hanem ennek maradandó alapjaihoz még hozzáfűzi a filozófia és természettudomány kétezeréves fejlődésének és magának e kétezeréves történelemnek egész gondolati tartalmát. Egyáltalán nem is filozófia ez már többé, hanem egyszerű világnézet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a tényleges tudományokban kell beválnia és tevékenyen hatnia. A filozófia tehát itt „megszűnt”, azaz „túlhaladott is, fenntartott is”: túlhaladott formájában, fenntartott tényleges tartalmában. Ahol Dühring úr csak „szavakkal való játékot” lát, a figyelmesebb vizsgálat tényleges tartalmat talál.

Végül : még a rousseau-i egyenlőségtan, melynek a dühringi csak homályos, meghamisított másolata, sem jött létre úgy, hogy

a hegeli tagadás-tagadásnak — s még hozzá több, mint húsz esztendővel Hegel születése előtt — ne kellett volna világrahozatalánál bábaszolgálatokat teljesítenie. És nemcsak nem szégyenkezik emiatt, hanem első kifejtésében dialektikus származásának bélyegét csaknem kérkedve fitogtatja. A természet és a vadság állapotában az emberek egyenlők voltak. És mivel Rousseau már a beszédet is a természetes állapot meghamisításának tekinti, tökéletesen igaza van, amikor az egy fajhoz tartozó állatok egyenlőségét azon a határon belül, ameddig ez a faj terjed, ezekre az — újabban Haeckel által alalusoknak, nem-beszélőknek, feltételesen osztályozott — állatemberekre is alkalmazza. Ezeknek az egyenlő állatembereknek volt azonban egy előnyt biztosító tulajdonságuk a többi állattal szemben: tökéletesedési képességük, az a képességük, hogy továbbfejlődjenek. És ez lett az egyenlőtlenség oka. Rousseau tehát az egyenlőtlenség létrejöttében előrehaladást lát. Ez az előrehaladás azonban antagonisztikus volt, egyúttal hátrafelé haladás is volt. „Minden (az őállapoton túlhaladó) további haladás egy-egy lépés volt látszólag az *emberi egyed tökéletesedéséhez*, tényleg azonban a *faj hanyatlásához* . . . A fémfeldolgozás és a földművelés volt az a két művészet, melyeknek feltalálása idézte elő ezt a nagy forradalmat” (az őserdőnek megművelt földdé való átváltoztatását, de a nyomornak és szolgaságnak a tulajdon révén való bevezetését is). „A költő szerint arany és ezüst, a filozófus szerint vas és gabona civilizálták az *embereket* és tették tönkre az *emberi nemet*.” A civilizáció minden előrehaladása egyben az egyenlőtlenség újabb előrehaladása. Az összes intézmények, melyeket a civilizációval kezelt társadalom magának megalkot, saját eredeti céljuk ellentétébe csapnak át. „Vitathatatlan, és az egész államjog alaptörvénye, hogy a népek azért adtak maguknak fejedelmeket, hogy szabadságukat védelmezzék, nem pedig azért, hogy azt megsemmisítsék.” És ezek a fejedelmek mégis szükségképpen a népek elnyomóivá válnak és ezt az elnyomást addig a pontig fokozzák, amelyen a legvégsőbb fokig kiélezett egyenlőtlenség ismét saját ellentétébe csap át, az egyenlőség okává válik: a despota előtt valamennyien egyenlők, tudniillik valamennyien a nullával egyenlők. „Itt van az egyenlőtlenség legszélsőbb foka, a *végző pont, mely bezárja a kört és azt a pontot érinti, amelyből kiindultunk*: itt minden magán-

ember egyenlővé válik, merthogy mindannyian semmik, és az alattvalóknak nincs többé más törvényük, csak uruk akarata." A despotá azonban csak addig úr, míg a hatalom az ő kezében van, és ezért, amikor „előzik, nem panaszkodhatik a vele szemben alkalmazott erőszak miatt... Az erőszak tartotta őt fenn, az erőszak dönti őt le, minden a maga helyes, természetes útján halad." És így csap át az egyenlőtlenség ismét egyenlőségbe, de nem a nembeszélő ősemberek régi természetes egyenlőségébe, hanem a társadalmi szerződés magasabb egyenlőségébe. Az elnyomókat elnyomják. Ez a tagadás tagadása.

Itt tehát már Rousseaunál nemcsak egy olyan gondolatmenetet találunk, amely hajszálnyira hasonlít a Marx „Töké”-jében követett gondolatmenethez, hanem a részletekben is ugyanazoknak a dialektikus fordulatoknak egész sorát találjuk meg, melyeket Marx használt: folyamatokat, melyek természetüknél fogva antagonisztikusak, ellentmondást tartalmaznak, egy végletnek saját ellentétébe való átcsapását, végül pedig az egésznek magjaképpen a tagadás tagadását. Ha tehát Rousseau 1754-ben nem is beszélhetett még hegeli zsargonban, mégis huszonhárom esztendővel Hegel születése előtt már mélyen kikezdte őt a hegeljárvány, az ellentmondás dialektikája, a logos-tan, a teologika stb. És amikor Dühring úr a rousseau-i egyenlőség-elméletet elsekélyesítve, az ő diadalmas két emberével operál, akkor már ő is ott van a lejtőn, amelyen menthetetlenül a tagadás tagadásának karjaiba siklik. Azt az állapotot, melyben a két férfiú egyenlősége virul s amelyet bizonyosan ideális állapotnak is ábrázol, „A filozófia tanfolyamá”-nak 271. oldalán „ősállapotnak” nevezi. Ezt az őállapotot azonban a 279. oldal szerint szükségképpen megszünteti a „rablórendszer” — első tagadás. De most, hála a valóságfilozófiának, odajutottunk, hogy megszüntetjük a rablórendszert és a Dühring úr által feltalált, egyenlőségen nyugvó gazdasági kommunát vezetjük be helyébe — tagadás tagadása, egyenlőség magasabb fokon. Gyönyörködtető, a látókört jótékonyan kiszélesítő látvány, miképpen követi el Dühring úr saját legfelségesebb személyében a tagadás tagadásának főbenjáró büntetését!

Mi hát tulajdonképpen a tagadás tagadása? A természetnek, a történelemnek és gondolkodásnak rendkívül általános és éppen

emiatt rendkívül messzeható és fontos fejlődési törvénye. Olyan törvény, amely mint láttuk, érvényesül az állat- és növényvilágban, a geológiában, a matematikában, a történelemben, a filozófiában, s amelyet, maga Dühring úr is, minden kapálódzás ellenére, anélkül hogy maga is tudná, a maga módján követni kénytelen. Magától értetődik, hogy én arról a *sajátos* fejlődési folyamatról, amelyen például az árpaszem a csírázástól kezdve a termésthözó növény elhalásáig keresztülmegy, egyáltalán semmit sem mondok, amikor azt mondom, hogy ez a tagadás tagadása. Minthogy ugyanis az integrálszámítás éppúgy a tagadás tagadása, az említett állítással csak azt az esztelenséget állítanám, hogy az árpakalász életfolyamata integrálszámítás vagy nem bánom, akár szocializmus is. Pedig éppen ez az, amit a metafizikusok minduntalan a dialektika nyakába varrnak. Amikor mindeme folyamatokról azt mondom, hogy a tagadás tagadásai, akkor valamennyit ez alá az egy mozgási törvény alá foglalom össze és éppen ezért figyelmen kívül hagyom minden egyes külön folyamat sajátosságait. A dialektika azonban semmi más, mint a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás általános mozgási és fejlődési törvényeinek tudománya.

Valaki azonban ezt az ellenvetést teheti: az itt megvalósított tagadás egyáltalán nem valódi tagadás: az árpaszemet tagadom akkor is, ha megörölöm, a rovar, ha eltaposom, az *a* pozitív nagyságot, ha kihúzó stb. Vagy pedig tagadom ezt a mondatot: a rózsa — rózsa, mondván: a rózsa nem rózsa; és ugyan mi lesz abból, ha ezt a tagadást újból tagadom és azt mondom: a rózsa pedig mégis csak rózsa? — Csakugyan, ezek az ellenvetések a metafizikusok főérvei a dialektika ellen és teljesen méltóak a gondolkodás e korlátoltságához. Tagadni a dialektikában nem azt jelenti, hogy egyszerűen „nem”-et mondunk, vagy egy dolgot nemlétezőnek nyilvánítunk, vagy azt valamimódon elpusztítjuk. Már Spinoza azt mondja: *Omnis determinatio est negatio*, minden korlátozás vagy meghatározás egyben tagadás. Aztán a tagadás módját itt először a folyamat általános, másodsor különös természete szabja meg. Nekem nemcsak tagadnom kell, hanem a tagadást újból meg is kell szüntetnem. Az első tagadást tehát olymódon kell végrehajtanom, hogy a második lehetséges maradjon vagy lehetségessé váljék. Hogyan? Minden egyes eset különös természetének megfelelően.

Amikor az árszemet megörölöm, a rovar eltaposom, végrehajtottam ugyan az első aktust, de lehetetlenné tettem a másodikat. A dolgok minden egyes fajtájának megvan tehát a maga sajátos módja arra, hogy olymódon tagadtassék, hogy fejlődés származék belőle, szintúgy a képzetek és fogalmak minden egyes fajtájának. Az infinitezimálszámításban másként történik a tagadás, mint pozitív hatványoknak negatív gyökökből való létrehozásánál. Ezt bizony meg kell tanulni, mint bármi mást. Annak a pusztá ismeretével, hogy az árpakalász és az infinitezimálszámítás a tagadás tagadásának fogalma alá esnek, éppoly kevésbé tudok eredményesen árpát termelni, vagy differenciálni és integrálni, mint ahogy még nem tudok hegedülni, ha csak azokat a törvényeket ismerem, amelyek szerint a húrok méretei a hangot meghatározzák. — Világos azonban, hogy olyan tagadás-tagadásból, mely abban a gyerekes foglalkozásban áll, hogy az a -t váltakozva hol felírom, hol kihúzom, vagy hogy a rózsáról váltakozva azt állítom, hogy rózsza és hogy nem rózsza, semmi más nem derül ki, mint annak az együgyűsége, aki ily unalmas eljárásmodot alkalmaz. És a metafizikusok mégis azt szeretnék velünk elhitetni, hogy ha már a tagadás tagadását véghez akarjuk vinni, akkor ez ennek a helyes módja.

Tehát megint csak Dühring úr az, aki megtéveszt bennünket, amikor azt állítja, hogy a tagadás tagadása Hegel által feltalált, a vallás területéről kölcsönvett, a bűnbeesés és megváltás históriájára felépített analógia-móka. Az emberek dialektikusan gondolkodtak már jóval előbb, semmint tudták volna, mi a dialektika, éppen úgy, mint ahogy prózában beszéltek, még mielőtt a „próza” kifejezés létezett volna. Amit Hegel tett, az csak az volt, hogy a tagadás tagadásának törvényét, amely a természetben és a történelemben, és — amíg fel nem ismertük — koponyánkban is tudattalanul valósul meg, elsőként fogalmazta meg élesen. És ha Dühring úr a dolgot suttyomban maga is akarja gyakorolni, csupán az elnevezést nem bírja elviselni, találjon jobb elnevezést. Ha azonban a gondolkodásból akarja kiűzni a dolgot, akkor legyen szíves, űzze ki előbb a természetből és a történelemből és találjon fel olyan matematikát, amelyben $-a \times -a$ nem $+a^2$, s amelyben differenciálni és integrálni büntetés terhe alatt tilos.

XIV. BEFEJEZÉS

A filozófiával tehát végeztünk: ami a jövő fantáziáiból a „Tanfolyam”-ban még akad, azzal a szocializmus dühringi átalakításával kapcsolatban fogunk foglalkozni. Mit ígért nekünk Dühring úr? Mindent. És mit váltott be ígéreteiből? Semmit. „Egy valóságos és eszerint a természet és az élet valóságára irányított filozófia elemei”, a „szigorúan tudományos világnézet”, a „rendszeralkotó gondolatok”, és Dühring úrnak Dühring úr magasröptű szólamaiban világgá kürtölt valamennyi más teljesítménye, bárhol fogtuk is meg őket, *merő szélhámosságnak* bizonyultak. A világszematikáról, amely „anélkül, hogy a gondolat mélységéből bármit is feláldozott volna, megdönthetetlenül állapította meg a lét alapformáit”, kiderült, hogy a hegeli logikának végtelenül elsekélyesített másolata és osztozik vele abban a babonában, hogy ezek az „alapformák” vagy logikai kategóriák titokzatos életet élnek valahol a világ előtt és a világon kívül, amelyre „alkalmazandók”. A természetfilozófia olyan kozmogóniát nyújtott nekünk, amelynek kiindulási pontja „az anyag önmagával azonos állapota”, olyan állapot, amely csupán az anyag és mozgás összefüggésének végkép menthetetlen összezavarása útján s még ekkor is csak egy, a világon kívülálló személyes isten feltételezésével képzelhető el, mert egyedül ez juttathatja ezt az állapotot mozgásba. A szerves természet tárgyalásánál a valóságfilozófia, miután Darwin létért való harcát és a természetes kiválasztást, mint „az emberiség ellen irányuló közönséges állatiasság”-ot, elveti, arra kényszerül, hogy mindkettőt, mint a természetben hatékony tényezőket, ha mint másodrendűeket is, a hátsó ajtón újból beengedje. Alkalmat talált ezenfelül még arra is, hogy a biológia terén oly tudatlanságot áruljon el, amelyet, mióta a népszerű tudományos előadásokat senki sem kerülheti el, még a művelt körök kisasszony-lányainál is lámpással kellene keresni. Az erkölcs és a jog területén Rousseau ellaposításával sem volt több szerencséje, mint előbb Hegel elsekélyesítésével, s a jogi tudományban, bármennyire is hangsúlyozta az ellenkezőjét, olyan tudatlanságnak adta tanújelét, amilyen még a legközönségesebb, ó-porosz jogászok közt is csak ritkán akad. Az a filozófia, „amely nem engedi meg egy pusztán látszólagos láthatár érvényrejutását”, jogilag olyan tényleges láthatárral elég-

szik meg, amely a porosz országos jog érvényességének területével esik egybe. „A külső és belső természet földjeire és mennyeire”, melyeket ez a filozófia nekünk hatalmasan átalakító mozgásában feltárni ígért, még mindig várunk és éppenúgy a „megfellebbezhetetlenül végleges igazságokra” és „az abszolút alapvetőre”. Az a filozófus, akinek gondolkodásmódja „kizár egy szubjektíve korlátolt világelképzelésre” való minden hajlamot, nemcsak kimutatottan szerfelett hiányos ismeretei, korlátoltan metafizikai gondolkodásmódja és torz elbizakodottsága által bizonyul szubjektíve korlátoltnak, hanem még gyerekes személyi bogarai miatt is. A valóságfilozófiát nem képes nyélbeütni anélkül, hogy a dohány, a macskák és a zsidók elleni ellenszenvét általános érvényű törvényként ne tukmálná rá az egész többi emberiségre, beleszámítva a zsidókat is. „Valóban kritikai álláspontja” más emberekkel szemben abban van, hogy állhatatosan olyan dolgokat tulajdonít nekik, amiket azok soha nem mondtak, és amelyek Dühring úr legsajátabb egyéni gyártmányai. Nyárspolgári témákról: az élet értékéről és az élet kiélvezésének legjobb módjáról szóló híg ömlengései annyira filiszteriek, hogy érthetővé teszik Goethe Faustja elleni haragját. Mindenesetre megbocsáthatatlan volt Goethe részéről, hogy az erkölcstelen Faustot tette meg hőségé és nem Wagnert, a komoly valóságfilozófust. — Szóval, mindent egybevéve, a valóságfilozófia, Hegellel szólva, „a német felvilágosultság legnigabb üledékének” bizonyul, olyan üledéknek, melynek híg voltát és átlátszó közhelyűségét csak a beléhabart orákulumszerű szólamok teszik sűrűbbé és zavarosabbá. És amikor a könyv olvasását befejeztük, éppolyan okosak vagyunk, mint azelőtt és annak bevallására kényszerülünk, hogy az „új gondolkodásmód”, az „alapjukban sajátos eredmények és nézetek” és a „rendszeralkotó gondolatok” nyújtottak ugyan nekünk különféle új badarságokat, de egyetlen olyan sort sem, amelyből valamit is tanulhattunk volna. És az az ember, aki bűvészmutatványait és áruit dobpergés és trombitaharsogás között dícséri fel, mint a legközönségesebb vásári kikiáltó, és akinek nagy szavai mögött semmi, de éppenséggel semmi sincs, — ez az ember merészel sarlatánoknak nevezni olyan embereket, mint Fichte, Schelling és Hegel, akik közül a legkisebb is óriás hozzá képest. Itt valaki csakugyan sarlatán — de kicsoda?

MÁSODIK RÉSZ

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

I. TÁRGY ÉS MÓDSZER

A politikai gazdaságtan, a legtágabb értelemben, azoknak a törvényeknek tudománya, melyek az emberi társadalomban a lét-fenntartáshoz szükséges anyagi javak termelése és cseréje felett uralkodnak. Termelés és csere két különböző funkció. Termelés folyhat csere nélkül, csere — éppen, mivel eleve csak termékek cseréje — termelés nélkül nem lehetséges. E két társadalmi funkció mindegyike nagyrészt különleges külső behatások befolyása alatt áll és ezért mindegyiknek szintén nagyrészt saját, különleges törvényei vannak. Másrészt azonban minden pillanatban feltételezik egymást és oly mértékben hatnak egymásra, hogy az ökonomiai görbe abszcisszájának és ordinátájának lehetne őket nevezni.

Azok a feltételek, melyek között az emberek termelnek és cserélnek, országonként és minden országban megint nemzedékről-nemzedékre változnak. A politikai gazdaságtan tehát nem lehet minden ország és minden történelmi korszak számára ugyanaz. A vadember íjától és nyilától, kőkésétől és csak kivételesen előforduló csereforgalmától roppant nagy a távolság az ezerlőerős gőzgépig, a mechanikus szövőszékig, a vasutakig és az Angol Bankig. A tűzföldiek éppoly kevésbé jutnak el a tömegtermelésig és a világkereskedelemig, mint a váltószédelgésig, vagy a börzekrachig. Aki a Tűzföld politikai gazdaságtanát a mai Anglia politikai gazdaságtanával egyazon törvények alá akarná hozni, nyilvánvalóan semmi mást nem hozna ezzel napvilágra, mint a legbanálisabb közhelyeket. A politikai gazdaságtan ilymódon lényegileg *történelmi* tudomány. Történelmi, vagyis állandóan változó anyagot tárgyal; mindenek-

előtt a termelés és csere minden egyes fejlődési fokának különleges törvényeit vizsgálja és csak e vizsgálat befejeztével állíthatja fel a kevésszámú, termelésre és cserére általában érvényes, egészen általános törvényt. Ennek során azonban magától értetődik, hogy bizonyos termelési módokra és csereformákra érvényes törvények mindazon történelmi korszakokra érvényesek, melyeknek termelési módjai és csereformái ugyanolyanok. Így például a fém pénz bevezetésével a törvények egész sora lép hatályba, melyek minden ország és történelmi korszak számára érvényben maradnak, amelyekben a cserét fém pénz közvetíti.

Bizonyos történelmileg adott társadalom termelésének és cseréjének mikéntje és e társadalom történelmi előfeltételei egyidejűleg megadják a termékek elosztásának mikéntjét is. Közös földtulajdonú törzsi vagy faluközösségben, amellyel vagy amelynek könnyen felismerhető maradványaival lép be valamennyi kultúrnép a történelembe, teljesen magától értetődő a termékek meglehetősen egyenletes elosztása. Ahol a közösség tagjai között az elosztás nagyobb egyenlőtlensége lép fel, ott ez már a közösség kezdődő bomlásának jele. — Mind a nagy-, mind a kisbirtokon való földművelésnél azoknak a történelmi előfeltételeknek megfelelően, melyekből kifejlődtek, nagyon különböző elosztási formák lehetségesek. Nyilvánvaló azonban, hogy a nagyüzemű földművelés mindenkor más elosztást von maga után, mint a kisüzemű, hogy a nagyüzemű földművelés osztályellentétet — rabszolgatartókat és rabszolgákat, földesurakat és robotosparasztokat, tőkéseket és bér munkásokat — tételez fel, vagy hoz létre, míg a kisüzeműnél a földművelési termelésben tevékenykedő egyének osztálykülönbsége egyáltalán nem feltétel, sőt ellenkezőleg, mihelyt megvan, a parcella-gazdálkodás kezdődő hanyatlását jelenti. — Olyan országban, ahol eddig kizárólag vagy túlnyomóan természetes gazdálkodás folyt, a fém pénz bevezetésével és elterjedésével mindenkor velejár az eddigi elosztás lassúbb vagy gyorsabb átalakulása, mégpedig oly módon, hogy az egyesek közti elosztás egyenlőtlensége, vagyis a szegények és gazdagok közti ellentét mindinkább fokozódik. — A középkor helyi jellegű céhes kézműves üzeme nagy tőkéseket és életfogytiglani bér munkásokat éppoly lehetetlenné tett, mint ahogy a modern nagyipar, a mai hitelszervezet és az e kettő fejlettségé-

nek megfelelő csereforma, a szabad verseny, szükségképpen létrehozza őket.

Az elosztásbeli különbségekkel együtt azonban fellépnek az *osztálykülönbségek*. A társadalom kiváltságos és megkárosított, kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályokra oszlik, az államnak pedig, amellyé egyazon törzshöz tartozó közösségek természetes csoportjai kezdetben csak közös érdekeik biztosítására (például Keleten a földek öntözése) és a kifelé való védekezés céljából fejlődtek ki, ettől fogva ugyanilyen mértékben az is a feladata, hogy az uralkodó osztály élet- és uralmi feltételeit az elnyomott osztállyal szemben erőszakkal fenntartsa.

Az elosztás azonban nem pusztán passzív eredménye a termelésnek és a cserének: éppannyira vissza is hat mindkettőre. Minden új termelési módot vagy csereformát kezdetben nemcsak a régi formák és az ezeknek megfelelő politikai intézmények gátolnak, hanem a régi elosztási mód is. A neki megfelelő elosztást hosszadalmas harccal kell előbb kivívnia. De mennél mozgékonyabb, mennél inkább kialakulásra és fejlődésre képes egy adott termelési és cseremód, annál gyorsabban ér el az elosztás is olyan fokot, amelyen szülőanyjának fejére nő, amely fokon összeütközésbe jut a termelés és a csere eddigi módjával. Az ősi természetes közösségek, melyekről már szó volt, évezredekig állhatnak fenn, mint ahogy a hinduknál és a szlávoknál mindmáig fennállanak, amíg a külső világgal való közlekedés létre nem hozza bennük a vagyonkülönbségeket, melyek következtében felbomlásuk bekövetkezik. A modern kapitalista termelés ellenben, mely alig háromezresztendő és csak a nagyipar bevezetése, vagyis száz év óta lett uralkodóvá, e rövid idő alatt az elosztás olyan ellentéteit hozta létre — tőkének kevés kézben való összpontosítását egyfelől, a vagyontalan tömegeknek a nagyvárosokban való összpontosítását másfelől —, amelyek szükségképpen pusztulására vezetnek.

A mindenkori elosztásnak a társadalom mindenkori anyagi létfeltételeivel való összefüggése annyira a dolog természetében gyökerezik, hogy rendszeresen visszatükröződik a nép ösztönös megnyilatkozásaiban. Mindaddig, amíg valamely termelési mód fejlődésének felfelé haladó ágában van, még azok is ujjongva fogadják, akik az ennek megfelelő elosztási mód mellett a rövidebbet

húzzák. Például az angol munkások a nagyipar kialakulásakor. Sőt mindaddig, amíg ez a termelési mód a társadalmilag normális marad, az emberek általában meg vannak elégedve az elosztással, s ha történik is tiltakozás ellene, úgy magának az uralkodó osztálynak kebeléből (Saint-Simon, Fourier, Owen) és éppen a kizsákmányolt tömegeknél nem lel visszhangra. Csak amikor a kérdéses termelési mód maga mögött hagyta már lefelé haladó ágának jókora darabját, amikor már félig túlélte magát, amikor létének feltételei nagyrészt eltűntek és utóda már az ajtón kopogtat —, csak akkor tűnik fel igazságtalannak az egyre egyenlőtlenebbé váló elosztás, csak akkor fellebbeznek a túlélte tényektől az úgynevezett örök igazságokhoz. Az erkölcsre és a jogra való e hivatkozás tudományos szempontból egy ujjnyival sem visz bennünket előbbre. A gazdaságtudomány az erkölcsi felháborodást, bármily jogos is az, nem tekintheti bizonyítéknak, hanem csak tünetnek. Feladata, ellenkezőleg, az, hogy bebizonyítsa, hogy a kiütköző társadalmi visszasságok a fennálló termelési mód szükségszerű következményei, egyidejűleg azonban bekövetkező felbomlásának előjelei is, s hogy a felbomló gazdasági mozgásforma keretén belül feltárja a termelés és csere jövődő, ama visszasságokat megszüntető, új szervezetének elemeit. A harag, mely költővé tesz, teljesen helyénvaló e visszasságok ábrázolásában, vagy az e visszasságokat az uralkodó osztály szolgálatában tagadó vagy szépítgető összhangapostolok elleni támadásnál is: de hogy mily keveset *bizonyít* minden adott esetet illetőleg, már abból is kitűnik, hogy az egész eddigi történelem *minden* egyes korszakában elég anyagot talál az ember a haragvásra.

A politikai gazdaságtant, ama feltételek és formák tudományát, melyek között a különféle emberi társadalmak termeltek és cseréltek, és amelyek között a termékeket ennek megfelelően mindenkor elosztották — az ebben a tág értelemben vett politikai gazdaságtant azonban még meg kell teremteni. Amit nekünk a gazdaságtudomány mindmáig adott, az csaknem kizárólag a kapitalista termelési mód keletkezésére és fejlődésére korlátozódik: a feudális termelési és csereformák maradványainak bírálatával kezdődik, bebizonyítja a kapitalista formák általi felváltásuk szükségszerűségét, kifejti azután a kapitalista termelési mód és

a neki megfelelő csereformák törvényeit pozitív oldalukról, vagyis arról az oldalról tekintve, hogy mennyiben mozdítják elő a társadalom általános céljait, és végződik a kapitalista termelési mód szocialista kritikájával, azaz negatív oldalról tekintett törvényeinek kifejtésével, annak kimutatásával, hogy ez a termelési mód saját fejlődése következtében a felé a pont felé tör, ahol önmagát teszi lehetetlenné. E kritika kimutatja, hogy a kapitalista termelési és csereformák a termelésnek magának mindinkább elviselhetetlen béklyóivá lesznek, hogy az eme formák által szükségképpen meghatározott elosztási mód napról-napra fokozódóan elviselhetetlen osztályviszonyokat teremtet, megteremtette a számban egyre kevesebb, de mindegyre gazdagabb kapitalisták és az egyre számosabbá váló és nagyjában mindegyre rosszabb viszonyok közé kerülő nincstelen bérmunkások közti, napról-napra élesedő ellentétet. Végül kimutatja, hogy a kapitalista termelési módon belül létrehozott tömegméretű termelőerők, melyekkel az nem képes megbirkózni többé, csak tervszerű együttműködésre szervezett társadalom általi birtokbavételre várnak, hogy biztosítsák, mégpedig állandóan növekvő mértékben, a társadalom valamennyi tagja számára a megélhetésükhöz és képességeik szabad kifejlesztéséhez szükséges eszközöket.

Ahhoz, hogy a polgári gazdaságtan e bírálatát teljesen keresztülvigyék, nem volt elégséges a termelés, a csere és az elosztás kapitalista formájának ismerete. Az azt megelőző vagy a kevésbbé fejlett országokban mellette még fennálló formákat, legalább fővonásaikban, szintén meg kellett vizsgálni és össze kellett vele hasonlítani. Ilyen vizsgálatot és összehasonlítást mostanáig nagyjában és egészében egyedül Marx végzett, s csaknem kizárólag az ő kutatásainak köszönjük mindazt, ami a polgárit megelőző elméleti gazdaságtanról mostanáig megállapítottnak tekinthető.

A szűkebb értelemben vett politikai gazdaságtan, bár zseniális fejekben a XVII. század vége felé keletkezett, a fiziokraták és Adam Smith adta pozitív fogalmazásában lényegében a XVIII. század gyermeke és a vele egykorú nagy francia felvilágosítók vívmányai mellé sorakozik, ama kor minden előnyével és fogyatékoságával. Amit a felvilágosodás korának íróiról mondtunk, érvényes az akkori közgazdászokra is. Az új tudomány számukra

nem koruk viszonyainak és szükségleteinek, hanem az örök észnek kifejezése volt. A termelés és csere általuk felfedezett törvényei nem e tevékenységek történelmileg meghatározott formájának törvényei, hanem örökérvényű természeti törvények voltak, melyeket az ember természetéből vezettek le. Tüzetesebb megfigyelésnél azonban kiderült, hogy ez az ember az akkori, burzsoává való átmenetének folyamatában levő középpolgár volt, és természete abban állott, hogy az akkori, történelmileg megadott viszonyok között gyártott és kereskedett.

Miután „kritikus alapvetőnket”, Dühring urat és módszerét a filozófiából elegendőképpen megismertük, nehézség nélkül mondhatjuk majd előre azt is, hogy miképpen fogja értelmezni a politikai gazdaságtant. A filozófiában, ott, ahol nem egyszerűen badarságokat fecsegett össze (mint a természetfilozófiában), felfogásmódja a XVIII. század felfogásmódjának torzképe volt. Nem történelmi fejlődési törvényekről volt nála szó, hanem természeti törvényekről, örök igazságokról. Társadalmi viszonylatokat, aminek az erkölcs és jog, nem a mindenkor történelmileg megadott feltételek alapján, hanem a hírhedt két ember útján döntött el, akik közül az egyik elnyomja a másikat, vagy nem nyomja el, mely utóbbi eset azonban, sajnos, eddigelé még sohasem fordult elő. Aligha fogunk tehát csalódni, ha azt a következtetést vonjuk le, hogy Dühring úr a gazdaságtant is megfellebbezhetetlenül végleges igazságokra, örökérvényű természeti törvényekre, leg-sívárabban tartalmatlan tautológikus sarktételekre fogja visszavezetni, hogy emellett azonban a gazdaságtan egész pozitív tartalmát, amennyiben ismeri ezt, a hátsó kiskapun újra becsempészi majd, s hogy az elosztást, mint társadalmi jelenséget, nem termelésből és cseréből fogja kifejteni, hanem végleges elintézésre dicső két emberének utalja majd át. Mivel pedig mindezeket a műfogásokat már régóta ismerjük, annál rövidebbre foghatjuk a dolgot.

És csakugyan, Dühring úr már a 2. oldalon kijelenti nekünk, hogy gazdaságtana tekintetbe veszi a filozófiájában „megállapítottakat” és „néhány lényeges pontban magasabbrendű és egy magasabb vizsgálódási területen már véglegesen elintézett igazságokra támaszkodik”. — Mindenütt ugyanaz a tolakodó öndícséret. Mindenütt Dühring úrnak Dühring úr által megállapított és végérvé-

nyesen elintézett dolgok feletti diadalmaskodása. Valóban végérvényesen elintézett, azt már láttuk, de olymódon elintézett, ahogy a füstölgő gyertyát intézi el az ember.

Mindjárt ezután megkapjuk „minden gazdálkodás legáltalánosabb *természeti törvényeit*” — tehát csakugyan jól sejtettük. E természeti törvények azonban csak akkor teszik lehetővé a letűnt történelem helyes megértését, ha az ember azokat „abban a közelebbi meghatározottságban vizsgálja meg, amelyet eredményeik a politikai alárendeltségi és csoportosulási formák révén nyertek. Olyan intézmények, mint a rabszolgaság és bérabság, melyekhez ikertestvérként az erőszakos tulajdon társul, valódi politikai természetű társadalmi és gazdasági szervezeti formáknak tekintendők, és az eddigi világban azt a keretet alkotják, amelyen belül nyilvánulhattak csak meg a gazdasági természettörvények hatásai.”

Ez a mondat az a harsonaszó, mely wagneri vezérszólamként a hírheht két férfiú bevonulását jelenti be. De még ennél is több, ez a mondat az egész dűhringi könyv alaptémája. A jog tárgyalásánál Dűhring úr nem tudott nekünk többet nyújtani, mint a Rousseau-féle egyenlőségi elméletnek szocialista nyelvre való rossz fordítását, amelynél sokkal különbet hallhat az ember bármely párizsi munkáscsapszékben. Itt nem különb szocialista fordítását adja a közgazdászok afeletti panaszainak, hogy az állam, az erőszak beavatkozása, meghamisítja a gazdasági örökérvényű természeti törvényeket és azok hatásait. És ezzel megérdemelt módon teljesen egyedül áll a szocialisták között. Minden szocialista munkás, bármely nemzetiséghez tartozzék is, nagyon jól tudja, hogy az erőszak a kizsákmányolást csak védelmezi, de nem okozza; hogy kizsákmányolásának alapja a tőkének és bér munkának egymáshoz való viszonya, s hogy ez a viszony tisztán gazdasági és egyáltalán nem erőszakos úton jött létre.

A továbbiakban megtudjuk most azt, hogy minden gazdasági kérdésnél „két folyamatot lehet majd megkülönböztetni, a termelés és az elosztás folyamatát”. Azonkívül az ismert felületes I. B. Say még egy harmadikat, a fogyasztás, a konzumció folyamatát fűzte hozzá, de valami okosat éppoly kevésbé tudott mondani róla, akár az utóda. A csere, vagy a cirkuláció azonban, úgymond,

csak alosztálya a termelésnek, amelyhez minden odatartozik, aminek történnie kell ahhoz, hogy a termékek az utolsó és tulajdonképpen fogyasztóhoz jussanak. — Amikor Dühring úr a termelés és cirkuláció lényegileg különböző, bár egymást egyben kölcsönösen feltételező két folyamatát egy kalap alá veszi és teljesen fesztelenül azt állítja, hogy az összekeverés mellőzéséből csak „zűrzavar keletkezhetik”, ezzel csak azt bizonyítja, hogy azt az óriási fejlődést, amelyen az utolsó ötven év alatt éppen a cirkuláció átment, nem ismeri vagy nem érti meg, amint ezt a továbbiakban könyve is bizonyítja. Mindez azonban nem elég. Miután ily módon termelést és cserét egyszerűen mint termelést foglalt össze, az elosztást a termelés *mellé* állítja, mint második, teljesen külső folyamatot; amelynek az elsőhöz semmi köze nincs. De láttuk már, hogy az elosztás döntő vonásaiban mindenkor az adott társadalom termelési és csereviszonyainak és e társadalom történelmi előfeltételeinek szükségképpen való eredménye, mégpedig oly módon, hogy ha ezeket ismerjük, bizonyossággal következtethetünk az ebben a társadalomban uralkodó elosztási módra. Azt is látjuk azonban, hogy Dühring úrnak, ha erkölcsi, jogi s történelmi fel-fogásában „megállapított” alaptételeihez nem akar hűtlenné lenni, ezt az elemi gazdasági tényt meg kell tagadnia, és hogy ezt nevezetesen akkor kell tennie, amikor arról van szó, hogy két nélkülözhetetlen emberét becsempéssze a gazdaságtanba. És miután az elosztást a termeléssel és a cserével való minden összefüggésétől szerencsésen megfosztotta, ez a nagy esemény végbemehet.

Emlékezzünk azonban előbb arra, miként alakult a dolog az erkölcs és jog tárgyalásánál. Dühring úr itt eredetileg csak egy férfiúval kezdte. Azt mondotta: „Egy embernek, amennyiben egyetlennek, avagy, ami ugyanazt jelenti, a többi emberrel való minden összefüggésen kívülállónak gondoljuk el őt, nem lehetnek *kötelességei*. Számára nincsen *kellés*, hanem csak akarás van.” Mi más azonban ez a kötelességek nélküli, egyetlennek elgondolt ember, mint az áldatlan „Ádám, az ős-zsidó” a paradicsomkertben, ahol bűn nélkül való, mivelhogy nem is követhet el bűnt? — De erre a valóságfilozófiai Ádámra is bűnbeesés vár. Emellé az Ádám mellé hirtelen — nem ugyan a hullámos hajfűrtű Éva, de egy másik Ádám lép. És Ádámra azonnal kötelezettségek hárulnak

és legott meg is szegi őket. Ahelyett, hogy fivérét, mint vele egyenlő-jogút, keblére ölelné, uralma alá hajtja, leigazza őt — és ez első bűn, a leigázás eredendő bűne következményeit szenvedni az egész világtörténet mind a mai napig, amiért is Dühring úr szerint fabatkát sem ér.

Ha tehát, mellesleg megjegyezve, Dühring úr azt hitte, hogy a „tagadás tagadását” eléggé átadta a közmegvetésnek azzal, hogy a bűnbeesés és megváltás ósdi históriája másolatának nyilvánította, mit mondjunk most ugyane história általa szerzett legújabb kiadásáról? (Mert idővel a megváltást is, hogy egy sajtó-bérenc-kifejezést használjunk, „szemügyre fogjuk venni”). Mindenesetre azt, hogy mi a régi szemita törzsi mondát részesítjük előnyben, melynél a férfinak és a nőnek mégis érdemes volt kilépni az ártatlanság állapotából, s hogy Dühring úrnak marad az a senki által nem vitatott dicsőség, hogy bűnbeesését két férfúval szerkesztette össze.

Hallgassuk meg tehát most a bűnbeesésnek a gazdaságtan nyelvére való fordítását: „A termelés gondolata számára szükség esetén egy Robinson elképzelése, aki erőivel elszigetelten áll szemben a természettel és senkivel sem kell osztozkodnia, alkalmas gondolatséma lehet... Az elosztási gondolat leglényegesebb elemeinek szemléltetésére hasonlóképpen célszerű két személy gondolatsémája, akiknek gazdasági erői kombinálódnak, s akiknek részesedésüket illetőleg valamilyen formában nyilván meg kell egyezniök egymással. Többre, mint erre az egyszerű dualizmusra valóban nincs szükség ahhoz, hogy a legfontosabb elosztási viszonylatok egynéhányát teljes határozottsággal kifejtsük és e viszonylatok törvényeit embrionális formában logikai szükségszerűségükben tanulmányozzuk... Az egyenlőjogúság alapján álló együttműködés itt éppúgy elgondolható, mint az erőnek olyan egyesítése, mely az egyik rész teljes elnyomtatása által jön létre, akit azután a másik mint rabszolgát vagy pusztá eszközt gazdasági szolgálatra kényszerít és éppen csak eszközképpen tart el... Az egyenlőség állapota és az egyik oldalon a semmiség, a másik oldalon pedig a teljhatalom és egyedül aktív részesedés állapota között egész sor fokozat van, amelyek elfoglalásáról tarka sokféleségben gondoskodtak a világtörténelem jelenségei. A lényeges előfeltétel itt a

történelem különböző *jogi és jogtalansági* intézményeinek egyetemes áttekintése" ... és befejezésül az egész elosztás „gazdasági elosztási joggá” változik.

Most végre Dühring úrnak megint szilárd talaj van a lába alatt. Két férfiújával kart karba öltve porondra szólíthatja századát. De e hármas csillagzat mögött még egy meg nem nevezett valaki áll.

„A túlmunkát nem a tőke találta fel. Mindenütt, ahol a társadalom egyrésze a termelési eszközök monopóliumával rendelkezik, a munkásnak — akár szabad ember, akár nem — az önmaga fenntartásához szükséges munkaidőt többletmunkaidővel kell megtoldania, hogy a termelési eszközök tulajdonosai számára létfenntartási cikket termeljen; mindegy, hogy a tulajdonos athéni kaloszagathos,* etruszk theokrata, civis romanus (római polgár), normann báró, amerikai rabszolgatartó, oláh bojár, modern földesúr vagy tőkés.” (Marx. „A tőke”. I. köt., 2. kiad. 227. old.)*

Miután Dühring úr ily módon megtudta, hogy mi a kizsákmányolásnak az összes eddigi termelési formákban — amennyiben azok osztályellentétekben mozognak — közös alapformája, már csak két emberét kellett alkalmaznia reá és a valósággazdaságtan gyökeres alapja készen volt. Egy pillanatig sem tétovázott e „rendszeralkotó gondolat” megvalósításával. Ellenszolgáltatás nélküli, a munkás önfenntartására szükséges munkaidőn felüli munka, ez a lényeg. Az az Ádám tehát, akit itt Robinsonnak hívnak, második Ádámját, Pénteket rogyásig dolgoztatja. De miért dolgozik Péntek többlet, mint amennyire a maga fenntartásához szüksége van? Marx erre a kérdésre is részről-részre megfelel. Ez azonban e két férfiú számára nagyon is hosszadalmas. A dolgot röviden intézik el: Robinson „elnyomja” Pénteket, „rabszolgaként vagy eszközként gazdasági szolgálatra kényszeríti” és „csak eszközként” tartja is őt el. Ezzel a legújabb „teremtő fordulattal”, mint légyecsapóval, Dühring úr két legyet üt agyon egycsapásra. Először is, megtakarítja magának azt a fáradságot, hogy meg-

* — arisztokrata — Szerk.

** Marx A tőke. I. köt. (8. fej. 2. pont). Id. kiadás, 251. old. — Szerk.

magyarázza az eddigi különböző elosztási formákat, különbségeiket és okaikat: egészen egyszerűen egytől-egyig fabatkát sem érnek, az elnyomáson, az erőszakon alapulnak. Erről lesz még utóbb egy és más mondanivalónk. És másodszor, ezzel az elosztás egész elméletét gazdasági területről az erkölcs és jog területére helyezi át, vagyis a szilárd anyagi tények területéről többé-kevésbé ingadozó vélemények és érzelmek területére. Nem kell tehát többé vizsgálódnia vagy bizonyítania, csak vígan deklamálnia, és előállhat azzal a követeléssel, hogy a munka termékeinek elosztása ne tényleges okai szerint igazodjék, hanem aszerint, amit ő, Dühring úr erkölcsösnek és jogosnak vél. Amit azonban Dühring úr jogosnak vél, az semmiképpen sem megváltoztathatatlan valami, vagyis messze van attól, hogy valódi igazság legyen. Mert hiszen a valódi igazságok, maga Dühring úr szerint, „egyáltalán nem változók”. 1868-ban azt állította Dühring úr („Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift etc.”)*, hogy „minden magasabb civilizáció tendenciája hogy a tulajdont egyre élesebben juttassa kifejezésre, és ebben, nem pedig a jogok és uralmi szférák zűrzavarában rejlik a modern fejlődés lényege és jövője”. Továbbá sehogysem tudja átlátni, hogy „a bér munkának másfajtajú kereseti móddá való átváltoztatása mikép lesz valaha is összeegyeztethető az emberi természet törvényeivel és a társadalmi szervezet természetszerűen szükséges tagozódásával”. Tehát 1868-ban: magántulajdon és bér munka természetszerűleg szükséges és ennél fogva jogosult; 1876-ban: mindkettő az erőszak és a „rablás” folyamánya, tehát jogtalan. Sehogy se tudhatjuk, mit vélhet majd egy ilyen szédítő sebességgel tovaszárguló génusz néhány év múlva erkölcsösnek és jogosnak, és ezért mindenesetre okosabban tesszük, ha a javak elosztásának vizsgálatánál a tényleges, objektív gazdasági törvényekhez és nem Dühring úrnak jogról és jogtalanságról való pillanatnyi, változékonny, szubjektív elgondolásához tartjuk magunkat.

Ha a munkatermékek mai elosztási módjának — a nyomor és bőség, éhínség és dúskálódás velejáró rikító ellentéteivel egye-

* „Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium” — „A Porosz Államminisztériumhoz intézett társadalmi emlékiratom sorsa” — Szerk.

temben — közeledő forradalmi átalakítására nem volna külön bízósítékunk, mint az a tudat, hogy ez az elosztási mód igazságtalan, s hogy a jognak egyszer mégiscsak diadalmaskodnia kell, akkor bezzeg gyengén állnánk és soká várhatnánk. Már a középkori misztikusoknak, akik a közeledő ezeréves birodalomról álmodoztak, megvolt az a tudatuk, hogy az osztályellentétek igazságtalanok. Az újabkori történelem küszöbén, 350 esztendővel ezelőtt, Thomas Münzer hangosan kiáltja ezt világgá. Az angol, a francia polgári forradalomban ugyanez a kiáltás hangzik fel és — elenyészik. S ha most az osztályellentétek és osztálykülönbségek megszüntetését követelő ugyanez a kiáltás, mely 1830-ig hidegen hagyta a dolgozó és szenvedő osztályokat, ha ez a kiáltás most milliószoros visszhangra talál, ha egyik országot a másik után ragadja magával, mégpedig ugyanabban a sorrendben és ugyanoly erővel, ahogy az egyes országokban a nagyipar fejlődik, ha egyetlen emberöltő alatt olyan hatalomra tett szert, amely dacolhat minden ellene egyesült hatalommal és biztosra veheti a közeljövőben elkövetkezendő győzelmét — honnan van ez? Onnan, hogy a modern nagyipar egyrészt proletariátust, olyan osztályt hívott létre, amely a történelemben első ízben állíthatja fel nem az egyik vagy másik különös osztályszervezet, avagy az egyik és másik különös osztályelőjog, hanem általában az osztályok megszüntetésének követelését, s ez az osztály olyan helyzetben van, hogy e követelésének érvényt kell szereznie, ha nem akar a kínai kuli állapotába süllyedni. Onnan, hogy ugyanez a nagyipar másfelől a burzsoáziában olyan osztályt teremtett meg, melynek birtokában van ugyan minden termelő és létfenntartási eszköz monopóliuma, de minden szédelgési periódusban és minden rákövetkező összeomlásban bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy nem képes már a hatalmán túlnőtt termelőerőkön tovább uralkodni; olyan osztályt, amelynek vezetése alatt a társadalom az összeomlás felé rohan, mint a mozdony, melynek beszorult biztosító szelepét kinyitni a gépész gyenge. Más szavakkal: onnan jön ez, hogy mind a modern kapitalista termelési mód által létrehívott termelőerők, mind a javak elosztásának általa megteremtett rendszere kiáltó ellentmondásba kerültek magával e termelési móddal, mégpedig olyan fokban, hogy a termelési és elosztási mód olyan átalakulásának

kell bekövetkeznie, amely megszüntet minden osztálykülönbséget, mert különben az egész modern társadalom elpusztul. Ezen a kézzelfogható, anyagi tényen, amely többé vagy kevésbé világos alakban ellenállhatatlan szükségességgel hatol be a kizsákmányolt proletárok agyvelejébe — ezen, nem pedig egyik-másik szobatudós jogról és jogtalanságról való elgondolásain alapul a modern szocializmusnak a győzelembe vetett biztos hite.

II. ERŐSZAK-ELMÉLET

„Az általános politikának a gazdasági jogformákhoz való viszonya rendszeremben oly döntő módon, egyúttal *oly sajátosan* van meghatározva, hogy nem lesz felesleges a tanulmány megkönnyítését célzó külön útbaigazítás. A *politikai* viszonylatok alakulása a *történelmileg alapvető*, a *gazdasági* függőségek pedig csak *következmény* vagy különös eset, s ezért mindig *másodrendű tények*. Egynémely újabb szocialista rendszer teljesen fordított viszony szembeötlő látszatát teszi vezető elvvé, amennyiben a gazdasági állapotokból mintegy kinöveszti a politikai alárendeltségek formáit. E másodrendű okozatok mint ilyenek, megvannak ugyan és a jelenben leginkább érezhetők; de az *eredendőt a közvetlen politikai erőszakban*, nem pedig előbb egy közvetve ható gazdasági hatalomban kell keresnünk.” Ugyanígy egy másik helyen, ahol Dühring úr „abból a tételtől indul ki, hogy a gazdasági helyzet döntő jelentőségű oka a politikai állapotok, s hogy a megfordított viszony csak másodrendű visszahatás . . . mindaddig, amíg valaki a politikai csoportosulást nem önmagáért teszi kiinduló ponttá, hanem kizárólag *abrakolási célokat szolgáló eszközként* kezeli, ha mégoly radikális szocialistának és forradalmárnak látszana is, mégis jókora adag eldugott reakciót rejteget magában”.

Ez Dühring úr elmélete. Itt és sok más helyen egyszerűen ki mondja, úgyszólván dekretálja. A bizonyításnak, vagy a szembenálló nézet megcáfolásának még a legcsekélyebb kísérletéről sincs szó sehol a három vastag kötetben. És ha a bizonyítékok oly olcsók lennének is, mint a szeder, Dühring úr akkor sem adna nekünk bizonyítékokat. Hiszen a dolog be van bizonyítva már a híres bűnbeeséssel, amikor Robinson szolgaságba vetette Pénteket. Ez erő-

szakos cselekedet, tehát politikai tett volt. És mivelhogy ez a szolgásvetetés az egész eddigi történelem kiindulópontja és alapténye és azt a jogtalanság eredendő bűnével oltja be, bár úgy, hogy ez a későbbi időszakokban csak enyhült és „az inkább közvetett gazdasági függőségi formákká változott”; továbbá, mivel az egész mindmáig érvényben maradt „erőszakos tulajdon” hasonlóképpen ezen az ősi szolgásvetetésen alapul, világos, hogy minden gazdasági jelenség politikai okokból, nevezetesen az erőszakból magyarázható meg. Akinek pedig ez nem elég, az burkolt reakciós.

Jegyezzük meg először is, hogy az embernek nem kevésbé kell önmagába szerelmesnek lennie, mint Dühring úr, hogy ezt a nézetet olyan „sajátosnak” tartsa, mint amennyire nem az. Az a felfogás, hogy a magas politikai színpad eseményei a történelem döntő tényezői, oly régi, mint maga a történetírás, és ez a főoka annak, hogy a népeknek e zajos föllépések háttérében csendben lefolyó és ténylegesen előbbrehajtó fejlődéséről oly kevés maradt fenn számunkra. Ez a felfogás uralkodott az egész mult történetíráson és csak a restaurációkorabeli francia polgári történetírás mérte rá az első csapást. „Sajátos” ebben csupán az, hogy Dühring úr minderről ismét semmit sem tud.

Tegyük fel továbbá egy pillanatra, hogy Dühring úrnak igaza van abban, hogy az egész eddigi történelem az embernek ember által való leigázására vezethető vissza, ezzel még korántsem hatoltunk a dolog lényegébe. Legelőször is felvetődik ez a kérdés: mikép jutott Robinson arra a gondolatra, hogy Pénteket szolgáságba vesse? Pusztán élvezetből tette? Korántsem. Ellenkezőleg, látjuk, hogy Robinson Pénteket „mint rabszolgát, vagy pusztá eszközt gazdasági szolgálatra kényszeríti és éppen csak mint eszközt fogja is eltartani”. Robinson csak azért vetette szolgáságba Pénteket, hogy Péntek Robinson javára dolgozzék. De mikép tud Robinson Péntek munkájából hasznot húzni a maga javára? Csakis azáltal, hogy Péntek a maga munkájával több létfenntartási eszközt termel, mint amennyit Robinson Pénteknek adni kénytelen ahhoz, hogy ez munkaképes maradjon. Robinson tehát Dühring úr nyomatékosan kifejezett előírása ellenére, a Péntek szolgáságba vetésével létrehozott „politikai csoportosulást nem önmagáért tette kiindulóponttá, hanem kizárólag *abrakolási célokat szolgáló eszközként*

kezelte", s most maga törje rajta a fejét, hogyan intézi el ezt az ügyet urával és mesterével, Dühring úrral.

Az a gyerekes példa tehát, melyet Dühring úr egyenesen arra a célra eszelt ki, hogy az erőszakot a „történelmileg alapvetőnek” mutassa ki, azt bizonyítja, hogy az erőszak csak az eszköz, a gazdasági előny ellenben a cél. Amennyivel „alapvetőbb” a cél, mint az elérésére alkalmazott eszköz, ugyanannyival alapvetőbb a történelemben a viszonylat gazdasági oldala a politikai oldallal szemben. A példa tehát éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit bizonyítani kellene. És ahogy Robinson és Péntek esetében, úgy áll a dolog az uralom és szolgaság minden eddigi esetében. A leigázás mindenkor, hogy Dühring úr elegáns kifejezését használjuk, „abrakolási célokra szolgáló eszköz” volt (az abrakolási célokat a legtágabb értelemben véve), de sehol és sohasem volt „önmagáért” bevezetett politikai csoportosulás. Dühring úrnak kell lenni az embernek ahhoz, hogy elhitesse magával azt, hogy az adók csak „másodrendű következmények” az államban, vagy hogy az uralkodó burzsoázia és az elnyomott proletariátus mai politikai csoportosulása „önmagáért” létezik, és nem az uralkodó burzsoázia „abrakolási céljaiért”, vagyis a profitszinálásért és a tőkefelhalmozásért.

De térjünk újból vissza a mi két férfiúnkhoz. Robinson „karddal a kezében” rabszolgájává teszi Pénteket. Ahhoz azonban, hogy ezt véghezvigye, Robinsonnak még valami másra is szüksége van, nemcsak a kardjára. Nem mindenkinek van hasznára egy rabszolga. Ahhoz, hogy a rabszolgának hasznát vehesse valaki, két dologgal kell rendelkeznie: először, a rabszolga munkájához szükséges szerszámokkal és tárgyakkal, és másodszor, szűkös eltartására szükséges létfenntartási eszközökkel. Mielőtt tehát a rabszolgaság lehetővé válik, a termelésben el kellett már érni egy bizonyos fokot és az elosztásban az egyenlőtlenség bizonyos fokának kellett már bekövetkeznie. Ahhoz pedig, hogy a rabszolgaság egy egész társadalom uralkodó termelési módjává váljék, a termelés, a kereskedelem és a vagyonfelhalmozás még sokkal nagyobb emelkedése szükséges. A föld köztulajdonával járó ősi, természetes közösségben rabszolgaság vagy egyáltalán nem fordul elő, vagy csak igen alárendelt szerepet játszik. Így volt ez Rómában, az ősi

parasztvárosban is. Amikor ellenben Róma „világváros” lett, és az itáliai földbirtok egyre inkább roppant gazdag tulajdonosok kisszámú osztályának kezére került, a parasztnépességet a rabszolga-népesség szorította ki. Ha a perzsa háborúk idején Korinthusban 460.000-re, Aiginában 470.000-re emelkedett a rabszolgák száma és a szabad népességre fejenként 10 rabszolga jutott, akkor ehhez valamivel több is kellett még, mint „erőszak”, tudniillik egy magas-fejlettségű mű- és kézművesipar és kiterjedt kereskedelem. A rabszolgaság az Amerikai Egyesült Államokban sokkal kevésbé nyugodott az erőszakon, mint az angol gyapotiparban. Azokon a vidékeken, ahol nem termett gyapot, vagy amelyek nem foglalkoztak, a határmenti államokhoz hasonlóan, rabszolgatenyésztéssel a gyapottermelő államok számára, a rabszolgaság erőszak alkalmazása nélkül, önmagától szűnt meg, egyszerűen azért, mert nem fizetődött ki.

Amikor tehát Dühring úr a mai tulajdont erőszakos tulajdonnak nevezi és úgy határozza meg, hogy ez „olyan uralmi forma, amelynek nemcsak az embertársnak a létfenntartásához szükséges természeti eszközök használatából való kizárása, hanem, ami még sokkal többet jelent, az embernek szolgai munkára való leigázása *szolgál alapul*” — akkor fejetetejére állítja az egész viszonyt. Az embernek szolgai munkára való leigázása, minden formájában, eleve feltételezi a leigázónak a munkaeszközökkel való rendelkezését, amelyek nélkül nem használhatja fel a leigázottat, és a rabszolgaságnál ezenkívül még az élelmiszerekkel való rendelkezését is, amelyek nélkül nem tarthatja életben a rabszolgát. Minden esetben tehát már bizonyos, az átlagot meghaladó vagyon birtoklását tételezi fel. Mikép jött ez létre? Mindenesetre világos, hogy bár rabolhatták is, vagyis *erőszakon* is alapulhat, de ez korántsem szükséges. Szerezhették munkával, lophatták, szerezhették kereskedéssel, csalással. Sőt munkával kellett, hogy létrehozzák, mielőtt egyáltalán elrabolhatták.

A magántulajdon általában a történelemben korántsem a rablás és erőszak eredményeképp jelenik meg. Ellenkezőleg. Fennáll már, bár csupán bizonyos tárgyakra korlátozottan, minden kultúrnép ősrégi, természetes közösségében. Már e közösség keretén belül, először az idegenekkel folytatott cserében, az áru formájává

fejlődik. Mennél inkább öltenek a közösség termékei áruformát, azaz mennél kevesebbet termelnek belőlük a termelő saját használatára és mennél többet a csere céljaira, mennél nagyobb mértékben szorítja ki a csere a közösségen belül is az ősi kezdetleges munkamegosztást, annál egyenlőtlenebb lesz az egyes közösségi tagok vagyoni állapota, annál erősebben lazul meg a földbirtoklás régi közössége, annál gyorsabban halad a közösség afelé, hogy a parcellás parasztok falujává felbomoljon. A keleti despotizmus és a hódító nomád népek váltakozó uralma évezredekken át sem árthatnak semmit ez ősi közösségeknek: viszont a nagyipar termékeinek konkurrenciája lassanként szétrombolja ősi háziiparukat s ez mindinkább előidézi felbomlásukat. Erőszakról itt éppoly kevésbé van szó, mint a „Gehöferschaft”-ok közös szántóföldbirtokának a Mosel mellett és Hochwaldban még most is folyó felosztásánál: a parasztok egyszerűen a maguk érdekében állónak tartják, hogy a szántóföld magántulajdona lépjen a közös tulajdon helyébe. Még egy ősi arisztokráciának kialakulása is, ahogy ez a keltáknál, germánoknál és az indiai Pendzsábban a közös földtulajdon alapján végbement, kezdetben szintén korántsem alapul erőszakon, hanem önkéntességen és szokásmódon. Ahol a magántulajdon kialakul, ez mindenütt a megváltozott termelési és csereviszonyok következtében, a termelés fokozásának és a forgalom fejlesztésének érdekében — tehát gazdasági okokból történik. Az erőszaknak ebben semmiféle szerepe sincs. Hiszen világos, hogy a magántulajdon intézményének már fenn kell állania, mielőtt a rabló idegen javakat *eltulajdoníthat*; hogy tehát az erőszak megváltoztathatja ugyan a birtokállományt, de nem hozhatja létre a magántulajdont, mint ilyent.

De arra sem tudjuk felhasználni sem az erőszakot, sem az erőszakos tulajdont, hogy megmagyarázzuk „az embernek szolgai munkára való leigázását” e leigázás legmodernebb alakjában, a bér munkában. Említettük már, milyen szerepet játszik a munkatermékeknek árukká való átalakulása, a nem a saját szükséglet kielégítésére, hanem a csere számára való előállításuk, az ősi közösségek felbomlásában, vagyis abban, hogy a magántulajdon közvetlenül vagy közvetve általánossá vált. Marx azonban napnál világosabban bizonyította be a „Tőké”-ben — és Dühring úr

óvakodik attól, hogy egyetlen szóval is megemlékezzék erről —, hogy a fejlődés bizonyos fokán az árutermelés kapitalista termeléssé változik, s hogy ezen a fokon „a kisajátításnak árutermelésen és áruforgalmon nyugvó törvénye, vagyis a magántulajdon törvénye, saját benső elkerülhetetlen dialektikája által önmaga ellentétébe csap át. Az egyenértékek kicserélése, amelynek az eredeti művelet mutatkozott, úgy fordult, hogy csak látszólag cserélnek, először mert maga a munkaerő ellenében kicserélt tőkerész csak az egyenérték nélkül kisajátított idegen munkatermék része és másodszor, mert ezt a tőkerészt termelőjének, a munkásnak nemcsak pótolnia kell, hanem új többlettel kell pótolnia . . . Eredetileg úgy látszott, hogy a tulajdon saját munkán alapul . . . A tulajdon most (a marxi fejtegetés végén) a tőkés oldalán úgy mutatkozik meg, mint jog arra, hogy idegen, meg nem fizetett munkát tulajdonába vegyen, a munkás oldalán pedig mint lehetetlensége annak, hogy saját termékét tulajdonába vegye. A tulajdon és a munka szétválása olyan törvény szükségszerű következményévé lesz, amely látszólag azonosságukból indult ki.”* Más szavakkal: még abban az esetben is, ha kizárjuk minden rablás, minden erőszakítétel és minden csalás lehetőségét, ha feltesszük, hogy minden magántulajdon eredetileg a tulajdonos saját munkáján alapszik és hogy az egész további folyamatban csak egyenlő értékeket cserélnek egyenlő értékekért, a termelés és a csere továbbfejlődésénél mégis szükség-szerűen a jelenlegi kapitalista termelési módhoz, a termelés és a létfenntartás eszközeinek az egyik, kisszámú osztály kezében való monopolizálásához, a másik, az óriási többséget alkotó osztálynak nincstelen proletárokká való lesüllyesztéséhez, a spekulációs termelés és kereskedelmi válság periodikus váltakozásához és a termelés egész mai anarchiájához jutunk el. Az egész folyamat tisztán gazdasági okokból nyer magyarázatot, anélkül, hogy a rablásra, az erőszakra, az államra, vagy bármiféle politikai beavatkozásra akárcsak egyetlenegyszer is szükség lett volna. Az „erőszakos tulajdon” itt is pusztán hetvenkedő frázisnak bizonyul, amelynek a dolgok tényleges lefolyása megértésének hiányát kell lepleznie.

Ez a folyamat, történelmileg kifejezve, a burzsoázia fejlődés-

* Marx A tőke. I. köt. 22. fejelet 1. pont. Id. kiadás 629—630. old.
— Szerk.

története. Ha a „politikai állapotok a gazdasági helyzetnek döntő okai”, akkor a modern burzsoáziának nem a feudalizmussal folytatott harcban kellett volna kifejlődnie, hanem a feudalizmus önként világraszült kedvenc gyermekének kellene lennie. Mindenki tudja, hogy az ellenkezője történt. A polgárság, mely eredetileg az uralkodó feudális nemességnek adófizetésre kötelezett, mindenfajtajú robotosokból és jobbágyokból rekrutálódott, elnyomott rend volt, a nemességgel folytatott állandó harcban az egyik hatalmi pozíciót a másik után hódította meg és végül a legfejlettebb országokban, a nemesség helyére lépve, magához ragadta az uralmat ; Franciaországban úgy, hogy egyenest megdöntötte a nemességet, Angliában úgy, hogy mindjobban elpolgáriasította és saját díszítő oromzataként bekebelezte. És mikép érte ezt el? Egyesegyedül a „gazdasági helyzet” megváltozásával, melyet, előbb vagy utóbb, önként vagy harc árán, a politikai állapotok változása követett. A burzsoáziának a feudális nemesség elleni harca a város harca a falu ellen, az ipar harca a földbirtok ellen, a pénzgazdálkodás harca a természetes gazdálkodás ellen, s ebben a harcban a polgárok döntő fegyverei az előbb kézműves, később manufaktúrává fejlődött ipar révén és a kereskedelem kiszélesülése révén állandóan növekvő gazdasági hatalmi eszközeik voltak. E harc egész folyamán a politikai hatalom a nemesség oldalán állott — egyetlen periódus kivételével, amikor a királyi hatalom a polgárságot a nemesség ellen használta ki, hogy ily módon egyik rendet a másik segítségével tartsa sakkban ; de attól a pillanattól fogva, amikor a politikailag még mindig tehetetlen polgárság, növekvő gazdasági hatalma következtében, veszélyessé kezdett válni, a királyság újra a nemességgel szövetekezett és ezzel először Angliában, majd Franciaországban felidézte a polgárság forradalmát. A „politikai állapotok” Franciaországban változatlanok maradtak, míg a „gazdasági helyzet” kinőtt belőlük. A politikai állapot szerint a nemesség volt minden, a polgár semmi ; a társadalmi helyzet szerint a burzsoázia lett most a legfontosabb osztály az államban, míg a nemesség elvesztette minden társadalmi funkcióját és járadékai formájában már csak bezsebelte ez eltűnt funkciók után járó fizetést. Ez azonban még nem minden : a polgárság megmaradt egész termelésében a középkor feudális politikai

formái közé szorítva, melyekből ez a termelés — nemcsak a manufaktúra, de maga a kézművesipar is — régen kinőtt már : mindazon ezerféle céhkiváltságok, s helyi és tartományi vámkorlátok közé, amelyek pusztá zaklatássá s a termelés béklyóivá váltak. A polgárság forradalma végetvetett ennek. De nem olyan módon, hogy Dühring úr alaptételének értelmében a gazdasági helyzetet idomította volna a politikai állapotokhoz — éppen ez az, amit a nemesség és a királyság évek során át hasztalan igyekezett elérni —, hanem megfordítva : félredobta a régi, korhadtt politikai lomot és oly politikai állapotokat teremtett meg, amelyek között az új „gazdasági helyzet” fennmaradhatott és fejlődhetett. És ebben a neki megfelelő politikai és jogi légkörben fényesen fejlődött, olyan fényesen, hogy a burzsoázia nem áll már többé messze attól a helyzettől, amelyet 1789-ben a nemesség foglalt el : egyre inkább válik nemcsak társadalmilag fölöslegessé, hanem társadalmi akadállyá, egyre inkább kiválik a termelő tevékenységből és lesz mindinkább, mint annak idején a nemesség, egy pusztán jövedelmet bezsebelő osztály. És saját helyzetének ezt az átalakítását és egy új osztálynak, a proletariátusnak, megteremtését minden erőszakhókusz-pókusz nélkül, tisztán gazdasági úton hajtotta végre. Sőt mi több. A burzsoázia egyáltalán nem akarta saját tevékenységének ezt az eredményét — ellenkezőleg, ez az eredmény a burzsoázia akarata és szándéka ellenére ellenállhatatlan erővel jutott érvényre ; saját termelőerői kinőttek vezetése alól, és mintegy természeti szükségességgel hajtják az egész polgári társadalmat a megsemmisülés vagy a forradalmi átalakulás felé. És amikor a burzsoák most az erőszakhoz folyamodnak, hogy a roskadozó „gazdasági helyzetet” az összeomlástól megvédjék, ezzel csupán azt bizonyítják, hogy ugyanabban a csalódásban leledzenek, mint Dühring úr, aki szerint „a politikai állapotok” képezik a „gazdasági helyzet döntő okát”, hogy azt képzelik, akárcsak Dühring úr, hogy az „eredendővel”, „a közvetlen politikai erőszakkal” mássá csinálhatják ama „másodrendű tényeket” : a gazdasági helyzetet és ennek meggátolhatatlan fejlődését, vagyis hogy a gőzgép és az általa mozgásban tartott modern gépek, a világkereskedelem és a mai bank- és hitelfejlettség gazdasági következményeit Krupp-ágyúkkal és Mauser-fegyverekkel újból kilőhetik a világból.

III. ERŐSZAK-ELMÉLET

(Folytatás)

Nézzük meg azonban Dühring úr e mindenható „erőszak”-át valamivel közelebbről. Robinson „karddal a kezében” veti rabszolgaságba Pénteket. Hol szerezte ezt a kardot? Még a Robinson-történetek képzeletszülte szigetein sem teremnek mostanáig kardok a fákon, és Dühring úr e kérdésünkre adós marad minden felelettel. Ahogy Robinson kardot tudott szerezni magának, ugyanúgy feltehetjük, hogy egy szép napon Péntek töltött revolverrel a kezében jelenik meg, s akkor az egész „erőszak”-viszony megfordul: Péntek parancsol és Robinson dolgozik inaszakadtáig. Bocsnatot kérünk az olvasótól, hogy ily következetesen visszatérünk Robinsonnak és Pénteknek tulajdonképpen a gyermekszobába és nem a tudományba tartozó históriájára, de nem tehetünk róla. Kénytelenek vagyunk Dühring úr sarktétel-módszerét lelkiismeretesen alkalmazni, s nem a mi hibánk, ha ennek során állandóan a tiszta gyerekeség területén mozgunk. A revolver tehát legyőzi a kardot és ebből még a leggyerekesebb sarktétel-tudós is megértheti, hogy az erőszak nem pusztá akarati aktus, hanem tette váltásához igen reális előfeltételeket követel meg, nevezetesen *szerszámokat*, melyek tökéletesebbje a tökéletlenebbet legyőzi, hogy továbbá ezeket a szerszámokat elő kell állítani, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a tökéletesebb erőszak-eszközök — közönséges néven fegyverek — termelője legyőzi a tökéletlenebbek termelőjét, s hogy egyszóval, az erőszak győzelme fegyverek termelésén, ez viszont általában a termelésen, vagyis a „gazdasági hatalmon”, a „gazdasági helyzeten”, az erőszak rendelkezésére álló *anyagi* eszközökön alapszik.

Az erőszak, ez manapság a hadsereg és a hadiflotta, s ahogy a magunk kárán tudjuk, mindkettő „istentelenül sok pénzbe” kerül. Az erőszak azonban nem tud pénzt csinálni, legfeljebb el tudja venni, amit már megcsináltak, és ez sem sokat használ, ahogy azt ugyancsak a magunk kárán a francia milliárdokkal tapasztaltuk. A pénzt tehát végülis a gazdasági termelés segítségével kell megszerezni; az erőszakot tehát megint a gazdasági helyzet határozza meg, amely megadja neki az eszközei felszerelésére és fenntartására szolgáló pénzeszközöket. De ez még nem minden. Semmi sem függ

annyira a gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és a hadiflotta. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és stratégia mindenekelőtt a termelés mindenkori fokától és a közlekedési utaktól függ. Nem zseniális hadvezérek „eszének szabad alkotásai” hatottak itt átalakítóan, hanem jobb fegyverek feltalálása és a katonai emberanyag megváltozása: a zseniális hadvezér befolyása legjobb esetben arra korlátozódik, hogy a harcmódot hozzáalkalmazza az új fegyverekhez és harcosokhoz.

A XIV. század elején a lőpor az araboktól eljutott a nyugat-európaiakhoz, és ahogy ezt minden iskolásgyerek tudja, teljesen átalakította az egész hadviselést. A lőpor és a tűzfegyverek bevezetése azonban éppenséggel nem erőszakos cselekedet volt, hanem ipari, vagyis gazdasági haladás. Az ipar ipar marad, akár tárgyak előállítására, akár elpusztításukra irányul. És a tűzfegyverek bevezetése nemcsak magára a hadvezetésre hatott átalakítóan, hanem a politikai uralmi és szolgasági viszonyokra is. Lőpor és tűzfegyverek előállításához ipar és pénz kell, és mindkettő a városi polgárok birtokában volt. A tűzfegyverek ennek következtében kezdettől fogva a városoknak és a városokra támaszkodó, emelkedőben levő monarchiának fegyverei voltak a feudális nemesség ellen. A nemesi várak eddigelé megközelíthetetlen kőfalai leomlottak a polgárok ágyúi előtt, a polgári kézipuskák golyói átütötték a lovagi vértetket. A nemesség vértis lovasságával együtt a nemesség uralma is összeomlott: a polgárság fejlődésével gyalogság és tűzéség lettek mindinkább a döntő fegyvernemek. Az ágyú kényszerítő hatása alatt a hadi mesterségnek új, tisztára ipari alosztályt kellett magának teremtenie: a műszakit.

A tűzfegyverek tökéletesbítése igen lassan haladt előre. Az ágyú nehézkes maradt, a puskák, sok részlettalálomány ellenére is, durvák voltak. Több, mint 300 évig tartott, míg olyan fegyver jött létre, amely alkalmas volt az egész gyalogság felfegyverzésére. A bajonettel ellátott kováspuska csak a XVIII. század elején szorította ki végleg a dzsidát a gyalogság fegyverzetéből. Az akkori gyalogság keményen gyakorlatozó, de teljesen megbízhatatlan, csak bottal kordában tartható, a társadalom legzüllöttebb elemeiből — gyakran erőszakkal besorozott ellenséges hadifoglyokból kikerülő, a fejedelmek számára toborzott katonákból állott, és az

egyetlen harcászati alakulat, melyben ezek a katonák az új fegyvert alkalmazni tudták, a vonal-taktika volt, amely II. Frigyes alatt érte el legmagasabb fokát. A sereg egész gyalogságát háromsoros, igen hosszú üres négyszögben állították fel, amely hadirendben csak egészében mozgott, legfeljebb a két szárny egyikének engedték meg, hogy valamennyire előbbrenyomuljon vagy visszamaradjon. Ez a nehézkes tömeg csak teljesen sík terepen volt rendben mozgatható, és itt is lassú tempóban (75 lépésben percenként). A hadirendet csata közben megváltoztatni lehetetlen volt, s mihelyt a gyalogság egyszer tűzben volt, győzelem vagy vereség rövid idő alatt *egy* csapásra dőlt el.

Ezekkel a nehézkes vonalakkal az amerikai függetlenségi háborúban felkelő csapatok szállottak szembe, amelyek nem tudtak ugyan gyakorlatozni, de annál jobban tudtak vontcsövű puskáikból lőni, akik saját ügyükért harcoltak, tehát nem is dezertáltak, mint a toborzott csapatok, és nem tették meg az angoloknak azt a szívességet, hogy ugyancsak vonalban és szabad síkon szálljanak velük szembe, hanem szétszórt, mozgékony lövészrajokban erdők fedezete alatt támadtak. A vonal itt tehetetlennek bizonyult és vereséget szenvedett a láthatatlan és elérhetetlen ellenséggel szemben. Újból feltalálták a lövészcsatározást — egy új harcmódot, mely a megváltozott katonai emberanyag következménye volt.

Amit az amerikai forradalom megkezdett, azt, katonai téren is, betetőzte a francia forradalom. A koalíció begyakorlott toborzott hadseregeivel hasonlóképpen csak rosszul kiképzett, de nagyszámú tömegeket állíthatott szembe, az egész nemzet felkelését. Ezekkel a tömegekkel azonban Párizst kellett megvédeni, tehát egy meghatározott területet kellett fedezni, és ez nem történhetett meg nyílt tömegcsatában kivívott győzelem nélkül. A pusztá csatárharc nem volt elég, a tömegek felhasználására is formát kellett találni, és ezt az *oszlopban* találták meg. Az oszlopban való felállítás kevésbé begyakorolt csapatoknak is lehetővé tette, hogy meglehetősen rendben, sőt nagyobb menetgyorsasággal (percenként 100 és még több lépéssel) mozogjanak, lehetővé tette a régi vonalrend merev formáinak áttörését, bármely, tehát a vonal számára legkedvezőtlenebb terepen való harcolást is, a csapatok mindenféle, a helyzetnek valamiképp megfelelő csoportosítását és — szét-

szóródó lövészek harcával kapcsolatban — lehetővé tette az ellenséges vonalak feltartóztatását, lekötését és kifárasztását mindaddig, amíg el nem érkezett az a pillanat, amelyben a hadállás döntő pontján a tartalékban tartott tömegekkel áttörték őket. Ez az új, a lövész-csatárok és a hadoszlopok összekapcsolásán és a hadseregnek minden fegyvernemből összeállított, önálló hadosztályokra vagy hadtestekre való beosztásán alapuló, Napoleon által mind taktikailag, mind stratégiaiilag tökéletesen kidolgozott harcmód eszerint mindenekelőtt a francia forradalom megváltozott katonai emberanyaga következtében vált szükségessé. De az új harcmódnak volt még két igen fontos technikai előfeltétele is: először, a tábori ágyúknak Gribeauval által konstruált könnyebb ágyútalpazata, amely egyedül tette lehetővé az ágyúk most megkövetelt gyorsabb mozgását, másodszor pedig az eddig egészen egyenesen, a puska cső meghosszabbítása irányában folytatódó puskaagynak Franciaországban 1777-ben bevezetett, a vadászfegyvertől átvett meghajlítása, mely lehetővé tette az egyes emberre való célózást anélkül, hogy szükségképpen mellélőttek volna. E haladás nélkül azonban a régi fegyverrel nem lehetett volna csatártüzélsést folytatni.

Az egész nép felfegyverzésének forradalmi rendszere csakhamar kényszersorozásra korlátozódott (amelynél a tehetősebbek helyettest vásárolhattak maguk helyett) s ebben a formában vette át a kontinens legtöbb nagy állama. Egyedül Poroszország kísérelte meg népfelkelő (Landwehr) rendszerében a nép katonai erejét nagyobb mértékben igénybevenni. Poroszország volt ezenfelül az első állam, amely — az 1830 és 1860 között kialakult, harcban használható, vontcsöví, előltöltő fegyver rövid szereplése után — egész gyalogságát a legújabb fegyverrel, a vontcsöví hátultöltő puskával szerelte fel. E két intézkedésnek köszönhetette 1866-os sikereit.

A német-francia háborúban elsőízben szállott két hadsereg egymással szembe, melyek egyaránt vontcsöví, hátultöltő fegyverrel voltak felszerelve, és pedig mindkettő lényegileg ugyanazon taktikai alakzatokkal, mint a régi, simacsöví kovás fegyverek idejében. Különbség csak abban volt, hogy a poroszok a századoszlop bevezetésével kísérletet tettek abban az irányban, hogy az

új fegyverzetnek jobban megfelelő harci alakulatot találjanak. Amikor azonban augusztus 18-án St. Privat-nál a porosz gárda megkísérelte, hogy a századoszlopokkal komolyan csináljon valamit, a harcban leginkább résztvett öt ezred legfeljebb két óra leforgása alatt állományának több, mint egyharmadát (176 tisztet és 5114 katonát) veszítette el, és ettől fogva a századoszlop, mint harci alakulat éppúgy el volt vetve, mint a zászlóaljzlop és a vonal. Felhagytak minden kísérlettel, hogy ezentúl bármiféle zárt csapatot ellenséges fegyvertűznek tegyenek ki, s a harcot német részről már csak azokkal a sűrű lövészrajokkal folytatták, amelyekre az oszlopok idáig a becsapódó golyózápor alatt rendszerint már maguktól felbomlottak, habár e harcformát, mint szabályellenességet, a felsőbb hadvezetőség nem engedélyezte. És éppígy lett az ellenséges fegyvertűz alatt álló területen a *futólépés* az egyetlen mozgásnem. A közkatona megint csak okosabb volt, mint a tiszt: az egyetlen csataformát, mely a hátultöltő fegyver tüzeiben eddig bevált, a *közkatona* találta meg ösztönszerűleg és a felsőbb hadvezetőség vonakodása ellenére sikeresen be is vitte a gyakorlatba.

A német-francia háborúval egy minden eddiginél sokkal jelentősebb fordulópont következett be. Először is, a fegyverek annyira tökéletesedtek, hogy újabb, valamennyire is forradalmasító hatású haladás már nem lehetséges. Amikor olyan ágyúk vannak, amelyekkel egy zászlóaljat lehet eltalálni olyan távolságról, ahonnan szemmel meg lehet azt különböztetni, és oly fegyverek, melyek ugyanazt teszik meg az egyes emberrel mint célponttal, s amelyek megtöltése kevesebb időt rabol el, mint a célozás, akkor minden további haladás a nyílt háború szempontjából többé-kevésbé közömbös. A fejlődés korszaka ebben az irányban tehát lényegében be van fejezve. Másodszor pedig ez a háború arra kényszerítette a kontinens valamennyi nagy államát, hogy a megszigorított porosz népfelkelő-rendszert maguknál is bevezessék és ezzel olyan katonai terhet vegyenek magukra, amellyel néhány év alatt tönkre kell menniök. A hadsereg lett az állam főcélja, öncél lett; a népek már csak arra valók, hogy a katonákat szolgáltatassák és etessék. A militarizmus uralma alatt tartja és elnyeli Európát. E militarizmus azonban saját pusztulásának csíráját is magában hordja.

Az egyes államokat egymásközti versengésük arra kényszeríti, hogy egyrészt évről-évre több pénzt fordítsanak hadseregre, hajóhadra, ágyúkra, stb., vagyis mindinkább gyorsítsák pénzügyi összeomlásukat; másrészt, hogy egyre alaposabban hajtsák végre az általános hadkötelezettséget, s ezzel végül is az egész népet a fegyverhasználatban jártassá tegyék, következésképp képessé tegyék arra, hogy akarátát egy adott pillanatban a parancsnokló katonai felsőbbiséggel szemben keresztülvigye. És ez a pillanat bekövetkezik, mielőtt a nép tömegének — falusi és városi munkásoknak és parasztoknak — *van* saját akarata. Ezen a ponton a fejedelmi hadsereg néphadseregbe csap át; a gép felmondja a szolgálatot, a militarizmus saját fejlődésének dialektikáján pusztul el. Amit az 1848-as polgári demokrácia nem tudott véghezvinni, éppen mert *polgári* és nem proletár volt, tudniillik nem tudott olyan akaratot önteni a dolgozó tömegekbe, amely akaratnak tartalma megfelelt volna osztályhelyzetüknek — azt feltétlenül el fogja érni a szocializmus. Ez pedig a militarizmusnak és vele együtt minden állandó hadseregnek *belülről* való szétrobbantását jelenti.

Ez a modern gyalogság általunk vázolt történetének egyik tanulsága. A második tanulság, mely újra visszavezet bennünket Dühring úrhoz, az, hogy a hadseregek egész szervezete és harcmódja, és ezzel egyetemben győzelem és vereség, anyagi, azaz gazdasági feltételektől, az ember- és fegyveranyagtól, vagyis a népesség minőségétől és mennyiségétől és a technikától függőnek bizonyul. Csak olyan vadásznép, mint az amerikaiak, találhatta fel újból a lövészcsatározást — ők pedig tisztán gazdasági okokból voltak vadászok, éppúgy, mint a régi államok ugyane jenkije most tisztán gazdasági okokból parasztokká, iparosokká, hajósokká és kereskedőkké változtak, akik nem az őserdőben csatároznak többé, viszont annál jobban a spekuláció mezején, ahol a tömegek felhasználásában is sokra vitték. — Csakis egy oly forradalom, mint a francia, mely a polgárt és nevezetesen a parasztot gazdaságilag felszabadította, találhatta meg a tömeghadseregeket és egyúttal azokat a szabad mozgási formákat, amelyeken összetörtek a régi, merev vonalak — az általuk védett abszolutizmus katonai képmásai. Esetről-esetre láttuk, hogy a technika vívmányai, ha katonailag felhasználhatók voltak és fel is használták azokat,

miként kényszerítették ki azonnal, csaknem erőszakosan, még hozzá sokszor a hadvezetőség akarata ellenére, a harcmód változásait, sőt forradalmi átalakulásait. Hogy a hadviselés ezenkívül mily erősen függ saját hátországanak és a hadszíntérnek termelőképességétől és közlekedési eszközeitől, arról manapság már akármelyik törekvő altiszt fel tudja világosítani Dühring urat. Röviden, mindenütt és mindenkor gazdasági feltételek s hatalmi eszközök segítik az „erőszakot” győzelemre, amely nélkül megszűnik erő lenni, és az, aki a hadügyet Dühring-féle alapelvek szerint az ellenkező álláspontból kiindulva akarná megreformálni, nem arathatna vereségnél egyebet.*

Ha mármost a szárazföldről a tengerre megyünk át, azt látjuk, hogy csak az utolsó 20 esztendő alatt is ott még gyökeresebb átalakulás ment végbe. A krími háború csatahajója a fából készült két- és háromfedélzetű, 60—100-ágyús hajó volt, melyet főleg még vitorlák mozgattak, s melynek csak kisegítésül volt gyenge gőzgépe. Főként mintegy 50 mázsa cső súlyú, 32 fontos ágyúkkal volt felszerelve, s emellett csak néhány 95 mázsás 68 fontos ágyúval. A háború vége felé vaspáncélos úszó ütegek jelentek meg, nehézes, csaknem mozdulatlan, de az akkori ágyúval szemben sérthetetlen szörnyetegek. A vaspáncélzatot nemsokára a csatahajókra is átvitték; eleinte még vékony volt ez a páncél, négyhüvelyk vastagságú már rendkívül nehéz páncélnak számított. A tűzérés fejlődése azonban hamarosan túlszárnyalta a páncélzatot; az egymásután alkalmazott, egyre erősebb páncélzat ellen mindig akadt újabb, nehezebb löveg, mely könnyen átütötte azt. Ilymódon eljutottunk most már egyfelől a 10, 12, 14, 24 hüvelykes páncél-erősséghez (Olaszország háromlábnyi vastag páncélzatú hajót akar építtetni), másfelől pedig a 25, 35, 80, sőt 100 (20 mázsájával** számított) tonna cső súlyú, vontcsövű ágyúkhöz, melyek 300—400, 1700—2000 fontos lövedékeket lönek ki azelőtt hallatlan távolságokra. A mai csatahajó óriási, páncélozott, 8000—9000 tonna tar-

* A porosz vezérkarban szintén egész jól tudják ezt már. „A hadügy alapja elsősorban a népek gazdasági életformája általában”, mondja Max Jähns vezérkari százados úr egy tudományos előadásában („Kölnische Zeitung”. 1876. április 20., 3. old.) (Engels jegyzete.)

** A német 50 kg-os mázsa a métermázsa fele. — Szerk.

talmú és 6000—8000 lóerős csavargőzös, forgótornyokkal és 4, legfeljebb 6 nehézágyúval és egy, a vízvonaltól alatta fekvő, az ellenséges hajókba való belerohanásra szolgáló törőkosban végződő orral. Az ilyen csatahajó — óriási gépezet, amelyen a gőz nemcsak a gyors tovahaladást eszközli, hanem a kormányzást, a horgonykiemelést, a tornyok forgatását, az ágyúk irányítását és töltését, a víz kiszívattyúzását, a csónakok felvonását és leeresztését is, melyeket magukat is részben ugyancsak gőzerő hajt stb. És a páncélozás és a löveghatás közti versenyfutás oly kevésbé zárult még le, hogy manapság a hajó rendszerint már nem elégíti ki az igényeket, már elavult, még mielőtt vízrebocsátották volna. A modern csatahajó nemcsak terméke a modern nagyiparnak, hanem mintapéldánya is egyúttal — úszó gyár — bár főleg pénzpocsékolás termelésére. Annak az országnak, melyben a legfejlettebb a nagyipar, csaknem monopóliuma van e hajók építésére. Valamennyi török, csaknem valamennyi orosz és a legtöbb német páncélos hajót Angliában építették. Valamennyire használható páncéllemezeket csaknem kizárólag Sheffieldben gyártanak. Európa három vasműve közül, melyek egyedül képesek a legnehezebb ágyúk gyártására, kettő, (Woolwich és Elswick) Angliában, a harmadik (Krupp) Németországban van. Itt a legkézzelfoghatóbban mutatkozik meg, hogy a „közvetlen politikai erőszak”, mely Dühring úr szerint „a gazdasági helyzet döntő jelentőségű oka”, ellenkezőleg, teljesen a gazdasági helyzet hatalma alá van igázva, hogy a tengeri erőszak-eszköz, a csatahajó — nemcsak a megépítése, hanem a kezelése is, maga is a modern nagyipar egy ága lett. És hogy ez így lett, senkinek akkora fejfájást nem okoz, mint éppen az „erőszaknak”, az államnak, amelynek egyetlen hajó ma annyiba kerül, mint azelőtt egy egész kisebb hajóhad, s amelynek bele kell törődnie abba, hogy ezek a drága hajók elavultak, vagyis elértéktelenedtek, még mielőtt vízrebocsátották volna őket, és amely bizonyára éppúgy bosszankodik azon mint Dühring úr, hogy a „gazdasági helyzet” embere, a mérnök, most sokkal fontosabb a hajó fedélzetén, mint a „közvetlen erőszak” embere, a kapitány. Nekünk azonban korántsincs okunk a bosszankodásra, amikor látjuk, hogy a páncél és az ágyú közti e versengésben a csatahajót a művészi tökéletességnek legmagasabb fokára emelik, amely azt éppannyira megfizethetetlenül

drágává, mint harcban hasznavehetetlenné teszi,* amikor látjuk, hogy e harc ily módon a tengeri háború területén is ama belső dialektikus mozgási törvényeket teszi nyilvánvalókká, amelyek szerint a militarizmus, mint minden más történeti jelenség, saját fejlődése következményeibe pusztul bele.

Napnál világosabban látjuk tehát itt is, hogy egyáltalán nem helyes az a tétel, mely szerint „az eredendőt a közvetlen politikai erőszakban kell keresni, nempedig csak egy közvetett gazdasági hatalomban”. Ellenkezőleg. Mi az, ami magának az erőszaknak „eredendőjeként” mutatkozik meg? A gazdasági hatalom, a nagyipar hatalmi eszközeivel való rendelkezés. A tengeren gyakorolt politikai hatalom, amely a modern csatahajókon alapszik, korántsem „közvetlennek” bizonyul, hanem éppen *közvetítettnek* a gazdasági hatalom, a fémkohászat magas fejlettsége, ügyes technikusok és gazdag szénbányák feletti rendelkezés által.

Egyébiránt mire jó mindez? Adják a legközelebbi tengeri háborúban Dühring úr kezébe a főparancsnokságot, s ő megsemmisíti majd a gazdasági helyzettől leigázott összes páncélos flottát, torpedók és egyéb mesterkedések nélkül, egyszerűen „közvetlen erőszak” segítségével.

IV. ERŐSZAK-ELMÉLET

(Befejezés)

„Nagyon fontos körülmény rejlik abban, hogy tényleg a *természet* feletti uralom egyáltalán (!) csak az *ember* feletti uralom által ment végbe (az uralom végbement !). A földtulajdonon való gazdálkodás nagyobb területeken soha és sehol sem folyt le az embernek valamiféle rabszolgai vagy robotszolgálatra való előzetes leigázása nélkül. A dolgok feletti gazdasági uralom felállításának előfeltétele az embernek ember feletti politikai, társadalmi és gaz-

* A nagyipar a haditengerészet számára előállított legutolsó termékének, az önmagát mozgó torpedónak tökéletesítése, ügylátszik, megvalósítja ezt; a legkisebb torpedónaszád erősebb lenne eszerint a leghatalmasabb páncélos hajónál. (Ne felejtse el egyébként az olvasó, hogy a fentieket 1878-ban írta a szerző.) (Engels jegyzete.)

dasági uralma volt. Mikép tudott volna valaki egy nagy földesurat még csak elgondolni is anélkül, hogy a gondolatba ne foglalta volna bele egyúttal e földesúrnak rabszolgák, jobbágyok, vagy közvetve nemszabadok feletti uralmát? Mit jelenthetett volna és jelenthetne a terjedelmes földművelés számára az egyes ember ereje, amely legfeljebb a családi segítség erőivel volna alátámasztva? A föld kiaknázása, vagy a föld feletti gazdasági uralom kiterjesztése az egyes ember természetes erőit meghaladó terjedelemben az eddigi történelemben csakis azáltal vált lehetővé, hogy a föld feletti uralom megalapozása előtt vagy vele egyidőben megtörtént az embernek velejáró szolgaságba-vetése is. A fejlődés későbbi időszakaiban ez a szolgaság enyhült . . . mai alakja a civilizáció magasabb fokát elért államokban a többé vagy kevésbé rendőralom által vezetett bér munka. Ez utóbbin alapul tehát a mai gazdagság azon fajtájának gyakorlati lehetősége, amely a terjedelmesebb földuralomban és (!) a nagyobb földbirtokban jelentkezik. Magától értetődik, hogy történelmileg hasonló módon kell magyarázni az elosztási gazdagság összes egyéb neveit is, és az embernek embertől való közvetett függése, amely jelenleg a gazdaságilag legfejlettebb állapotok alapvonása, nem érthető és nem magyarázható meg önmagából, hanem csakis egy korábbi közvetlen leigázás és kisajátítás némileg megváltozott örökségeként. Imígyen beszél Dühring úr.

Tézis: (az embernek) a természet feletti uralma (az embernek) az ember feletti uralmát tételezi fel.

Bizonyítás: a földtulajdonon való gazdálkodás nagyobb területeken soha és sehol sem történt másként, mint szolgák által.

A bizonyítás bizonyítása: hogy volnának lehetségesek nagy földbirtokosok szolgák nélkül, amikor a nagy földbirtokos családjával együtt, szolgák nélkül, birtokának csak csekély részét tudná megművelni?

Tehát: annak a bizonyítására, hogy az embernek ahhoz, hogy a természetet a maga hatalma alá hajtja, előbb az embert szolgaságba kellett vetnie, Dühring úr „a természetet” minden további nélkül „nagyobb területű földtulajdonná”, és ezt a földtulajdont — nem tudni, kiét? — azonnal megint egy nagy földesúr tulajdonává változtatja, aki, persze, nem tudja földjét szolgák nélkül megművelni.

Először is: „a természet feletti uralom” és „a földtulajdonon való gazdálkodás” korántsem ugyanaz. A természet feletti uralmat az iparban hasonlíthatatlanul hatalmasabb mértékben gyakorolják, mint a földművelésben, amelynek mindmáig túrníe kell, hogy az időjárás uralkodjék felette, ahelyett, hogy ő uralkodnék az időjárás felett.

Másodszor, ha nagyobb területű földtulajdon megmunkálására szorítkozunk, akkor azon fordul meg a dolog, hogy kié ez a földtulajdon. És akkor minden kultúrnép történetének kezdetén nem a „nagy földesurat” találjuk, akit Dühring úr az ő szokott kóklerkedő módján, amit ő „természetes dialektikának” nevez, itt becsempész, — hanem törzs- és faluközösségeket közös földbirtokkal. Indiától Írorszáig a nagyobb területű földbirtokon való gazdálkodás eredetileg ily törzs- és faluközösségek útján ment végbe, mégpedig majd a szántóföldnek a közösség javára történő közös megmunkálásával, majd egyes, a közösség által a családoknak határidőre kiosztott szántóföldparcellákon, az erdő és legelő továbbra is közös használata mellett. Ismét jellemző Dühring úrnak „a politikai és jogi területen” végzett, „legbehatóbb szaktanulmányaira”, hogy ő mindezekről a dolgokról mitsem tud; hogy valamennyi műve arról tanuskodik, hogy egyáltalában nem ismeri Maurernek az ősi német Mark*-szervezetről, az egész német jog alapjáról szóló korszakalkotó munkáit és azt a főképp Maurer által megindított, még állandóan gazdagodó irodalmat, mely a minden európai és ázsiai kultúrnép multjában előforduló ősi földközösség kimutatásával s különböző létezési és felbomlási formáinak leírásával foglalkozik. Miként a francia és angol jog területén Dühring úr „egész tudatlanságát önmaga szerezte”, bármily nagy volt is ez, a német jog területén szintűgy önmaga szerezte meg még amannál is jóval nagyobb tudatlanságát. Az a férfiú, aki oly szörnyen felbőszült az egyetemi tanárok korlátolt látóköre miatt, a német jog területén maga még ma is legfeljebb ott áll, ahol a professzorok 20 esztendővel ezelőtt álltak.

* — ő-német földközösség. Lásd bővebben „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” angol kiadásának bevezetésében, (E kötetben 403. old.) és Engels „A mark” c. tanulmányát, amely magyarul *Engels. A német parasztháború* c. műve mellékleteként jelent meg. (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 49—51. sz. 153—172. old.)

Dühring úr tiszta „szabad alkotása és elképzelése” az az állítása, hogy a földtulajdon nagyobb területein való gazdálkodáshoz földesurak és szolgák voltak szükségesek. Az egész Keleten, ahol a község vagy az állam a földtulajdonos, a földesúr szó nincs is meg a nyelvekben, amiről Dühring úr az angol jogászoktól szerezhethet értesülést, akik Indiában éppoly hasztalan kímélődtek a kérdéssel: ki a földtulajdonos? — mint a megboldogult LXXII. Heinrich, Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein-Eberswalde hercege azzal a kérdéssel: ki az éjjeli őr? Csak a törökök vezették be Keleten az általuk meghódított területeken a földesúri feudalizmus egy fajtáját. Görögország a történelemben már a hőskorban rendi tagozódással lép be, amely maga nyilván egy hosszabb, ismeretlen előtörténet terméke; de a földet itt is túlnyomóan önálló parasztok művelik meg; a nemesek és törzsfejedelmek nagyobb birtokai kivételek és különben is nemsokára eltűnnek. Itália földjét túlnyomóan parasztok vették művelés alá. Amikor pedig a római köztársaság vége felé a nagy birtoktestek, a latifundiumok, kiszorították a kisparasztokat és rabszolgákkal helyettesítették őket, a földművelést egyúttal állattenyésztéssel helyettesítették, és, mint már Plinius tudta, tönkrementek Itáliát (latifundia Italiam perdidere). A középkorban egész Európában (nevezetesen pusztaságok felszántásánál) a paraszti földművelés az uralkodó, amikor is a szóbanforgó kérdésre nézve közömbös, kellett-e, hogy a parasztok valamely hűbérúrnak adókat fizessenek s miféleképpen. A fríz, alsószászországi, flamand, alsó-rajnai települők, akik az Elbától keletre eső, a szlávoktól elvett földet vették művelés alá, mint szabad parasztok tették ezt, igen kedvező bértételekkel és korántsem „valamely fajtájú robotszolgálatként”. — Észak-Amerikában a föld legnagyobb részét a szabad parasztok munkája tárta fel a megművelés számára, míg a Dél nagy földesurai rabszolgáikkal és rablógazdálkodásukkal annyira kimerítették a földet, hogy már csak fenyő termett meg rajta, úgy-úgy, hogy a gyapottermelésnek mindinkább Nyugat felé kellett vándorolnia. Ausztráliában és Új-Zélandban az angol kormánynak egy föld-arisztokrácia mesterséges létrehozására irányuló minden kísérlete csődöt mondott. Egyszóval, ha az egyenlítői és egyenlítő-alatti gyarmatoktól eltekintünk, amelyek éghajlata az

európai embernek nem engedi meg a földművelő munkát, a termésetet rabszolgái vagy robotos szolgálai segítségével a maga uralmának alávető, a földet művelés alá vevő nagy földesúr merőben fantáziaszülte alkotásnak bizonyul. Ellenkezőleg. Ahol az ókorban megjelenik, mint Itáliában, nem pusztaságot vesz művelés alá, hanem baromlegelővé változtatja a parasztok által megművelt szántóföldeket, egész országokat néptelenít el és tesz tönkre. Csak az újabb korban, csak amióta a sűrűbb népesség emelte a föld értékét, és nevezetesen, amióta az agronómia fejlődése rosszabb talajt is használhatóbbá tett — csak akkor kezdett a nagy földbirtok résztvenni abban, hogy a pusztaságot és legelőt nagyobb mértékben művelés alá vegye, és pedig főleg paraszti községi földek elorzása útján, Angliában éppúgy, mint Németországban. De még ezt sem ellensúlyozás nélkül. Minden holdnyi közösségi földért, melyet a nagy földbirtokosok Angliában művelés alá vettek, legalább három holdnyi megművelt földet változtattak át Skótságban juh-legelővé, sőt végül már csak nagyvad-vadászterületté.

Nekünk itt Dühring úrnak csak azzal az állításával van dolgunk, hogy nagyobb földterületek, tehát nyilván körülbelül az egész kultúrterület művelés alá vétele „soha és sehol” nem ment végbe másként, mint nagy földesurak és szolgák útján — amely állításról láttuk, hogy a történelem terén való valóban hallatlan tájékozatlanságot „tétélez fel”. Itt tehát sem azzal nem kell foglalkoznunk, mennyiben műveltek meg különböző korokban egészben vagy legnagyobb részben már művelés alá vett földterületeket rabszolgák (mint Görögország virágkorában), vagy jobbágyok (mint a középkor óta a robotos porták), sem pedig azzal, hogy mi volt különböző korszakokban a nagy földbirtokosok társadalmi funkciója.

Miután Dühring úr bemutatta nekünk e mesteri, képzeletszülte festményt, amelyről nem tudja az ember, mit csodáljon meg inkább rajta, a dedukció bűvészkedését-e, avagy a történelemhamisítást — diadalmasan így kiált fel: „Magától értetődik, hogy *történelmileg hasonló módon magyarázandók* az elosztási gazdagság összes más nemei is!” Amivel, persze, megtakarítja a fáradságot, hogy például a tőke létrejöttére akárcsak egyetlen további szócskát is vesztegessen.

Ha Dühring úr azzal az állításával, hogy az embernek ember feletti uralma az ember természet feletti uralmának előfeltétele, általában csak azt akarja mondani, hogy egész jelenlegi gazdasági állapotunk, a földművelés és ipar ma elért fejlődési foka egy osztályellentétekben, uralmi és szolgasági viszonylatokban lebonyolódó társadalomtörténet eredménye, akkor olyasvalamit mond, ami a Kommunista Kiáltvány óta már rég közhellyé vált. A feladat éppen az, hogy az osztályok és az uralmi viszonyok létrejöttét megmagyarázzuk, és ha Dühring úrnak erre mindig csak az az egyetlen szava van: „erőszak”, úgy ezzel pontosan ott vagyunk, ahol az elején voltunk. Az az egyszerű tény, hogy az elnyomottak és kizsákmányoltak minden időkben sokkal számosabbak, mint az elnyomók és kizsákmányolók, hogy tehát a tényleges erő amazoknál van, már magábanvéve is elég, hogy az egész erőszak-elmélet dőreségét feltárja. Következésképp még mindig az uralmi és szolgasági viszonylatok magyarázásáról van szó.

E viszonylatok kétféle úton jöttek létre.

Ahogy az emberek eredetileg kilépnek a — szorosabb értelemben vett — állatvilágból, úgy is lépnek be a történelembe: félíg még állatok, vadak, a természet erőivel szemben még tehetetlenek, saját erőiket még nem ismerik; ezért szegények, mint az állatok és termelésre alig képesebbek, mint azok. Életviszonyaikban bizonyos egyenlőség uralkodik, s a családfőkre nézve a társadalmi helyzet egyenlőségének bizonyos neme is — legalább is nincsenek társadalmi osztályok, s ez még a későbbi kultúrnépek ősi földművelést űző közösségeiben is folytatódik. Minden ilyen közösségben kezdetről fogva bizonyos közös érdekek állanak fenn, amelyeknek megvédését, bár a közösség felügyelete alatt, egyesekre kell ráruházni: viszályok eldöntése; egyesek jogosultságuk körén túlmenő túlkapásainak megtorlása; felügyelet a vizek felett, különösen forró éghajlatú országokban; és végül, az ősi állapotok kezdeti fokán, vallásos funkciók. Ilyesféle megbizátások az ősi közösségekben minden időkben fellelhetők, például a legrégibb német Mark-szövetségekben s még ma is Indiában. Ezek a megbizátások magától értetődően bizonyos hatalommal járnak s ezek az államhatalom kezdetei. Lassanként fokozódnak a termelőerők. A népesség sűrűségének növekedése itt közös, ott ellentétes

érdekeket hoz létre az egyes közösségek között, amelyeknek nagyobb egészekké való csoportosulása ismét új munkamegosztást, a közös érdekek megvédelmezését és az ellentétes érdekek elhárítását szolgáló szervek létesítését hozza létre. Ezek a szervek, melyek már, mint az egész csoport közös érdekeinek képviselői minden egyes közösséggel szemben különös, sőt bizonyos körülmények között ellentétes helyzetet foglalnak el, rövidesen méginkább önállósítják magukat, részben azért, hogy egy olyan világban, ahol minden természetszerűen folyik, csaknem magátólértendően következik be a hivatalviselés örökletessége, részben azért, hogy a más csoportokkal való összeütközések szaporodásával növekszik nélkülözhetetlenségük. Ehelyütt nem szükséges azzal foglalkoznunk, hogy mikép fokozódhatott a társadalmi funkcióknak a társadalommal szemben való ez önállósulása idővel a társadalom feletti uralommá, miként változott át az, aki eredetileg szolga volt, amikor erre kedvező alkalom nyílt, lassanként úrrá, miként lépett fel ez az úr — a körülményeknek megfelelően — mint keleti despota vagy satrapa, görög törzsfjedelem, kelta klánfőnök stb., mennyiben vett igénybe ennél az átváltozásnál végül erőszakot is, s mikép illeszkedtek össze végül az egyes uralkodó személyek uralkodó osztálya. Itt csak az a fontos, hogy megállapítsuk, hogy a politikai uralomnak mindenütt bizonyos társadalmi tisztség betöltése képezte az alapját, és hogy a politikai uralom is csak akkor állott fenn huzamosabb ideig, ha ezt a társadalmi tisztséget betöltötte. Bármennyi kényuralom került is Perzsia és India fölé, vagy bukott le, mindegyikük igen jól tudta, hogy mindenekelőtt a folyók völgyei öntözésének fővállalkozója, ami nélkül ott földművelés nem lehetséges. Csak a felvilágosult angoloknak volt fenntartva, hogy ezt Indiában ne lássák meg: pusztulni hagyták az öntözőcsatornákat és zsilipeket és most a szabályszerűen visszatérő éhínségek révén végre felfedezik, hogy elhanyagolták azt az egyetlen tevékenységet, amely uralmukat Indiában legalább annyira jogszerűvé tehetné, mint elődeikét.

Emellett az osztályképződés mellett azonban folyamatban volt még egy másik is. A földművelő család keretén belüli természetes munkamegosztás a jólét egy bizonyos fokán egy vagy több idegen munkaerő bevonását tette lehetővé. Ez az eset különösen

olyan országokban állott be, ahol a föld köztulajdona már felbomlott, vagy pedig, ahol legalább is a föld régi, közös megmunkálása átadta helyét a föld-osztályrészek egyes családok általi külön megmunkálásának. A termelés annyira fejlett volt, hogy az emberi munkaerő most többet tudott termelni, mint amennyi egyszerű fenntartásához szükséges volt; megvoltak a szükséges eszközök a több munkaerő fenntartására, valamint arra is, hogy a munkaerőket foglalkoztassák; a munkaerő értékre tett szert. Maga a közösség azonban és az a szövetség, amelyhez tartozott, nem szolgáltatott rendelkezésre álló fölös munkaerőket. De szolgáltatotta őket a háború, a háború pedig olyan régi volt, mint több közösségi csoport egyidejű egymásmelletti létezése. A hadifoglyokkal eddigelé mitsem tudtak kezdeni, egyszerűen agyonverték, még korábban megették őket. A „gazdasági helyzet” most elért fokán azonban értékesekké lettek; életben hagyták tehát őket és kihasználták munkájukat. Az erőszak ily módon ahelyett, hogy uralkodott volna a gazdasági helyzeten, ellenkezőleg, a gazdasági helyzet szolgálatába kényszerült. Feltalálták a *rabszolgaságot*. Nemsokára ez lett a termelés uralkodó formája minden, az ősközösségen túlfejlődött népnél, végül azonban ez lett hanyatlásuk egyik főoka is. Csak a rabszolgaság tette a földművelés és ipar közti munkamegosztást nagyobb mértékben lehetővé és ezzel az ókori világ felvirágzását, a görög kultúrát. Rabszolgaság nélkül nem lett volna görög állam, nem lett volna görög művészet és tudomány; rabszolgaság nélkül nem lett volna római birodalom. A görögség és a római birodalom adta alap nélkül pedig nem lett volna modern Európa sem. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy egész gazdasági, politikai és intellektuális fejlődésünknek olyan állapot volt az előfeltétele, amelyben a rabszolgaság éppoly szükséges, mint általánosan elismert volt. Ebben az értelemben jogunk van azt mondani: az ókori rabszolgaság nélkül nem volna modern szocializmus.

Nagyon olcsó dolog általános szólamokkal nekirontani a rabszolgaságnak és más efféle dolgoknak, és magasszárnyalású erkölcsi felháborodással árasztani el az efféle gyalázatosságokat. Ezzel, sajnos, semmi mást nem mond az ember, csak azt, amit mindenki tud, hogy tudniillik ezek az ókori intézmények mai

állapotainknak és ez állapotok által meghatározott érzelmeinknek nem felelnek meg többé. Ezzel azonban egyetlen szót sem tudunk meg arról, miképpen jöttek létre ezek az intézmények, miért állottak fenn és milyen szerepet játszottak a történelemben. Ha pedig erről beszélünk, meg kell mondanunk, bármily ellentmondásnak és eretnekségnek hangozzék is, hogy a rabszolgaság bevezetése az akkori viszonyok között nagy haladást jelentett. Tagadhatatlan tény, hogy az emberiség az állatnál kezdte, s emiatt barbár, csaknem állati eszközökre volt szüksége, hogy a barbárságból magát felküzdje. Az ősi közösségek, ahol fennmaradtak, évezredek óta alkotják a legdurvább államforma, a keleti despotizmus alapját, Indiától Oroszországig. Csak ott, ahol e közösségek felbomlottak, mentek a népek önerejükből megint előre, és legközelebbi gazdasági haladásuk a termelésnek a rabszolgamunka révén való fokozása és továbbfejlesztése volt. Világos: mindaddig, amíg az emberi munka oly kevésbé volt termelékeny, hogy a szükséges létfenntartási eszközökön felül csak kevés fölösleget szolgáltatott, a termelőerők fokozása, a közlekedés kiterjesztése, az állam és a jog fejlesztése, a művészet és a tudomány megalapozása csakis fokozott munkamegosztás útján volt lehetséges, amelynek alapja az egyszerű kézi munkát végző tömegek és a munka vezetését, a kereskedelmet, az állami ügyeket intéző, és utóbb művészettel és tudománnyal foglalkozó kisszámú kiváltságosak közti nagy munkamegosztás kellett, hogy legyen. S e munkamegosztás legegyszerűbb, legtermészetesebb formája éppen a rabszolgaság volt. Az ókori, különösen a görög világ történelmi adottságai mellett egy osztály-ellentétéken alapuló társadalomhoz való előrehaladás csakis a rabszolgaság formájában mehetett végbe. Ez maguknak a rabszolgáknak is haladást jelentett; a hadifoglyok, akik közül a rabszolgák tömege kikerült, megtarthatták most legalább az életüket, ahelyett, hogy mint korábban, agyonverték, avagy, mint még korábban, még meg is sütötték volna őket.

Fűzzük ez alkalommal hozzá, hogy a kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályok közti minden eddigi történelmi ellentét az emberi munkának ugyanebben a viszonylag fejletlen termelékenységében leli magyarázatát. Mindaddig, amíg az igazán dolgozó népességet szükséges munkája oly nagy mérték-

ben veszi igénybe, hogy semmi ideje sem marad a társadalom közös ügyeinek — munkavezetés, államügyek, jogi ügyek, művészet, tudomány stb. — ellátására, mindaddig állandóan kellett lenni egy külön osztálynak, amely az igazi munka alól felszabadítva, ezeket az ügyeket ellátta; aminek során soha nem mulasztotta el, hogy a dolgozó tömegeket a maga előnyére egyre több és több munkával meg ne terhelje. Csak a termelőerőknek a nagyipar által elért óriási fokozása teszi lehetővé a munka elosztását kivétel nélkül a társadalom minden tagjára és ezáltal mindenki munkaidejének olyan korlátozását, hogy mindenkinek elég szabad ideje marad arra, hogy a társadalom általános — mind elméleti, mind gyakorlati — ügyeiben részt vehessen. Csak most lett tehát minden uralkodó és kizsákmányoló osztály fölöslegessé, sőt a társadalmi fejlődés kerékkötőjévé, és csakis most fogják kérlelhetetlenül megszüntetni, ha mégannyira is birtokában van a „közvetlen erőszaknak”.

Ha tehát Dühring úr az orrát fintorgatja a görög világ felett, mert az a rabszolgaságon alapult, akkor ugyanazzal a joggal azt a szemrehányást is teheti a görögöknek, hogy nem voltak gőzgépek és villamos távírók. És ha azt állítja, hogy a mi modern bérrabszolgaságunk csak a rabszolgaság némileg megváltozott és enyhített örökségeképpen magyarázható, nem pedig önmagából (vagyis a modern társadalom gazdasági törvényeiből), úgy ez vagy csak azt jelenti, hogy a bérmunka, éppúgy, mint a rabszolgaság a szolgaság és osztályuralom formája, amit minden gyerek tud, vagy azt, hogy az állítás hamis. Mert ugyanannyi joggal azt is mondhatnók, hogy a bérmunka csak az emberevésnek, a legyőzött ellenség felhasználásának most mindenütt megállapított ősi alakja enyhített formájaként magyarázható meg.

Ezekután világos, hogy milyen szerepet játszik a történelemben az erőszak a gazdasági fejlődéssel való viszonylatban. Először is minden politikai hatalom eredetileg gazdasági, társadalmi funkciókon alapul, és abban a mértékben fokozódik, amilyen mértékben a társadalom tagjai az ősi közösség felbomlása révén magántermelőkkel változnak, tehát a közös, társadalmi funkciók intézőitől mégjobban elidegenednek. Másodszor, miután a politikai hatalom önállósította magát a társadalommal szemben, a szolgából úrrá változott, kétféle irányban fejthet ki hatást. Vagy a törvény-

szerű gazdasági fejlődés értelmében és irányában hat. Ebben az esetben nincs viszály a kettő között, a gazdasági fejlődés meggyorsul. Vagy pedig a gazdasági fejlődés ellenében működik, és akkor a gazdasági fejlődés, kevés kivétellel, rendszerint legázolja. Ezt a kevés kivételt a hódítás egyes esetei képezik, amikor a durvább hódítók valamely ország lakosságát kiirtották vagy elűzték és a termelőerőket, melyekkel nem tudtak mit kezdeni, elpusztították vagy pusztulni hagyták. Így például a keresztények a mór Spanyolországban az öntözőművek legnagyobb részét, amelyeken a mórok magasfejlettségű földművelése és kertészete nyugodott. Egy kevésbé kulturált nép minden hódítása természetesen megzavarja a gazdasági fejlődést és számos termelőerőt semmisít meg. De a tartós hódítások eseteinek óriási többségében a kulturálatlanabb hódítónak alkalmazkodnia kell a magasabb „gazdasági helyzethez”, ahogy az a hódítás után kialakult; a meghódítottak asszimilálják a hódítót, akinek legtöbbször még amazok nyelvét is át kell vennie. Ahol azonban — a hódítás eseteitől eltekintve — valamely ország belső államhatalma ellentétbe kerül az ország gazdasági fejlődésével, ahogy ez eleddig bizonyos fokon csaknem minden politikai hatalommal megtörtént, ott a harc mindenkor a politikai hatalom megdöntésével végződött. Kivétel nélkül és könyörtelenül a gazdasági fejlődés tört magának utat — ennek utolsó, legmeggyőzőbb példáját: a nagy francia forradalmat, már említettük. Ha valamely ország gazdasági helyzete és vele együtt az ország gazdasági szerkezete, mint Dühring úr tanítja, egyszerűen a politikai hatalomtól függene, akkor egyáltalán nem érthető meg, miért nem sikerült sehogysem IV. Frigyes Vilmosnak 1848 után „dicső hadserege” ellenére sem, hogy a középkori céheket és egyéb romantikus hóbortokat a vasutakra, gőzgépekre és országának éppen kifejlődő nagyiparára ráillessze; avagy miért nem tudja Oroszország cárja, aki pedig még sokkal hatalmasabb, nemhogy adósságait megfizetni, hanem még csak saját „erőszakát” sem összetartani Nyugat-Európa „gazdasági helyzeté”-nek folytonos fejése nélkül.

Dühring úr szemében az erőszak az abszolút gonosz, az első erőszakos tett számára a bűnbeesés, egész előadása jajveszékeltő prédikáció az egész eddigi történelemnek az eredendő bűnnel ily-

módon történt megfertőzéséről, minden természeti és társadalmi törvénynek gyalázatos meghamisításáról ez ördögi hatalom, az erőszak által. Hogy azonban az erőszak még egy más szerepet, forradalmi szerepet is játszik a történelemben, hogy Marx szavai szerint bábája minden régi társadalomnak, amely egy új társadalommal terhes, hogy az erőszak az az eszköz, amelynek segítségével a társadalmi haladás utat tör magának és megmerevült, elhalt politikai formákat összezúz — minderről egyetlen szó sem esik Dühring úrnál. Csak sóhajtozva és nyögdecselve engedi meg annak a lehetőségét, hogy a kizsákmányolás rendszerének megdöntéséhez talán erőszakra lesz majd szükség — sajnos! merthogy az erőszak minden alkalmazása demoralizálja azt, aki alkalmazza. És ezt annak a magas erkölcsi és szellemi fellendülésnek ellenére mondja, amely minden győzelmes forradalom következménye volt! És ezt Németországban mondja, ahol egy erőszakos összeütközés, melyet rákényszeríthetnek majd a népre, legalább is azzal az előnnyel járna, hogy kiirtaná a harmincéves háború megaláztatásából a nemzeti tudatba behatolt szolgálékúságot. És ez a zavaros, ványadt és erőtlén prédikátori gondolkodásmód szeretné magát ráerőszakolni a legforradalmibb pártra, amelyet a történelem valaha is ismert?

V. ÉRTÉKELMÉLET

Idestova száz esztendeje annak, hogy Lipcsében egy könyv jelent meg, amely ez évszázad elejéig harmincegynéhány kiadást ért meg s amelyet hatóságok, prédikátorok, mindenfajtajú emberbarátok városokban és falvakban terjesztettek, osztogattak és a népiskoláknak mindenütt olvasókönyvül ajánlottak. Ez a könyv Rochow : „Gyermebarát” című könyve volt. Célja az volt, hogy a parasztok és kézművesek ifjú sarjadékait élethivatásukról és társadalmi és állami feljebbvalóikkal szembeni kötelességeikről oktassa, úgyszintén hogy jótékony megalégedettséggel töltse el őket földi sorsukkal — fekete kenyérrel és krumplival, robottal, alacsony munkabérrel, atyai botozásokkal és egyéb hasonló kellemtességekkel, és mindezt az akkoriban dívó felvilágosítás útján. Erre a célra a város és falu ifjúsága elé tárták, hogy mily bölcs berendezése a természetnek, hogy az embernek megélhetését és

élvezeteit munkával kell megszereznie, s hogy mily boldognak kell éreznie magát eszerint a parasztnak és kézművesnek azért, hogy megadatott neki, hogy életét sanyarú munkával fűszerezze, ahelyett hogy mint a gazdag dőzsölő, gyomorrontásban, epepangásban, székrekedésben sínylődnék és a legválogatottabb nyencfalatokat is csak undorral gyűrné le. Ugyanazokat a közhelyeket, amelyeket az öreg Rochow elég jóknak tartott kora szász választófejedelemségi parasztfijai számára, nyújtja nekünk Dühring úr „Tanfolyam”-ának 14. és következő oldalain, mint a legújabb politikai gazdaságtan „abszolút alapjait”.

„Az emberi szükségleteknek, mint ilyeneknek, megvan a maguk természetes törvényszerűsége és fokozásuk tekintetében határok közé vannak szorítva, melyeket csak a természetellenesség hághat át egy ideig, amíg undor, életuntság, kiéltség, szociális elnyomorodás és végül jótékony megsemmisülés nem következik belőle . . . Egy merő élvezetekből álló, minden további komolyabb cél nélküli játék csakhamar fásultsághoz, vagy ami ugyanaz, minden érzőképeség elhasználásához vezet. Valamilyen formában végzett tényleges munka tehát az egészséges emberi lények társadalmi természeti törvénye . . . Ha az ösztönöket és szükségleteket semmi sem ellensúlyozná, akkor még gyermekded életformát is alig tennének lehetővé, nemhogy történelmileg fokozott életfejlődést. Fáradtság nélküli teljes kielégülés esetén csakhamar kimerülnének és visszatérésükig elnyúló időközök alakjában terhes, üres létet hagynának meg . . . Az ösztönök és szenvedélyek tevékenységének gazdasági gátlás leküzdésétől való függése tehát minden tekintetben a természet külső berendezésének és az ember belső mivoltának üdvös alaptörvénye” stb. stb. Látható, hogy a tiszteletreméltó Rochow leglaposabb laposságai Dühring úrnál százesztendősb jubileumukat ünneplik, mégpedig, ráadásul, mint az egyedül valóban kritikai és tudományos „szocialitárius rendszer mélyebb megapozása”.

Miután az alapot ily módon megvetette, Dühring úr tovább építhet. A matematikai módszert alkalmazva, először is az öreg Euklides mintájára, meghatározások egész sorát adja nekünk. Ez annál kényelmesebb, mert meghatározásait mindjárt oly módon rendezheti be, hogy az, amit segítségükkel bizonyítani akar, rész-

ben már bennük foglaltatik. Ilymódon mindenekelőtt azt tudjuk meg, hogy az eddigi politikai gazdaságtan vezető fogalmát gazdagságnak nevezik, s hogy a gazdagság, ahogy világtörténelmileg idáig tényleg értelmezték, és ahogy birodalmát fejlesztette, „az emberek és dolgok feletti gazdasági hatalom”. Ez kétszeresen nem igaz. Először, a régi törzs- és faluközösségek gazdagsága korántsem volt emberek feletti uralom. És másodszor, a gazdagság, amennyiben emberek feletti uralmat foglal magában, az osztályellentétekben mozgó társadalmakban is túlnyomóan, csaknem kizárólagosan, a dolgok feletti uralom *következtében* és *segítségével* jelent emberek feletti uralmat. Attól az igen korai időtől kezdve, amikor rabszolgák összefogása és rabszolgák kizsákmányolása külön foglalkozási ágak lettek, a rabszolgamunka kizsákmányolóinak vásárolniuk kellett a rabszolgákat, az ember felett való uralmat előbb a dolgok, a rabszolga vételára, létfenntartási és munkaeszközei feletti uralom révén kellett megszerezniök. Az egész középkorban nagy földbirtok az előfeltétel, melynek segítségével a hűbérúr bérfizető és robotos parasztokhoz jut. Manapság pedig még a hatesztendő gyerek is látja, hogy a gazdagság az emberek feletti uralomra kizárólag azon dolgok segítségével tesz szert, melyekkel rendelkezik.

De miért kell Dühring úrnak a gazdagságnak ezt a hamis meghatározását összetákolnia, miért kell a tényleges összefüggést, amely minden eddigi osztálytársadalomban megvolt, szétszakítania? Azért, hogy a gazdagságot a gazdasági területről az erkölcsi területre cibálja át. A dolgok feletti uralom egészen jó dolog, de az emberek feletti uralom a gonosztól való; s mert Dühring úr saját maga tiltotta meg magának, hogy az emberek feletti uralmat a dolgok feletti uralomból magyarázza meg, újból merész fogáshoz folyamodhatik és minden teketória nélkül az annyira szeretett erőszakból magyarázhatja meg. A gazdagság, mint emberen uralkodó — „a rablás”, amivel megint elérkeztünk az ősrégi proudhoni tételnek — „A tulajdon — a lopás” — rosszabbított kiadásához.

Ezzel azután a gazdagságot szerencsésen a termelés és elosztás két lényeges szempontja alá helyeztük: a gazdagság, mint dolgok feletti uralom: termelési gazdagság, jó oldal; mint emberek feletti uralom: eddigi elosztási gazdagság, rossz oldal, el vele! A mai viszonyokra alkalmazva ez így hangzik: A kapitalista termelési

mód egészen jó és megmaradhat, de a kapitalista elosztási mód mitsem ér és megszüntetendő. Ilyen ostobaság sül ki, ha valaki politikai gazdaságtanról ír anélkül, hogy akárcsak azt az összefüggést is megértette volna, amely termelés és elosztás között fennáll.

A gazdagság után az értéket határozza meg a következő módon : „Az érték az az érvény, amellyel a gazdasági dolgok és teljesítmények a forgalomban bírnak”. Ez az érvény, „az árnak, avagy valamely egyéb egyenértékelnevezésnek, például a munkabérnek” felel meg. Más szavakkal : az érték az ár. Vagy méginkább, nehogy Dühring úrral szemben igazságtalanságot kövessünk el és hogy meghatározása képtelenségét lehetőleg saját szavaival adjuk vissza : az érték az árak. Mert a 19. oldalon ezt mondja : „az érték és az öt pénzben kifejező árak”, tehát maga állapítja meg, hogy egyazon értéknek igen különböző ára és így ugyanannyi különböző értéke is van. Ha Hegel nem volna réges-régen halott, felakasztaná magát. Ezt az értéket, amely annyi különböző érték, ahány ára van, minden teleologikával sem tudta volna létrehozni. Újból csak Dühring úr önbizalmával kell bírnia valakinek ahhoz, hogy a politikai gazdaságtan új, mélyebb megalapozását azzal a nyilatkozattal kezdje meg, hogy az ár és érték között nem ismerünk más különbséget, mint azt, hogy az egyik pénzben van kifejezve, a másik pedig nem.

Ezzel azonban még mindig nem tudjuk, hogy mi az érték, és még kevésbbé azt, hogy mi szabja meg. Dühring úrnak tehát további felvilágosításokkal kell kirukkolnia. „Egészen általánosan szólva, az összehasonlítás és becslés alaptörvénye, amelyen az érték és az öt pénzben kifejező árak nyugsznak, mindenekelőtt pusztán a termelés területén fekszik, eltekintve az elosztástól, amely csak egy második elemet hoz be az értékfogalomba. A nagyobb vagy kisebb akadályok, melyeket a természeti viszonyok különbözősége a dolgok létrehozására irányuló törekvésekkel szembeszegez és amelyek által több vagy kevesebb gazdasági erő kifejtésére kényszerít, határozzák meg... a nagyobb vagy kisebb értéket is”, ez utóbbit pedig „a természet és a viszonyok által szembeszegezett létrehozatali ellenállással” mérjük. „... Az a méret, amelyben saját erőnket beléjük (a dolgokba) helyezzük, közvetlenül döntő oka az

érték létezésének általában és meghatározott nagyságának minden egyes esetben”.

Amennyiben mindennek értelme van, ezt jelenti: a munkatermék értékét az előállítására szükséges munkaidő határozza meg, ezt pedig régóta tudtuk Dühring úr nélkül is. Ahelyett, hogy a tényt egyszerűen közölné, orákulumszerűen el kell ferdítenie. Egyszerűen nem igaz, hogy az a méret, amelyben valaki erejét valamely dologba beléhelyezi (hogy a fellengző kifejezőmódot megtartsuk), az értéknek és az érték nagyságának közvetlenül döntő oka. Először is azon fordul meg a dolog, hogy mely dolgokba helyezik bele az erőt, másodszor pedig azon, hogy miképpen helyezik bele. Ha a mi valakink olyan dolgot készít, amelynek mások számára nincs használati értéke, akkor összes ereje sem hoz létre egyetlen atomnyi értéket sem; és ha csökönyösen ragaszkodik ahhoz, hogy kézzel állítson elő valamely tárgyat, amelyet a gép húszszor olcsóbban állít elő, akkor a dologba helyezett erejének tizenkilenc huszadrésze sem értéket egyáltalán, sem az érték meghatározott nagyságát nem hozza létre.

Továbbá, a kérdésnek teljes elferdítése, ha valaki a produktív munkát, amely pozitív termékeket alkot, egy ellenállás tisztán negatív leküzdésévé változtatja. Ebben az esetben ahhoz, hogy egy inghez jussunk, valahogy ily módon kellene eljárunk: elsősorban leküzdjük a gyapotmag ellenállását, az elvettetéssel és a növéssel szemben, azután az érett gyapot ellenállását a leszedetéssel, elcsomagoltatással és elszállítatással szemben, azután a kicsomagoltatással, kifésültetéssel és a megfonattatással szemben, majd a fonal ellenállását a megszöveztetéssel szemben, a szövedék ellenállását a megféhérltetéssel és a megvarratatással szemben, és végül a kész ing ellenállását az ellen, hogy felvegyük.

Mire való mindez a gyerekes ferdítés és ferdeség? Arra, hogy az „ellenállás” segítségével a „termelési érték”-től, az igazi, de mostanáig csak ideális értéktől, az eddigi történelemben egyedül érvényesülő, az erőszak által meghamisított „elosztási érték”-hez jusson: „Azon az ellenálláson kívül, amelyet a természet fejt ki... van még egy másik, tisztán társadalmi akadály... Az ember és a természet közé egy gátló hatalom lép, és ez ismét az ember. Az egyedülinek és elkülönítettnek elgondolt ember szabadon áll a ter-

mészettel szemben . . . Másként alakul a helyzet, mihelyt egy másodikat is elgondolunk, aki karddal a kezében megszállva tartja a természethez és annak segélyforrásaihoz vezető utakat és a bebocsátásért valamely formában árat követel. Ez a második . . . mintegy megadóztatja az elsőt és ilymódon az oka annak, hogy az elérni kívánt dolog értéke nagyobb lesz, mint amekkora a megszerzés vagy termelés e politikai és társadalmi akadály nélkül lehetne . . . A dolgok e mesterségesen felfokozott érvényének különös alakulásai szerfelett sokfélék s természetesen megvan a maga kísérő ellenképe a munka érvényének megfelelő leszorításában . . . Illúzió tehát az értéket eleve a szó tulajdonképpeni értelmében vett egyenértéknek, vagyis valami egyenlő érvényességnek, avagy a teljesítmény és ellenszolgáltatás egyenlőségének elve alapján létrejött csereviszonynak tekinteni . . . Egy helyes értékelmélet ismérve éppen ellenkezőleg az lesz, hogy a benne elgondolt legáltalánosabb becslési ok ne essék egybe az érvénynek az elosztási kényszeren nyugvó különös alakulásával. Ez a társadalmi renddel együtt változik, míg a tulajdonképpen gazdasági érték csak a természethez viszonyítva mért termelési érték lehet és ennél fogva csakis természeti és technikai jellegű, tisztán termelési akadályokkal változik majd meg."

Valamely dolog gyakorlatilag érvényesülő értéke Dühring ír szerint tehát két részből áll : először, a benne foglalt munkából és másodsor, a „karddal a kézben” kikényszerített megadóztatási többletből. Más szavakkal : a ma érvényben levő érték monopóliumár. Ha már most e szerint az értékelmélet szerint minden árunak ilyen monopóliumára van, akkor csak két eset lehetséges. Vagy mindenki mint vásárló ismét elveszti azt, amit mint eladó nyert ; az árak névleg megváltoztak ugyan, a valóságban azonban — egymáshoz való kölcsönös viszonylatukban — ugyanazok maradtak ; minden marad, ahogy volt és a híres-neves elosztási érték pusztalátszat. — Vagy pedig az állítólagos megadóztatási többletek valóságos értékösszeget képviselnek, azt tudniillik, melyet a dolgozó, értéket létrehozó osztály termel, de a monopolisták osztálya elsajátít s akkor ez az értékösszeg egyszerűen meg nem fizetett munkából áll. Ebben az esetben pedig a kezében kardot tartó ember ellenére, az állítólagos megadóztatási többletek és az állított elosztási érték ellenére újból eljutunk — az értéktöbblet marxi elméletéhez.

De nézzük meg a híres-neves „elosztási érték” néhány példáját. A 135. és a következő oldalakon erre vonatkozóan ezt olvasuk: „Az egyéni konkurrencia következtében létrejött áralakulás is a gazdasági elosztás és kölcsönös megadóztatás egy formájának tekintendő... képzeljék el, hogy valamely szükséges áru készlete hirtelen jelentékenyen csökken, akkor az eladók oldalán a kizsákmányolás céljára aránytalanul nagy hatalom jön létre... hogy az emelkedés mily kolosszális méreteket ölthet, különösen azok az abnormális helyzetek mutatják, amelyekben szükséges cikkek utánpótlása hosszabb időre el van vágva” stb. Azonkívül, úgymond, a dolgok normális menete esetén is vannak tényleges monopóliumok, amelyek önkényes áremelést tesznek lehetővé, például vasutak, a városok vízzel és világítógázzal stb. való ellátására alakult társaságok. — Hogy a monopóliumos kizsákmányolás ilyen lehetőségei előfordulnak, régismert dolog. De hogy az általuk létrehozott monopóliumárakat ne kivételeknek és különös eseteknek, hanem éppen a ma érvényben levő értékmegállapítás klasszikus példáinak kell tekinteni, ez új dolog. Miképpen határozódnak meg az élelmiszerek árai? Menjetelek egy ostromlott városba, melyben az utánpótlás el van vágva és tudakozódjatok! — feleli Dühring úr. Miképpen hat a konkurrencia a piaci árak megállapítására? Kérdezzétek meg a monopóliumot, az majd megmondja nektek!

Egyébként e monopóliumoknál sem fedezhető fel a kezében kardot tartó ember, akinek mögöttük kellene állania. Ellenkezőleg: ostromlott városokban a kardos ember, a parancsnok, ha kötelességét teljesíti, nagyon gyorsan véget szokott vetni a monopóliumnak és a monopóliumos készleteket egyenletes elosztás céljára le szokta foglalni. Máskülönben pedig a kardos emberek, mihielyt „elosztási értéket” próbálnak fabrikálni, nem arattak egyebet, mint rossz üzleteket és pénzvesztést. A hollandusok a keletindiai kereskedelem monopolizálásával tönkretették monopóliumukat és kereskedelmüket. A két legerősebb kormány, amely valaha volt, az északamerikai forradalmi kormány és a francia nemzeti konvent, maximális árakat merészelték megállapítani és csúfos kudarcot vallottak. Az orosz kormány most évek óta dolgozik azon, hogy az orosz papírpénz árfolyamát, melyet beválthatatlan bankjegyek folytonos kibocsátásával Oroszországban lenyom, Londonban

Oroszországra szóló váltók éppoly folytonos felvásárlásával felhajtja. Ez a kedvtelése néhány év alatt vagy hatvan millió rubel-jébe került, és a rubel most két márka alatt áll, helyett, hogy három márka felett állana. Ha a kardnak megvan az a gazdasági varázshatalma, melyet Dühning úr tulajdonít neki, miért nem tudta egyetlen kormány sem véghezvinni azt, hogy rossz pénzre tartósan a jó pénz vagy asszignátákra az arany „elosztási értékét” kényszerítse rá? És hol van az a kard, amely a világpiacon parancsnokol?

Van továbbá még egy főforma, amelyben elosztási érték mások teljesítményének ellenszolgáltatás nélküli eltulajdonítását közvetíti : a birtokjáradék, vagyis a földjáradék és a tőkenyereség. Ezt egyelőre csupán feljegyezzük, hogy elmondassuk, hogy ez minden, amit a híres „elosztási értékről” megtudunk. — Minden? Mégsem egészen minden. Halljuk csak :

„A kettős szempont ellenére, mely egy termelési és egy elosztási érték felismerésében megnyilvánul, alapként mégis mindig marad egy *közös valami annak a tárgynak képeben, amelyből az összes értékek állanak* s amellyel ezért mérik is őket. A közvetlen, természetes mérték az erő kifejtés és a legegyszerűbb egység a szó legdurvább értelmében vett emberi erő. Ez utóbbi a létezési időre vezetődik vissza, melynek *önfenntartása* viszont táplálkozási és megélhetési nehézségek bizonyos összegének leküzdését jelenti. Az elosztási vagy eltulajdonítási érték tiszta és kizárólagos formában csak ott van meg, ahol a nem termelt dolgok feletti rendelkezési hatalmat, vagy egyszerűbben szólva, magukat e dolgokat tényleges termelési értékekkel bíró teljesítményekre vagy dolgokra váltják be. Az az egynemű valami, ami minden érték kifejezésben és ennél fogva az elosztás által, ellenszolgáltatás nélkül eltulajdonított értékalkatrészekben is jelezve és képviselve van, az emberi erő kifejtésében áll, amely ... minden áruban ... megtestesül.”

Mit szóljunk mármost ehhez? Ha minden áru értékét az áruban megtestesült emberi erő kifejtéssel mérjük — hol marad akkor az elosztási érték, a felár, a megvámolás? Dühning úr ugyan azt mondja nekünk, hogy nem termelt, tehát tulajdonképpeni értékre képtelen dolgok is szert tehetnek elosztási értékre, és termelt,

értékkel bíró dolgokra cserélhetők ki. Egyidejűleg azonban azt állítja, hogy az *összes értékek*, tehát a tisztán és kizárólagosan elosztási értékek is a bennük megtestesült erő kifejtésben állanak. Amivel kapcsolatban, sajnos, nem tudjuk meg, miként testesülhet meg erő kifejtés egy nem termelt dologban. Az értékek mindeme összevisszaságában annyi végül mégis mindenestre világosnak látszik, hogy az elosztási értékből, az árukra a társadalmi pozíció révén rákényszerített felárból, a kard segítségével végrehajtott megvámolásból megint csak semmi sem sül ki; az áruk értékét hát egyedül a bennük megtestesült emberi erő kifejtés, köznyelven munka szabja meg? Dühring úr tehát, a földjáradéktól és néhány monopóliumártól eltekintve ugyanazt mondja-e, csak hanyagul és zavarosan, amit a minden rossznak elhíresztelt Ricardo—Marx-féle értékelmélet már régen sokkal határozottabban és világosabban megmondott?

Ezt mondja, és egy szuszra az ellenkezőjét mondja. Marx, Ricardo vizsgálódásaiból indulva ki, ezt mondja: Az áru értékét az áruban megtestesült, társadalmilag szükséges, általános emberi munka határozza meg, melyet viszont időtartamával mérnek. A munka minden érték mértéke, neki magának azonban nincsen értéke, Dühring úr, miután a maga hebehurgya módján ugyancsak a munkát jelölte meg értékmérőnek, így folytatja: a munka „a létezési időre vezetődik vissza, melynek önfenntartása viszont táplálkozási és megélhetési nehézségek bizonyos összegének leküzdését jelenti”. Hagyjuk most figyelmen kívül a munkaidőnek, amely egyedül jön itt számba, ezt a merő eredetiséghajászatból származó felcserélését a létezési idővel — amely mostanáig soha még nem teremtetett avagy mért értéket. — Hagyjuk figyelmen kívül azt a hamis „szocialitárius” látszatot is, melyet e létezési idő „önfenntartásának” kell behoznia; amióta a világ áll és amíg állani fog, mindenkinek önmagát kell fenntartania abban az értelemben, hogy fenntartása eszközeit *önmaga* fogyasztja el. Tegyük fel, hogy Dühring úr a gazdaságtan nyelvén és szabatosan fejezte ki magát, akkor a fenti mondat vagy egyáltalán semmit sem jelent, vagy pedig ezt jelenti: Az áru értékét a benne megtestesült munkaidő határozza meg, e munkaidő értékét pedig a munkásnak az ez idő alatti fenntartásához megkövetelt szükségleti cikkek határozzák

meg. Ez pedig a mai társadalomra vonatkoztatva azt jelenti : valamely áru értékét a benne foglalt *munkabér* határozza meg.

Ezzel végre eljutottunk ahhoz, amit Dühring úr tulajdonképpen mondani akar. Az áru értékét, a vulgáris gazdaságtan szólás-módja szerint, előállítási költségei határozzák meg ; amivel szemben Carey azt „az igazságot emelte ki, hogy az értéket nem a produktós költségek, hanem a reprodukciós költségek határozzák meg” („Kritikai történet” 401. old.). Hogy mit jelentenek ezek az előállítási vagy újból-előállítási költségek, arról még beszélünk ; itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy tudvalevőleg munkabérből és tőkeprofitból állanak. A munkabér az áruban megtestesült „erőkifejtés”, a termelési értéket képezi. A profit a kapitalista által monopóliuma, kezében tartott kárja segítségével kikényszerített vámot, vagy felárt, az elosztási értéket képezi. És ily módon a dühringi értékelmélet egész, ellentmondásos zürzavara végül csodaszép harmonikus világosságban oldódik fel.

Az áru értékének a munkabérrel való meghatározását, mely Adam Smith-nél még gyakran az értéknek a munkaidővel való meghatározásával kereszteződik, Ricardo óta a tudományos politikai gazdaságtanból száműzték, s manapság még csak a vulgáris gazdaságtanban garázdálkodik. Éppen a fennálló kapitalista társadalmi rend legsekélyesebb talpnyalói azok, akik az értéknek a munkabér általi meghatározását hirdetik s ezzel egyidejűleg a tőkés profitját szintén a munkabér egy magasabb fajtájának, önmegtartóztatási díjnak (azért, hogy a tőkés nem mulatta el a tőkéjét), kockázati jutalomnak, üzletvezetési bérnek stb. tüntetik fel. Dühring úr csak annyiban különbözik tőlük, hogy ő a profitot rablásnak nyilvánítja. Más szavakkal, Dühring úr a maga szocializmusát egyenesen a legrosszabbfajta vulgáris gazdaságtan tanaira alapítja. Amennyit ez a vulgáris gazdaságtan ér, pontosan ugyanannyit ér az ő szocializmusa. Egymással áll vagy bukik mind a kettő.

Hiszen világos : amit a munkás termel és amibe a munkás kerül, éppoly különböző két dolog, mint az, amit a gép termel és amibe a gép kerül. Annak az értéknek, amelyet a munkás tizenkétórás munkanap alatt termel, semmi köze sincs a szükségleti cikkek értékéhez, melyeket e munkanap és a hozzátartozó pihenőidő

alatt elfogyaszt. Ezekben a szükségleti cikkekben három-, négy-, hét-órás munkaidő lehet megtestesülve, a munka termelékenységének fejlettségi foka szerint. Tegyük fel, hogy előállításukhoz hét munka-órára volt szükség, ebben az esetben a Dühring úr által elfogadott vulgáris gazdaságtani értékelmélet értelmében tizenkét munkaóra terméke hét munkaóra termékének értékével bír, tizenkét munkaóra egyenlő 7 munkaórával, vagyis $12 = 7$. Hogy még világosabban beszéljünk: egy mezőgazdasági munkás, mindegy, mely társadalmi viszonyok között, bizonyos gabonamennyiséget, mondjuk, húsz hektoliter búzát termel évenként. Ez idő alatt az értékek oly mennyiségét fogyasztja el, amely tizenöt hektoliternyi búza mennyiségében fejeződik ki. Ebben az esetben a húsz hektoliter búzá-
nak ugyanaz az értéke, mint a tizenöt hektoliternek, mégpedig ugyanazon a piacon és egyébként teljesen változatlan feltételek mellett. Más szavakkal, 20 egyenlő 15-tel. Ez aztán gazdaságtan!

Az emberi társadalomnak az állati vadság fokán túlmenő minden fejlődése azon a napon kezdődött, amikor a család munkája több terméket hozott létre, mint amennyi fenntartására szükséges volt, azon a napon, amelyen a munka egy része többé nem csupán létfenntartási eszközök, hanem termelési eszközök termelésére volt fordítható. A munkaterméknek a munka fenntartási költségeit túlhaladó bizonyos többlete, és egy társadalmi termelési és tartalék-alapnak e többletből való létrehozása és gyarapítása volt és marad minden társadalmi, politikai és értelmi fejlődés fundamentuma. Az eddigi történelemben ez a termelési és tartalék-alap egy kiváltságos osztály birtokában volt, amelynek e birtokkal együtt a politikai uralom és a szellemi vezetés is osztályrészülni jutott. Csak az eljövendő társadalmi forradalmi átalakulás teszi majd e társadalmi termelési és tartalék-alapot, vagyis a nyersanyagok, termelő és lét-fenntartási eszközök teljes tömegét, ténylegesen társadalmivá, amennyiben kivonja ama kiváltságos osztály rendelkezése alól és közvagyonként az egész társadalomnak adja át.

Vagy — vagy. Az áruk értékét vagy az előállításukhoz szükséges munka fenntartási költségei, azaz a mai társadalomban a munkabér határozza meg. Ebben az esetben minden munkás *munkabérében megkapja munkája termékének értékét*, és akkor a bérmunkások osztályának kizsákmányolása a kapitalisták osztálya által

lehetetlenség. Tegyük fel, hogy egy munkás fenntartási költségeit egy adott társadalomban három márkányi összeg fejezi ki. Ebben az esetben a fenti vulgáris-gazdaságtani elmélet szerint a munkás napi terméke három márka értékű. Tegyük mármost fel, hogy a tőkés, aki ezt a munkást foglalkoztatja, e termékre egy márka profitot, vámot csap és négy márkáért adja el. Ugyanezt teszi a többi tőkés. Akkor azonban a munkás már nem tudja többé napi önfenn-tartását három márkából fedezni, hanem hasonlóképpen négy márkára van ehhez szüksége. Minthogy feltételezzük, hogy minden egyéb körülmény változatlan maradt, ugyanolyannak kell maradnia a létszükségleti cikkekben kifejezett munkabérnek is, a pénzben kifejezett munkabérnek tehát emelkednie kell, mégpedig napi három márkáról négy márkára. Amit a tőkések a munkásosztálytól profit alakjában elvonnak, azt munkabér formájában vissza kell neki adniok. Pontosan ugyanott vagyunk, ahol az elején: ha a munkabér határozza meg az értéket, akkor a munkás kizsákmányolása a tőkés által nem lehetséges. De lehetetlen egy termék-többlet létrehozása is, mert feltevésünk szerint a munkások pontosan ugyanannyi értéket fogyasztanak el, mint amennyit termelnek. Mivel pedig a tőkések nem termelnek értéket, el sem képzelhető, hogy miből akarnak megélni. Ha mármost a termelésnek a fogyasztás feletti ilyen többlete, ilyen termelési és tartalékalap mégis van, mégpedig a kapitalisták kezében, úgy nem lehetséges más magyarázat, mint az, hogy a munkások az áruknek csupán az értékét fogyasztják önfenn-tartásukra, magukat az árukat azonban a tőkéseknek engedték át további használatra.

Vagy pedig: ha ez a termelési és tartalékalap a tőkésosztály kezében tényleg megvan, ha ez az alap tényleg profitfelhalmozásból keletkezett (a földjáradékot itt egyelőre mellőzzük): akkor ez szükségképpen abból a felhalmozott többletből áll, amellyel a munkásosztály által a tőkés osztálynak szolgáltatott munkatermék meghaladja a tőkésosztály által a munkásosztálynak kifizetett munkabérösszeget. Akkor azonban az értéket nem a munkabér határozza meg, hanem a munkamennyiség; akkor a munkásosztály a tőkésosztálynak munkatermékben nagyobb értékmennyiséget szolgáltat, mint amekkorát a neki kifizetett munkabérben tőle kap, s akkor a tőkeprofit, mint az idegen, meg nem fizetett munkatermék

elsajátításának minden más formája, e Marx által felfedezett érték-többlet pusztá alkotórészeként leli magyarázatát.

Mellesleg mondván: azt a nagy felfedezést, amellyel Ricardo főművét kezdi: „Hogy az áru értéke . . . az előállításra szükséges munkamennyiségtől, nem pedig az e munkáért fizetett magasabb vagy alacsonyabb bértől függ” — ezt a korszakalkotó felfedezést az egész gazdaságtani „Tanfolyam” egy szóval sem említi meg. A „Kritikai történet” ezzel az orákulumszerű frázissal intézi el: „(Ricardo) nem gondolja meg azt hogy annak a nagyobb vagy kisebb aránynak amelyben a munkabér létszükségleti cikkekre szóló utalvány lehet (!) az értékviszonyok különféle alakulását is. . . magával kell hoznia!” Olyan frázis ez, amelynél az olvasó azt gondolhatja, amit akar, és amelynél akkor jár legjobban, ha egyáltalán semmit sem gondol.

Most pedig válassza ki magának maga az olvasó az érték öt fajtája közül, amelyet Dühring úr nekünk feltálal, azt, amelyik a legjobban tetszik neki: választhatja a termelési értéket, amely a természettől ered, vagy az elosztási értéket, amelyet az emberek gonoszsága hozott létre és amely azzal tűnik ki, hogy annak az erő-kifejtésnek alapján mérik, amely nincs meg benne, vagy harmadszor, azt az értéket, amelyet a munkaidővel mérnek, vagy negyedszer azt, amelyet a reprodukciós költségekkel, vagy végül azt, amelyet a munkabérrel mérnek. A választék bőséges, a zűrzavar teljes, és számunkra még csak az marad hátra, hogy Dühring úrral magunk is így kiáltunk fel: „Az értékről szóló tan a közgazdasági rendszerek próbakövel”

VI. EGYSZERŰ ÉS ÖSSZETETT MUNKA

Égészen durva, iskolásgyerekhez illő gazdaságtani baklövést fedezett fel Dühring úr Marxnál, mely egyszersmind közveszélyes szocialista eretnokséget is foglal magában. A marxi értékelmélet „semmi egyéb, mint az a közönséges . . . tan, hogy a munka minden érték oka és hogy a munkaidő az értékek mértéke. Emellett teljes homályban marad, hogy mikép gondolandó el az úgynevezett kvalifikált munka megkülönböztetett értéke . . . Igaz, a mi elméletünk szerint is gazdasági tárgyak természetes önköltségeit és ennek

következtében abszolút értéküket csak a rájuk fordított munkaidő mérheti; ennek során azonban minden egyes ember munkaideje eleve egyenlőnek tekintendő, és csak azt kell majd megállapítani, hogy kvalifikáltabb teljesítményeknél hol működik közre az egyes ember egyéni munkaidejében más személyek munkaideje... például a felhasznált szerszámban. Nem az egyik ember munkaideje önmagában ér tehát többet, mint a másik emberé, ahogy ezt Marx úr ködösen elképzei, merthogy több átlagos munkaidő van benne mintegy összesűrítve, hanem minden munkaidő, kivétel nélkül és elvileg, tehát anélkül, hogy előbb egy átlagot kellene venni, tökéletesen egyenlő értékű, és valamely személy teljesítményeinél, valamint minden kész terméknel csak azt kell megállapítani, hogy az egyes személy látszólag pusztán saját munkaidejének felhasználásában más személyek mennyi munkaideje rejtőzik. Az elmélet szigorú érvényessége szempontjából teljesen mindegy, hogy valamely kézi termelési eszköz, vagy a kéz, avagy pedig maga a fej-e az, ami más emberek munkaideje nélkül nem tehetett szert a különleges tulajdonságra és teljesítőképességre. Marx úr azonban az értékről szóló fejtegetéseiben nem tud megszabadulni a kvalifikált munkaidőnek a háttérben kísértő szellemétől. Abban, hogy ez irányban erőlyes megoldásra szánja el magát, meggátolta őt a tanult osztályok hagyományos gondolkodásmódja, amelynek számára, persze, szörnyűség volna elismerni azt, hogy a targoncás munkaideje és a műépítész munkaideje magábanvéve a gazdaságtan szempontjából teljesen egyenlő értékű."

Az a hely Marxnál, amely Dühring úr e „bösz haragját” kiváltotta, igen rövid. Marx azt kutatja, hogy mi határozza meg az *áruk* értékét és ezt feleli: a bennük foglalt emberi munka. Ez, folytatja tovább, „egyszerű munkaerő kifejtése, amellyel átlagban minden közönséges ember, minden különös képzettség nélkül, saját testi szervezetében rendelkezik... Bonyolult munka csak hatványozott, vagyis inkább sokszorozott egyszerű munkának számít, úgyhogy kisebbmennyiségű bonyolult munka nagyobb mennyiségű egyszerű munkával egyenlő. A tapasztalat mutatja, hogy ez a visszavezetés állandóan végbemegy. Valamely áru lehet a legbonyolultabb munka terméke, értéke egyenlővé teszi az egyszerű munka termékével és így maga is csak bizonyos mennyiségű egyszerű munkát képvisel.

A különböző arányokat, amelyekben a különböző munkafajtákat egyszerű munkára, mint mértékegységükre visszavezetik, a termelő háta mögött társadalmi folyamat állapítja meg és ezért úgy tűnnek fel, mintha a hagyomány művei volnának.”*

Marxnál itt egyelőre csak áruk értékének meghatározásáról van szó, tehát oly tárgyak értékének meghatározásáról, melyeket egy magántermelőkkel álló társadalom keretén belül ezek a magántermelők magánszámlára termelnek és egymás ellenében cserélnek. Itt tehát semmiképp sincs szó az „abszolút értékről”, akárhol leledzék is ez, hanem arról az értékről, amely egy meghatározott társadalmi formában van érvényben. Ezt az értéket, ebben a meghatározott történelmi keretben, az egyes árukban megtestesült emberi munka hozza létre és méri, és ez az emberi munka a továbbiakban egyszerű munkaerő kifejtésének bizonyul. Ámde nem minden munka pusztán egyszerű emberi munkaerő kifejtése; a munka igen sok neme több-kevesebb fáradság, idő- és pénzkidadás útján megszerzett jártasságoknak vagy ismereteknek alkalmazását foglalja magában. Vajjon az összetett munka e nemei egyenlő időtartamok alatt ugyanazt az áruértéket termelik-e, mint az egyszerű munka, a pusztán egyszerű munkaerő kifejtése? Világos, hogy nem. Egy órányi összetett munka terméke egy órányi egyszerű munka termékével összehasonlítva, magasabb, kétszeres, háromszoros értékű áru. Az összetett munka termékeinek értékét ez összehasonlítás útján egyszerű munka meghatározott mennyiségeiben fejezik ki; az összetett munka visszavezetése azonban egy társadalmi folyamat révén, a termelő háta mögött történik, oly folyamat útján, amelyet itt, az értékelmélet kifejtésénél, csak megállapíthatunk, de még nem magyarázhatunk meg.

Ez az egyszerű, a mai kapitalista társadalomban szemünk látára naponként végbemenő tény az, amit Marx megállapít. Ez a tény annyira kétségbevonhatatlan, hogy még maga Dühring úr sem meri kétségbevonni gazdaságtanának sem „Tanfolyamában”, sem „Történetében”; Marx fejtegetése pedig oly egyszerű és átlátszó, hogy Dühring úron kívül bizonyosan senki sem „marad itt teljes homályban”. E teljes homálya következtében az áru értékét — és

* Marx. A tőke. I. köt. 1. feje. 2. pont. Id. kiadás 53. old. — Szerk.

Marx egyelőre csakis ennek a vizsgálatával foglalkozik — tévesen „a természetes önköltségnek” nézi, ami a homályt még teljesebbé teszi, sőt az „abszolút értéknek”, amely tudtunkkal a politikai gazdaságtanban eleddig sehol sem szerepelt. Bármit értsen is azonban Dühring úr a természetes önköltségen és öt értékneve bármelyikének legyen is szerencséje az abszolút értéket képviselni, annyi bizonyos, hogy mindezen dolgokról Marxnál nincsen szó, hanem csakis az áruértékről: és hogy a „Tőké”-nek az értékről szóló egész szakaszában még a legcsekélyebb célzás sem fordul elő arra, alkalmazhatónak tartja-e Marx az áruérték elméletét más társadalmi formákra is s ha igen, milyen terjedelemben.

Nem, folytatja Dühring úr, „nem az egyik ember munkaideje önmagában ér tehát többet, mint a másik emberé, ahogy ezt Marx úr ködösen elképzei, merthogy több átlagos munka van benne mintegy összesűrítve, hanem minden munkaidő, kivétel nélkül és elvileg, tehát anélkül, hogy előbb egy átlagot kellene venni, tökéletesen egyenlőértékű”. — Szerencséje Dühring úrnak, hogy a sors nem csinált gyárost belőle és így megmentette attól, hogy áruai értékét ez új szabály szerint állapítsa meg, és ezzel elkerülhetetlenül a csőd karjaiba rohanjon. De megálljunk! Tán még a gyárosok társadalmában vagyunk itt? Semmiesetre. A természetes önköltséggel és az abszolút értékkel Dühring úr ugrást, valóságos szaltómortálét csináltatott velünk a kizsákmányolók jelenlegi gonosz világából az ő saját jövődöbeli gazdasági kommunájába, az egyenlőség és igazságosság tiszta, égi levegőjébe, nekünk tehát, ha időnek előtte is, már itt szemügyre kell vennünk kissé ezt az új világot.

Igaz, Dühring úr elmélete szerint a gazdasági tárgyak értékét a gazdasági kommunában is csak a felhasznált munkaidő mérheti, emellett azonban minden egyes ember munkaidejét már eleve teljesen egyenlőnek kell tekinteni, minden munkaidő kivétel nélkül és elvileg tökéletesen egyenlő értékű, mégpedig anélkül, hogy előbb egy átlagot kellene venni. És állítsuk most szembe e radikális egyenlőségi szocializmussal Marxnak azt a ködös elképzelését, hogy az egyes ember munkaideje önmagában értékesebb, mint a másik emberé, merthogy több átlagos munkaidő van benne összesűrítve, ezt az elképzelést, melyben Marxot a tanult osztályok hagyományos gondolkodásmódja tartja fogva, amelynek számára persze szörnyű-

ség elismerni azt, hogy a targoncás munkaideje és a műépítész munkaideje a közgazdaságtan szempontjából teljesen egyenlő értékű!

Sajnos, Marx a „Tőke” fentidézett helyéhez ezt a kis megjegyzést fűzi: „Az olvasónak szem előtt kell tartania, hogy itt nem arról a *bérről* vagy *értékről* van szó, amelyet a munkás, mondjuk egy munkanapért *kap*, hanem az *áruértékről*, amelyben egy munkanap *megtestesül*.”* Marx, aki itt mintha előre megjegyezte volna Dühringjét, maga emel tehát óvást az ellen, hogy fenti mondatait akár csak a mai társadalomban összetett munkáért netán fizetendő munkabérre alkalmazzák. És ha Dühring úr nem elégszik meg azzal, hogy ezt mégis megteszi, hanem azt állítja, hogy e mondatok azok az alaptételek, amelyek szerint Marx a létfenntartási eszközöknek a szocialista módon szervezett társadalomban való elosztását szabályozni kívánná, ez oly szemérmetlen hamisítás, amelynek csak a revolver-irodalomban akad párja.

De nézzük meg az egyenlőértékűség tanát kissé közelebből. Minden munkaidő teljesen egyenlő értékű, a targoncás munkaideje és a műépítész munkaideje. A munkaidőnek és ezzel magának a munkának tehát értéke van. A munka azonban minden érték létrehozója. Egyedül a munka az, ami a meglevő természeti termékeknek közgazdaságtani értelemben vett értéket ad. Maga az érték nem más, mint a valamely dologban megtárgyiasult társadalmilag szükséges emberi munka kifejezése. A munkának tehát nem *lehet* értéke. A munka értékéről beszélni és azt meghatározni ugyanaz, mint az érték értékéről beszélni vagy megállapítani nem valamely súlyos testnek, hanem magának a nehézségnek a súlyát. Dühring úr olyan embereket, mint Owen, Saint-Simon, Fourier azzal intéz el, hogy a szociális alkimisták címet adja nekik. Azzal, hogy a munkaidő, azaz a munka értékén töpreng, azt bizonyítja, hogy még a tényleges alkimistáknak is mélyen alattuk áll. És most mérje fel az ember azt a vakmerőséget, amellyel Dühring úr Marx nyakába varrja azt az állítást, hogy az egyik ember munkaidejének magábanvéve több az értéke, mint a másik ember munkaidejének, hogy a munka-

* Marx. A tőke. I. köt. 1. fejr. 2. pont. 15. jegyzet. Id. kiadás 53. old. — Szerk.

időnek, tehát a munkának, értéke van — annak a Marxnak a nyakába, aki először fejtette ki, hogy a munkának nem, és miért nem lehet értéke.

A szocializmus számára, mely az emberi munkaerőt ki akarja szabadítani *dru*-helyzetéből, nagy fontossága van annak a belátásnak, hogy a munkának nincs és nem is lehet értéke. Vele együtt buknak mindazon kísérletek, melyek az ösztönös munkásszocializmusból öröklődtek át Dühring úrra, s amelyek arra irányultak, hogy a létfenntartási eszközök jövőbeli elosztását a munkabér egy magasabb nemeként szabályozzák. Ebből az a további belátás folyik, hogy az elosztást, amennyiben tisztán gazdasági szempontok fogják irányítani, a termelés érdeke szabályozza majd, a termelést pedig olyan elosztási mód fogja leginkább előmozdítani, amely a társadalom *minden* tagja számára lehetővé teszi, hogy képességeit a lehető legsokoldalúbban képezze ki, tartsa meg és gyakorolja. A tanult osztályok Dühring úrra hagyományozott gondolkodásmódja számára valóban szörnyűségnek kell, hogy lássék az, hogy valamikor majd nem lesznek hivatásos targoncások és műépítésszek és hogy az az ember, aki félórán keresztül mint műépítész adott utasításokat, egy ideig a targoncát fogja tolni, míg nem veszik majd ismét műépítési tevékenységét igénybe. Szép szocializmus lenne az, amely örökössé tenné a hivatásos targoncásokat!

Ha a munkaidő egyenlőértékűségének azt az értelmet tulajdonítjuk, hogy egyenlő időközökben minden munkás egyenlő értékeket termel, anélkül, hogy előbb egy átlagot kellene venni, úgy ez nyilvánvalóan helytelen. A munkaóra értékterméke még ugyanazon termelési ág két munkásánál is mindig különböző lesz a munka intenzitásának és a munkás ügyességének megfelelően; ezen a bajon, amely egyébként csakis a Dühring-féle emberek számára baj, csakugyan nem segíthet semmiféle gazdasági kommúna, legalább is nem a mi planétánkon. Mi marad hát meg a mindennemű munka egész egyenlőértékűségéből? Semmi, csak a merő hetvenkedő frázis, melynek nincs más gazdasági alapja, mint Dühring úr képtelensége arra, hogy különbséget tegyen az értéknek a munka által való meghatározása és az értéknek a munkabér által való meghatározása között — semmi, csupán az ukáz, az új gazdasági kommúna alaptörvénye: az egyenlő munkaidőért járó

munkabér legyen egyenlő ! Akkor a régi francia munkáskommunistáknak és Weitlingnek már mégis csak sokkal különb érvei voltak az ő béregyenlőségük megokolására.

Miként oldódik meg mármost az összetett munka magasabb díjazásának egész fontos kérdése? Magántermelők társadalmában a magánemberek vagy családjaik fedezik a tanult munkás kiképzetésének költségeit ; ezért a kvalifikált munkaerő magasabb ára is elsősorban magánembereknek jut ; az ügyes rabszolgát drágábban adják el, az ügyes bér munkást magasabban díjazták. A szocialista szervezetű társadalomban a társadalom fedezi ezeket a költségeket, ezért az összetett munka gyümölcsei, a létrehozott nagyobb értékek is az övéi. Maga a munkás nem támaszthat igényt többletre. Ebből, mellesleg mondva, még az a hasznos tanulság is levonható, hogy „a teljes munkahozadékra” irányuló közkedvelt munkáskövetelésnek is megvan néha a maga bökkenője.

VII. TŐKE ÉS ÉRTÉKTÖBBLET

„Marx úr mindenekelőtt nem teszi magáévá a tőke általánosan elfogadott ökonómiai fogalmát, amely szerint a tőke termelt termelési eszköz, hanem megkísérli, hogy speciálisabb dialektikus történelmi, a fogalmak és a történelem metamorfózis-játékába bekapcsolódó eszmét hajtson fel. A tőke, úgymond, a pénzből nemződött ; történelmi fázist alkot, amely a XVI. századdal, tudniillik a világpiacon erre az időre feltételezett keletkezésével kezdődik. A fogalom ily értelmezésénél nyilvánvalóan elvész a közgazdasági elemzés élessége. Ily sivár koncepciókban, melyeknek félig történelmieknak, félig logikaiaknak kellene lenniök, amelyek azonban a valóságban a történelmi és logikai fantáziálás fattyúhajtásai, az értelem megkülönböztetőképessége minden becsületes fogalomhasználatnál egyetemben elpusztul” — és így folytatódik a szószátyárkodás egy teljes oldalon keresztül... „a tőke fogalmának marxi megjelölésével a közgazdaság szigorú tudományában csak zavart lehet kelteni... könnyelmű kijelentések, melyeket mély logikai igazságoknak adnak ki... az alapok gyarlósága” stb.

A tőke tehát Marx szerint a XVI. század elején a pénzből nemződött. Éppen olyan ez, mintha azt állítaná valaki, hogy a

fémpénz jó háromezer évvel ezelőtt a marhából nemződött, mivel-hogy azelőtt többek között a marha is teljesített pénzfunkciókat. Csak Dühring úr képes ily nyers és félszeg kifejezési módra. Marx-nál azoknak a gazdasági formáknak elemzésénél, amelyeknek keretén belül az áruforgalom folyamata mozog, utolsó formaként a pénz jelenik meg. „Az áruforgalom ez utolsó terméke a tőke *első megjelenési formája*. Történelmileg a tőke mindenütt először pénz formájában, mint pénzvagyon, kereskedő tőke és uzsoratóke lép fel a földtulajdonnal szemben... Naponta ugyanaz a történet játszódik le a szemünk előtt. Minden új tőke még ma is mint pénz lép először a színre, azaz a piacra, az áru-, munka- vagy pénz-piacra, mint olyan pénz, amelynek meghatározott folyamatokon keresztül tőkévé kell változnia.”* Marx tehát ismét csak tényt állapít meg. Képtelen lévén arra, hogy e tényt megcáfolja, Dühring úr kiforgatja : A tőke a pénzből nemződött !

Marx most tovább vizsgálja azokat a folyamatokat, melyek következtében a pénz tőkévé változik és mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy az a forma, amelyben a pénz, mint tőke kering, fordítottja annak a formának, amelyben a pénz mint általános áruegyenérték kering. Az egyszerű árubirtokos elad, hogy vásároljon ; eladja azt, amire nincs szüksége, s az így szerzett pénzen azt vásárolja meg, amire szüksége van. Az, aki tőkésnek készül, eleve olyasmit vásárol, amire *nem* neki magának van szüksége ; vásárol, hogy eladjon, mégpedig úgy, hogy drágábban adjon el, hogy az eredetileg a vételbe fektetett pénzértéket pénzszaporulattal megnövekedve kapja vissza, és ezt a szaporulatot nevezi Marx *értéktöbbletnek*.

Honnan származik ez az értéktöbblet? Nem származhatik sem abból, hogy a vásárló értékük alatt vásárolta az árukat, sem abból, hogy az eladó értékük felett adta el őket. Mert mindkét esetben mindegyiknek nyereségei és veszteségei kölcsönösen kiegyenlítődnek, lévén mindegyik váltakozva vásárló és eladó. Csalásból sem származhatik, mert a csalás, bár gazdagabbá teheti az egyiket a másik rovására, nem növelheti meg a kettő által bírt egész összeget, tehát egyáltalán a forgalomban levő értékek össze-

* Marx. A tőke. I. köt. 4. fej. 1. pont. Id. kiadás 159. old. — Szerk.

gét sem. „Valamely ország tőkésosztályának összessége nem csap-
hatja be önnönmagát.”*

Mégis azt látjuk, hogy minden ország tőkésosztályának összessége szemünk láttára állandóan gazdagszik, amikor drágábban ad el, mint ahogy bevásárolt, amikor értéktöbbletet tulajdonít el. Ott vagyunk tehát, ahol az elején voltunk: Honnan származik ez az értéktöbblet? Ezt a kérdést kell megoldani, mégpedig *tisztán gazdasági* alapon, minden csalás kizárásával, anélkül, hogy bármiféle erőszakot kevernénk bele — ezt a kérdést: Mikép lehetséges állandóan drágábban eladni, mint ahogy vásároltak, még azon feltétel mellett is, hogy állandóan egyenlő értékeket cserélnek egyenlő értékekért?

E kérdés megoldása a marxi mű korszakalkotó érdeme. Fényes napvilágot vet oly ökonómiai területekre, ahol azelőtt szocialisták éppúgy, mint polgári közgazdászok, a legmélyebb sötétségben tapogatództak. Ezzel kezdődik meg, e köré kristályosodik a tudományos szocializmus.

A megoldás a következő. Annak a pénznek értéknövekedése, amely tőkévé fog átalakulni, nem mehet e *pénzen* végbe, és nem származhatik *vételből*, mert ez a pénz itt csak az áru árát realizálja, és ez az ár, minthogy feltételezzük, hogy egyenlő értékeket cserélnek, nem különbözik az áru értékétől. Az értéknövekedés azonban ugyanezen okból nem származhatik az áru *eladásából* sem. A változásnak tehát a megvett *áruval* kell történnie, de nem az *értékével*, minthogy értékének megfelelően veszik meg és adják el, hanem *használati értékével*, mint ilyennel, vagyis az értékváltozásnak az áru felhasználásából kell erednie. „Ahhoz, hogy valamely áru elfogyasztása révén értékre tegyen szert, pénztulajdonosunknak oly szerencsésnek kellene lennie, hogy... a piacon olyan árut fedezzen fel, amelynek használati értéke azzal a különös sajátsággal rendelkezik, hogy érték forrása, amely árunak valóságos elfogyasztása tehát munka megtestesítése és ezért *értékalkotás*. S a pénztulajdonos talál is a piacon egy ilyen sajátságos árut — a munkaképességet vagy a *munkaerőt*.”** Míg, amint láttuk, a munkának, mint ilyen-

* Ugyanott, 4. fejr. 2. pont. Id. kiadás 176—177. old. — Szerk.

** Ugyanott, 4. fejr. 3. pont. Id. kiadás 180—181. old. — Szerk.

nek, nem lehet értéke, semmiesetre sem áll így a dolog a munkaerővel. A munkaerő értékre tesz szert, mielőtt áruvá lesz, mint ahogy manapság csakugyan áru, és ezt az értéket „mint minden más áruét, ennek a különleges árucikknek termeléséhez tehát újratermeléséhez is szükséges munkaidő”^{*} határozza meg, vagyis az a munkaidő, amely azon létfenntartási cikkek előállításához szükséges, melyekre a munkásnak önmaga munkaképes állapotban való megtartásához és fájának fenntartásához szüksége van. Tegyük fel, hogy a létfenntartási cikkek nap mint nap hatórányi munkaidőt képviselnek. Jövendőbeli kapitalistánk tehát, aki üzlete viteléhez munkaerőt vásárol, azaz egy munkást fogad bérbé, e munkásnak munkaereje teljes napi értékét fizeti ki, ha olyan pénzösszeget fizet neki, amely ugyancsak hat munkaórát képvisel. Mármint mielőtt a munkás hat órát dolgozott a leendő kapitalista szolgálatában, teljesen kárpótolta őt kiadásáért, a munkaerő kifizetett napi értékéért. Ezzel azonban a pénz nem változott volna tőkévé, nem hozott volna értéktöbbletet létre. A munkaerő megvásárlójának ennél fogva egészen más is a nézete az általa kötött ügylet természetéről. Az a körülmény, hogy csak hat munkaóra szükséges ahhoz, hogy a munkást huszonnégy órán át életbentartsa, semmiképpen sem akadályozza meg a munkást abban, hogy a huszonnégy órából tizenkét órán át dolgozzék. A munkaerő értéke és a munkafolyamatban való értékesítése két különböző nagyság. A pénzbirtokos megfizette a munkaerő napi értékét, ennél fogva őt illeti a munkaerőnek az egész nap folyamán való használata, az egész napi munka. Az a körülmény, hogy az érték, amelyet a munkaerő használata egy nap alatt létrehoz, kétszerakkora, mint saját napi értéke, a vásárló különös szerencséje, de az árucseré törvényei értelmében egyáltalán nem jogtalanság az eladóval szemben. A munkás tehát a pénzbirtokosnak a mi feltevésünk szerint hat munkaóra értéktermékébe kerül, ő azonban tizenkét munkaóra értéktermékét szolgáltatja neki naponként. A különbség — hat órányi meg nem fizetett munkatöbblet a pénzbirtokos javára, olyan meg nem fizetett terméktöbblet, amelyben hat óra munkája testesült meg. A bűvészmutatvány kész. Az értéktöbblet létrejött, a pénz tőkévé alakult át.

^{*} Marx. A tőke. I. köt. 4. feje. 3. pont. Id. kiadás 184. old. — Szerk.

Amikor Marx ily módon kimutatta, hogy mikép jön létre értéktöbblet és hogy csakis így jöhet létre értéktöbblet az áruk cseréjét szabályozó törvények uralma alatt, feltárta a mai kapitalista termelési mód és a rajta nyugvó elsajátítási mód mechanizmusát, leleplezte azt a kristályosodási pontot, amely köré rakódott le az egész mai társadalmi rend.

A tőke létrehozásának van azonban egy lényeges előfeltétele: „Ahhoz, hogy pénzt tőkévé változtathassa, a pénztulajdonosnak szabad munkást kell találnia az árupiacon, kettős értelemben szabadot, olyant, aki egyrészt szabad személyiségként rendelkezik munkaerejével, mint saját árujával, másrészt, akinek nincs más eladható áruja, híján van, mentes és szabad minden olyan dologtól, amely szükséges ahhoz, hogy munkaereje megvalósulhasson.”* De ez a viszony, egyfelől a pénz- vagy árubirtokosok, másfelől a saját munkaerejükön kívül semmi egyébbel nem bíró emberek között, nem természetadta, sem pedig minden történelmi korszakra közösen jellemző viszony, „ez maga is nyilvánvalóan előzetes történelmi fejlődés eredménye... a társadalmi termelés egész sor régebbi alakulata pusztulásának terméke.”** E szabad munkás a történelemben a feudális termelési rend felbomlása következményeként tömegesen először a XV. század végén és a XVI. század elején jelenik meg előttünk. Ezzel azonban, és a világkereskedelemnek és világpiacnak ugyane korszakkal kezdődő létrejöttével meg volt adva az alap, amelyben a meglevő ingó vagyonnak mindinkább tőkévé kell változnia és a tőkés, értéktöbblet termelésére irányuló termelési módnak mindinkább kizárólagosan uralkodóvá kell válnia.

Eleddig Marx „sivár koncepcióit”, a „történelmi és logikai fantáziálás e fattyúhajtásait” követtük, melyeknél „az értelem megkülönböztető képessége minden becsületes fogalomhasználattal egyetemben elpusztul”. Most állítsuk e „könnyelműségekkel” szembe azokat a „mélységes logikai igazságokat” és azt „az exakt tudománysszakok értelmében vett végső és legszigorúbb tudományosságot”, amit Dühring úr kínál nekünk.

* Marx. A tőke. I. köt. 4. fejj. 3. pont. Id. kiadás 182—183. old. — Szerk.

** Ugyanott, 183. old. — Szerk.

Marx tehát nem teszi magáévá a tőke „általánosan elfogadott, ökonomiai fogalmát, amely szerint a tőke termelt termelési eszköz”; sőt ellenkezőleg azt mondja, hogy az értékek valamely összege csak akkor változik tőkévé, ha, értéktöbbletet hozva létre, *értékesül*. És mit állít Dühring úr? „A tőke ökonomiai hatalmi eszközök egy törzse, mely a termelés továbbvitelére és az általános munkaerő gyümölcseiben való részesedések létrehozására szolgál.” Bármily orákulumszerűen és lomposan fejezi is ki megint magát, annyi mindenesetre bizonyos: az ökonomiai hatalmi eszközök törzse örökké folytathatja a termelést, Dühring úr saját szavai szerint mégsem lesz tőkévé mindaddig, amíg „általános munkaerő gyümölcseiben való részesedéseket”, azaz értéktöbbletet nem hoz létre. Azt a bűnt tehát, amelyet Dühring úr Marx szemére vet, hogy nem teszi magáévá a tőke általánosan elfogadott ökonomiai fogalmát, nemcsak ő maga is elköveti, hanem ráadásul még fellengzős szólammal „rosszul leplezett”, ügyetlen plágiumot is követ el Marx-szal szemben.

A 262. oldalon részletesebben fejti ki ugyanezt: „A társadalmi értelemben vett tőke” (és egy nem társadalmi értelemben vett tőkét Dühring úrnak kell még majd felfedeznie) „ugyanis specifikusan különbözik az egyszerű termelési eszköztől; mert míg ez utóbbi csupán technikai jellegű és minden körülmények között szükséges, addig az előbbit az elsajátítás és részesedésképzés társadalmi ereje különbözteti meg. A társadalmi tőke, igaz, jórészt nem más, mint a technikai termelési eszköz *az ő társadalmi funkciójában*; de éppen ez a funkció az, aminek . . . el kell tűnnie.” Ha meggondoljuk, hogy éppen Marx volt az, aki elsőnek emelte ki a „társadalmi funkciót”, mint amely egyedül változtathat át valamely értékösszeget tőkévé, akkor valóban „a tárgy minden figyelmes szemlélője számára nyilvánvalóvá lesz, hogy a tőke fogalmának marxi meghatározása csak zavart kelthet” — azonban nem, mint Dühring úr gondolja, a közgazdaság szigorú tudományában, hanem, mint a mellékelt ábra mutatja, egyesegyedül magának Dühring úrnak a fejében, aki a „Kritikai történet”-ben már elfelejtette, hogy mily sokat élösködött a „Tanfolyam”-ban az említett tőkefogalmon.

Dühring úr azonban nem elégszik meg azzal, hogy az ő tőke-meghatározását, bár „megtisztított” formában, Marxtól kölcsönzi.

Követni kénytelen őt „a fogalmak és a történelem metamorfózis-játékába” is, annak ellenére, hogy saját jobb belátása szerint ez nem vezet semmi egyébre, mint „sivár koncepciókra”, „könnyelműségekre”, „az alapok gyarlóságára” stb. Honnan származik a tőke e „társadalmi funkciója”, amely képessé teszi arra, hogy idegen munka gyümölcseit elsajátítsa, és amely egyedül különbözteti meg a pusztá termelési eszköztől? Ez, mondja Dühring úr, „nem a termelési eszközök természetén és azoknak technikai nélkülözhetetlenségén” alapul. Történelmileg jött tehát létre, és Dühring úr a 252. oldalon csupán megismétli azt, amit már tízszer hallottunk tőle: a tőke létrejöttét a két férfiú régismert kalandja segítségével magyarázza meg, akik közül az egyik a történelem kezdetén tőkévé változtatta termelési eszközét, amikor erőszakkal leigázta a másikat. Dühring úr azonban nem elégszik meg azzal, hogy annak a társadalmi funkciónak, amelynek révén lesz csak valamely érték-összeg tőkévé, történelmi kezdetet tulajdonít — történelmi véget is jósol neki. Ez a társadalmi funkció „éppen az, aminek el kell tűnnie”. Valamely jelenséget, mely történelmileg állott elő és történelmileg ismét eltűnik, közhasználati nyelven, történelmi fázis”-nak szoktak nevezni. Ilyképpen a tőke nem csupán Marxnál, hanem Dühring úrnál is történelmi fázis, és ezért arra a következtetésre kényszerülünk, hogy jezsuiták közé keveredtünk. Ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz. Ha Marx mondja, hogy a tőke történelmi fázis, akkor az sivár koncepció, történelmi és logikai fantáziálás fattyúhajtása, amelynél a megkülönböztető képesség minden becsületes fogalomhasználattal egyetemben elpusztul. Ha pedig Dühring úr tünteti fel a tőkét ugyancsak történelmi fázisnak, akkor ez a közgazdasági elemzés élességének és az exakt tudományszakok értelmében vett végső és legszigorúbb tudományoságnak bizonyítéka.

Miben különbözik már most a dühringi tőke-elgondolás a marxi tőke-elgondolástól? „A túlmunkát nem a tőke találta fel — mondja Marx. — Mindenütt, ahol a társadalom egy része a termelési eszközök monopóliumával rendelkezik, a munkásnak — akár szabad ember, akár nem — az önmaga fenntartásához szükséges munkaidőt többletmunkaidővel kell megtoldania, hogy a termelési eszközök tulajdonosai számára létfenntartási cikkeket termel-

jen.”* Többletmunka, a munkás önfenntartására szükséges időn felüli munka, és e többletmunka termékének mások általi elsajátítása, tehát a munka kizsákmányolása, közös vonása minden eddigi társadalmi formának, amennyiben ezek osztályellentétekben mozogtak. De csak akkor, amikor e többletmunka terméke értéktöbbslet alakját ölti fel, amikor a termelési eszközök tulajdonosa a szabad munkást — a társadalmi bilincsektől szabad és saját tulajdonától szabad munkást — a kizsákmányolás tárgyaként találja magával szemben és *árak* termelésének céljára zsákmányolja ki őt, csak akkor ölti fel a termelési eszköz Marx szerint a tőke sajátos jellegét. Ez pedig nagy mértékben csak a XV. század végétől és a XVI. század elejétől kezdve történt meg.

Dühring úr ellenben tőkévé nyilvánítja a termelési eszközök *minden* összegét, amely „az általános munkaerő gyümölcseiben való részesedéseket hoz létre”, amely tehát valamely formában többletmunkát eredményez. Más szavakkal, Dühring úr anektálja a Marx által felfedezett többletmunkát, hogy vele csapja agyon a neki pillanatnyilag meg nem felelő, hasonlóképpen Marx által felfedezett értéktöbbletet. Dühring úr szerint tehát nemcsak a rabszolgákkal gazdálkodó korinthusi és athéni polgárok ingó és ingatlan vagyona, hanem a császárságkorabeli római nagybirtokosoknak és nem kevésbé a középkor hűbérurainak vagyona is, amennyiben ez a vagyon valamely módon a termelést szolgálta, mindez — különbség nélkül — tőke.

Dühring úr tehát maga sem teszi magáévá „a tőke általánosan elfogadott fogalmát, amely szerint a tőke termelt termelési eszköz”, hanem ellenkezőleg, egy teljesen ellentétes fogalmat tesz magáévá, amely még a nem termelt termelési eszközöket, a földet és természeti segélyforrásait is magában foglalja. Csakhogy ez a felfogás, mely szerint általában minden „termelt termelési eszköz” tőke, megint olyan felfogás, mely csak a vulgáris gazdaságtanban általánosan elfogadott. Ennek a Dühring úrnak olyannyira szívéhez nőtt vulgáris gazdaságtannak keretén kívül a „termelt termelési eszköz” csak azáltal válik tőkévé, hogy profitot vagy kamatot eredményez, vagyis meg nem fizetett munka terméktöbbletét saját-

* Marx. A tőke. I. köt. 8. fejt. 2. pont. Id. kiadás 251. old. — Szerk.

títja el értéktöbblet alakjában, mégpedig ismét az értéktöbblet e két meghatározott alformájában. Emellett teljesen közömbös, hogy az egész polgári politikai gazdaságtan annak a felfogásnak a rabja, hogy minden értékösszegnek, melyet normális feltételek mellett a termelésben vagy a cserében felhasználnak, teljesen önmagától megvan az a sajátossága, hogy profitot vagy kamatot eredményez. Tőke és profit, vagy tőke és kamat a klasszikus politikai gazdaságtanban éppoly elválaszthatatlanok, ugyanazon kölcsönös viszonyban állanak egymással, mint ok és okozat, apa és fiú, tegnap és ma. De modern gazdaságtani jelentésében a tőke szó csak abban az időben jelenik meg, amikor maga a tőke fellép, amikor az ingó vagyon mindinkább tőke-funkcióra tesz szert, amennyiben szabad munkások többletmunkáját zsákmányolja ki, hogy árukat termeljen, mégpedig az első történelmi kapitalista nemzet, a XV. és XVI. század olaszai azok, akik ezt a szót először használják. És ha a modern tőke számára jellegzetes elsajátítási módot Marx elemezte legelsőnek a dolog mélyéig hatóan, ha a tőke fogalmát összhangba hozta azokkal a történelmi tényekkel, amelyekből végső fokon absztrahálták, melyeknek létrejövetelét köszönhetette; ha Marx ezzel ezt az ökonomiai fogalmat megszabadította azoktól a homályos és ingadozó képzetektől, melyek még a klasszikus polgári politikai gazdaságtanban és az eddigi szocialistáknál is hozzátapadtak, úgy éppen Marx volt az, aki azzal a „végső és legszigorúbb tudományossággal” járt el, mely Dühring úrnak állandóan a szájában van ugyan, melyet azonban oly fájdalmasan nélkülözünk nála.

Dühring úr valóban egészen másként csinálja. Nem elégszik meg azzal, hogy a tőkének történelmi fázisként való ábrázolását előbb „történelmi és logikai fantáziálás fattyúhajtásának” szidja és azután maga is történelmi fázisként ábrázolja. Kereken tőkének nyilvánítja az összes gazdasági hatalmi eszközöket, az összes termelési eszközöket, melyek „általános munkaerő gyümölcseiben való részesedéseket” sajátítanak el, tehát a földtulajdont is minden osztálytársadalomban; ami azonban legkevésbé sem feszélyezi őt abban, hogy a továbbiakban a földtulajdont és a földjáradékot teljesen a hagyományos módon elválassza a tőkétől és profittól, s csak azokat a termelési eszközöket nevezze tőkének, amelyek profitot vagy kamatot eredményeznek, amint ez részletesebben

olvasható a „Tanfolyam” 156. és következő oldalain. Ugyanezen az alapon Dühring úr kezdhethetné azzal, hogy mozdony néven lovakat, ökröket, szamarakat és kutyákat foglal össze, mivelhogy ezek segítségével is lehet járműveket mozgásba hozni, szemére vetve a mai mérnököknek, hogy amikor a mozdony elnevezést a modern gőzkocsira korlátozták, ezzel történelmi fázissá tették, sivár koncepciókat, történelmi és logikai fantáziálás fattyúhajtásait követték el stb. ; és azután végezhetné azzal a kijelentéssel, hogy a lovak, szamarak, ökrök és kutyák mégiscsak kizárandók a mozdony elnevezésből, s hogy ez csakis a gőzkocsira érvényes. — És ily módon újból kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy éppen a tőke Dühring-féle fogalommeghatározása az, aminél a közgazdasági elemzés minden élessége elvész és a megkülönböztetőképesség minden becsületes fogalomhasználattal egyetemben elpusztul, s hogy a sivár koncepciók, a zavar, a mélységes logikai igazságokként feltálat hebehurgyaságok, valamint az alapok gyarlósága éppen Dühring úrnál virulnak teljes színpompájukban.

Mindez azonban mellékes. Dühring urat illeti mégis a dicsőség, hogy felfedezte azt a sarkpontot, amely körül forog az egész eddigi politikai gazdaságtan, az egész politika és jogtudomány, egy szóval az egész eddigi történelem. Ez a tétel a következő:

„Erőszak és munka az a két főtényező, mely a társadalmi kapcsolatok kialakulásánál számításba jön.”

Ebben az egyetlen tételben van összesűrítve az eddigi ökonomiai világrend egész alkotmánya. Ez az alkotmány egészen rövid és így szól:

Első cikkely: A munka termel.

Második cikkely: Az erőszak eloszt.

És ezzel, „emberileg és világosan szólva”, ki is merül Dühring úr egész ökonomiai bölcsesége.

VIII. TŐKE ÉS ÉRTÉKTÖBBLET

(Bevezetés)

„Marx úr nézete szerint a munkabér csak annak a munkaidőnek díjazását képviseli, melynek folyamán a munkás tényleg saját léte lehetővé tételéért dolgozik. Másrészt ehhez kevesebb számú

óra elégséges; a gyakran hosszúranyúló munkanap egész többi része fölösleget szolgáltat, amelyben szerzőnk úgynevezett 'értéktöbblet', avagy, közhasználati nyelven szólva, a tőkenyeresség is bennfoglaltatik. Eltekintve a termelés valamely fokán már a munkaeszközökben és az idevonatkozó nyersanyagokban bennfoglalt munkaidőtől, a munkanapnak ez a feleslege a tőkés vállalkozó részesedése. Következésképpen a munkanap meghosszabítása a kapitalista javára szolgáló merő kizsákmányolási nyereség."

Dühring úr szerint tehát a marxi értéktöbblet semmi más, mint az, amit a közhasználati nyelvben tőkenyerességnek vagy profitnak neveznek. Hallgassuk meg magát Marxot. A „Tőke” 195. oldalán* az értéktöbbletet a szó után zárójelbe tett „kamat, profit, járadék” szavak magyarázzák meg. A 210. oldalon** Marx egy példát hoz fel, melyben 71 shillingnyi értéktöbbletösszeg különböző megoszlási formáiban jelenik meg: tized, helyi és állami adók 21 shilling, földjáradék 28 shilling, a bérlő profitja és kamat 22 shilling, összesen 71 shillingnyi összértéktöbblet. — Az 542. oldalon*** Marx Ricardo egyik főhibájának mondja azt, hogy „nem vizsgálta az értéktöbbletet mint olyat, azaz függetlenül különleges formáitól, amilyenek a profit, a földjáradék stb.”, s hogy ennek következtében az értéktöbblet rátájának törvényeit közvetlenül összekeveri a profitráta törvényeivel; amivel szemben Marx bejelenti: „Utóbb, e munka harmadik könyvében ki fogom mutatni, hogy ugyanaz az értéktöbbletráta a legkülönbözőbb profitrátákban, s a különböző értéktöbbletráták bizonyos körülmények között ugyanazon profitrátában fejeződhetnek ki.” Az 587. oldalon**** ezt mondja: „A tőkés, aki az értéktöbbletet termeli, azaz a meg nem fizetett munkát közvetlenül a munkásokból kipréseli és árukban rögzíti, ennek az értéktöbbletnek első kisajátítója ugyan, de semmiképpen sem utolsó tulajdonosa. Utólag meg kell osztania olyan tőkésekkel, akik a társadalmi termelés egészében más funkciót végeznek, a földbirtokossal stb. Az értéktöbblet ezért különböző részekre hasad. Egyes részei különböző csoportokhoz tartozó sze-

* Marx. A tőke. I. köt. 6. feje. 22. jegyzet. Id. kiadás 221. old. — Szerk.

** Ugyanott, 7. feje. 1. pont Táblázat. 235. old. — Szerk.

*** Ugyanott, 15. feje. 1. pont. 565. old. — Szerk.

**** Ugyanott, VII. szakasz, bevezetés. 609. old. — Szerk.

mélyeknek jutnak és különböző, egymással szemben önálló formákat öltenek, mint profit, kamat, kereskedelmi haszon, földjáradék stb. Az értéktöbbletnek ezeket az átváltozott formáit csak a harmadik könyvben tárgyalhatjuk." És ugyanígy sok más helyen.

Világosabban senki sem fejezheti ki magát. Marx minden alkalommal felhívja a figyelmet arra, hogy értéktöbbletét semmiképpen sem szabad a profittal vagy tökenyereséggel összetéveszteni, hogy ez utóbbi, ellenkezőleg, az értéktöbblet alformája, sőt igen gyakran töredéke csupán. Ha Dühring úr mégis azt állítja, hogy a marxi értéktöbblet „közhasználati nyelven szólva a tökenyereség”, viszont kétségtelen tény, hogy az egész marxi könyv az értéktöbblet körül forog, úgy csak két eset lehetséges : Dühring úr nem is tudja másképp, s akkor páratlan szemérmertlenség kell hozzá, hogy valaki lerántson egy könyvet, melynek főtartalmát nem ismeri. Vagy igenis másképp tudja s akkor szándékos hamisítást követ el.

Tovább : „Az a méreggel átitatott gyűlölet, amellyel Marx úr a kisajtolásnak ilyen módon való felfogását alkalmazza, nagyon is érthető. De még hatalmasabb düh és a bér munkára alapított gazdasági forma kizsákmányoló jellegének még teljesebb elismerése is lehetséges, anélkül, hogy az ember elfogadná azt az elméleti fordulatot, mely az értéktöbbletről szóló marxi tanban fejeződik ki.”

Marx jóakarátú, de téves elméleti fordulata méreggel átitatott gyűlöletet eredményez nála a kisajtolás ellen ; a magábanvéve erkölcsös szenvedély a hamis „elméleti fordulat” következtében erkölcstelen kifejezést nyer, nemtelen gyűlöletben és alacsonyrendű dühben nyilvánul meg, míg Dühring úr végső és legszigorúbb tudományossága ahhoz illő nemes természetű erkölcsös szenvedélyben, haragban nyilatkozik meg, amely alakilag is erkölcsös, és ezenfelül a méreggel átitatott gyűlöletnek még mennyiségileg is feletteálló, hatalmasabb harag. Mialatt Dühring úr ezt az önmaga felett érzett örömet éli át, nézzük meg, honnan származik ez a hatalmasabb harag.

„Az a kérdés merül fel tudniillik”, folytatja tovább, „hogy mi módon képesek a konkurráló vállalkozók a munka teljes termékét és ezzel együtt a terméktöbbletet állandóan oly magasan a természetes előállítási költségek felett értékesíteni, ahogy azt a munka-

órák feleslegének érintett aránya indokoltá teszi. Erre a Marx-féle doktrínában nem található felelet, mégpedig abból az egyszerű okból nem, mert a kérdésnek még felvetése sem található helyet benne. A bér munkára alapított termelés fényűzési jellegével egyáltalán nem foglalkozott komolyan és a társadalmi rendet annak kiszípolozó pozícióival egyáltalán nem ismerte fel, mint a fehér rabszolgaság végső okát. Ellenkezőleg, az ő véleménye szerint a politikai és társadalmi mozzanatok mindig a gazdasági jelenségekben lelik meg magyarázatukat.”

A fentebb idézett helyekből azonban láttuk, hogy Marx egyáltalán nem állítja azt, hogy az ipari tőkés, aki a terméktöbblet legelső elsajátítója, minden körülmények között átlagban teljes értékén adja ezt el, ahogy Dühring úr itt feltételezi. Marx határozottan azt mondja, hogy a kereskedelmi nyereség is az értéktöbblet egy részét alkotja, s ez az adott feltételek mellett csupán akkor lehetséges, ha a gyáros értéke *alatt* adja el termékét a kereskedőnek, s így a zsákmány egy részét neki engedi át. Az itt feltett formában a kérdésnek csakugyan még felvetése sem található helyet Marxnál. Észszerűen feltéve a kérdés így hangzik: Mikép változik át az értéktöbblet alformáivá: profittá, kamattá, kereskedelmi nyereséggé, földjáradékká stb.? S Marx igéri is, hogy ezt a kérdést, bár csak a harmadik könyvben, meg fogja oldani. Ha azonban Dühring úr nem várhat addig, amíg a „Tőke” második kötete* megjelenik, akkor egyelőre legalább az első kötetben kellett volna valamivel pontosabban körülnéznie. Ha ezt megtette volna, akkor a már idézett helyeken kívül például a 323. oldalon** olvashatta volna, hogy Marx szerint a kapitalista termelés belső törvényei a tőkék külső mozgásában a konkurrenca kényszertörvényeiként jutnak érvényre és ebben a formában mint indítóokok jutnak az egyéni tőkés tudatába; hogy tehát a konkurrenca tudományos elemzése csak akkor lehetséges, amikor a tőke belső természetét már megértették, egészen úgy, ahogy az égitestek látható mozgását csak az érti meg, aki tényleges, de érzékileg nem észlelhető mozgásukat ismeri;

* Marx terve szerint a második kötet „A tőke” második és harmadik könyvét foglalta volna magában. Utóbb azonban a harmadik könyv külön kötetbe került, a harmadikba. — Szerk.

** Marx. A tőke. I. köt. 10. fejelet. Id. kiadás 341—342. old. — Szerk.

ezután Marx egy példán megmutatja, hogy egy bizonyos törvény, az értéktörvény, egy bizonyos esetben a konkurrencia keretén belül mikép jelenik meg és miként fejti ki hajtóerejét. Dühring úr már ebből is megérthette, hogy az értéktöbblet elosztásánál a konkurrencia főszerepet játszik, és némi gondolkodás mellett az első kötetben adott e jelzések valóban elégségesek, hogy az értéktöbbletnek alformáivá való átváltozását legalább általános körvonalaiban megértsék.

Dühring úr számára azonban éppen a konkurrencia a megértés abszolút akadálya. Nem tudja megérteni, miként értékesíthetik a konkuráló vállalkozók a munka teljes termékét és ezzel együtt a terméktöbbletet állandóan oly magasan a természetes előállítási költségek felett. Itt ismét a szokott „szigorúsággal” fejezi ki magát, amely valójában pongyolaság. Hiszen a terméktöbbletnek, mint ilyennek, *Marxnál egyáltalán nincs is előállítási költsége*, a terméknek ama része ez, amely a kapitalistának *semmibe sem kerül*. Ha tehát a konkuráló vállalkozók a terméktöbbletet természetes előállítási költségén akarnák értékesíteni, úgy egyszerűen *ajándékba* kellene azt adniok. De ne időzzünk ily „mikrologikus részleteknél”. Vajjon nem értékesítik-e valóban a konkuráló vállalkozók naponként a munka termékét a természetes előállítási költségeken felül? Dühring úr szerint a természetes előállítási költségek „a munka- vagy erőkifejtésben” állanak, „ezt viszont végső soron a táplálékköltségekkel lehet mérni”; a mai társadalomban tehát a természetes előállítási költségek a nyersanyag, a munkaeszközök és munkabér alakjában tényleg eszközölt kiadásokból állanak, eltérően a „megvámolástól”, a profittól, a karddal a kézben kikényszerített felártól. Közismert dolog azonban, hogy abban a társadalomban, amelyben élünk, a konkuráló vállalkozók áruikat *nem* a természetes előállítási költségen értékesítik, hanem hozzászámítják, és rendszerint meg is kapják az állítólagos felárat, a profitot. Az a kérdés, melyről Dühring úr azt hitte, hogy csak fel kell vetnie, hogy így az egész marxi építményt megdöntse harsonaszóval, miként a megboldogult Józua Jerikó falait, ez a kérdés tehát Dühring úr ökonómiai elmélete számára is fennáll. Hadd lássuk, mikép felel meg rá.

„A tőketulajdonnak”, mondja ő, „nincs gyakorlati értelme és

nem értékesíthető, ha egyidejűleg nem foglalja magában az emberanyag feletti közvetett hatalmat is. E hatalom terméke a tőkenyereség, s ez utóbbinak a nagysága ezért ez uralom alkalmazásának terjedelmétől és intenzitásától fog függeni . . . A tőkenyereség politikai és társadalmi intézmény, mely hatalmasabb hatást fejt ki, mint a konkurrencia. A vállalkozók e tekintetben, mint rend járnak el, és mindegyikük megtartja a maga pozícióját. Az uralkodó gazdasági mód mellett a tőkenyereség bizonyos mértéke szükségesség.”

Sajnos, még mindig nem tudjuk, hogyan képesek a konkurráló vállalkozók arra, hogy a munka termékét állandóan a termézetes előállítási költségeken felül értékesítsék. Lehetetlen, hogy Dühring úr oly kevésre becsülje közönségét, hogy azzal a szólásmóddal akarná kielégíteni: a tőkenyereség a konkurrencia felett áll, mint annakidején Poroszország királya a törvény felett. Azokat a manővereket, melyek segítségével Poroszország királya törvényfeletti helyzetébe került, ismerjük; azok a manőverek pedig, melyek segítségével a tőkenyereség eléri azt, hogy hatalmasabb a konkurrenciánál, ez az éppen, amit Dühring úrnak meg kell magyaráznia és amit megmagyarázni konokul vonakodik. Az sem mond semmit, hogy a vállalkozók, miként ő állítja, e tekintetben mint rend járnak el és hogy így mindegyikük megtartja a maga pozícióját. Talán csak nem kívánja tőlünk, hogy pusztá szóra elhiggyük neki, hogy egy bizonyos számú embernek csak mint rendnek kell eljárnia, hogy mindegyikük megtartsa pozícióját? A középkor céhmesterei, az 1789-es francia nemesek tudvalevőleg nagyon határozottan mint rend jártak el, és mégis elpusztultak. A porosz hadsereg is mint rend járt el Jénánál, de ahelyett, hogy megtartotta volna pozícióját, meg kellett még futamodnia is, sőt aztán részenként magát meg is adnia. Éppily kevésbé elégíthet ki bennünket az a megnyugtató, hogy az adott uralkodó gazdasági mód mellett a tőkenyereség bizonyos mértéke szükségesség; mert hiszen éppen arról van szó, hogy kimutassuk, hogy *miért* van ez így. Egyetlen lépéssel sem jutunk közelebb a célhoz, ha Dühring úr ezt közli velünk: „A tőke uralma a föld feletti uralommal kapcsolatban jött létre. A jobbágyi mezőgazdasági munkások egy része a városokban kézművesmunkássá és végül gyártótelékké alakult át. A földjáradék után kialakult a tőkenyereség, mint a birtokjáradék második alakja.” Még ha

mellőzzük is ez állítás történelmi ferdeségét, ez akkor is csak pusztá állítás marad és arra szorítkozik, hogy ismételten erősítgeti azt, amit éppen megmagyarázni és bebizonyítani kellene. Nem vonhatunk le tehát más következtetést, mint azt, hogy Dühring úr nem tud megfelelni saját kérdésére: hogyan tudják a konkurráló vállalkozók a munka termékét állandóan a természetes előállítási költségeken felül értékesíteni, vagyis, hogy nem tudja megmagyarázni a profit létrejöttét. Végül is nem tehet egyebet, mint hogy kerekén kinyilatkoztatja: a tőkenyereség az *erőszak* terméke, ami csakugyan pontosan megfelel a Dühring-féle társadalmi alkotmány 2. cikkelyének: az erőszak eloszt. Ez csakugyan igen szépen hangzik: most azonban „felmerül a kérdés”: Az erőszak eloszt, de — mit? Hiszen kell valami elosztanivalónak lenni, különben még a legmindenhatóbb erőszak is a legjobb akarat mellett sem oszthat el semmit. A nyereség, melyet a konkurráló vállalkozók zsebreraknak, nagyon kézzelfogható és szilárd valami. Az erőszak *elvenni* ezt tudja, de *létrehozni* nem. És, ha Dühring úr konokul megtagadja nekünk annak a megmagyarázását, hogy az erőszak *hogyan* veszi el a vállalkozói nyereséget, arra vonatkozólag meg éppen síri hallgatással felel, hogy *honnan* veszi. Ahol semmi sincs, onnan se császár, se más hatalom bezzeg nem vesz el semmit. Semmiből semmi sem lesz, legkevésbé pedig profit. Ha a tőketulajdonnak semmiféle gyakorlati értelme nincs és mindaddig nem értékesíthető, amíg nem foglalja magában egyúttal az emberanyag feletti közvetett hatalmat, megint csak felmerül az a kérdés, hogy először, mikép jutott a tőkevagyon ehhez a hatalomhoz, mely kérdés korántsincs elintézve a fent közölt néhány történelmi állítással; másodszor, hogy mikép változik át e hatalom tőkeértékesítővé, profittá, és harmadszor, hogy honnan veszi ezt a profitot.

Bárhogy forgatjuk is a Dühring-féle politikai gazdaságtant, egyetlen lépéssel sem jutunk előbbre. Az összes nemtetsző jelenségekre, profitra, földjáradékra, éhbérre, munkáselnyomásra *egyetlen* magyarázó szava van: az erőszak, és mindig csak az erőszak, és Dühring úr „hatalmasabb haragja” szintén éppen az erőszak feletti haragban oldódik fel. Láttuk, először, hogy az erőszakra való e hivatkozás üres kibúvó, a gazdasági területről politikai területre való utalás, amely egyetlen gazdasági tény sem képes megmagya-

rázni ; és másodszor, hogy magyarázat nélkül hagyja magának az erőszaknak létrejöttét, amit nagybölcsen cselekszik, minthogy különben arra az eredményre kellene kilyukadnia, hogy minden társadalmi hatalom és minden politikai erőszak gazdasági előfeltételekből, a mindenkori társadalom történelmileg megadott termelési és cseremódjából ered.

Kíséreljük meg mégis, nem csikarhatunk-e ki a politikai gazdaságtan kérlelhetetlen, „mélyebb alapvető”-jétől a profitra vonatkozólag még néhány további felvilágosítást. Talán sikerülni fog ez, ha a munkabérről szóló fejtegetéseit vesszük szemügyre. Itt a 158. oldalon ez áll :

„A munkabér a munkaerő fenntartására szolgáló zsold és mindenekelőtt csak mint a földjáradék és tőkenyeresség számára szolgáló alap jön számításba. Hogy az itt uralkodó viszonyokat egészen határozottan felderítsük, gondoljunk el földjáradékot és azután tőkenyerességet is először történelmileg, munkabér nélkül, tehát a rabszolgaság, vagy a jobbagyság alapján . . . Hogy a rabszolgát, a jobbagyot, vagy pedig a bér munkást kell-e fenntartani, az csak a termelési költségek megterhelésének mikéntjében tesz különbséget indokoltta. *A munkaerő kihasználása révén elért tiszta hozadék minden esetben a munkaadó jövedelme* . . . Látnivaló tehát, hogy . . . nevezetesen az a főellentét, melynek következtében az egyik oldalon a *birtokjáradék* valamely neme és a másik oldalon a birtoktalan zsoldmunka áll, nem kereshető e viszony tagjainak kizárólag egyikében, hanem mindig csakis mindkettőben egyidejűleg.” A birtokjáradék azonban, ahogy a 188. oldalon megtudjuk, a földjáradék és tőkenyeresség számára szolgáló közös kifejezés. Továbbá a 174. oldalon ez áll : „A tőkenyerességre jellemző *a munkaerő hozadéka főrészenek elsajátítása*. A tőkenyeresség a valamely alakban közvetlenül, vagy közvetve alárendelt munka korrelátuma nélkül nem gondolható el.” És a 183. oldalon : a munkabér „minden körülmények közt nem egyéb, mint zsold, melynek révén általában a munkás fenntartását és szaporodási lehetőségét kell biztosítani”. És végül a 195. oldalon : „Ami a birtokjáradéknak jut, azt a munkabérnek kell elvesztenie, és megfordítva, ami az általános teljesítőképességből (!) a munkásnak jut, azt a birtokjövedelemből kell elvonni.”

Dühring úr egyik meglepetést a másik után tartogatja számunkra. Az értékelméletben és a rákövetkező fejezetekben a konkurenciáról szóló tanig bezárólag, vagyis az 1. oldaltól a 155. oldalig az áruk árai, vagyis az értékek először a természetes előállítási költségekre vagy termelési értékekre, azaz nyersanyagra, munkaeszközökre és munkabérre fordított kiadásokra és másodszor, a felárra, vagyis elosztási értékre, a monopólium-tulajdonosok osztálya javára karddal a kézben kikényszerített megadóztatásra oszlanak: olyan felárra, amely, mint láttuk, a valóságban mítsem tudott változtatni a gazdagság megoszlásán, mert egyik kezével vissza kellett adnia azt, amit a másikkal elvett, és amely ezenfelül, amennyiben eredetéről és tartalmáról Dühring úr felvilágosítást nyújt, semmiből jött létre és ennél fogva semmiből sem állott. A jövedelem nemeiről szóló, ezután következő két fejezetben, vagyis a 156. oldaltól a 217. oldalig, felárról szó sem esik többé. Ehelyett minden munkatermék, tehát minden áru értéke most a következő két részre oszlik: először a termelési költségekre, melyekben a kifizetett munkabér is bennfoglaltatik, és másodszor „a munkaerő kihasználása révén elért *tiszta hozadékra*”, mely a munkáltató jövedelmét képezi. Ennek a tiszta hozadéknak pedig egészen ismert, semmiféle tetoválással vagy mázolóművészettel el nem kendőzhető arculata van. „Hogy az itt uralkodó viszonyokat egészen határozottan felderítsük”, gondolja az olvasó maga elé a Dühring úrból imént idézett helyeket nyomtatásban, szemben a Marx-ból a többletmunkáról, terméktöbbletről és értéktöbbletről szóló, korábban idézett helyekkel, és meg fogja látni, hogy Dühring úr itt a „Tőké”-t a maga módján *egyenesen kilrja*.

A többletmunkát valamely alakban, a rabszolgaság, jobbágy-ság vagy bérmunka alakjában, Dühring úr minden eddigi uralkodó-osztály jövedelmi forrásának ismeri el: ezt a „Tőke” többször idézett helyéről, a 227. oldalról* vette: nem a tőke találta fel a többletmunkát stb. — És a „tiszta hozadék”, amely „a munkáltató jövedelme”, mi más ez, mint a munkatermék fölöslege a munkabér fölött, amely utóbbinak Dühring úrnál is, annak ellenére, hogy teljesen felesleges módon a zsold mezébe van öltöztetve, általános-

* Marx. A tőke. I. köt. 8. fej. 2. pont. Id. kiadás 251. old. — Szerk.

ságban véve a munkás fenntartását és szaporodási lehetőségét kell biztosítani? Mikép mehet végbe „a munkaerő hozadéka fő részének eltulajdonítása” másként, mint azáltal, hogy a kapitalista, mint Marxnál, a munkásból több munkát présel ki, mint amennyi a munkás által elfogyasztott létfenntartási eszközök újratermelésére szükséges, vagyis azáltal, hogy a tőkés hosszabb ideig dolgoztatja a munkást, mint amennyire arra szükséges, hogy pótolja a munkásnak kifizetett munkabér értékét? Tehát a munkanapnak a munkás létfenntartási eszközei újratermelésére szükséges időn túli meghosszabbítása, marxi többletmunka — ez, és nem más az, ami Dühring úrnak „munkaerő-kihasználása” alatt megbúvik; és a munkáltató „tisztá hozadéka” mi egyébben juthat kifejezésre, mint a marxi terméktöbbletben és értéktöbbletben? És mi másban különbözik a dühringi birtokjádék a marxi értéktöbblettől, mint nem szabatos fogalmazásában? A „birtokjádék” elnevezést Dühring úr egyébként Rodbertustól vette kölcsön, aki a földjádékot és a tőkejádékot, vagy tőkenyereséget már a *jádék* közös kifejezése alatt foglalta össze, úgyhogy Dühring úrnak csak a „birtok”-ot kellett hozzátennie.* És nehogy a plágiumot illetőleg bármi kétség is maradjon fenn, Dühring úr a maga módján úgy foglalja össze a Marx által a 15. fejezetben (a „Tőke” 539. és következő oldalain**) kifejtett törvényeket, melyek a munkaerő árának és az értéktöbblet nagyságának változásairól szólnak, hogy ami a birtokjádékknak jut, azt a munkabérnek kell elveszítenie és megfordítva, s ezzel a tartalmas, egyenként kifejtett marxi törvényeket tartalmatlan tautológiává redukálja, mert magától értetődik, hogy valamely két részből álló adott nagyság egyik része nem növekedhetik meg anélkül, hogy a másik rész ne kisebbednék. Ilyenképpen sikerült Dühring úrnak a marxi eszmék eltulajdonítását olymódon végrehajtania, hogy az „exakt tudományszakok értelmében vett végső és legszigorúbb tudományosság”, mely a marxi fejtegetésben valóban megtalálható, nála teljesen veszendőbe megy.

* Sőt még ezt sem. Rodbertus azt mondja (Soziale Briefe, 2. Brief — Szociális levelek, 2. levél —, 59. o.): „Ez elmélet (t. i. saját elmélete) szerint járadék minden jövedelem, melyet valaki saját munkája nélkül, kizárólag *valamely birtok alapján* húz.” (Engels jegyzete.)

** Marx. A tőke. I. köt. 15. fejj. 1d. kiadás 560. és köv. old. — Szerk.

Azt kell tehát feltételeznünk, hogy az a fülsiketítő zene-bona, melyet Dühring úr a „Kritikai történet”-ben a „Tőke” körül csap, különösen pedig az a por, melyet az értéktöbbletnél felmerülő híres kérdéssel felfer, mely kérdést jobb lett volna kérdéslenül hagynia, mivelhogy maga úgysem tud megfelelni reá — hogy mindez csak hadicsel, ravasz manőver, amellyel Dühring úr álcázni akarja a Marx-szal szemben a „Tanfolyam”-ban elkövetett durva plágiumot. Dühring úrnak valóban minden oka megvolt arra, hogy olvasóit óva intse, „a Marx úr által Tőkének nevezett gombolyaggal” való foglalkozástól, a történelmi és logikai fantáziálás fattyúhajtásaitól, a hegeli zűrzavaros ködös elképzelésektől és szóbeszédektől stb. Vénuszt, akitől e hűséges Eckart* a német ifjúságot óva inti, suttyomban biztonságba hozta a maga számára a marxi tilosból. Gratuláljunk neki ehhez a marxi munkaerő kihasználásával elért tiszta hozadékhoz és ahhoz a sajátságos fényhez, melyet a marxi értéktöbbletnek birtokjádék elnevezés alatt véghezvitt annexiója annak a makacs, mert két kiadásban megismételt hamis állításának indítókaira vet, hogy Marx értéktöbbleten csak a profitot vagy tőkenyereséget érti.

Igy hát Dühring úr teljesítményeit Dühring úr következő szavaival kell jellemeznünk: Dühring „úr véleménye szerint a munkabér csak annak a munkaidőnek díjazását képviseli, melynek folyamán a munkás tényleg saját léte lehetővé tételéért dolgozik. Ehhez kevesebb számú óra elégséges; a gyakran hosszúranyúló munkanap egész többi része fölösleget szolgáltat, amelyben szerzőnk úgynevezett” birtokjádéka . . . „bennfoglaltatik. Eltekintve a termelés valamely fokán már a munkaeszközökben és idevonatkozó nyersanyagokban bennfoglalt munkaidőtől, a munkanap említett feleslege a tőkésvállalkozó részesedése. Következésképpen a munkanap meghosszabbítása a kapitalista javára szolgáló merő kizsákmányolási nyereség. Az a méreggel átitatott gyűlölet, amelylyel” Dühring „úr a kizsákmányolás ilyen módon való felfogását alkalmazza, nagyon is érthető” . . . Jóval kevésbé érthető azonban az, hogy miből fogja most már meríteni saját „hatalmasabb haragját”?

* A középkori német mondák egy alakja. — Szerk.

IX. A GAZDASÁG TERMÉSZETI TÖRVÉNYEI. FÖLDJÁRADÉK

Eddig a legjobb akarattal sem tudtuk felfedezni, mi jögon akar Dühring úr a politikai gazdaságtan területén azzal az „igény-nyel fellépni, hogy új, nem csupán a korszakot kielégítő, hanem *a korszak számára irányadó módszert* nyújt”. Lehetséges azonban, hogy az, amit sem az erőszak elméleténél, sem az értéknél és tőké-nél nem tudtunk meglátni, napnál világosabban ötlük majd szemünkbe a Dühring úr által felállított „közgazdasági természeti tör-vények” vizsgálatánál. Mert — mint ahogy magát a szokott eredeti-séggel és élességgel kifejezi — „a magasabb tudományosság diadala abban áll, hogy a mintegy nyugvó anyag egyszerű leírásain és osztá-lyozásain túl eljusson az élő, az alkotást megvilágító belátások-hoz. A törvények megismerése tehát a legtökéletesebb megismerés, mert megmutatja, mikép határozza meg az egyik folyamat a másikat.”

Minden gazdaságnak már az első természeti törvényét pont Dühring úr fedezte fel. Adam Smith „csodálatosképpen nemcsak nem állította a vezető helyre minden gazdasági fejlődés legfonto-sabb tényezőjét, hanem teljesen mellőzte ennek külön megfogal-mazását és ílymódon akaratlanul alárendelt szerepre süllyesztette alá azt a hatalmat, amely rányomta bélyegét a modern európai fejlődésre”. Ez az „alaptörvény, melyet a vezetőhelyre kell állítani, az ember természetadta gazdasági ereje technikai felszerelésének, sőt azt lehetne mondani, felfegyverzésének törvénye”. Ez a Dühring úr által felfedezett „alapvető törvény” a következőképpen hangzik:

1. számú törvény. „*Találmányok és felfedezések fokozzák a gazdasági eszközök, természeti segélyforrások és az emberi erő termelékenységét.*”

Álmélkodunk. Dühring úr egészen úgy bánik velünk, mint Molière élcfaragója az újdonsült nemessel, akivel azt az újdonságot közli, hogy egész életében prózában beszélt anélkül, hogy tudta volna. Azt, hogy találmányok és felfedezések bizonyos esetekben fokozzák a munka termelőerejét (de nagyon sok esetben mégsem, ahogy ezt a világ valamennyi szabadalmi hivatalának halomszáma

gyűlő irattári papiroshulladéka bizonyítja, réges-régen tudjuk ; de hogy ez az ősrégi közhely az egész politikai gazdaságtan alapvető törvénye — ezt a felvilágosítást Dühring úrnak köszönjük. Ha „a magasabb tudományosság diadala” a politikai gazdaságtanban is, a filozófiában is csupán abban áll, hogy akármely közhelynek hangzatos nevet adjunk, hogy természeti törvénynek, sőt alapvető törvénynek kürtöljük ki, akkor a tudomány „mélyebb alapvetése” és felforgatása valóban mindenki számára, még a berlini „Volkszeitung”^{*} szerkesztősége számára is lehetségessé válik. Ez esetben „a legszigorúbban” kénytelenek volnánk Dühring úrnak Plátóról szóló következő ítéletét magára Dühring úrra alkalmazni : „Ha pedig ilyesvalami nemzetgazdaságtani bölcsesség, akkor” a kritikai alapvetések „szerzője csak olyan bölcs, mint akárki, akinek alkalma volt arra, hogy valami kézenfekvő dologról egyáltalán gondoljon” — sőt, akárcsak egyszerűen fecsegen is — „valamit”. Ha például azt mondjuk : az állatok zabálnak, akkor lelkünk ártatlanságában könnyedén nagy dolgot mondunk ki ; mert csak azt kell mondanunk, hogy minden állati élet alapvető törvénye a zabálás, és felforgattuk az egész állattant.

2. számú törvény. Munkamegosztás : „A foglalkozási ágak elkülönülése és a tevékenységek felbontása fokozza a munka termelékenységét”. Amennyiben ez helyes, annyiban Adam Smith óta ugyancsak közhely. Hogy pedig *mennyiben* helyes, az kiderül majd a harmadik részben.

3. számú törvény. „*Távolság és szállítás* a főokok, melyek a termelőerők együttműködését akadályozzák és előmozdítják.”

4. számú törvény. „Az ipari államnak hasonlíthatatlanul nagyobb a népességfelvevő képessége, mint az agrárállamnak.”

5. számú törvény. „A gazdasági életben semmi sem történik anyagi érdek nélkül.”

Ezek azok a „természeti törvények”, amelyekre Dühring úr új gazdaságtanát alapítja. Hű marad a „Filozófia”-ban^{**} már bemutatott módszeréhez. Néhány, olykor még hozzá sután kifejezett, siváran köznapi, magától értetődő állítás képezi a bizonyításra nem

^{*} „Néplap” — Berlinben megjelenő kispolgári demokrata napilap. — Szerk.

^{**} Az „Anti-Dühring” első részében. — Szerk.

szoruló sarktételeket, az alapvető tételeket, a gazdasági életben is meglevő természeti törvényeket. Azzal az ürüggyel, hogy kifejti e törvények tartalmát, melyeknek nincs is tartalmuk, felhasználja az alkalmat terjengős szószaporításra azokról a különböző témákról, melyeknek *megnevezései* ezekben az állítólagos törvényekben előfordulnak, tehát találmányokról, munkamegosztásról, szállítóeszközökről, népességről, érdekről, konkurrenciáról stb., olyan szószaporításra, melynek lapos köznapiaságát csak orákulumszerű nagyotmondások és imitt-amott mindenféle kazuisztikus finomságokról szóló helytelen nézetek vagy fontoskodó töprengések fűszerezik. Végtére azután a földjáradékhoz, tőkenyereséghez és munkabérhez érkezünk el s miután az eddigiekben csak a két utóbbi elsajátítási formát tárgyaltuk, vegyük itt még végezetül röviden a földjáradék dühringi felfogását vizsgálat alá.

Figyelmen kívül hagyjuk itt mindazokat a pontokat, amelyekben Dühring úr egyszerűen lemásolja elődjét, Carey-t; nem Careyvel van dolgunk, és nem az a feladatunk, hogy a földjáradék ricardói felfogását Carey ferdítéseivel és badarságaival szemben megvédjük. Nekünk kizárólag Dühring úrral van dolgunk, ő pedig a földjáradékról azt a meghatározást adja, hogy ez „az a jövedelem, melyet a tulajdonos, *mint olyan*, a földből kap.” A földjáradék ökonomiai fogalmát, melyet Dühring úrnak meg kellene magyaráznia, egyszerűen jogi nyelvre fordítja le, úgyhogy semmivel sem lettünk tőle okosabbak, mint voltunk. Mélyebb alapvetőnk tehát kénytelen, ha tetszik neki, ha nem, további fejtegetésekbe bocsátkozni. Összehasonlítja tehát azt, amikor egy földbirtokot bérlőnek adnak bérbe, azzal, amikor vállalkozónak tőkét adnak kölcsön, de hamarosan megállapítja, hogy ez a hasonlat — mint sok más — sántít. Mert, mondja ő, „ha az analógiát tovább akarnók folytatni, akkor a nyereségnek, mely a földjáradék kifizetése után a bérlőé marad, meg kellene felelnie a tőkenyereség ama maradékának, mely a kamatok levonása után a tőkével gazdálkodó vállalkozónak jut. *De nem szokásos* a bérlői nyereségeket főjövedelemnek és a földjáradékot maradéknak tekinteni . . . A felfogás e különbségének bizonyítéka az a *tény*, hogy a földjáradékról szóló tanban nem tüntetik fel külön az öngazdálkodás esetét, és nem helyeznek különös súlyt a bérlet formájában és a saját gazdálkodás által létre-

hozott járadék közötti nagyságkülönbözetre. *Legalább is senki sem érezte magát indítatva arra*, hogy a gazdálkodásból létrejövő járadékot olymódon szétbontva gondolja el, hogy az egyik alkatrész mintegy a birtok kamatját, a másik pedig a vállalkozás nyereségleleslegét képviselje. *Ügylátszik*, hogy a saját tőkétől eltekintve, melyet a bérlő befektet, az ő különös *nyereségét többnyire* a munkabér egy nemének tartják. *Aggályos* dolog azonban valamit állítani e felől, mert a kérdést ebben a határozott formában egyáltalán fel sem vetették. Könnyűszerrel belátható, hogy mindenütt, ahol nagyobb gazdaságokról van szó, a sajátosan bérlői nyereséget nem lehet munkabérnek tekinteni. Maga ez a nyereség tudniillik a mezőgazdasági munkaerővel szembeni ellentétben nyugszik, amelynek kihasználása teszi csak lehetővé a jövedelemnek ezt a nemét. Nyilván a *járadéknak egy része* az, ami a bérlő kezében marad és ami azt a *teljes járadékot*, melyet a tulajdonos elérne, ha maga gazdálkodnék, megrövidíti.”

A földjáradék elmélete a politikai gazdaságtannak sajátosan angol része és annak kellett lennie, mert csak Angliában állt fenn olyan termelési mód, amelynél a járadék profittól és kamattól ténylegesen is elkülönült. Mindenki tudja, hogy Angliában a nagybirtok és a nagyüzemű földművelés van elterjedve. A földbirtokosok nagy, sokszor igen nagy földbirtoktestekben adják bérbe földjeiket a bérlőknek, akik elégséges tőkével rendelkeznek e birtokok megművelésére és nem maguk dolgoznak, mint a mi parasztjaink, hanem, mint valódi tőkésvállalkozók, cselédség és napszámosok munkáját veszik igénybe. Itt előttünk van tehát a polgári társadalom három osztálya és mindegyikük sajátos jövedelme : a földbirtokos, aki a földjáradékot, a kapitalista, aki a profitot, és a munkás, aki a munkabért kapja. Soha egyetlen angol közgazdásznak sem jutott eszébe, hogy a bérlő nyereségét — ahogy ez Dühring úr szemében *látszik* — a munkabér egy nemének tartsa ; mégkevésbbé lehetett bármelyik számára *aggályos* azt állítania, hogy a bérlő profitja az, ami vitathatatlanul, szemmel láthatóan és kézzelfoghatóan csakugyan az, vagyis tőkeprofit. Egyenesen nevetséges, amikor Dühring úr azt állítja, hogy azt a kérdést, hogy mi tulajdonképpen a bérlő nyeresége, ebben a határozott formában fel sem vetették. Ezt a kérdést Angliában egyáltalán még csak fel sem kell vetni, mert a kérdés

is, a felelet is magukban a tényekben régóta adva van, és Adam Smith óta soha kétség ezirányban fel nem merült.

Az öngazdálkodás esete, ahogy Dühring úr nevezi, vagy helyesebben a földbirtokos számlájára, intéző által vezetett gazdálkodásnak esete — ahogy ez Németországban a valóságban nagyjából előfordul — mitsem változtat a dolgon. Ha a tőkét is a földbirtokos adja és saját számlájára gazdálkoddta, akkor a földjáradékon kívül még a tőkeprofitot is zsebrevágja, ahogy ez a mai termelési mód szerint magától értetődik és nem is lehet másként. És ha Dühring úr azt állítja, hogy ezideig senki sem érezte magát arra indítatva, hogy az öngazdálkodásból eredő járadékot (helyesen mondva jövedelmet) szétbontva gondolja el, akkor ez egyszerűen nem igaz és legjobb esetben ismét csak saját tudatlanságát bizonyítja. Például :

„Azt a jövedelmet, mely munkából származik, munkabérnek nevezik; azt a jövedelmet, melyet valaki tőke alkalmazásából merít, profitnak nevezik... azt a jövedelmet, amely kizárólag a földből származik, járadéknak nevezik és ez a jövedelem a földbirtokosé... Ha a jövedelmek e különböző nemei különböző embereknek jutnak, könnyen megkülönböztethetők egymástól; ha azonban egyazon személynek jutnak, akkor, legalább is a mindennapi nyelvben, gyakran összekeverik őket. Annak a földbirtokosnak, aki saját földje egy részén *maga gazdálkodik*, a gazdálkodási költségek levonása után, meg kellene kapnia a *földbirtokos járadékát is, a bérlő profitját is*. Könnyen lehetővé válik azonban egész nyereségét, legalább is a közönséges nyelvben, profitnak nevezni és így összekeverni egymással a járadékot és a profitot. Ebben a helyzetben van északamerikai és nyugat-indiai ültetvényeseink többsége; legtöbbjük saját birtokát műveli, és így ritkán hallunk valamely ültetvény járadékáról, de igenis, a profitról, melyet ad... A kertész, aki sajátkezűleg műveli meg saját kertjét, egyszemélyben földbirtokos, bérlő és munkás. Terméke tehát az elsőnek járadékát, a másodiknak profitját és a harmadiknak bérét kell, hogy fizesse neki. Rendszerint azonban az egészet munkakeresetének tekintik; itt tehát a járadékot és profitot a munkabérrel keverik össze.”

Ez a hely Adam Smith első könyvének 6. fejezetéből való. Az öngazdálkodás esetét tehát már száz évvel ezelőtt megvizsgál-

ták, és az aggályoskodások és bizonytalanságok, melyek Dühring úrnak oly sok gondot okoznak, egyesegyedül saját tudatlanságából származnak.

Kellemetlen helyzetéből végül is merész fogással menekül ki: a bérlő nyeresége a „mezőgazdasági munkaerő” kizsákmányolásán alapszik és ennél fogva nyilvánvalóan „járadékrész”, amellyel a „teljes járadék”, melynek tulajdonképpen a földbirtokos zsebébe kellene folynia, „megrövidül”. Ezzel két dolgot tudunk meg. Először azt, hogy a bérlő „megrövidíti” a földbirtokos járadékát, úgy-hogy ennél fogva Dühring úrnál nem a bérlő az, aki *járadékot fizet* a földbirtokosnak, amint ezt idáig képzték, hanem a *földbirtokos* az, aki *járadékot fizet a bérlőnek* — ami kétségtelenül „alapjáig sajátos nézet”. És másodszor megtudjuk végre, hogy mit képzel Dühring úr földjáradékon; tudniillik a mezőgazdasági munkaerőnek a földművelésben való kizsákmányolásánál elért egész terméktöbbletet. Minthogy azonban ez a terméktöbblet az eddigi politikai gazdaságtanban — netán egyes vulgáris közgazdászok kivételével — földjáradékra és tőkeprofitra oszlik, konstatálnunk kell, hogy Dühring úr a földjáradékról is „nem az általánosan elfogadott fogalmat teszi magáévá”.

Dühring úr szerint tehát a földjáradék és a tőkenyereség csupán abban különböznek egymástól, hogy az elsőt a földművelésben érik el, a másikat pedig az iparban vagy a kereskedelemben. Dühring úr szükségképpen jut el ehhez a kritikátlan és zavaros felfogásmódhoz. Láttuk, hogy abból „a valódi történelmi felfogásból” indult ki, mely szerint a föld feletti uralom csak az embereken való uralom segítségével alapozható meg. Mihelyt tehát a szolgamunka valamely formájának segítségével művelnek földet, felesleg képződik a földesúr számára, és ez a felesleg éppen a járadék, mintahogy a munkaterméknek a munkabéren felüli feleslege az iparban a tőkenyereség. „Ilymódon világos, hogy a földjáradék minden időben és mindenütt ott van meg tetemes mértékben, ahol a földművelést a munkaerő leigázási formái egyikének segítségével úzik.” A járadéknak, mint a földművelésnél elért egész terméktöbbletnek ilyen ábrázolásánál Dühring úr útját egyrészt az angol bérlői profit, másrészt pedig ama terméktöbbletnek, az angol bérlői profittól kölcsönvett, és az egész klasszikus politikai gazdaságtanban

érvényben levő felosztása földjáradékra és bérlői profitra, s ezzel a járadék *tiszta*, szabatos meghatározása keresztezi. És mit csinál Dühring úr? Úgy tesz, mintha a földművelést terméktöbbletnek bérlői profitra és földjáradékra való felosztásáról, vagyis a klasszikus politikai gazdaságtan egész járadékelméletéről egy árva szót sem tudna; mintha azt a kérdést, hogy mi tulajdonképpen a bérlői profit, az egész politikai gazdaságtanban „ebben a határozott formában” még egyáltalán fel sem vetették volna; mintha valamely teljesen felderítetlen tárgyról lenne szó, melyről semmi sem ismeretes, csak látszat és aggályok. Ezért a kellemetlen Angliából, ahol a földművelés terméktöbblete minden elméleti iskola minden közreműködése nélkül oly könnyörtelenül alkotórészeire: földjáradékra és tőkeprofitra van osztva, a porosz országos jog általa hőszeretett hatásköri területére menekül, ahol az öngazdálkodás teljes patriarchális virágjában áll, ahol „a földbirtokos járadékon földbirtokrészeinek jövedelmeit érti” és ahol a junker urak véleménye a járadékról még azzal az igénnyel lép fel, hogy irányadó legyen a tudomány számára, ahol tehát Dühring úr még remélheti, hogy járadékról és profitról való fogalomzavarával valahogy át fog csúszni, sőt hitelle fog találni legújabb felfedezése számára, mely szerint a földjáradékot nem a bérlő fizeti a földbirtokosnak, hanem a földbirtokos a bérlőnek.

X. A „KRITIKAI TÖRTÉNET”-BŐL

Vessünk végül még egy pillantást a „Nemzetgazdaságtan kritikai történeté”-re, Dühring úr „e vállalkozására”, mely, ahogy ő mondja, „teljesen elődök nélkül való”. Itt végre talán találkozunk majd a sokszor beígért végső és legszigorúbb tudományos sággal.

Dühring úr nagyra van azzal a felfedezéssel, hogy a „gazdaságtan” „roppantul modern jelenség” (12. oldal).

Csakugyan, Marxnál a „Tőké”-ben ez áll: „A politikai gazdaságtan... igazi tudományként csak a manufaktúra korában lép fel”, a „Zur Kritik der politischen Ökonomie” 29. oldalán* pedig

* Marx. Zur Kritik der politischen Ökonomie (A politikai gazdaságtan bírálatához), Moszkva 1934. 39. old. — Szerk.

azt olvassuk, hogy „a klasszikus politikai gazdaságtan . . . Angliában Pettyvel, Franciaországban Boisguillebert-rel veszi kezdetét s Angliában Ricardóval, Franciaországban Sismondival zárul”. Dühring úr követi ezt a számára előírt utat, csak hogy a *magasabb* politikai gazdaságtan az ő számára csak azokkal a nyomorúságos elvetélésekkel kezdődik, melyeket a polgári tudomány a maga klasszikus korszakának lefolyása után hozott napvilágra. Bevezetése végén ellenben a legteljesebb joggal diadalmaskodik: „Ha azonban ez a vállalkozás már külsőleg észrevehető sajátosságai és fele tartalmának újdonsága tekintetében teljesen elődök nélkül való, még sokkal inkább sajátosan az enyém belső kritikai szempontjainál és álláspontjainál fogva” (9. old.). Mindkét, külső és belső oldalát tekintve valóban így hirdethette volna „vállalkozását” (az ipari kifejezést nem éppen rosszul választotta): „Az Egyetlen és tulajdona”.*

Minthogy a politikai gazdaságtan, ahogy a történelem során fellépett, valóban nem egyéb, mint a kapitalista termelés korszaka gazdaságának tudományos vizsgálata, ennél fogva a reávonatkozó állítások és elméleti tételek, például az ókori görög társadalom íróinál, csak annyiban szerepelhetnek, amennyiben bizonyos jelenségek: árutermelés, kereskedelem, pénz, kamatozó tőke stb., mindkét társadalomban megvannak. Amennyiben a görögök alkalmi kirándulásokat tesznek erre a területre, ugyanolyan zsenialitást és eredetiséget tanusítanak, mint minden más területen. Ennél fogva nézeteik történelmileg a modern tudomány elméleti kiindulópontjait alkotják. Most pedig halljuk a világtörténelmi Dühring urat.

„A tudományos gazdasági elméletre vonatkozólag eszerint az ókorról tulajdonképpen (!) nincs semmiféle pozitív közölni valónk, és a teljesen tudománytalan középkor még sokkal kevesebb alkalmat nyújt erre (arra, hogy *semmit se* közöljön !). Mivel azonban a tanultság látszatát hiú módon fitogtató modor . . . a modern tudomány tiszta jellegét elégtelenítette, tudomásulvétel céljára kénytelenek vagyunk legalább néhány példát felsorolni.” Dühring

* Célzás a szélsőséges individualizmust hirdető Max Stirner „Der Einzige und sein Eigentum” című, először 1844-ben Berlinben megjelent művére. — Szerk.

úr azután olyan kritika példáit hozza fel, amely valóban „a tanultságnak” még a „látszatától” is mentes.

Aristoteles tétele, hogy „minden jószág használati módja kettős — az egyik a dolognak, mint ilyennek sajátossága, a másik nem, mint például a szandálnak az, hogy lábbeli gyanánt szolgáljon és hogy kicserélhető legyen: mindkettő a szandál használati módja, mert az is, aki a szandált, a neki hiányzó dologra, pénzre vagy táplálékra cseréli ki, szandálként használja a szandált; de nem annak természetes használati módján, minthogy a szandál nem azért van, hogy kicseréljék” — ez a tétel Dühring úr szerint „nemcsak igen közönséges és iskolás módon van kifejezve”, hanem azok, akik „használati érték és csereérték közti megkülönböztetést” találnak benne, ezenkívül még annak a „humornak” is áldozatául esnek, hogy elfelejtik, hogy a „legújabb időben” és „a legelőrehaladottabb rendszer keretében”, természetesen magának Dühring úrnak rendszerében, a használati érték és a csereérték eltűnt.

„Plátónak az államról szóló irataiban... meg akarták találni a közgazdasági munkamegosztásról szóló *modern* fejezetet is.” Ez bizonyára a „Tőke” XII. 5. fejezetének (3. kiadás, 369. old. *) azon helyére vonatkozik, ahol éppen ellenkezőleg ki van mutatva, hogy a klasszikus ókornak a munkamegosztásról való nézete a „legszigorúbb ellentétben” van a modern felfogással. — Plátónak a munkamegosztásról, mint a városnak (mely a görögök számára azonos volt az állammal) természetes alapjáról adott, a maga korában zseniális leírása Dühring úr részéről csak orrfintorgatást és semmi egyebet nem érdemel, mégpedig azért, mert Plátó nem említi — a görög Xenophon azonban már igenis említi, Dühring úr! — azt a „határt”, „melyet a piac mindenkori terjedelme a foglalkozási módok további elágazása és a különleges operációk technikai szétbontása elé szab —, holott csak e határfogalom tartalmazza azt a felismerést, melynek révén a különben tudományosnak alig nevezhető eszme gazdaságilag jelentős igazsággá válik”.

Roscher „professzor”, akit Dühring úr olyannyira lenéz, valóban megvonta ezt a „határt”, amelynél a munkamegosztás gondo-

* Marx. A tőke. I. köt. 12. feje. 5. pont. Id. kiadás 396—397. old. — Szerk.

lata „tudományossá” válik, és e miatt Adam Smith-t tette meg kifejezetten a munkamegosztás törvénye felfedezőjének. Az olyan társadalomban, ahol az árutermelés a termelés uralkodó módja, a „piac” — hogy egyszer mi is Dühring úr modorában beszéljünk — az „üzletemberek” között jólismert „határ” volt. De több, mint „a rutin tudása és ösztöne” kell annak a belátásához, hogy nem a piac hozta létre a kapitalista munkamegosztást, hanem megfordítva: korábbi társadalmi összefüggések felbomlása és az ebből következő munkamegosztás hozták létre a piacot. (Lásd „A tőke”. I. köt. XXIV. 5. fejezet: A belső piac létrehozása az ipari tőke számára.*)

„A pénz szerepe minden időkben gazdasági (!) gondolatok első főserkentője volt. Mit tudott azonban egy Aristoteles erről a szerepről? Nyilvánvalóan semmi egyebet, mint azt, ami ebben a gondolatban rejlik, hogy az őseredeti terménycserét a pénz közvetítésével folyó csere követte.”

Ha azonban „egy” Aristoteles bátorságot vesz magának arra, hogy felfedezze a pénz két különböző *keringési formáját*, az egyiket, melyben mint egyszerű forgalmi eszköz, a másikat, melyben mint pénztőke funkcionál, akkor Dühring úr szerint, „csak erkölcsi ellenszenvnek ad” kifejezést. Ha „egy” Aristoteles még azt is meg merészei tenni, hogy a pénzt *értékmérő* „szerepében” elemzi és ezt, a pénzről szóló tan számára oly döntő jelentőségű kérdést valóban helyesen teszi fel, akkor „egy” Dühring az ilyen meg nem engedett vakmerőséget alapos titkos okokból inkább egészen elhallgatja.

Végeredmény: A dühringi „tudomásulvétel” tükrében a görög ókornak valóban „csak egészen közönséges eszméi” vannak (25. old.), ha effajta „együgyűségnek” egyáltalán van még valami közönsége — akár közönséges, akár nem közönséges — eszméekkel.

Dühring-úrnak a merkantilizmusról szóló fejezetét jobb az „eredetiben”, vagyis F. List „Nationales System”-jének** „Az ipari rendszer, melyet az iskola hamisan merkantilrendszernek nevez” című, 29. fejezetében olvasni. Hogy Dühring úr itt is mily gondosan

* Marx. A tőke. I. köt. 24. feje. 5. pont. Id. kiad. 805. old. — Szerk.

** Friedrich List. Das nationale System der politischen Ökonomie (1841) (A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere). — Szerk.

tudja elkerülni „a tanultság látszatának” minden jelét, azt többek között a következő mutatja:

List „Az olasz nemzetgazdászok” című, 28. fejezetben ezt mondja: „Olaszország a gyakorlatban éppúgy mint a politikai gazdaságtan elméletében megelőzte az összes modern nemzeteket”, s ezután megemlíti, hogy a nevezetesen „Olaszországban a politikai gazdaságtanról írt első mű a nápolyi Antonio Serra írásműve azokról az eszközökről, melyekkel a királyságok számára arany és ezüst feleslegeket lehet szerezni (1613)”. Dühring úr nyugodtan elfogadja ezt, és ennek megfelelően Serra „Breve trattato”-ját* „a gazdaságtan újabb előtörténete bejáratán lévő felirattfélnékné tekintheti”. Tényleg erre a „szépirodalmi mókára” szorítkozik nála a „Breve trattato” vizsgálata. Sajnos, a valóságban a dolog másként történt, és 1609-ben, vagyis négy évvel a „Breve trattato” előtt, megjelent Thomas Mun „A Discourse of trade etc.”** című munkája. Ennek az írásműnek, már első kiadásában, megvan az a különleges jelentősége, hogy az eredeti, akkor Angliában még állami gyakorlatképpen védelmezett *monetáris rendszer* ellen irányul, tehát a merkantilrendszernek anyagrendszerétől való tudatos *önelválsádt* jelenti. A munka már első alakjában több kiadást ért meg és közvetlen befolyást gyakorolt a törvényhozásra. A szerző által teljesen átdolgozott és halála után 1664-ben megjelent kiadásban, „England's Treasure etc.”*** a munka további száz évre merkantilista evangélium maradt. Ha van tehát a merkantilizmusnak olyan korszakalkotó műve, mely „a bejáraton levő felirattfélnékné” tekinthető, akkor ez az, és éppen ezért egyáltalán nem létezik Dühring úrnak „a rangviszonyokat igen gondosan tekintetbe vevő története” számára.

A modern politikai gazdaságtan megalapítójáról, Petty-ről, Dühring úr azt közli velünk, hogy „jókorá adag könnyelmű gon-

* Breve trattato delle cause che possono far abbondare li regni d'oro e d'argento, dove non sono miniere. (Rövid értekezés azokról az okokról, amelyek az arany és ezüst bőségét hozhatják létre oly államokban, melyeknek nincsenek bányái.) — Szerk.

** A Discourse of Trade from England into East-Indies. (Értekezés Angliának Kelet-Indiával való kereskedelméről.) — Szerk.

*** England's Treasure by Foreign Trade. (Angliának a külkereskedelemből származó gazdagsága.) — Szerk.

dolgozási mód" jellemzi, hogy „nem volt érzéke a fogalmak belső és finomabb megkülönböztetésére”... hogy megvolt benne az a „sokoldalúság, mely sokat tud, de könnyedén siklik át egyik tárgyról a másikra anélkül, hogy valamely gondolatban mélyebben gyökeret verne”... „közgazdasági tekintetben még igen nyersen jár el” és „oly naivitásokhoz jut el, amelyeknek elűtő volta... egyszer-másszor még a komolyabb gondolkodót is szórakoztatni tudja”. Mily eléggé meg nem becsülhető leereszkedés tehát, ha Dühring úr, a „komolyabb gondolkodó”, „egy Petty”-ről egyáltalán tudomást venni kegyeskedik! És hogy vesz róla tudomást?

Petty tételeit „a munkáról, sőt a munkaidőről, mint érték-mérőről, aminek... *tökéletlen nyomai* találhatóak fel nála”, e mondaton kívül sehol sem említi meg többé. Tökéletlen nyomok. „Treatise on Taxes and Contributions”* című munkájában (első kiadás 1662) Petty az áruk érték nagyságának teljesen világos és helyes elemzését adja. Amikor ezt mindenekelőtt nemesfémek és gabona egyenértékén szemlélteti, melyek egyenlő munkába kerülnek, kimondja az első és utolsó „elméleti” szót a nemesfémek értékéről. De határozott és általános formában is kimondja, hogy az áruk értékét *egyenlő munkával* (equal labour) mérik. Felfedezését különféle, részben igen bonyolult kérdések megoldására alkalmazza, és helyenként, különféle alkalmakból és különféle munkáiban, ott is, ahol nem ismétli meg a főtételt, fontos következtetéseket von le belőle. De már első munkájában is ezt mondja:

„Azt állítom, hogy ez (az egyenlő munka által való értékelés) *az értékek kiegyenlítésének és lemérésének az alapja*; felépítményében és gyakorlati alkalmazásában azonban, megvallom, sok különfésleg és bonyolultság van.” Petty tehát éppannyira tudatában van felfedezése fontosságának, mint az egyes esetekre való alkalmazásával járó nehézségeknek. Bizonyos részletcélokra ennél fogva más utat is megkísérel. Találni kell, úgymond, egy természetes egyenlőségi viszonyt (a natural Par) a föld és a munka között úgy, hogy az érték tetszésszerint „bármelyikükben, vagy ami még jobb, mindkettőjükben” kifejezhető legyen. Még a tévedés is zseniális.

Petty értékelméletéhez Dühring úr ezt az élesen elgondolt

* „Értekezés az adókról és illetékekről”. — Szerk.

megjegyzést fűzi: „Ha ő maga élesebben gondolkodott volna, egyáltalán nem volna lehetséges, hogy más helyeken ellenkező felfogás nyomai akadjanak nála, amelyekről már előbb történt említés”; amelyekről, tudniillik, „előbb” semmiféle említés nem történt, azonkívül, hogy a „nyomok” — „tökéletlenek”. Ez Dühring úrnak egyik nagyon jellemző eljárási módja, „előbb” valamely tartalmatlan frázissal célozni valamire, hogy „utóbb” elhitesse az olvasóval, hogy már „előbb” értesült a fődologról, mely felett nevezett szerző ténylegesen előbb is, utóbb is tovasiklik.

Mármost Adam Smith-nél nemcsak „nyomai” találhatók az értékfogalomról való „ellenkező felfogásoknak”, és az értékről nemcsak két, hanem három, sőt egészen pontosan véve, négy, élesen ellenkező nézet akad, melyek kedélyesen egymás mellett és egymással keveredve futnak. Ami azonban természetes a politikai gazdaságtan megalapozójánál, aki szükségképpen tapogatózik, kísérletezik, még csak kialakulóban levő, rendezetlen eszmekáosszal küzd, az megütközést kelt olyan frónál, aki rostálva foglal össze több mint másfél százados kutatásokat, miután e kutatások eredményei a könyvekből részben már a köztudatba mentek át. És, hogy a nagyról a kicsinyre térjünk: amint láttuk, Dühring úr szintén öt különféle értéknevet és velük együtt ugyanannyi egymással szembenálló felfogást nyújt nekünk át, hogy kedvünkre válogathassunk. Igaz, „ha ő maga élesebben gondolkodott volna”, nem fordított volna annyi fáradságot arra, hogy olvasóit az érték teljesen világos Petty-féle felfogásából a legnagyobb zűrzavarba vesse vissza.

Petty teljesen kerek egészet alkotó, egy darabból öntött munkája a „Quantulumcunque concerning Money”,* melyet 1682-ben hozott nyilvánosságra, tíz évvel az „Anatomy of Ireland”** című munkája után (mely 1672-ben jelent meg „először” és nem 1691-ben, ahogy azt Dühring úr a „leginkább közkezenforgó, összeollózott tankönyvekből” kiírja). A merkantilista nézetek utolsó nyomai, melyeket más munkáiban feltalálhatunk, itt teljesen eltűntek. Tartalma és alakja szerint egy kis remekmű ez, és Dühring úr éppen

* Néhány szó a pénzről. — Szerk.

** The Political Anatomy of Ireland. (Írország politikai anatómiája.) —

Szerk.

ezért még címét sem említi meg. Teljesen rendjén való dolog, hogy a legzseniálisabb és legeredetibb közgazdasági kutatóval szemben egy peckes iskolamesteri középszerűség csak morgó elégedetlenségének tud kifejezést adni, csak bosszankodni tud azon, hogy az elméleti fényszikrák nem glédában, parádésan lépdelnek, mint kész „sarktételek”, hanem inkább a „nyers”, gyakorlati anyagnak — például az adóknak — elmélyítéséből elszórtan szökellnek ki.

Éppúgy, mint Petty tulajdonképpen gazdaságtani munkáival, jár el Dühring úr a Petty alapította „politikai aritmetiká”-val, melyet közönségesen statisztikának neveznek. Kaján vállvonogatás a Petty által alkalmazott módszerek különbségei felett! Ha azokra a groteszk módszerekre gondolunk, melyeket ezen a területen még száz évvel később maga Lavoisier is alkalmazott, a nagy távolságra, amely még a mai statisztikát is elválasztja attól a céltől, melyet Petty hatalmas vonásokban számára megrajzolt, az ilyen két évszázaddal post festum jelentkező öntelt jobbantudás hímezetlen együgyűségben tündöklök.

Petty legjelentősebb eszméi, melyeknek Dühring úr „vállalkozásában” alig vannak nyomai, az utóbbi szerint csak laza ötletek, véletlen gondolatok, alkalmi nyilatkozatok, melyeknek csak a mi időnkben, az összefüggésből kiszakított idézetek segítségével tulajdonítanak bennük magukban véve egyáltalán meg nem levő jelentőséget, amelyek tehát a politikai gazdaságtan *tényleges* történetében nem is játszanak szerepet, hanem csupán a Dühring úr gyökeres kritikájának és „nagystílusú történetírásának” színvonala alatt álló modern könyvekben. Úgy látszik, hogy Dühring úr „vállalkozásánál” az olvasók vakonhívó táborára számított, amely a világegyetért se meri majd az állítás bizonyítását követelni. E kérdésre (Locke-kal és North-szal kapcsolatban) azonnal visszatérünk, de előbb Boisguillebert-t és Law-t kell futólag megnéznünk.

Az elsőre vonatkozólag Dühring úr egyetlen felfedezését emeljük ki. Azelőtt észre sem vett kapcsolatot fedezett fel Boisguillebert és Law között. Boisguillebert ugyanis azt állítja, hogy a nemesfémeket a normális pénzfunkciókban, melyeket az árukeringésen belül teljesítenek, hitelpénzzel (un morceau de papier*) lehetne

* egy darabka papiros. — Szerk.

helyettesíteni. Law viszont azt képzei, hogy e „papírdarabkáknak” tetszésszerű „szaporítása” növeli a nemzet vagyonát. Ebből Dühring úr szerint az következik, hogy Boisguillebert „felfogása a merkantilizmus új felfogását rejtette már magában” — más szavakkal már Law-t. Ezt napnál világosabban a következő módon bizonyítja be: „Csak az kellett, hogy az egyszerű papirosdarabkáknak’ ugyanazt a szerepet osszák ki, melyet a nemesfémeknek *kellett volna* játszaniok, és ezzel azonnal végbement a merkantilizmus átalakulása.” Ugyanily módon azonnal véghez lehet vinni a nagybácsi átalakítását nagynénivé. Igaz, hogy Dühring úr megnyugtatóan teszi hozzá: „Egyébiránt Boisguillebert-nek nem volt ilyen szándéka”. De hogy az ördögbe lehetett volna az a szándéka, hogy a nemesfémek pénzszerépéről való saját racionalisztikus felfogását a merkantilisták babonás felfogásával helyettesítse, mert szerinte a nemesfémek ama szerepben papirossal helyettesíthetők? — De, folytatja tovább komoly tréfáját Dühring úr, „mégis el kell ismernünk, hogy szerzőnknek imitt-amott sikerült egy-egy találó megjegyzést tennie” (83. old.).

Law-ra vonatkozólag Dühring úrnak csupán e „tényleg találó megjegyzés” sikerül: „Érthető, hogy Law sem tudta soha teljesen *kiküszöbölni* az utóbbi alapot (tudniillik „a nemesfémek alapját”), a jegy kibocsátást azonban a végsőkéig, vagyis a rendszer összeomlásáig hajtotta” (94. old.). A valóságban azonban a papirosspillangóknak, ez egyszerű pénzjegyeknek, nem azért kellett a közönség körében repdesniök, hogy a nemesfém alapot „kiküszöböljék”, hanem azért, hogy ezt a közönség zsebéből a kiürült állampénztárakba csalogassák.

Hogy újból visszatérjünk Pettyhez és ahhoz a jelentéktelen szerephez, melyet Dühring úr a politikai gazdaságtan történetében vele játszat, halljuk előbb, mit közöl velünk Petty legközelebbi utódairól, Locke-ról és North-ról. Ugyanegy évben, 1691-ben jelent meg Locke „Considerations on Lowering of Interest and Raising of Money”^{*} és North „Discourses upon Trade”^{***} című munkája.

^{*} Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money. (Néhány megfontolás a kamat csökkenésének és a pénz értéke emelkedésének következményeiről.) — Szerk.

^{**} Fejtegetések a kereskedelemről. — Szerk.

„Amit ő (Locke) kamatról és érempénzről írt, nem lépi túl azon elmélgedések keretét, amelyek a merkantilizmus uralma alatt az állami élet eseményeivel kapcsolatban szokásban voltak” (64. old.). — E „tudósítás” olvasójának most már napnál világosabban kell látnia, miért gyakorolt Locke „Lowering of Interest”-je a XVIII. század második felében oly jelentős, mégpedig különböző irányú befolyást a politikai gazdaságtanra Franciaországban és Olaszországban.

„A kamatláb szabadságáról nem egy üzletember hasonlóképpen gondolkodott (mint Locke) és a viszonyok fejlődése is azt a hajlandóságot hozta magával, hogy a kamatkorlátozásokat hatástalanoknak tekintsék. Abban a korban, amelyben egy bizonyos Dudley North megírhatta az ő szabadkereskedelemre irányuló „Discourses upon Trade”-jét, sok mindennek kellett már mintegy a levegőben lennie, ami által a kamatkorlátozások elméleti ellenzése nem látszott valami hallatlan dolognak” (64. old.).

Locke-nak tehát át kellett gondolnia egyik-másik egykorú „üzletember” gondolatait, avagy pedig sok olyasmit kellett felszippantania, ami abban a korban „mintegy a levegőben volt”, hogy kamatszabadságról teoretizáljon és semmi „hallatlant” ne mondjon! Valójában azonban Petty „Treatise on Taxes and Contributions”-ában már 1662-ben szembeállította a kamatot, mint pénzjáradékot, melyet mi uzsorának nevezünk (rent of money which we call usury), a föld- és ingatlanjáradékkal (rent of land and houses), és kiiktatta a földesurakat, akik a földjáradékot ugyan nem, de a pénzjáradékot igenis törvényesen akarták agyonrendszabályozni, arról, hogy mily hiábavaló és meddő dolog polgári, tételes törvényeket hozni a természet törvénye ellen (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature). „Quantulumcunque”-jében (1682) ezért mondja, hogy a törvény útján való kamatszabályozás éppoly balgaság, mint a nemesfémek kivitelének vagy a váltóárfolyamnak szabályozása. Ugyanebben a munkájában megmondja azt, ami egyszersmindenkorra mérvadó maradt a raising of money-t* illetőleg (ez az a kísérlet, hogy például $\frac{1}{2}$ shillingnek egy shilling nevét

* — a pénz értékének emelkedése. — Szerk.

adják, amikor egy uncia ezüsből kétszerannyi shillinget vernek).

Ez utóbbi pontban Locke és North jóformán csak másolja őt. De ami a kamatot illeti, Locke Pettynek a pénzkamat és földjáradék között vont párhuzamából indul ki, míg North továbbmegy s a kamatot, mint tőkejáradékot (rent of stock) a földjáradékkal, s a tőkepénzeseket a földbirtokosokkal állítja szembe. Míg azonban Locke a Petty által követelt kamatszabadságot csak megszorításokkal fogadja el, addig North elfogadja minden fenntartás nélkül.

Dühring úr önmagát múlja felül, amikor ő, aki még megátalkodott — „finomabb” értelemben vett — merkantilista, Dudley North „Discourses upon Trade”-jét azzal a megjegyzéssel intézi el, hogy „a szabadkereskedelem irányában” íródtak. Olyan ez, mintha Harveyről azt mondaná valaki, hogy a vérkeringés „irányában” írt. North munkája — egyéb érdemeitől eltekintve — a szabad kereskedelem tanának, a külső és belső forgalmat egyaránt felölelő kíméletlen következetességgel megírt klasszikus kifejtése, 1691-ben csakugyan „hallatlan valami”!

Egyebekben Dühring úr azt közli, hogy North „kalmár”, s ráadásul még komisz fráter volt, és hogy munkája „nem tudott tetszésre találni”. Még mit nem — hogy egy ily írásmű a védővámrendszer Angliában való végleges győzelme korában „tetszésre” találjon a hangadó csöcselék körében! Ez azonban nem gátolta meg rögtönös elméleti hatását, amely a közvetlenül utána, részben még a XVII. században Angliában megjelent közgazdaságtani munkák egész sorában kimutatható.

Locke és North szolgáltatták nekünk annak a bizonyítékát, hogy azokat az első merész gondolatokat, melyeket Petty a politikai gazdaságtan csaknem minden területén kimondott, angol utódai mint vették egyenként át és dolgozták fel tovább. E folyamat nyomai az 1691-től 1752-ig tartó időszak alatt már csak azáltal is szemébe ötlenek a legfelületesebb megfigyelőnek is, hogy ez időszak valamennyi jelentékenyebb közgazdaságtani munkája pozitív, vagy negatív irányban Pettyből indul ki. Ez az eredeti koponyákban bővelkedő időszak ennél fogva a politikai gazdaságtan fokenkénti származásának kutatása szempontjából a legjelentősebb. A „nagystílú történelemábrázolás”, mely Marxnak megbocsát-

hatatlan bűnéül rója fel, hogy a „Tőké”-ben Pettyt és ama korszak fróit oly nagyra tartja, egyszerűen kitörli őket a történelemből. Lockeról, North-ról, Boisguillebert-ről és Law-ról rögtön a fiziokratákra ugrik át, ezután pedig a politikai gazdaságtan igazi templomának bejáratánál — David Hume jelenik meg. Dühring úr engedelmével helyreállítjuk az időrendet s Hume-ot a maga helyére, a fizokraták elé tesszük.

Hume közgazdaságtani „Tanulmányai” („Essays”) 1752-ben jelentek meg. Az „Of Money”, „Of the Balance of Trade”, „Of Commerce”* című, összetartozó tanulmányokban Hume lépésről-lépésre, gyakran még bogaraiban is követi Jacob Vanderlint „Money answers all things”** című, 1734-ben Londonban megjelent munkáját. Bármily ismeretlen maradt is ez a Vanderlint Dühring úr előtt, még a XVIII. századvégi, vagyis a Smith-utáni idők angol közgazdaságtani munkáiban is figyelemre méltatják.

Mint Vanderlint, Hume is egyszerű értékjegynek tekinti a pénzt; csaknem szóról-szóra másolja le Vanderlintből (és ez fontos, mert a pénzjegyelmeletet sok más munkából vehette volna át), hogy miért nem alakulhat a kereskedelmi mérleg valamely országnak állandóan vagy hátrányára vagy előnyére; mint Vanderlint, ő is a mérlegek egyensúlyát tanítja, mely természetes úton, az egyes államok különböző gazdasági pozícióinak megfelelően jön létre; mint Vanderlint, ő is a szabadkereskedelmet prédikálja, csak kevésbé bátran és kevésbé következetesen; Vanderlintonal egyetemben ő is kiemeli a szükségleteket, mint a termelés serkentőit, csak laposabban, mint az; követi Vanderlintet abban is, hogy a bankpénznek és minden állami értékpapírnak tévesen befolyást tulajdonít az áruk árára; Vanderlintonal együtt elveti a hitelpénzt; mint Vanderlint, ő is a munka árától, vagyis a munkabértől teszi függővé az áruk árait; lemásolja tőle még azt a csodabogarat is, hogy a kincsfelhalmozás alacsony színvonalon tartja az áruk árait stb. stb.

Dühring úr már jóval előbb orákulumszerűen rebesgetett valamit arról, hogy vannak, akik félreértik a Hume-féle pénz-

* A pénzről — A kereskedelmi mérlegről — A kereskedelemről — Szerk.

** A pénz mindent megszerez. — Szerk.

elméletet, s nevezetesen Marxra mutatott rá fenyegetően, aki azonkívül a „Tőké”-ben türhetetlen módon utalt Hume-nak Vanderlinttel és a még megemlíthető J. Massie-vel való titkos összefüggéseire.

Ezzel a félreértéssel a következőképpen áll a dolog. Ami Hume tényleges pénzelméletét illeti, amely szerint a pénz csupán értékjegy, s ezért egyébként változatlanul maradó körülmények között, az áruk árai abban az arányban növekednek, amelyben a forgalomban levő pénz mennyisége növekszik és abban az arányban csökkennek, amelyben a forgalomban levő pénz mennyisége csökken, erre vonatkozólag Dühring úr a legjobb akarat mellett sem tehet mást, mint hogy — bár a rá jellemző sugárzóan világos módon — tévedő elődeit szajkózza. Hume azonban, miután az említett elméletet felállította, maga teszi meg azt az ellenvetést (ugyanazt, ugyanezekből az előfeltételekből kiindulva, már Montesquieu is megtette), hogy hiszen „biztos”, hogy az amerikai bányák felfedezése óta „az ipar Európa minden nemzeténél növekedett, csak éppen a bányák tulajdonosainál nem”, és hogy ez „más okokkal egyetemben az arany és ezüst megszorodásának is tulajdonítható. Ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy „bár az áruk magas ára az arany és ezüst megszorodásának szükségszerű következménye, az ár mégsem követi közvetlenül nyomon ezt a megszorodást, hanem bizonyos idő szükséges ahhoz, amíg a pénz megteszi körforgását az egész államban és hatását az összes néprétegekre érvényrejuttatja”. Ebben a közbeeső időben jótékonyan hat az iparra és a kereskedelemre. E fejtegetés végén Hume, sokkal egyoldalúbban bár, mint egynémely elődje és kortársa, azt is megmondja, hogy miért: „A pénz mozgását könnyű nyomon követni az egész társadalmon át, és ekkor azt fogjuk látni, hogy mindenki szorgalmát serkentenie kell, *mielőtt a munka árát növeli.*”

Más szavakkal: Hume itt a nemesfémek értékében végbemenő forradalomnak, nevezetesen értékcsökkenésüknek vagy, ami ugyanaz, a nemesfémekben, mint *értékmérőben* végbemenő forradalomnak hatását írja le. Helyesen látja meg, hogy ez az értékcsökkenés az áruk árainak csak fokozatosan lefolyó kiegyenlítődése következtében, csak végső fokon „emeli a munka árát”, köznyelven a munkabért; a munkások terhére növeli tehát a kereskedők és iparosok profitját (amit ő persze teljesen rendbenlevőnek tart) és

ilymódon „serkenti a szorgalmat”. A tulajdonképpeni tudományos kérdést azonban: vajjon hat-e és ha igen, miképpen hat a nemesfémek megnövekedett behozatala, változatlan értékük mellett, az áruk áraira — ezt a kérdést fel sem veti és „a nemesfémek” minden „megszaporodását” értékcsökkenésükkel egy kalap alá veszi. Hume tehát szakasztott úgy jár el, ahogy Marx (a „Zur Kritik etc.” 141. old. *) megállapítja róla. E kérdésre futólagosan még egyszer visszatérünk majd, forduljunk azonban előbb Hume-nak az „Interest”-ről szóló tanulmányához.

Hume-nak kifejezetten Locke ellen irányuló érvelése, amely szerint a kamatot nem a meglevő pénz tömege, hanem a profitráta szabályozza, és egyéb magyarázatai azokról az okokról, melyek a kamatláb magas vagy alacsony voltát meghatározzák — mindez sokkal pontosabban, bár kevésbbé szellemesen található meg egy 1750-ben, két évvel Hume tanulmánya előtt megjelent munkában: „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered”**. A munka szerzője J. Massie, egy sokoldalúan tevékeny író, akinek munkáit, mint az egykorú angol irodalomból látható, sokat olvasták. Adam Smith-nek a kamatlábról szóló fejtegetése Massie-hez közelebb áll, mint Hume-hoz. Sem Massie, sem Hume semmit sem tud és semmit sem mond a mindkettejük-nél szerepet játszó „profit” természetéről.

„Hume méltatásában — korhol Dühring úr — legtöbbször általában igen elfogultan jártak el és oly eszméket tulajdonítottak neki, melyeket ő egyáltalában nem vallott.” Ennek az „eljárásnak” nem egy csattanó példáját Dühring úr maga szolgáltatja nekünk.

Hume-nak a kamatról szóló tanulmánya, például, ezekkel a szavakkal kezdődik: „Semmi sem tekinthető valamely nép virágzó állapota biztosabb jelének, mégpedig joggal, mint a kamatláb alacsony volta; ámbár véleményem szerint ennek a jelenségnek az oka némileg más, mint az, amit rendszerint gondolnak.” Azt a

* Marx. Zur Kritik der politischen Ökonomie. (A politikai gazdaságtan bírálatához.) Moszkva 1934, 156—157. old. — Szerk.

** A természetes kamatlábat meghatározó okokról szóló tanulmány, melyben vizsgálat alá vették sir W. Petty és Mr. Locke e tárgyra vonatkozó nézetei. — Szerk.

nézetet tehát, amely szerint a kamatláb alacsony volta valamely nép virágzó helyzetének legbiztosabb jele, Hume már az első mondatban mint az ő idejében már triviálissá vált közhelyet említi meg. És valóban, Child óta ennek az „eszmének” teljes száz éve volt arra, hogy közkeletűvé legyen. Ezzel szemben: „Hume-nak a kamatlábról szóló nézeteiből *főként az az eszme emelendő ki*, hogy a kamatláb az állapotok (mely állapotok?) igazi barométere, s alacsonyága csaknem csálhatatlan jele valamely nép virágzásának” (130. old.). Ki az az „elfogult” és megfogott „valaki”, aki így beszél? Senki más, mint Dühring úr.

Kritikus történetírónk naív csodálkozását kelti fel egyebek közt az, hogy Hume valamely szerencsés gondolat alkalmából „még csak e gondolat szerzőjének sem adja ki magát”. Dühring úrral ez nem történhetett volna meg.

Láttuk, hogy Hume a nemesfém minden megszorodását összekeveri annak olyan megszorodásával, amelyet értékcsökkenés, saját értékében, vagyis az áruk értékmérőjében végbemenő forradalom kísér. Ez az összetévesztés Hume-nál elkerülhetetlen volt, mert a legcsekélyebb betekintése sem volt a nemesfémeknek, mint *értékmérőnek* funkciójába. Nem is lehetett betekintése, mert egyáltalán semmit sem tudott magáról az értékről. Maga a szó talán csak egyszer fordul elő tanulmányaiban, mégpedig ott, ahol Locke azon tévedését, hogy a nemesfémeknek „csak képzelt értékük” van, úgy javítja tönkre, hogy „főleg fiktív értékük” van.

E kérdésekben nemcsak Pettynek, de angol kortársai egy-néhányának is mélyen alatta áll. Ugyanezt az „elmaradottságot” tanúsítja, amikor régies módon a „*kereskedőt*” még mindig a termelés legelső rúgójaként ünnepli, amin Petty már régen túl volt. Ami meg éppen Dühring úrnak azt az állítását illeti, hogy Hume tanulmányaiban a „gazdasági főviszonyokkal” foglalkozott, egybe kell ezt vetni akár Cantillon-nak Adam Smith által idézett munkájával (szintén 1752-ben jelent meg, mint Hume dolgozatai, de sok évvel a szerző halála után), hogy elcsodálkozzunk a humei gazdaságtani munkák szűk látókörén. Hume a Dühring úr által számára kiállított oklevél ellenére a politikai gazdaságtan területén is tiszteltreméltó tényező marad, de itt legkevésbé sem eredeti, és még-kevésbé korszakalkotó kutató. Gazdaságtani tanulmányainak

hatása kora művelt köreire nem csupán a kitűnő előadásmódból eredt, hanem még sokkal inkább abból, hogy ezek a tanulmányok az akkor felvirágzó ipar és kereskedelem, más szóval az Angliában akkor gyorsan feltörő kapitalista társadalom haladóan optimista dicsőítései voltak, s e társadalomnál ennél fogva „tetszésre” kellett találniuk. Egyetlen ujjsmutatás legyen itt elég. Mindenki tudja, mily szenvedélyesen harcolt az angol néptömeg éppen Hume korában a közvetett adóknak a hírhedt Robert Walpole által a földtulajdonosok és általában a gazdagok tehermentesítésére tervszerűen kiaknázott rendszere ellen. Az adókról (Of Taxes) szóló tanulmányában, amelyben Hume, anélkül hogy megnevezné, Vanderlinttel, az ő állandóan szem előtt tartott forrásával vitatkozik, aki a közvetett adók leghevesebb ellenfele és a föld megadóztatásának leghatározottabb előharcosa volt, ezt mondja : „Ezeknek (a fogyasztási adóknak) valóban nagyon terhes és nagyon okatlanul kivetett adóknak kell lenniök, ha a munkás még fokozott szorgalommal és takarékossgal sem képes fizetni őket *anélkül, hogy munkája árát fel ne emelje*”. Azt hiheti az ember, hogy itt magát Robert Walpole-t hallja, különösen, ha az „állami hitelről” szóló tanulmányának még azt a helyét is hozzávesszük, ahol az állami hitelezők megadóztatásának nehézségeire vonatkozólag ezt mondja : „Jövedelmük csökkenését nem *palástolná* el az a látszat, hogy a fogyasztási adók vagy vámok egyszerű tételeként szerepelne.”

Mint ahogy egy skóttól nem is várható másként, Hume-nak a polgári szerzemény iránti bámulata korántsem volt tisztán plátói. Ő, aki származásánál fogva szegény ördög volt, nagyon, nagyon súlyos ezerfontokra rúgó évi jövedelemre vitte fel, amit Dühring úr, minthogy itt nem Pettyről van szó, szellemesen így fejez ki : „Jó *magángazdálkodás* segítségével igen szerény eszközök alapján odáig vitte, hogy ne kelljen senki szájafeze szerint írnia.” Amikor Dühring úr továbbmenve azt mondja, hogy : „Soha a legkisebb engedményt sem tette a pártok, a fejedelmek, vagy az egyetemek befolyásának”, akkor, bár nem tudjuk, kötött-e valaha valamelyik „Wagener”-rel* irodalmi társasüzleteket, azt viszont

* Itt Dühringnek Wagenerrel, Bismarck ügynökével, porosz tisztviselővel való kapcsolatáról van szó, akinek megbízásából Dühring egy emlékiratot írt a munkáskérdésről. — Szerk.

tudjuk, hogy a whig oligarchia törhetetlen párthíve volt, fennen hordozta az „egyház és állam” lobogóját, s ez érdemeinek jutalmául elnyerte előbb a párizsi követség titkári állását és utóbb a hasonlíthatatlanul fontosabb és jövedelmezőbb al-államtitkári állást. „Politikai tekintetben Hume állandóan konzervatív és szigorúan monarchista érzelmű volt és maradt. Ezért az uralkodó egyház hívei sem kiáltottak rá annyi kígyót-békát, mint Gibbonra” — mondja az öreg Schlosser. „Ez az önző Hume, ez a történelemhamisító” szidalmazta az angol szerzeteseket, hogy kövéren, nőtlenül és családnélkül, koldulásból élnek, „de neki magának soha nem volt se felesége, se családja, maga is nagy potrohos fickó volt, aki jelentékeny méretekben közpénzen hízott, anélkül, hogy ezt valamely tényleges közszolgálattal valaha is kiérdemelte volna” — mondja a „durván” plebejus Cobbett. Hume „az étellel szemben való *gyakorlati* magatartás tekintetében lényeges vonásokban felette áll Kantnak” — mondja Dühring úr.

De miért jut Hume-nak a „Kritikai történet”-ben oly túlzottan kimagasló hely? Egyszerűen azért, mert ennek a „komoly és finom gondolkodó”-nak az a tisztesség jutott osztályrészül, hogy ő a XVIII. század Dühringje. Amiként Hume annak a bizonyítására szolgál, hogy „az egész tudományágnak (a politikai gazdaságtannak) megteremtése a felvilágosultabb filozófia ténye volt”, akként van Hume előfutárságában annak a legfőbb biztosítéka, hogy ez az egész tudományág egyelőre belátható beteljesedését abban a tünevényes férfiúban fogja megtalálni, aki a pusztán „felvilágosultabb” filozófiát a vakítóan világos valóságfilozófiává alkotta át, s akinél, akárcsak Hume-nál, ami „német talajon eleddig példa nélkül való, ... a szorosabb értelemben vett filozófia művelése a közgazdaság körüli tudományos fáradozásokkal párosultan jelenik meg”. Ennek felel meg az ökonomusnak mindenesetre tiszteletre méltó Hume felfújása elsőrendű közgazdaságtani csillaggá, akinek jelentőségét eddig csupán ugyanaz az irigység ismerhette félre, amely Dühring úrnak „a korszak számára irányadó” teljesítményeit is mindedig oly makacsul agyonhallgatja.

A *fiziolokrata iskola* Quesnay „*Gazdasági táblázat*”-ában tudvalevőleg olyan talányt hagyott nekünk hátra, amelybe a politikai gazdaságtan eddigi kritikusi és történetírói hasztalanul törték

bele a fogukat. Ez a Táblázat, melynek az volt a célja, hogy a valamely ország összvagyonának termeléséről és keringéséről való fiziokrata elgondolást világosan szemléltesse, eléggé homályos maradt a közgazdászok következő nemzedékei számára. Véglegesen itt is Dühring úr nyitja majd fel a szemünket. Hogy mit „*jelent magánál Quesnay-nél a termelés és elosztás viszonyainak e gazdasági képmása*”, mondja ő, csak akkor állapítható meg, ha „*előbb pontosan megvizsgáltuk a reá jellemző vezérlő fogalmakat*”. Éspedig annál is inkább, mert ezeket eddig csak „ingadozó bizonytalansággal” fejtegették és „lényeges vonásaik” még Adam Smith-nél „sem ismerhetők fel”. Az ilyen hagyományos „könnyelmű tudósításnak” Dühring úr most egyszersmindenkorra véget fog vetni. És most teljes öt oldalon át vezeti orránál fogva olvasóját, öt oldalon, amelyeken mindenféle cikornyás fordulatoknak, folytonos ismétléseknek és szándékos zűrzavarnak kell azt a kellemetlen tényt leplezniök, hogy Dühring úrnak alig van annyi közlendője Quesnay „vezérlő fogalmairól”, mint a „leginkább közkézenforgó összeollózott tankönyveknek”, melyektől oly fáradhatatlanul óva inté mindenkit. E bevezetés „egyik legaggályosabb oldala” az, hogy az eddig csupán névről ismert Táblázatot alkalmilag már itt is meg-megszaglássza ugyan, aztán azonban mindenféle „elmékedésekbe” vész bele, például „a költség és az eredmény különbségéről”. Ha ez „nem is található fel készen a Quesnay-féle gondolatban”, Dühring úr mégis ragyogó példáját adja nekünk, mihelyt hosszúranyúló bevezető „költség”-étől csodálatosan rövidlegetű „eredmény”-éhez, magának a Táblázatnak megmagyarázásához érkezik el. Közöljünk hát mindent, de csakugyan *szóról-szóra mindent*, amit Quesnay Táblázatáról jónak lát elmondani.

A „költség”-ben ezt mondja Dühring úr: „Neki (Quesnay-nak) magától értetődőnek tetszett, hogy a hozadékot (Dühring úr az imént még nettótermékről beszélt) mint *pénzértéket* kell felfogni és kezelni... megfontolásait (!) azonnal a *pénzértékek*hez fűzte, melyeket minden mezőgazdasági termék — az első kézből való átmenetnél létrejövő — eladási eredményeinek tételezett fel. Ezen a módon (!) operál Táblázatának hasábjain néhány milliárddal” (vagyis pénzértékekkel). Itt háromízben értesültünk arról, hogy

Quesnay a „mezőgazdasági termékek” pénzértékeivel operál a Táblázatban, beleszámítva a „nettótermék”, vagy „tisztá hozadék” „pénzértékét” is. A továbbiakban ezt olvassuk: „Ha Quesnay egy valóban természetes szemléletmód útjára tért volna és ha nemcsak a nemesfémek és a pénzmennyiség, hanem a *pénzértékek* tekintetbevételétől is megszabadította volna magát... Így azonban csupa *értékösszeggel* számol és a nettóterméket eleve mint *pénzértéket* gondolta el magának (!).” Tehát negyedszer és ötödször: a Táblázatban csak pénzértékek vannak!

„Ő (Quesnay) ugyanezt (a nettóterméket) úgy kapta, hogy levonta a kiadásokat és főleg” (nem hagyományos, de aztán annál könnyelműbb tudósítás) „arra az értékre *gondolt* (!), amely járadékképpen a földbirtokost illeti meg.” Még mindig nem jutottunk előbbre; de most aztán jön: „Másrésről a nettótermék, mint természeti tárgy, *most azonban szintén*” — ez a „most azonban szintén” valóságos gyöngyszem! — „átmegy a körforgásba és ilymódon elemmé lesz, amelynek a meddőnek nevezett osztályt kell... el-tartania. Itt *azonnal* (!) észre lehet venni a zavart, amely azáltal áll elő, hogy az egyik esetben a pénzérték, a másikban pedig maga a dolog határozza meg a gondolatmenetet.” — Általábanvéve úgy látszik, hogy *minden* árukörforgás azt a „zavart” sínlyi, hogy az áruk egyidejűleg „természeti tárgyként” és „pénzértékként” kerülnek bele. De mi még egyre körben keringünk a „pénzértékek” körül, mert „Quesnay el akarja kerülni a népgazdasági hozadék kettős számbavételét”.

Dühring úr engedelmeivel: Quesnay táblázatának „Elemzés”-ében,* a különböző termékfajták lent, mint „természeti tárgyak” szerepelnek, fent pedig, magában a Táblázatban, pénzértékeik. Sőt utóbb Quesnay famulusával, Baudeau abbéval, pénzértékeik *mellé* egyenesen magába a Táblázatba is bevétette a természeti tárgyakat.

Ily sok „költség” után végre itt az „eredmény”. Halljátok és álmélkodjatok: „De *azonnal* kitűnik a következetlenség” (a Quesnay által a földtulajdonosoknak tulajdonított szerepre vo-

* Analyse du Tableau Economique. (A Gazdasági Táblázat elemzése.) — Szerk.

natkozóan), „mihelyt afelől kérdezősködünk, hogy *mi lesz a járadékképpen elsajátított nettótermékből a közgazdasági körforgásban*. Itt a fiziokraták elgondolási módja számára és a *Gazdasági Táblázat* számára csak a miszticizmusig fokozott zűrzavar és önkény volt lehetséges.”

Minden jó, ha vége jó. Dühring úr tehát nem tudja, „hogy mi lesz hát a gazdasági körforgásban (melyet a Táblázat ábrázol) a járadékképpen elsajátított nettótermékből”. A Táblázat az ő számára „a kör négyyszögesítése”. Bevallottan nem ismeri a fiziokrácia ábécéjét sem. A forró kásának mindeme kerülgetése után, az üres szalmacséplés után, az ideoda-ugrándozások, bohóckodások, epizódok, kiruccanások, ismétlések és kápráztató szonglörködések után, melyeknek egyesegyedül arra a hatalmas felvilágosításra kellett bennünket előkészíteniök, „hogy mit jelent a Táblázat magánál Quesnay-nél” — mindezek után végső eredményül Dühring úr szégyenlős beismerése, *hogy ő maga sem tudja!*

Miután lerázta magáról ezt a fájdalmas titkot, ezt a horáciuszi sötét gondot, mely, miközben a fiziokraták földjén végiglovagolt, folyvást ott gubbasztott a háta mögött, „komoly és finom gondolkodónk” újra vígan fújja harsonáját: „A vonalak, melyeket Quesnay egyébként meglehetősen egyszerű (!) Táblázatában ide-oda húzgál” (mindössze hat vonal van!) „és amelyeknek a nettótermék keringését kell ábrázolniok”, azt a gondolatot keltik, vajjon „e csodálatos oszlop-összekapcsolásoknál” nem csúszik-e be valamiféle matematikai fantasztikum, arra emlékeztetnek, hogy Quesnay a kör négyyszögesítésével foglalkozott stb. Minthogy ezek a vonalak, minden egyszerűségük ellenére, Dühring úr számára saját bevallása szerint érthetetlenek maradnak, kedvenc szokása szerint *gyanússá* kell *tennie* őket. Most aztán már bátran adhatja meg a kellemetlen Táblázatnak a kegyelemdöfést: „Miután a nettóterméket erről a *legaggályosabb oldalról* megsejleltük” stb. Azt a kényszerű beismerést tudniillik, hogy a Gazdasági Táblázat egyetlen szavát sem érti, hogy nem érti azt a „szerepet”, amelyet a benne előforduló nettótermék itt játszik — ezt nevezi Dühring úr „a nettótermék legaggályosabb oldalának”! Micsoda akasztófahumor!

Hogy azonban olvasóink ne maradjanak Quesnay Táblázatát illetőleg ugyanolyan kegyetlen tudatlanságban, mint szükség-

képpen azok, akik ökonómiai bölcsességüket Dühring úrtól „első kézről” kapják, röviden a következőket jegyezzük meg:

A társadalom a fiziokraták szerint tudvalevően három osztályra oszlik; ezek: 1. a produktív, azaz a földművelésben ténylegesen tevékeny osztály, bérlők és mezőgazdasági munkások: produktívnak nevezik őket, mert munkájuk fölösleget hoz — a járadékot. 2. Az az osztály, mely elsajátítja ezt a fölösleget, amely magában foglalja a földbirtokosokat és a tőlük függő kíséretet, a fejedelmet és általában az állam által fizetett hivatalnokokat és végül — a tized elsajátítójának különös minőségében — az egyházat is. Rövidség céljából az első osztályt a következőkben egyszerűen a „bérlők”-nek, a másodikat a „földtulajdonosok”-nak fogjuk nevezni. 3. Az iparúzó, vagy steril (meddő) osztály, steril azért, mert a fiziokraták nézete szerint a nyersanyagokhoz, melyeket a produktív osztály adott át neki, csak annyi értéket tesz hozzá, amennyit a neki ugyanezen osztály által szolgáltatott élelmiszerekből elfogyaszt. Quesnay Táblázatának már most azt kell szemléltetővé tennie, mikép kering valamely ország (a valószínűleg Franciaország) évi összterméke e három osztály között és mikép szolgálja az évi újratermelést.

A Táblázat első előfeltétele az, hogy a bérleti rendszer és vele együtt a Quesnay korának értelmében vett mezőgazdasági nagyüzem mindenütt be van vezetve, amihez Normandia, Picardia, Ile de France és néhány más francia tartomány szolgál mintaképül. A bérlő ezért a földművelés tényleges vezetőjeként jelenik meg, ő képviseli a Táblázatban az egész produktív (földművelő) osztályt, s a földtulajdonosnak pénzbeli járadékot fizet. A bérlők összességének a feltételezés szerint 10 milliárd livre befektetett tőkéje vagy leltára van, aminek egyötöde, vagyis 2 milliárd livre, évenként pótlandó forgótőke; e becslés számára ismét az említett tartományok legjobban megművelt bérletei voltak mértékadók.

A további előfeltételek: 1. hogy — egyszerűség kedvéért — az árak állandóak és egyszerű újratermelés folyik; 2. hogy kizár minden körforgást, mely pusztán egyetlen osztály keretén belül folyik le és csupán az osztályok közötti körforgást veszi tekintetbe; 3. hogy minden vétel, illetőleg eladás, mely az üzemi év folyamán osztály és osztály között történik, egyetlen végösszegben foglalódik

össze. Szem előtt kell tartani végül, hogy Quesnay idejében Franciaországban, mint többé-kevésbé egész Európában, a parasztcsaládnak a saját háziipara szolgáltatta a nem az élelmiszerek osztályába tartozó szükségletei túlnyomó részét s emiatt itt a földművelés magátólértendő tartozékának tételezik fel.

A Táblázat kiindulópontja az aratás összeredménye, a föld évi terményeinek ezért is mindjárt a Táblázat felső részén szereplő bruttó összege, avagy az ország, itt Franciaország, „teljes újratermelése”. E bruttótermék értéknagyságát a föld terményeinek a kereskedő nemzeteknél kialakult átlagárai alapján becsli meg. Ez 5 milliárd livre-re rúg, mely összeg az akkor lehetséges statisztikai számítások szerint megközelítően kifejezi Franciaország mezőgazdasági bruttótermékének pénzértékét. Ez, és nem más az oka annak, hogy Quesnay a Táblázatban „néhány milliárd-dal”, nevezetesen öt milliárd-dal és nem öt livres tournoisval* „operál”.

Az öt milliárd értékű egész bruttótermék tehát a produktív osztály, vagyis mindenekelőtt a bérlők kezében van, akik ezt egy 10 milliárd livre alaptőkének megfelelő, két milliárdnyi évi forgótőke kiadása által termelték. A mezőgazdasági termékeket, élelmiszereket, nyersanyagokat stb., melyek a forgótőke pótlására, tehát a földművelésben közvetlenül tevékeny személyeknek eltartására is szükségesek, természetben veszik el az össztermésből és az új mezőgazdasági termelésre fordítják. Miután, mint mondtunk, a feltételezés az, hogy az árak állandók, és hogy egyszerű újratermelés folyik az egyszer megállapított mértékben, a bruttótermék ez előlegezett részének pénzértéke két milliárd livre-rel egyenlő. Ez a rész tehát nem kerül bele az általános körforgásba. Mert a körforgás, mint már megjegyeztük, amennyiben csupán minden külön osztály körén belül, nem pedig a különböző osztályok között folyik, a Táblázatból ki van zárva.

A forgótőkének a bruttótermékből való pótlása után három milliárd fölösleg marad, ebből kettő élelmiszerekben, egy milliárd pedig nyersanyagokban. A járadék azonban, melyet a bérlőknek a földtulajdonosok részére fizetniök kell, ennek csak kétharmad

* Tours-i livre — régi francia érempenz. — Szerk.

részét, azaz két milliárdot tesz ki. Rövidesen ki fog derülni, miért csupán ez a két milliárd szerepel a „nettótermék” vagy „tisztajövedelem” rovatában.

De az öt milliárd értékű mezőgazdasági „teljes újratermelésen” kívül, melyből 3 milliárd az általános körforgásba kerül, a nemzet egész „megtakarítása” („pécule”), két milliárd készpénz, a Táblázatban ábrázolt mozgás megkezdése előtt még a bérlők kezében van. Ezzel a „megtakarítással” pedig így áll a dolog.

Minthogy a Táblázat kiindulópontja az össztermés, ez alkotja egyúttal egy gazdasági év, például az 1758-as év végső pontját is, amely után az új gazdasági év kezdődik. Ez alatt az új, 1759-es év alatt a bruttóterméknek a körforgásra szánt része bizonyos számú egyes fizetések, vételek és eladások révén a másik két osztály között oszlik meg. Ezek az egymásrakövetkező, szétforgácsolt és az egész évre kiterjedő mozgások azonban — ahogy ennek a Táblázatban minden körülmények között történnie kellett — kis számú jellegzetes, mindenkor az egész évet egyszerre felölelő aktusban összegeződnek. Ilymódon az 1758-as év végén a bérlők osztályához ismét visszaáramlott az a pénz, melyet az 1757-es évre járadékképpen a földbirtokosoknak kifizetett (hogy miként történik az, azt majd maga a Táblázat mutatja meg,) tudniillik a két milliárdnyi összeg, úgyhogy 1759-ben ezt ismét a körforgásba vetheti. Minthogy mármost ez az összeg, mint Quesnay megjegyzi, sokkal nagyobb, mint amennyi az ország (Franciaország) összforgalmához szükséges a valóságban, ahol a fizetések állandóan részletekben ismétlődnek, következésképpen a bérlők kezében levő két milliárd livre teszi a nemzetben forgalomban levő pénz egész összegét.

A járadékot bezsebelő földtulajdonosok osztálya, mint ez történetesen még ma is végbemegy, mindenekelőtt a fizetést felvevők szerepében lép fel. Quesnay feltételezése szerint a tulajdonképpen földtulajdonosok a két milliárdnyi járadéknak csak negyheted részét kapják, kéthetede a kormánynak és egyhetede a tized élvezőinek jut. Quesnay idejében az egyház volt Franciaország legnagyobb földtulajdonosa és ezenfelül még a többi összes földtulajdon után is kapott tizedet.

A forgótőke (avances annuelles), melyet a „meddő” osztály az egész éven át kiadott, egymilliárd értékű nyersanyagból áll —

csak nyersanyagból, mert szerszámok, gépek stb., magának ennek az osztálynak készítményeihez számítódnak. Azt a sokféle szerepet azonban, melyet az ilyen termékek ez osztály ipari termelésében játszanak, a Táblázat éppoly kevésbé veszi figyelembe, mint a kizárólag ez osztály körén belül folyó áru- és pénzforgalmat. Annak a munkának bére, amelynek révén a meddő osztály manufaktúra-árukká változtatja át a nyersanyagot, egyenlő az élelmiszerek értékével, melyeket ez az osztály részben közvetlenül a produktív osztálytól, részben közvetett úton, a földtulajdonosokon keresztül kap. Bár a meddő osztály maga tőkésekre és bér munkásokra oszlik, mint összosztály, Quesnay alapnézete szerint, a produktív osztály és a földtulajdonosok zsoldjában áll. Az ipari össztermelést és következésképpen az aratást követő évre eloszló összforgalmát is a Táblázat hasonlóképpen egyetlen egészszé foglalja össze. Feltétel tehát, hogy a Táblázatban ábrázolt mozgás kezdetén a meddő osztály évi árutermelése teljes egészében a kezében van, hogy tehát egész forgótőkéje, illetőleg egy milliárd értékű nyersanyag, két milliárd értékű áruvá alakítottatott át, amelynek a fele az ezen átalakítás folyamán elfogyasztott élelmiszerek árát képezi. Itt valaki ezt az ellenvetést tehetné: de hiszen a meddő osztály is felhasznál ipari termékeket a saját házi szükségleteire; hol szerepelnek ezek, ha az ő saját összterméke a keringés révén az egyéb osztályokhoz kerül? Erre a kérdésre a következő feleletet kapjuk: A meddő osztály nemcsak saját áruí egy részét használja fel, hanem ezenkívül még arra is törekszik, hogy, amennyit csak lehet, visszatartson belőlük. A körforgásba vetett áruí tehát a tényleges érték fölött adja el és ezt kell tennie, mert mi ezeket az árukat termelésük teljes értékében vesszük számításba. Ez azonban mitsem változtat a Táblázat megállapításain, mert a másik két osztály mindenképpen csak össztermelésük értékén kapja meg ezeket a kézműipari árukat.

Most tehát ismerjük a három különböző osztály gazdasági helyzetét a Táblázat által ábrázolt mozgás kezdetén.

A produktív osztály, forgótőkéjének természetbeni pótlása után, még három milliárdnyi mezőgazdasági bruttótermékkel és két milliárdnyi pénzzel rendelkezik. A földtulajdonosok osztálya egyelőre csak a produktív osztállyal szembeni két milliárdnyi jára-

dékigényével szerepel. A meddő osztály két milliárdnyi kézműipari áruval rendelkezik. E három osztály közül csak kettő között folyó körforgást a fiziokratáknál nem teljes, a mindhárom osztályon át folyót pedig teljes körforgásnak nevezik.

Most tehát térjünk át magára a gazdasági Táblázatra.

Első (nem teljes) körforgás. A bérlők két milliárdnyi pénzzel, ellenszolgáltatás nélkül, kifizetik a földtulajdonosoknak a nekik járó járadékot. A földtulajdonosok e milliárdok egyikén élelmiszereket vásárolnak a bérlőktől, akikhez ily módon a járadék kifizetésére általuk kiadott pénz fele visszaáramlik.

Quesnay „A Gazdasági Táblázat Elemzése”-ben nem beszél többet az államról, mely a földjáradék kétheted, és az egyházzal, mely egyheted részét kapja, mert ezek társadalmi szerepe közismert. A tulajdonképpeni földtulajdonosokra vonatkozólag azonban azt mondja, hogy kiadásai, melyek között egész cselédségük kiadásai is szerepelnek, legalábbis legnagyobb részükben meddő kiadások, ama csekély rész kivételével, melyet „birtokaik fenntartására és javítására és művelésük emelésére” fordítanak. A „természetes jog” szerint azonban az ő tulajdonképpeni funkciójuk éppen abban áll, hogy „örökségük jó igazgatásáról és a fenntartásához szükséges kiadásokról gondoskodjanak”, vagy amint utóbb kifejti, az avances foncières-ben, azaz a talaj előkészítésére és a bérletek minden hozzávalóval való ellátására fordított kiadásokban, amelyek a bérlőnek lehetővé teszik, hogy egész tőkéjét kizárólag a tényleges művelés ügyének szentelje.

Második (teljes) körforgás. A földtulajdonosok a még kezükben levő, második milliárd pénzen kézműipari árukat vásárolnak a meddő osztálytól, ez azonban az így kapott pénzen ugyanakkora összegért élelmiszereket vásárol a bérlőktől.

Harmadik (nem teljes) körforgás. A bérlők egy milliárdnyi pénzért, megfelelő mennyiségű kézműipari árut vásárolnak a meddő osztálytól; ez áruk nagyrésze földművelési szerszámokból és más, a mezőgazdasághoz szükséges termelőeszközökből áll. A meddő osztály visszaküldi ugyanezt a pénzt a bérlőknek, amennyiben egy milliárdért, saját forgótőkéjének pótlására, nyersanyagot vásárol. Ily módon a bérlőkhöz visszaáramlott az a kétmilliárdnyi pénz, melyet a járadék kifizetésénél kiadtak, és a mozgás befejező-

dött. Ezzel azután a nagy rejtély is megoldódott, „hogya mi lesz a járadékképpen elsajátított nettótermékből a gazdasági kerin-gésben”.

A produktív osztály kezében fentebb, a folyamat kezdő-pontján, három milliárdnyi fölöslegünk volt. Ebből csak két milliár-dot fizettek ki, mint nettóterméket, járadék formájában a föld-tulajdonosoknak. A fölösleg harmadik milliárdja adja a bérlők összes befektetett tőkéjének kamatát, ami tíz milliárd livre után tíz százalékot jelent. Jól megjegyzendő, hogy ezt a kamatot ők nem a körforgásból kapják ; természetben van a kezükben, s a körforgás révén csak realizálják, amennyiben a körforgás segítségével ugyan-oly értékű kézműipari áruvá változtatják.

E kamat nélkül a bérlő, a földművelés e főtényezője, nem előlegezné a földművelésnek a befektetett tőkét. Már ebből a szem-pontból is a fiziokraták szerint a mezőgazdasági *hozadéktöbblet* kamatot képviselő részének a bérlő általi elsajátítása éppoly szük-séges feltétele az újratermelésnek, mint maga a bérlőosztály és ezért ez az elem nem számítható a nemzeti „nettótermék” vagy „tisztá jövedelem” kategóriájához ; mert az utóbbit éppen az jellemzi, hogy a nemzeti újratermelés közvetlen szükségleteire való minden tekintet nélkül elfogyasztható. Ez az egymilliárdnyi alap azonban Quesnay szerint legnagyobb részben az év folyamán szükségessé váló javításokra és a befektetett tőkének részbeni megújításaira-továbbá balesetek elleni tartalékalapul, végül lehetőleg a befek-tetett és forgótőke megnagyobbítására, valamint a talaj megjaví-tására és a művelés kiszélesbítésére szolgál.

Az egész folyamat valóban „meglehetősen egyszerű”. A kör-forgásba vetettek : a bérlők kétmilliárdnyi pénzt a járadék kifize-tésére, és hárommilliárdnyi terményt, amelynek kétharmadrésze élelmiszer és egyharmadrésze nyersanyag : a meddő osztály pedig kétmilliárdnyi kézműipari árut. A kétmillárd összegű élelmiszer egyik felét a földtulajdonosok és függelékük fogyasztja el, a másik felét munkája fejében a meddő osztály. Az egymilliárdnyi nyers-anyag ugyanezen osztály forgótőkéjét pótolja. A kétmilliárdnyi összegű, a körforgásban résztvevő manufaktúra áru egyik fele a földtulajdonosoknak, a másik fele a bérlőknek jut, akik számára ez csak megváltozott formája a befektetett tőkéjük után járó, köz-

vetlenül a mezőgazdasági újratermelésből nyert kamatnak. A pénz azonban, melyet a bérlő a járadék kifizetésével dobott a körforgásba, terményeinek eladása révén visszafolyik hozzá, és így a legközelebbi gazdasági évben ugyanez a körforgás újból végbemehet.

Most pedig csodálja meg az ember Dühring úrnak „valóban kritikái”, „a hagyományos könnyelmű tudósításnak” oly végtelenül fölötte álló előadását. Miután ötször egymásután titokzatos módon szemünk elé tárta, mily aggasztó az, hogy Quesnay a Táblázatban merő pénzértékkel operál — amiről egyébként kiderül, hogy nem is igaz — végül is arra a végső eredményre jut, hogy mihelyt azután kérdezősködik. „mi lesz hát a járadékképpen elsajátított nettótermékből a közgazdasági körforgásban”. „a gazdasági Táblázat számára csak a miszticizmusig fokozott zürzavar és önkény lehetséges”. Láttuk, hogy a Táblázat az évi újratermelés folyamatának — ahogy ezt a körforgás közvetíti — ez az eppoly egyszerű, mint a maga korában szemlélis ábrázolása igen pontosan megfelel arra, hogy mi lesz ebből a nettótermékből a közgazdasági körforgásban, és ilyenmódon megint egyedül és kizárólag Dühring úrnak marad meg a „miszticizmus”, a „zürzavar és önkény”, mint fiziokrata tanulmányainak „legaggályosabb oldala” és egyetlen „nettóterméke”.

Ugyanolyan alaposan, mint a fiziokraták elméletét, ismeri Dühring úr történelmi hatásukat is. „Turgot-val — oktat ki bennünket — a fiziokrata iskola Franciaországban gyakorlatilag és elméletileg befejezéséhez érkezett el.” Hogy azonban Mirabeau gazdasági nézeteiben lényegileg fiziokrata, hogy az 1789-es alkotmányozó gyűlésben a fő közgazdasági tekintély volt, hogy ez a gyűlés gazdasági reformjaiban a fiziokrata tételeknek nagy részét az elméletből a gyakorlatba ültette át, s nevezetesen a földbirtok által „ellenszolgáltatás nélkül” elsajátított nettótermékre, a földjáradékra, szintén nagy adót rótt ki — mindez „egy” Dühring számára nem létezik.

Ahogy az 1691-től 1752-ig terjedő időszakot kitöltő egyetlen hosszú tollvonás Hume összes elődjeit az útból eltakarította, úgy takarította el az útból egy másik tollvonás a Hume és Adam Smith közé eső Sir James Steuart-ot. Ennek nagy munkájáról, amely tör-

ténelmi fontosságától eltekintve, tartósan gazdagította a politikai gazdaságtan területét, Dühring úr „vállalkozása”-ban egyetlen szó sincs. E helyett Steuart-ot szótára legerősebb szidalmával illeti, azt állítva róla, hogy A. Smith idejében „professzor” volt. Ez a gyanúsítás, sajnos, merő koholmány. Steuart a valóságban skót nagybirtokos volt, akit a Stuart-féle összeesküvésben való állítólagos részvétel miatt Nagybritanniából száműztek, s aki a kontinensen való hosszabb tartózkodása és utazásai során ismerkedett meg különféle országok gazdasági állapotával.

Egyszóval : a „Kritikai történet” szerint valamennyi korábbi ökonómusnak csak az volt az értéke, hogy vagy „előfeltételül” szolgált Dühring úr „irányadó”, mélyebb alapvetéséhez, vagy pedig elvetendő voltukkal e mélyebb alapvetés jelentőségét csak még jobban kiemelték. Mindennek ellenére van a közgazdaságtanban is néhány hős, akik nemcsak „előfeltételeket” adnak a „mélyebb alapvetéshez”, hanem „tételeket”, amelyekből ez a mélyebb alapvetés, ahogy a Természetfilozófia előírja, nemcsak „kifejlődött”, hanem egyenesen meg van „komponálva” : éspedig List, a „hasonlíthatatlanul kimagasló nagyság”, aki egy Ferrier és mások „finomabb” merkantilista tanait német gyárosok üdvére és javára „hatalmasabb” szavakká fújta fel ; továbbá Carey, aki bölcsességének hímezetlen magvát ebben a mondatban tárja fel : „Ricardo rendszere a meg hasonlítás rendszere . . . az osztályellenségeskedés szítására irányul . . . munkája a demagóg kézikönyve, aki a földosztás, a háború és a fosztogatás segítségével tör a hatalomra” ; végül legutoljára Mac Leod, aki a londoni City Konfuziusa.*

Eszerint azok az emberek, akik a jelenben és a legközelebbi belátható jövőben a politikai gazdaságtan történetét akarják tanulmányozni, még mindig sokkal jobban járnak, ha a „leginkább közkezenforgó, összeollózott tankönyvek” „vízenyős termékeivel”, „laposságaival” és „híg kotyvalékaival” ismerkednek meg, mint ha Dühring úr „nagy stílusú történelembábrázolására” bízzák magukat.

* Szójáték : Confucius — a kínai vallás bölcsként tisztelt megalapítója ; konfuzió, konfuzus — zűrzavar, zavarosfejt. — Szerk.

Mit kapunk már most végül a politikai gazdaságtan dühringi „magatermelte rendszere” elemzésének eredményeként? Semmit, csupán azt a tényt, hogy mindeme nagy szavakkal és még hatalmasabb ígéretekkel ugyanúgy rászedtek bennünket, mint a „Filozófiá”-ban. Az értékelmélet, a „gazdaságtani rendszerek alaposságának” ez a „próbaköve” abban csúcsosodott ki, hogy Dühring úr értéken ötféle, teljesen különböző és egymásnak homlokegyenest ellentmondó dolgot ért, hogy tehát a legjobb esetben maga sem tudja, mit akar. Az oly sok hűhóval beharangozott „minden gazdaságtan természettörvényei” csupa közismert és gyakran még csak nem is helyesen felfogott, legsilányabb fajtájú laposságoknak bizonyultak. Gazdasági tények egyetlen magyarázata, melyet a magatermelte rendszer nekünk ad, abban áll, hogy ezek az „erőszak” eredményei, ebben a frázisban, amellyel minden nemzet nyárspolgára minden szerencsétlenségében évezredek óta vigasztalja magát, és amivel mitsem tudunk többet, mint előbb. Ahelyett, hogy megvizsgálná az erőszak eredetét és kihatásait, Dühring úr azt várja tőlünk, hogy meghallván a pusztá „erőszak” szót, amely szerinte minden gazdasági jelenség utolsó végoka és végérvényes magyarázata, hálás köszönettel nyugodjunk meg. Kénytelen lévén a munka tőkés kizsákmányolásáról további felvilágosításokat adni, előbb általánosságban olyasvalaminek írja le, ami a megvámoláson és feláron nyugszik, amikor is teljesen eltulajdonítja a Proudhon-féle „előzetes levonást” (prélèvement), hogy utóbb nevezetesen a munkatöbblet, terméktöbblet és értéktöbblet marxi elmélete segítségével magyarázza meg. Megteszi tehát azt, hogy két teljesen ellentmondó felfogásmódot szerencsésen kiengesztel egymással, amennyiben mindkettőt egy szuszra másolja le. És ahogy a Filozófiában nem volt elegendő goromba szava ugyanannak a Hegelnek a számára, akit szakadatlanul elsekélyesítve kizsákmányol, ugyanúgy szolgál a „Kritikai történet”-ben Marx legfeneketlenebb meggyalázása csupán annak a ténynek leplezésére, hogy mindaz a valamennyire még észszerű állítás, amit a „Tanfolyam” a tőkérről és munkáról tartalmaz, hasonlóképpen Marx-szal szemben elkövetett elsekélyesítő plágium. Azt a tudatlanságot, mely a „Tanfolyam”-ban a kultúrnépek történelmének kezdetére a „nagy földbirtokost” állítja és egy szót sem tud a törzs- és a faluközösségek földközösségé-

ről, amelyből a valóságban minden történelem kiindul — ezt a manapság csaknem megfoghatatlan tudatlanságot majdnem túlszárnyalja még az a másik, amely a „Kritikai történet”-ben mint „a történelmi körütekintés egyetemes széleskörűsége” nem kis mértékben kérkedik s amelyből mi csak néhány elrettentő példát adtunk. *Egyszóval*: előbb öndicséret, vásári kikiáltóra valló harsonázás, egymást túlszárnyaló ígéretek kolosszális „költségei”, azután — a nullával egyenlő „eredmény”.

HARMADIK RÉSZ

SZOCIALIZMUS

I. TÖRTÉNELMI VÁZLAT

A bevezetésben* láttuk, miként fordultak a XVIII. század francia filozófusai, a forradalom előkészítői az észhez, mint minden létezőnek egyedüli ítélőbírájához. Észszerű állam, észszerű társadalom megteremtését követelték és mindannak könyörtelen kiküszöbölését, ami az örök észnek ellentmondott. Láttuk azt is, hogy ez az örök ész a valóságban nem volt más, mint az éppen abban az időben burzsoává továbbfejlődő középpolgár eszményített esze. Ezért azután, amikor a francia forradalom megvalósította ezt az ész társadalmat és észállamot, kiderült, hogy az új intézmények, bármily észszerűek voltak is a korábbi állapotokkal szemben, korántsem voltak feltétlenül észszerűek. Az észállam teljesen csődöt mondott. A rousseau-i társadalmi szerződés a rémuralomban valósult meg, amelyből a saját politikai rátermettségében már nem bízó polgárság előbb a direktórium korrupciójába és végül a napoleoni zsarnokság védelme alá menekült. A beigért örök béke végnélküli hódító háborúba csapott át. Az ész társadalom sem járt jobban. A gazdag és szegény közt ellentét, ahelyett, hogy általános jólétben oldódott volna fel, még jobban kiélesedett az ellentét: áthidaló céhes és egyéb kiváltságok és az azt enyhítő egyházi jótékonyági intézmények megszüntetése következtében; [a „tulajdon szabadsága” a feudális bilincsektől, mely most valóra vált, a kispolgár és kisparaszt számára azt a szabadságot jelentette, hogy ezt a nagytőke és nagybirtok túlhatalmas konkurrenciája által agyonnyomott kistulajdont ugyane nagyuraknak eladhatta, s ily módon a tulajdon szabadsága a kispolgár és kisparaszt számára a tulajdontól való

* V. ö. „Filozófia” I. (Engels jegyzete.)

megszabadulássá változhatott át;] az iparnak kapitalista alapon való fellendülése a társadalom létfeltételévé tette a dolgozó tömegek szegénységét és nyomorát. [Mindinkább a készpénzben való fizetés lett, Carlyle kifejezése szerint, a társadalom egyetlen összekötő kapcsa.] A bűntettek száma évről-évre emelkedett. Bár nem szűntek meg az azelőtt fényes nappal, szemérmetlen nyíltsággal elkövetett feudális bűnök, egyelőre mégis háttérbe szorultak. Helyettük azonban annál bujábbban szöktek virágba az eddig csak csendben meglapulva üzött polgári bűnök. A kereskedelem mindinkább rászédessé fajult. A forradalmi jelmondat „testvérisége” a konkurrencia fondorlataiban és irigykedésében valósult meg. Az erőszakos elnyomás helyébe a korrupció, s a társadalmi hatalom legfőbb emeltyűje szerepében a kard helyébe a pénz lépett. Az első éjszaka joga a hűbérúrról a polgári gyárosra szállott. A prostitúció eddig hallatlan méretekben terjedt el. Maga a házasság pedig változatlanul megmaradt a prostitúció törvényesen elismert formájának, hivatalos palástjának, s ráadásul házasságtöréssel egészült ki. Egyszerűen az „ész diadala” által létrehozott társadalmi és politikai intézmények, a felvilágosítók káprázatos ígéreteihez képest, keserűen kiábrándító torzképeknek bizonyultak. Csak azok az emberek hiányoztak még, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon Genfi levelei ; 1808-ban megjelent Fourier első munkája, bár elméletének alapjai még 1799-ből valók ; 1800 január elsején Robert Owen átvette New Lanark vezetését.

Ezidőtájt azonban a kapitalista termelési mód és vele együtt a burzsoázia és proletariátus közti ellentét még igen fejletlen volt. A nagyipar, mely Angliában alighogy létrejött, Franciaországban még ismeretlen volt. De csak a nagyipar fejleszti ki egyfelől azokat az összeütközéseket, amelyek kényszerítő szükségességgé teszik a termelési mód átalakítását [kapitalista jellegének megszüntetését] s amelyek nemcsak az általa létrehozott osztályoknak, de maguknak az általa megteremtett termelőerőknek és csereformáknak is összeütközései ; másfelől ő fejleszti ki éppen ezekben az óriási termelőerőkben ez összeütközések megoldásának eszközeit is. Ha tehát 1800 körül az új társadalmi rendből eredő összeütközések csak kialakulóban voltak, méginkább áll ez megoldásuk eszközei-

ről. Ha Párizs vagyontalan tömegei a rémuralom alatt egy pillanatra magukhoz ragadhatták a hatalmat [és ezzel a polgári forradalmat magával a polgársággal *szemben* győzelemre vihették], ezzel csak azt bizonyították be, hogy mily lehetetlen volt ez uralom [tar'ós fennmaradása] az akkori viszonyok között. Az ezekből a vagyontalan tömegekből egy új osztály törzseként alighogy elkülönülő, önálló politikai cselekvésre még teljesen képtelen proletariátus elnyomott szenvedő rendként jelent meg, amelynek, minthogy képtelen volt önmagán segíteni, legfeljebb kívülről, felülről lehetett segítséget nyújtani.

Ez a történelmi helyzet határozta meg a szocializmus meg-alapítóinak nézeteit is. A kapitalista termelési mód éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek, éretlen elméletek feleltek meg. A még kifejezetlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó társadalmi feladatok megoldását fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszasságokat nyújtott; megszüntetésük a gondolkodó ész feladata volt. A feladat abban állott, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája segítségével a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szociális rendszerek eleve arra voltak kárhoztatva, hogy utópiák legyenek; minél aprólékosabban dolgozták ki őket, annál inkább kellett a merő képzelet világába beleveszniök.

Miután mindezt így megállapítottuk, egyetlen pillanatra sem időzünk tovább a kérdésnek ennél a most már teljesen a multba merült oldalánál. Átengedjük a Dühring-féle irodalmi szatócsoknak, hogy diadalmasan turkáljanak ezekben a ma már csak mosolyt keltő ábrándozásokban és hogy az ily „agyrémekkel” szemben saját józan gondolkodásmódjuk fölényét fitogtassák. Mi inkább a zseniális gondolatcsíráknak és gondolatoknak örvendünk, melyek a fantasztikus burok alól mindenütt előtörnek, s amelyeket ama vaksi nyárspolgárok nem képesek meglátni.

[Saint-Simon a nagy francia forradalom szülötte, melynek kitörésekor még harminc éves sem volt. A forradalom a harmadik rendnek, vagyis a nemzet termelésben és kereskedelembe*n tevékeny* nagy tömegének az eddig kiváltságos *tétlen* rendek, a nemesség és papság felett aratott győzelme volt. A harmadik rend győzelméről

azonban hamarosan kiderült, hogy e rend kis részének volt kizárólagos győzelme, hogy a politikai hatalmat e rend társadalmilag kiváltságos rétege, a vagyonos burzsoázia hódította meg. Ez a burzsoázia pedig a nemesség és az egyház elkobzott s utóbb *eladott* földbirtokával úzótt spekuláció révén, valamint a hadseregszállítóknak a nemzet kárára elkövetett csalásai révén, már a forradalom alatt gyorsan kifejlődött. E szélhámosok uralma volt éppen az, ami a direktórium alatt Franciaországot és a forradalmat a bukás szélére sodorta és ezzel Napoleonnak államcsínyjéhez ürügyet szolgáltatott. A harmadik rend és a kiváltságos rendek ellentéte ily módon öltötte Saint-Simon fejében a „dolgozók” és „henyélők” ellentétének formáját. A henyélők nem csupán a régi kiváltságosak voltak, hanem mindazok, akik a termelésben és kereskedelemben való részvétel nélkül járadékokból éltek. S a „dolgozók” nemcsak a bérmunkások voltak, hanem a gyárosok, a kereskedők és a bankárok is. Hogy a henyélők a szellemi vezetésre és politikai uralomra való képességet elvesztették, az bizonyos volt, azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, azt Saint-Simon a rémuralom tapasztalataival beigazoltnak látta. Ki vezessen és ki uralkodjék tehát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar, egybefűzve egy új vallási kötelék, egy szükségképpen misztikus és szigorúan hierarchikus „új kereszténység” által, amelynek az a hivatása, hogy a vallási nézeteknek a reformáció óta szétrombolt egységét helyreállítsa. A tudományt azonban a hivatalos tudósok, s az ipart elsősorban az aktív burzsoák — gyárosok, kereskedők, bankárok — képviselték. Ezeknek a burzsoáknak a közhivatalnokok, társadalmi bizalmiférfiak egy fajtájává kellene ugyan átalakulniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok. Nevezetesen a bankárok lennének arra hivatva, hogy a hitel szabályozásával az egész társadalmi termelést szabályozzák. — Ez a felfogás teljesen megfelelt annak az időnek, amikor Franciaországban a nagyipar s vele a burzsoázia és proletariátus ellentéte éppen hogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő : ő mindenütt és mindenkor elsősorban „a legszámosabb és legszegényebb osztály” (*la classe la plus nombreuse et la plus pauvre*) sorsával törődik.)

Saint-Simon már Genfi leveleiben feálltja azt a tételt, hogy „minden ember dolgozzék”. Ugyane munkájában már tudja, hogy a rémuralom a vagyontalan tömegek uralma volt. „Nézzétek meg — kiáltja oda nekik — mi történt Franciaországban abban az időben, mikor társaitok voltak ott uralmon : az éhínséget idézték elő.” Az a felismerés azonban, hogy a francia forradalom osztályharc [mégpedig nem csupán nemesség és polgárság, hanem] nemesség, polgárság és vagyontalanok* között folyt osztályharc volt, 1802-ben rendkívül zseniális felfedezést jelentett. 1816-ban a politikát a termelés tudományának nyilvánítja és azt jósolja, hogy a politika teljesen feloldódik majd az ökonómiában. Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai intézmények alapja, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan kimondta azt a gondolatot, hogy az emberek feletti politikai uralmat át kell változtatni dolgok igazgatásává és termelési folyamatok vezetésévé, tehát az „állam megszüntetésének” gondolatát, melyet újabban oly nagy hűhóval laposítanak el. Ugyanilyen, kortársait túlszárnyaló fölénytel hirdeti 1814-ben, közvetlenül a szövetségeseknek Párizsba való bevonulása után, és még 1815-ben, a száznapos uralom háborúja idején is, hogy Franciaországnak Angliával és másodsorban mindkét országnak Németországgal való szövetsége Európa sikeres fejlődésének és békéjének egyetlen biztosítója. 1815-ben azt javasolni a franciáknak, hogy kössenek szövetséget a waterlooi győztesekkel, ehhez mindenesetre valamivel több bátorság kellett, mint pletykaháborút üzenni a német professzoroknak.**

Míg Saint-Simonnál lángészre valló széles látókört fedezünk fel, amelynek következményeképp csírájukban már megvan nála a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi, nem szigorúan ökonómiai gondolata, addig Fourier-nél a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyreható bírálatát találjuk meg. Fourier a burzsoáziát, forradalom-

* „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” 1891-es kiadásában „és vagyontalanok” ritkított betűkkel van szedve. — Szerk.

** — „mindenesetre . . . professzoroknak” helyett — [valóban ugyanannyi bátorság, mint történelmi távolbalátás kellett]. — Ezekkel a szavakkal Engels nyilván Dühringnek a berlini egyetem tanáraival volt konfliktusára céloz. — Szerk.

előtti lelkes prófétáit és forradalomutáni érdekelt magasztalóit szavukon fogja. Könyörtelenül feltárja a polgári világ anyagi és erkölcsi nyomorát, szembeállítja ezzel nemcsak a [korábbi] felvilágosítóknak kecsegtető ígéreteit arról a társadalomról, amelyben csak az ész uralkodik majd, a mindeneket boldogító civilizációról, az ember határtalan tökéletesedési képességéről, hanem a korabeli burzsoá ideológusok szépítő szólamaait is; bebizonyítja, hogy a lehangzatosabb szólamoknak mindenütt a legnyomorúságosabb valóság felel meg, és maró gúnnyal halmozza el a frázisnak ezt a menthetetlen kudarcát. Fourier nemcsak kritikus, örökké vidám természete szatirikussá, még pedig minden idők egyik legnagyobb szatirikusává teszi őt. A forradalom alkonyával felburjánzó szédelgő spekulációt és az akkori francia kereskedelem általános szatócskodását mesteri és egyben mulatságos módon írja le. Még mesteribb a nemek közti viszony polgári alakulásáról és a nőnek a polgári társadalomban való helyzetéről szóló kritikája. Ő mondja ki először, hogy egy adott társadalomban a nők felszabadításának foka természetes fokmérője az általános felszabadulásnak. A legnagyobb szerűbbnek mutatkozik azonban Fourier a társadalom történelmének felfogásában. A társadalom történelmének egész eddigi folyamatát négy fejlődési fokra osztja: vadság, barbárság, patriarchátus és civilizáció, mely utóbbi azonos a ma polgárinak nevezett társadalommal* [vagyis a XVI. század óta létrehozott társadalmi renddel] s kimutatja, „hogyminden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon követ el, a civilizált rend bonyolult, kétértelmű, kétszínű és képmutató létforma magaslatára emel”: hogy a civilizáció „hibás körben” mozog, ellentmondásokban, melyeket folytonosan újra létrehoz, anélkül, hogy meg tudná őket szüntetni, úgyhogy állandóan az ellenkezőjét éri el annak, amit elérni akar, vagy amiről azt állítja, hogy el akarja érni. Úgyhogy például „a civilizációban a szegénység magából a bőségből ered”. Fourier, mint látható, éppoly mesterien kezeli a dialektikát, mint kortársa, Hegel. Az ember határtalan tökéletesedési képességéről szóló fecsegéssel szemben hasonló dialektikával emeli ki, hogy minden történelmi

* „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” angol nyelvű kiadásában, melyhez Engels írt előszót, ez a hely így van lefordítva: „a ma polgárinak vagy burzsoának nevezett társadalommal”. — Szerk. — 40150

korszaknak megvan a maga emelkedő, de megvan a hanyatló ága is, és ezt a szemléleti módot alkalmazza az egész emberiség jövőjére is. Ahogy Kant a természettudományba vezeti be a föld eljövendő pusztulását, úgy vezeti be Fourier az emberiség eljövendő pusztulását a történelem szemléletébe.

Mialatt Franciaországban a forradalom orkánja söpörte végig az országot, Angliában csendesebb, de azért nem kevésbé hatalmas átalakulás ment végbe. A gőz és az új szerszámgépek modern nagyiparrá változtatták a kézműipart, s ezzel forradalmasították a polgári társadalom egész alapját. A manufaktúra korának lomha fejlődésmenetét a termelésben a vihar és forrongás korszaka váltotta fel. Egyre növekvő gyorsasággal ment végbe a társadalomnak megoszlása nagytőkésekre és vagyontalan proletárookra, akik között az egykori szilárd középréteg helyett most kézművesek és kiskereskedők ingadozó tömege, a népesség legváltozóbb összetételű része, tengette bizonytalan életét. Az új termelési mód emelkedő ágának még csak a kezdetén állott; még ez volt a normális [szabályszerű], az adott viszonyok között egyedül lehetséges termelési mód. De már ekkor kirívó társadalmi visszasságokat hozott létre; földönfutó népességet zsúfolt össze nagyvárosok rossznál rosszabb lakóhelyein — felbomlasztotta az ősi szokások, a patriarchális alárendeltség, a család minden hagyományos kötelékét — ijesztő mértékben meghosszabbította a munkanapot, különösen a nőket és gyermekeket — tömegesen demoralizálta a hirtelen teljesen új viszonyok közé [a faluból a városba, a földművelésből az iparba, állandó életfeltételekből a napról-napra változó, bizonytalan életfeltételek közé] vetett dolgozó osztályt. Ekkor lépett fel reformátorként egy huszonkilenc éves gyáros, a fenkölttségig gyermekien egyszerű jellemű férfiú, egyszersmind azon kevesek egyike, akik az emberek vezetésére születtek. Robert Owen magáévá tette a materialista felvilágosítók tanítását, hogy az ember jelleme egyrészt veleszületett szervezetének, másrészt azon viszonyoknak terméke, melyek őt élete folyamán — különösen pedig serdülő korában környezik. Az ipari forradalomban osztályos társainak legtöbbje csak ziláltságot és káoszt látott, mely csak arra jó, hogy a zavarosban halásszanak és gyorsan meggazdagodjanak. Ő azonban alkalmat látott benne arra, hogy megvalósítsa kedvenc eszméjét s így rendet teremtsen a

káoszban. Sikerrel kísérte meg ezt már Manchesterben, ahol egy gyár ötszáz munkása felett rendelkezett; 1800-tól 1829-ig ugyanilyen szellemben vezette, mint igazgató társtulajdonos, a new-lanarki nagy gyapotfő. őt Skóciában, de a cselekvés nagyobb szabadságával és oly eredménnyel, mely európai hírnevet szerzett számára. A lassanként 2500 főre növekedő, eredetileg szerfelett vegyes és legnagyobbbrészt igen züllött elemekből álló népséget valóságos mintateleppé változtatta, ahol ismeretlen volt az iszákosság, rendőrség, büntetőbíró, pereskedés, szegényügy és szükségtelen a jótékonykodás. S ezt egyszerűen azáltal érte el, hogy az emberek emberhez méltóbb viszonyok közé juttatta és főleg a serdülő nemzedéket gondosan neveltette. Ő találta fel, s vezette be itt először a kisdédóvókat. A gyermekek második életévüktől kezdve kisdédóvóba kerültek, ahol oly jól elszórakoztak, hogy alig lehetett őket onnan hazavinni. Míg konkurrencsei napi tizenhárom-tizennégy órát dolgoztattak, New Lanarkban csak tíz és félóra volt a munkaidő. Amikor egy gyapotkrisz négy hónapi szünetelésre kényszerítette az üzemet, továbbfizették a nemdolgozó munkások teljes bérét. Emellett a vállalat értéke több mint kétszeresére növekedett s mindvégig bőséges nyereséget hozott a tulajdonosoknak.

De Owent mindez nem elégítette ki. A létfeltételek, melyeket munkásainak megteremtett, szerinte még korántsem voltak emberhez méltók; „az emberek rabszolgáim voltak”; a viszonylag kedvező körülmények, melyek közé juttatta őket, még messze voltak attól, hogy lehetővé tegyék a jellem és az értelem minden irányú és észszerű kifejlődését, szabad élettevékenységről nem is szólva. „Pedig e 2500 ember dolgozó része ugyanannyi valóságos gazdagságot termelt a társadalom számára, mint amennyit alig fél évszázaddal előbb még 600 000 főnyi népesség tudott termelni. Azt kérdeztem magamtól: mi lesz a 2500 személy által elfogyasztott javak és azon javak közti különözetből, melyeket 600 000 embernek kellett volna elfogyasztania?” A felelet világos volt. Arra fordítódott, hogy a vállalat tulajdonosainak alaptőkéjük után 5%-os kamatot és ezenkívül még több mint 300 000 fontsterling (6 millió márka) nyereséget hozzon. S ami New Lanarkban volt, még sokkal nagyobb mértékben volt meg Anglia összes gyáraiban. „Enélkül az új, a gépek által létrehozott gazdagság nélkül nem lehetett volna

a Napoleon megbuktatásáért és az arisztokratikus társadalmi elvek fenntartásáért vívott háborúkat viselni. Már pedig ezt az új hatalmat a dolgozó osztály teremtette meg.* Őt illetnék meg tehát a gyümölcsök is". Ezek, az eddig csak egyesek meggazdagodására és a tömegek leigázására szolgáló új, hatalmas termelőerők Owen szerint megadták egy társadalmi újjáalakulás alapját s az volt rendeltetésük, hogy mindenki közös tulajdonaként csakis az összesség közös jólétéért működjenek.

Ily tisztán üzletszerű alapon, úgyszólván kereskedői számítás gyümölcsképpen jött létre az Owen-féle kommunizmus. Ezt a gyakorlatias jellegét mindvégig megtartotta. Így javasolta Owen 1823-ban az ír nyomornak kommunista települések útján való megszüntetését, s javaslatához pontos számításokat csatolt az alapítási költségekről, az évi kiadásokról és a várható jövedelmekről. S a jövő társadalmi rend végleges tervezetében oly szakértelemmel dolgozta ki a technikai részleteket, [beleértve alaprajzot, homlokrajzot és madártávlati képet], hogy aki a társadalmi reform Owen-féle módszerét általánosságban elfogadta, a részletberendezések ellen még szakértői szempontból is alig tehet kifogást.

A kommunizmushoz való eljutása volt Owen életének fordulópontja. Amíg csak emberbarátként lépett fel, csak gazdagságot, tetszést és dicsőséget aratott Európa legnépszerűbb embere volt. Nemcsak osztályos társai, hanem államférfiak és fejedelmek is helyesléssel hallgatták. Amikor azonban kommunista elméleteivel állott elő, megfordult a kocka. A társadalmi reform felé vezető utat szerinte mindenekelőtt három nagy akadály torlaszolta el: a magántulajdon, a vallás és jelenlegi formájában a házasság. Tudta, mi vár rá, ha ezeket megtámadja: a hivatalos társadalom ki fogja közönsíteni s egész társadalmi állását el fogja veszíteni. Mégsem riadt vissza attól, hogy kímélet nélkül támadja meg mindezt, és bekövetkezett, amit előre látott. A hivatalos társadalomból száműzve, a sajtóban agyonhallgatva s elszegényedve — mert minden

* [A „The Revolution in Mind and Practice” („Forradalom a gondolkodásban és a gyakorlatban” — Szerk.) című. „Európa összes vörös republikánusaihoz, kommunistáihoz és szocialistáihoz” intézett és az 1848-as francia ideiglenes kormánynak, de „Viktória királynőnek és felelős tanácsosainak” is megküldött emlékiratból] (Engels jegyzete.)

vagyonát balsikerű kommunista kísérletekre áldozta Amerikában — közvetlenül a munkásosztályhoz fordult, melynek körében még harminc éven át tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden tényleges haladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik. Öt évi fáradozás után, 1819-ben ő harcolta ki a nők és gyermekek gyári munkáját korlátozó első törvényt. Ő elnökölt az első kongresszuson, amelyen egész Anglia tradé-unionjai egyetlen nagy szakszervezeti szövetségben egyesültek. A társadalom teljes kommunista berendezéséhez vezető átmeneti intézkedésképpen egyrészt szövetkezeteket (termelő és fogyasztási szövetkezeteket) létesített, melyek azóta legalább gyakorlati bizonyítékát szolgáltatottak annak, hogy a gyáros is, a kereskedő is nagyon jól nélkülözhető személyek. Másrészt munkabázárokat hozott létre, a munkatermékeknek munkapapírpénz útján való cseréjére szolgáló intézményeket, ahol a pénz egysége a munkaóra volt; oly intézményeket, melyeknek szükségképpen hajótörést kellett szenvedniök, amelyek azonban mindenben előfutárai voltak a jóval későbbi Proudhon-féle cserebanknak, de attól éppen abban különböztek, hogy nem az összes társadalmi bajokat gyógyító, egyetemes csodaszerként, hanem csak a társadalom sokkal gyökeresebb átalakításához vezető első lépésként szerepeltek.

Ezek azok a férfiak, akikre a szuverén Dühring úr „megfellebbezhetetlenül végleges igazságának” magaslatáról azzal a megvetéssel tekint alá, melynek megadtuk néhány példáját a bevezetésben. És ez a megvetés egy szempontból nem indokolatlan: lényegében tudniillik a három utópista munkáinak valóban elképesztő nem-ismerésén alapul. Saint-Simonról például azt mondja, hogy „alapgondolata lényegében helytálló volt, a néhány egyoldalúságtól eltekintve még ma is tényleges alkotások fő hajtóerejét szolgáltatja.” De habár Dühring úr Saint-Simon műveinek egyikét-másikát, úgy látszik, valóban kézbevette, az idevonatkozó huszonhét nyomtatott oldalon éppoly hiába keressük Saint-Simon „alapgondolatát”, mint előbb azt, hogy Quesnay ökonómiai táblázata mit „jelentsen magánál Quesnay-nél”, s végül is meg kell elégednünk azzal a frázissal, „hogy Saint-Simon egész eszmekörén az imagináció és az emberbaráti szenvedély... a képzeletnek velejáró túlfeszítettségével uralkodott”! Fourier-ből csak a jövőnek regénybe

illő részletekkel megfestett fantasztikus képeit ismeri és veszi tekintetbe, ami mindenesetre „sokkal fontosabb” Dühring úr Fourier feletti végtelen fölényének megállapítására, mint annak a megvizsgálása, miként „kísérli meg” Fourier „alkalmilag bírálni a tényleges állapotokat”. Alkalmilag! Műveinek ugyanis csaknem minden oldalán sziporkáznak a sokat magasztalt civilizáció nyomora feletti szatíra és kritika szikrái. Olyan ez, mintha azt mondaná valaki, hogy Dühring úr csak „alkalmilag” nyilvánítja Dühring urat minden idők legnagyobb gondolkodójának. Ami pedig éppen-séggel a Robert Owennek szentelt tizenkét oldalt illeti, erre vonatkozóan Dühring úrnak egyáltalán semmi más forrása nem volt, mint az a silány életrajz, amit az a nyárspolgár Sargent írt, aki Owennek a házasságról és a kommunista intézményekről szóló legfontosabb frásait ugyancsak nem ismerte. Dühring úr ezért bizvást vetemedhetik arra az állításra, hogy Owennél nem lehet „határozott kommunizmust feltételezni”. Igaz ugyan, ha Dühring úr Owen „Book of the New Moral World”* című munkáját akár csak kézbevette volna, nemcsak a legesleghatározottabb, egyenlő munkakötelezettséggel és a termékre való egyenlő — ahogy Owen állandóan kiegészíti, mindenkor az életkornak megfelelően egyenlő — jogosultsággal járó kommunizmust találta volna meg benne kifejezetten, hanem megtalálta volna benne a jövő kommunista közösség épületének teljes kidolgozását is alaprajzzal, homlokrajzzal és madártávlati képpel. Ha azonban valaki „a szocialista eszmekörök képviselői munkáinak közvetlen tanulmányozását” e munkák egynéhánya címének és legfeljebb még — *jelmondatának* ismeretére korlátozza, ahogy ezt Dühring úr itt teszi, ekkor csakugyan nem marad más hátra, mint az ily együgyű és egyenesen újból szopott állítás. Owen nemcsak hirdette a „határozott kommunizmust”, de öt éven át (a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején) a gyakorlatban is megvalósította Hampshire-ben a Harmony Hall telepen, amely telep kommunizmus határozottság tekintetében kifogástalan volt. Magam is ismertem e kommunista mintakísérlet több volt tagját. Sargent azonban minderről, valamint Owennek 1836 és 1850 közti tevékenységéről, egyáltalán

* „Az új erkölcsi világ könyve” — Szerk.

semmit sem tud, ezért aztán Dühring úr „mélyebb történetírása” is szuoksötét tudatlanságban marad. Dühring úr Owent „minden tekintetben az emberbaráti tolakodás igazi szörnyetegének” nevezi. Ha azonban Dühring úr olyan könyvek tartalmáról oktat ki bennünket, amelyeknek alighogy a címét és jelmondatát ismeri, akkor a világért sem szabad azt mondanunk, hogy ő „minden tekintetben a tudatlan tolakodás igazi szörnyetege”, mert ez a *mi* szánkából „szidalmazásként” hangzanék.

Az utópisták, láttuk, utópisták voltak, mert nem lehettek mások egy olyan korban, amikor a tőkés termelés még oly kevésbé volt kifejlődve. Arra kényszerültek, hogy fejből konstruálják meg egy új társadalom elemeit, mert ezek az elemek magában a régi társadalomban nem léptek még nyilvánvalóan előtérbe; új építményük alapvonásait keresve csak az észhez fordulhattak, mert még semmikép sem fordulhattak az egykorú történelemhez. De ha most, fellépésük után csaknem nyolcvan esztendővel, Dühring úr azzal az igénnyel lép fel, hogy ő egy új társadalmi rend „irányadó” rendszerét nem a meglevő, történelmileg kialakult anyagból, ennek szükségszerű eredményeként fogja kifejteni, nem, hanem saját szuverén koponyájából, saját, végleges igazságokkal terhes eszéből fogja megszerkeszteni, akkor ő maga, aki mindenütt epigonokat szimatol, csak az utópisták epigonja, a legújabb utópista. A nagy utópistákat „szociális alkímistáknak” nevezi. Ám legyen. Az alkímia szükséges volt a maga idejében. Azóta azonban a nagyipar oly kiáltó ellentétékké fejlesztette a kapitalista termelési módban szunnyadó ellentmondásokat, hogy a termelési mód közeledő összeomlása úgyszólván kézzelfogható; hogy magukat az új termelőerőket csakis egy új, jelenlegi fejlettségi fokuknak megfelelő termelési mód bevezetése útján lehet fenntartani és továbbfejleszteni; hogy az eddigi termelési mód által létrehozott és általa kiélesített ellentétben folytonosan újra-termelt két osztály harca kiterjedt az összes civilizált országokra és napról-napra hevesebbé válik, s hogy már felismertük ezt a történelmi összefüggést, az általa szükségessé tett társadalmi átalakítás feltételeit és ez átalakításnak ugyancsak általa meghatározott alapvonásait. És ha most Dühring úr a meglevő gazdasági anyag helyett saját felséges koponyájából agyal ki egy új, utópisztikus társadalmi

rendet, akkor nem csupán egyszerű „társadalmi alkímiát” űz. Inkább úgy viselkedik, mint olyan valaki, aki a modern kémia törvényeinek felfedezése és megállapítása után a régi alkímiát akarná visszaállítani és az atomsúlyokat, a molekuláris képleteket, az atomok quantivalenciáját, a kristálytant és a színképelemzést csakis arra akarná felhasználni, hogy felfedezze — *a bölcsek követ.*

II. ELMÉLET

A történelem materialista felfogása abból a tételből indul ki, hogy a termelés, és a termelés mellett termékeinek cseréje, képezi minden társadalmi rend alapját; hogy minden, a történelem során fellépő társadalomban a termékek elosztása és ezzel együtt az osztályokba vagy rendekbe való társadalmi tagozódás ahhoz igazodik, hogy mit és hogyan termelnek és hogyan cserélik ki a termelt javakat. Eszerint az összes társadalmi változások és politikai átalakulások végső okai nem az emberek fejében, nem az örök igazság és igazságosság egyre növekvő megértésében, hanem a termelési és cseremód változásaiban, nem az illető kor *filozófiájában*, hanem *gazdaságában* keresendők. Annak ébredező belátása, hogy a fennálló társadalmi berendezések észszerűtlenek és igazságtalanok, hogy az észszerű esztelenséggé, az áldás átokká vált*, csak annak a jele, hogy a termelési módszerekben és csereformákban észrevétlenül oly változások mentek végbe, amelyeknek a korábbi gazdasági feltételekre szabott társadalmi rend nem felel meg többé. Ezzel egyúttal azt is megmondottuk, hogy a felfedett bajok kiküszöbölésére szolgáló eszközöknek ugyancsak magukban a megváltozott termelési viszonyokban kell — többé vagy kevésbé kifejtett állapotban — benne rejleniök. Ezeket az eszközöket nem fejből *kieszelni* kell, hanem a fej segítségével *felfedezni* kell őket a termelés adott anyagi tényeiben.

Hogy vagyunk mármost ezek után a modern szocializmussal?

A fennálló társadalmi rendet — ezt ma már úgyszólván általánosan elismerik — a jelenleg uralkodó osztály, a burzsoázia hozta

* Mephistopheles szavai Goethe „Faust”-jában. — Szerk.

létre. A burzsoázia sajátos termelési módja, melyet Marx óta kapitalista termelési módnak nevezünk, összeegyeztethetetlen volt a helyi és rendi előjogokkal, valamint a feudális rend kölcsönös személyi kötelekeivel; a burzsoázia szétzúzta a feudális rendet és romjain felépítette a polgári társadalmi rendet, a szabadverseny, a mozgásszabadság, az árutulajdonosok egyenjogúsága és egyéb efféle polgári gyönyörűségek birodalmát. A tőkés termelési mód most szabadon bontakozhatott ki. A burzsoázia vezetése alatt létrehozott termelőerők, amióta a gőz és az új szerszámgépek nagyiparrá változtatták át a régi manufaktúrát, eddig nem ismert gyorsasággal és eddig nem ismert mértékben fejlődtek. De miként annakidején a manufaktúra és a behatása alatt továbbfejlődött kézművesség összeütközésbe került a céhek feudális bilincseivel, úgy kerül összeütközésbe teljesebb kialakulásában a nagyipar azokkal a korlátokkal, amelyek között a kapitalista termelési mód beszorítva tartja. Az új termelőerők nyakára nőttek már kihasználásuk polgári formájának; s ez az összeütközés a termelőerők és a termelési mód között nem az emberek fejében keletkezett összeütközés, mint például az eredendő emberi bűnnek összeütközése az isteni igazságossággal, hanem a tényekben van meg, objektíve, rajtunk kívül, még azoknak az embereknek akarataától és igyekeztől is függetlenül, akik előidéztek. A modern szocializmus nem egyéb, mint e tényleges összeütközés gondolati visszaverődése, eszmei visszatükröződése elsősorban annak az osztálynak az agyában, amely közvetlenül szenved miatta, a munkásosztálynak agyában.

Miben áll mármost ez az összeütközés?

A tőkés termelés előtt, vagyis a középkorban, általános volt a kisüzem a munkásoknak termelési eszközeik feletti magántulajdona alapján: a kis, szabad vagy jobbágy parasztok földművelése, a városok kézművesipara. A munkaeszközök — föld, mezőgazdasági eszközök, műhely, kézi szerszámok — az egyes ember munkaeszközei voltak, csak egy-egy ember használatára szabva, tehát szükségképpen kicsinyesek, kisméretűek, korlátozottak. De éppen ezért rendszerint a termelő sajátjai is voltak. A tőkés termelési módnak és hordozójának, a burzsoáziának éppen az volt a történelmi szerepe, hogy ezeket a szétforgácsolt, szűkös termelési

eszközöket összpontosítsa, kibővítsé, a termelés jelenkori hatalmas hatású emelőjévé változtassa át. Hogy miként hajtotta ezt végre a történelem során a XV. századtól kezdve az egyszerű kooperáció, a manufaktúra és a nagyipar három fokozatán keresztül, azt Marx a „Tőke” negyedik fejezetében részletesen leírta. A burzsoázia azonban, amint azt Marx ott szintén bebizonyította, nem változtathatta át ama korlátozott termelési eszközöket hatalmas termelőerőkké anélkül, hogy ne változtassa át őket az egyes ember termelési eszközeiből *társadalmi*, csupán *emberek együttese* által használható termelési eszközökké. A rokka, a kézi szövőszék, a kovácspöröly helyére a fonógép, a mechanikai szövőszék, a gőzkalapács lépett; az egyes ember műhelye helyébe a százak és ezrek együttműködését megkövetelő gyár. És miként a termelési eszközök, akként alakult át maga a termelés is egyéni műveletek sorozatából társadalmi műveletek sorozatává, s a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké. Az a fonal, szövet, fémáru, mely most a gyárból kikerült, sok munkás közös terméke volt, mert sok munkáskézen kellett sorjában keresztülmennie, amíg elkészült. Egy munkás sem mondhatta róluk: Ezt én csináltam, ez az *én* termékem.

Ahol azonban a társadalmon belüli, magától [terv nélkül fokozatosan] kialakult munkamegosztás a termelés alapformája, ott a termékekre áruk formáját nyomja rá, amely áruk kölcsönös cseréje, vétele és eladása az egyes termelőket abba a helyzetbe juttatja, hogy sokféle szükségletüket kielégíthessék. Így volt ez a középkorban. A paraszt például földművelési termékeket adott el a kézművesnek és ezért ipari készítményeket vásárolt tőle. Az egyes termelők, árutermelők e társadalmába ékelődött be most az új termelési mód. Az egész társadalomban uralkodó, magától kialakult *tervszerűtlen* munkamegosztás közepette odaállította az egyes gyárakban megszervezett *tervszerű* munkamegosztást; az *egyéni* termelés mellé odalépett a *társadalmi* termelés. Mindkettejük termékei egyazon piacon, tehát legalább is megközelítőleg egyenlő árakon kerültek eladásra. A tervszerű szervezet azonban hatalmasabb volt, mint a magától kialakult munkamegosztás; a társadalmilag dolgozó gyárak olcsóbban állították elő termékeiket, mint az elkülönült kistermelők. Az egyéni termelés egyik területen

a másik után szenvedett vereséget, a társadalmi termelés forradalmasította az egész termelési módot. E forradalmi jellegét azonban oly kevésbé ismerték fel, hogy ellenkezőleg az árutermelés emelésére és előmozdítására szolgáló eszközként vezették be. A társadalmi termelés az árutermelés és árucseré bizonyos már meglevő emeltyűivel: kereskedelmi tőkével, kézművességgel, bér munkával való közvetlen kapcsolatban keletkezett. Amennyiben az árutermelés új formájaként lépett fel, az árutermelés elsajátítási formái számára is teljes érvényben maradtak.

A középkorban kifejlődött árutermelésben fel sem merülhetett az a kérdés, hogy kié legyen a munka terméke. Az egyes termelő rendszerint saját, gyakran magatermelte nyersanyagból, saját munkaeszközeivel, saját vagy családja kezemunkájával állította elő. Nem kellett azt előbb elsajátítania, magától értetődően az övé volt. A termékek tulajdona tehát *saját munkán* alapult. Még ott is, ahol idegen segítséget vettek igénybe, ez rendszerint mellékes körülmény maradt, s a segítő a béren kívül gyakran még másféle javadalmazásban részesült: a céhbeli tanonc és legény nem annyira az élelmezésért és bérért, mint inkább mesterré való kiképzetéséért dolgozott. S most bekövetkezett a termelési eszközöknek nagy műhelyekben és manufaktúrákban való összpontosítása, ténylegesen társadalmi termelési eszközökké való átalakításuk. A társadalmi termelési eszközöket és termékeket azonban úgy kezelték, mintha most is, mint azelőtt, egyesek termelési eszközei és termékei volnának. Ha eddig a munkaeszközök tulajdonosa azért sajátította el a terméket, mert rendszerint saját terméke, s az idegen segédmunka kivétel volt, most a munkaeszközök tulajdonosa folytatta a termék elsajátítását, bárha nem az ő terméke volt többé, hanem kizárólag *idegen munka* terméke. Így tehát nem azok sajátították el a most már társadalmilag termelt termékeket, akik a termelési eszközöket ténylegesen mozgásba hozták s a termékeket ténylegesen termelték, hanem a *tőkések*. A termelési eszközök és a termelés lényegileg társadalmivá lettek. De oly elsajátítási formának vannak alávetve, amelynek előfeltétele egyesek magántermelése, amelynél tehát minden egyes termelő saját termékének tulajdonosa és maga viszi azt piacra. A termelési mód ennek az elsajátítási formának van alávetve, noha ennek előfeltételeit meg-

szüntette.* Ebben az ellentmondásban, amely az új termelési módnak tőkés jellegét adja, *csirájában megvan már a jelenkor minden összeütközése*. Minél inkább vált uralkodóvá az új termelési mód a termelés minden döntő területén és az összes gazdaságilag döntő jelentőségű országokban, s minél inkább szorította ki ezzel — jelentéktelen maradványokat nem számítva — az egyéni termelést, *annál kirívóbban kellett kiütköznie a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás összeférhetetlenségének*.

Az első tőkések, mint említettük, készen találták már a bér-munka formáját. De csak mint kivételt, mint mellékfoglalkozást, mint kisegítést, mint átmeneti helyzetet. A földmunkásnak, aki időnként napszámba szegődött, megvolt a maga néhány hold földje, amelyből magából is szűkösen megélhetett. A céhszabályok gondoskodtak arról, hogy aki ma segéd, holnap mesterré legyen. Mihelyt azonban a termelési eszközök társadalmiakká változtak és tőkések kezében összpontosultak, mindez megváltozott. A kis egyéni termelő termelési eszköze és terméke mindinkább elértéktelenedett; nem maradt számára más hátra, mint az, hogy elszegődjék bérért a tőkéshez. A bér-munka, mely előbb kivétel és kisegítés volt, szabállyá és az egész termelés alapformájává lett; előbb mellékfoglalkozás volt, most a munkás kizárólagos tevékenységévé lett. Az időszakos bér-munkás életfogytiglani bér-munkássá változott. Az életfogytiglani bér-munkások tömegét emellett ropantul szaporította a feudális rend egyidejű összeomlása, a hűbérurak kíséretének feloszlata, a parasztoknak portájukról való elűzése stb. Végbement a szétválás egyfelől a tőkések kezében összpontosított termelési eszközök és másfelől a munkaerejükön kívül minden egyéb tulajdonuktól megfosztott termelők között. *A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közötti ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentétként nyilvánul meg.*

* Nem szükséges itt kifejtetni, hogy, ha ugyanaz marad is az elsajátítás formája, a fent vázolt folyamat az elsajátítás *jelleget* nem kevésbé forradalmasítja, mint a termelést. Hogy sajátmagam termékét sajátítom-e el magamnak, avagy másokét, az természetesen az elsajátítás két igen különböző fajtája. Mellsőleg mondva: a bér-munka, melyben csirájában az egész kapitalista termelési mód bennrejjlik, igen régi keletű; elvértve és szórványosan évszázadokon át megvolt a rabszolgaság mellett. Tőkés termelési móddá azonban csak akkor fejlődhetett ez a csíra, amikor ennek történelmi előfeltételei létrejöttek. (Engels jegyzete.)

Láttuk, hogy a kapitalista termelési mód beékelődött az árutermelők, egyéni termelők társadalmába, akiknek társadalmi összefüggése termékeik cseréje útján jött létre. Minden, árutermelésen nyugvó társadalomnak azonban az a sajátossága, hogy benne a termelők elveszítették uralmukat saját társadalmi viszonyaik felett. Mindegyik magának termel a véletlenül birtokában levő termelési eszközökkel s a maga egyéni* csereszükséglete számára. Egyikük sem tudja, mennyi kerül cikkéből a piacra, mily mennyiségre van egyáltalán szükség belőle, egyikük sem tudja, talál-e majd egyéni terméke szükségletet, megtérülnek-e majd saját költségei, vagy egyáltalán el tud-e adni valamit. A társadalmi termelésben anarchia uralkodik. Az árutermelésnek azonban, mint minden más termelési formának, megvannak a maga sajátos, bennelakozó, tőle el nem választható törvényei; s ezek a törvények érvényre jutnak az anarchia ellenére, benne, általa. Felszínre kerülnek a társadalmi összefüggés egyetlen továbbra is fennálló formájában, a cserében, és érvényesülnek az egyes termelőkkel szemben a konkurrencia kényszerítő törvényeiként. Kezdetben tehát maguk e termelők sem ismerik ezeket s csak hosszas tapasztalatok útján kénytelenek őket fokozatosan felfedezni. Tehát a termelők nélkül és a termelők ellenére törnek utat maguknak, mint termelési formájuk vakon működő természeti törvényei. A termék uralkodik a termelőkön.

A középkori társadalomban, különösen az első századokban, a termelés főképpen a saját használat céljait szolgálta. Túlnyomólag csak a termelő és családja szükségleteit elégítette ki. Ahol pedig, mint a falvakban, személyi függőségi viszonyok állottak fenn, a hűbérúr szükségleteinek kielégítéséhez is hozzájárult. Itt tehát nem folyt csere, a termékek ennél fogva nem is öltötték áruk jellegét. A paraszt családja megtermelt csaknem mindent, amire szüksége volt, szerszámokat és ruhákat, csakúgy, mint élelmiszereket. Csak miután odáig jutott el, hogy saját szükségletén és a hűbérúrnak járó természetbeni szolgáltatásokon felül felesleget termeljen, csak akkor termelt árukat is; ez a társadalmi cserefolyamatba bedobott, eladásra kínált felesleg áruvá lett. A városi kézműveseknek persze

* „egyéni” helyett — [külön].

mái kezdetben is a csere számára kellett termelniök. De saját szükségleteik legnagyobb részét ők is maguk állították elő: kertjeik és kis földjeik voltak; barmaikat a közösségi erdőre hajtották, amely azonfelül épületfát és tüzelőanyagot is szolgáltatott nekik. Az asszonyok kendert, gyapjút stb. fontak. A csere céljára szolgáló termelés, az árutermelés, még csak keletkezőfélben volt. Ennek következményei — korlátolt csereforgalom, korlátolt piac, stabil termelési mód, kifelé helyi elzárkózottság, befelé helyi egyesülés: vidéken a mark*, városban a cég.

Az árutermelés kibővülésével azonban, s főleg a tőkés termelési mód felleptével az árutermelés eddig szunnyadó törvényei is nyiltabban és erőteljesebben éreztették hatásukat. A régi kötelek meglazultak, a régi elzáró korlátokat áttörték, a termelők mindinkább független, egymástól elkülönült árutermelőkké változtak. A társadalmi termelés anarchiája nyilvánvalóvá lett és mindjobban kiélesedett. A főszköz azonban, amellyel a kapitalista termelési mód a társadalmi termelésnek ezt az anarchiáját fokozta, az anarchiának éppen ellentéte volt: a termelésnek társadalmi termelésként való fokozódó megszervezése minden egyes termelő üzembn. Ezzel az emelővel véget vetett a régi, békés stabilitásnak. Ahol valamely iparágban bevezették, nem tűrt meg maga mellett régi üzemi módszert. Ahol hatalmába kerítette a kézművességet, megsemmisítette a régi kézművességet. A munka területe csatatérre változott. A nagy földrajzi felfedezések és az őket követő gyarmatosítások megsokszorozták a fogyasztópiacot és meggyorsították a kézművességnek manufaktúrává való átalakulását. Nemcsak az egyes helyi termelők között tört ki a harc; a helyi harcok azután nemzeti méretű háborúkká, a XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúivá növekedtek. Végül a nagyipar és a világpiac létrejötté egyetemessé tették a harcot s egyszersmind hallatlanul heves jelleget adtak neki. Az egyes tőkések, valamint egész iparágak és egész országok harcaiban a természetadta vagy a mesterségesen megteremtett termelési feltételek kegye dönti el a lét kérdését. A legyőzöttet könyörtelenül félredobják, a darwini egyéni létért való küzdelem ez, melyet hatványozott dühvel vittek

* Lásd a jegyzetet a 180. oldalon. — Szerk,

át a természetből a társadalomba. Az állat természeti állapota az emberi fejlődés csúcspontjaként jelenik meg. A társadalmi termelés és a tőkés elszajátítás közti ellentmondás most már úgy jelentkezik, mint *a termelésnek az egyes gyárakban megvalósított szervezettsége és a termelésnek az egész társadalomban megnyilatkozó anarchiája közötti ellentét.*

A tőkés termelési mód az eredeténél fogva bennerejlő ellentmondásnak e két megnyilvánulási formájában mozog, írja le kivezető út nélkül azt a „hibás kört”, amelyet már Fourier fedezett benne. Amit azonban Fourier a maga korában nem láthatott még meg, az az, hogy ez a körpálya fokozatosan szűkül, hogy a mozgás inkább csigavonalat ír le, a vége pedig szükségképpen olyan lesz, mint a bolygók mozgásáé: a központtal való összeütközés. A termelés társadalmi anarchiája az a hajtóerő, ami az emberek nagy többségét mindinkább proletárokká változtatja, s viszont a proletártömegek azok, amelyek a termelés anarchiájának végül is végetvetnek majd. A társadalmi termelés anarchiája az a hajtóerő, ami a nagyipar gépeinek végtelen tökéletesedőképességét minden egyes ipari tőkés számára kötelező parancssá változtatja, mely őt arra kényszeríti, hogy — ha nem akar elpusztulni — mindegyre tökéletesbítse gépeit. A gépek tökéletesbítése azonban emberi munka feleslegessé tételét jelenti. Ha a gépek bevezetése és szaporítása a kézimunkások millióinak kiszorítását jelenti csekélyszámú gépmunkás által, akkor a gépek tökéletesbítése egyre több gépmunkás kiszorítását és végső fokon azt jelenti, hogy létrejön a rendelkezésre álló bér munkásoknak a tőke átlagos foglalkoztatási szükségletét meghaladó létszáma, egy egész ipari tartalékhadsereg, ahogy én már 1845-ben* neveztem, mely rendelkezésre áll azokra az időkre, amikor az ipar teljes gőzzel dolgozik, s melyet az utcára dob a szükségképpen bekövetkező krach; ez a tartalékhadsereg minden időkből ólomsúly a munkásosztály lábán a tőke ellen létéért folytatott küzdelmében; szabályozó készülék, mely arra szolgál, hogy a munkabér ne emelkedjék felül a tőkés szükségletéhez mért alacsony színvonalon.

* „Lage der arbeitenden Klasse in England” [„A munkásosztály helyzete Angliában”. — Szerk.] 109. old. (Engels jegyzete.)

Így lesznek a gépek, Marx-szal szólva, a tőke leghatalmasabb harci eszközévé a munkásosztály ellen, ily módon következik be az, hogy a munka eszköze állandóan kiüti a munkás kezéből létfenntartási eszközeit, hogy a munkás saját terméke a munkás leigázásának eszközévé válik. Ily módon következik be az, hogy a munkaeszközök gazdaságosabbá tétele egyúttal már eleve a munkaerő legkíméletlenebb elpocsékolásává és a munkakifejtés normális előfeltételeinek rablásává válik; így válik a gép, a munkaidő megrovidítésének leghatalmasabb eszköze, a legcsalhatatlanabb eszközre arra, hogy a munkásnak és családjának egész élettartamát a tőke értékesítésére rendelkezésre álló munkaidővé változtassa. Innen van az, hogy egyesek túldolgoztatása mások munkanélküliségének lesz előfeltételévé, s hogy a nagyipar, mely az egész földkerekségen új fogyasztókra vadászik, odahaza éhségminimumra korlátozza a tömegek fogyasztását s ezzel maga ássa alá saját belső piacát. „Az a törvény, mely a viszonylagos túlnépességet vagy ipari tartalékhadseréget állandóan egyensúlyban tartja a tőkefelhalmozódás terjedelmével és energiájával, erősebben kovácsolja a munkást a tőkéhez, mint Héfaisztosz pörölye Prométheuszt a sziklához. Feltételez a tőke felhalmozódásának megfelelő nyomorfelhalmozódást. A gazdagság felhalmozódásának az egyik sarkon megfelel tehát egyben a nyomor, a munka gyötrelme, rabszolgaság, tudatlanság, elállatiasodás és erkölcsi süllyedés felhalmozódása a másik sarkon, vagyis annak az osztálynak az oldalán, amely *saját termékét, mint tőkét termeli*” (Marx. „A tőke” 671. old.*). És a tőkés termelési módtól a termékek más elosztását váni annyi volna, mintha azt kívánnók, hogy az elektromos telep elektródjai ne bontsák fel a vizet, míg a teleppel össze vannak kapcsolva, s hogy a pozitív sarkon ne oxigént s a negatívon ne hidrogént fejlesszenek.

Láttuk, miként változik át a modern gépezet legmagasabbra fokozott tökéletesedőképesége a társadalmi termelés anarchiája révén az egyes ipari tőkés számára azzá a kényszerítő paranccsá, hogy gépeit folytonosan tökéletesítse, termelőerejüket állandóan fokozza. Ugyanily kényszerítő paranccsá változik számára az a pusztta ténybeli lehetőség, hogy termelési területeit kiszélesítse.

* Marx. A tőke. I. köt. 23. fej. 4. pont. Id. kiadás 699. old. — Szerk.

A nagyipar roppant terjeszkedő ereje, melyhez képest a gázoké valóságos gyerekjáték, most, mint minőségi és mennyiségi terjeszkedési *szükséglet* lép fel, amely megcsúfol minden ellennyomást. Az ellennyomást a fogyasztás, a kelendőség, a nagyipar termékeinek piaca gyakorolja. A piacok extenzív és intenzív kiterjeszkedő képességén azonban elsősorban egészen más, sokkal kevésbé érelyesen ható törvények uralkodnak. A piacok túgúlása nem tarthat lépést a termelés túgúlásával. Az összeütközés elkerülhetetlené válik, s miután megoldást mindaddig nem hozhat, amíg magát a tőkés termelési módot szét nem robbantja, rendszeresen visszatér. A tőkés termelés új „hibás kört” hoz létre.

Csakugyan, 1825 óta, amikor az első általános válság kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, az összes civilizált népek és többé-kevésbé barbár függelékeik termelése és csereforgalma körülbelül tízévenként egyszer kiszakad eresztékeiből. A forgalom megreked, a piacok túltömöttek, a termékek éppoly tömegesen, mint eladhatatlanul hevernek, a készpénz eltűnik, a hitel megszűnik, a gyárak leállanak, a dolgozó tömegek híjával vannak a létszükségleti cikkeknek, mert túlsok létszükségleti cikket termeltek, csődöt csőd, kényszereladást kényszereladás követ. Évekig tart a pangás, tömegesen fecsérlik és pusztítják el a termelőerőket és termékeket, míg a felhalmozódott árutömegek nagyobb, vagy kisebb elértéktelenedéssel végre elkelnek, míg a termelés s csereforgalom lassanként újra megindul. A menetütem fokozatosan gyorsul, ügetésbe megy át, az ipari ügetés vágatásba, ez pedig ismét egy tökéletes ipari, kereskedelmi, hiteli és spekulációs akadályverseny zabolátlan száguldásává fokozódik, hogy a legnyaktörőbb ugrások után végül ismét eljusson — a krach árkába. S így megy ez újra meg újra. 1825 óta már pontosan ötször értük ezt meg és a jelen pillanatban (1877) hatodszor érzük meg. És e válságok jellege oly élesen domborodik ki, hogy Fourier valamennyiüket találóan jellemezte, amikor az elsőt *crise pléthorique*-nak, bőségből fakadó válságnak nevezte.

A válságokban a társadalmi termelés és a kapitalista elcsajátítás közti ellentmondás erőszakosan tör ki. Az áruforgalom legott megszűnik; a forgalom eszköze, a pénz a forgalom-akadályozójává lesz; az árutermelés és árukeringés minden törvénye

fejtetőre áll. A gazdasági összeütközés elérte csúcspontját: *a termelési mód fellázad a csere módja ellen, a termelőerők felláznak a termelési mód ellen, amelyen túlnőttek.*

Az a tény, hogy a termelés társadalmi szervezettsége a gyáron belül arra a fokra fejlődött, amelyen összeegyeztethetetlené vált a mellette és fölötte fennálló termelési anarchiával a társadalmon belül — ez a tény a tőkésnek számára is kézzelfoghatóvá válik a tőkének erőszakos összpontosítása révén, amely a válságok alatt megy végbe sok nagy és még több kistőkés tönkrement útján. A tőkés termelési mód egész mechanizmusa felmondja a szolgálatot az önmaga által létrehozott termelőerők nyomása alatt. A termelési eszközök e tömegét nem tudja többé mind tőkévé változtatni; paragon hevernek és éppen ezért az ipari tartalékhadseregnek is paragon kell hevernie. Termelési eszközök, létfenntartási eszközök, rendelkezésre álló munkások, a termelés és az általános gazdaság minden eleme fölös mértékben van meg. De „a fölösleg a szükségnek és nélkülözésnek lesz forrásává” (Fourier), mert éppen a fölösleg az, ami a termelési és létfenntartási eszközöknek tőkévé való átalakulását meggátolja. Mert a tőkés társadalomban csak akkor léphetnek működésbe a termelési eszközök, ha előbb tőkévé, az emberi munkaerő kizsákmányolásának eszközévé változtak. A termelési és létfenntartási eszközök tőkeminőségének szükségessége kísértetként áll közöttük és a munkások között. Egyedül ez gátolja meg a termelés tárgyi és személyi emelőinek találkozását, egyedül ez akadályozza meg, hogy a termelési eszközök működjenek s a munkások dolgozzanak és éljenek. Egyrészt tehát bebizonyul a tőkés termelési módról, hogy ezeknek a termelőerőknek további igazgatására képtelen. Másrészt maguk e termelőerők növekvő erővel követelik az ellentmondás megszüntetését, tőkeminőségüktől való megszabadításukat, *társadalmi termelőerőjelle-güknek tényleges elismerését.*

A hatalmasan növekedő termelőerőknek tőkeminőségük ellen kifejtett ez ellennyomása, társadalmi természetük elismerésének e növekvő kényszere az, ami magát a tőkésosztályt arra kényszeríti, hogy — amennyire ez a kapitalista viszonyok keretén belül egyáltalán lehetséges — egyre növekvő mértékben társadalmi termelőerőkként kezelje őket. Mind az ipari fellendülés időszaka, korlátlan

hitelmegduzzadásával, mind maga a krach is, nagy tőkésvállalatok összeomlásával, a termelési eszközök nagyobb tömegei társadalmasításának ama formája felé sodornak, amely a részvénytársaságok különböző nemeiben lép elénk. E termelési és közlekedési eszközök némelyike már eleve oly óriási, hogy, mint például a vasutak, kizárja a kapitalista kihasználás minden más formáját. A fejlődés bizonyos fokán ez a forma is elégtelennek bizonyul; így és ugyanazon iparág belföldi nagytermelői „tröszt”-ben, a termelés szabályozását célzó egyesülésben tömörülnek; meghatározzák a termelendő összmenyiséget, elosztják egymás között és így kikényszerítik az előre megállapított eladási árat. Minthogy azonban az ilyen trösztök az első rossz üzletmenetnél többnyire szétesnek, éppen emiatt méginkább összpontosított társadalmasítást hívnak létre: az egész iparág egyetlen nagy részvénytársasággá alakul, a belföldi versenyt felváltja egyetlen társaság belföldi monopóliuma; ahogy ez már 1890-ben megtörtént az angol alkáli-termeléssel, mely most mind a negyvennyolc nagy gyár egybeolvadása után egyetlen egységesen vezetett 120 millió márka tőkével rendelkező társaság kezében van.

A trösztökben a szabad verseny monopóliumokba csap át, a tőkés társadalom tervszerűtlen termelése kapitulál az elkövetkezendő szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz ugyan, hogy egyelőre még a tőkések javára és előnyére. Itt azonban a kiszákmányolás oly kézzelfogható lesz, hogy össze kell omlania. Egyetlen nép sem tűrné, hogy a termelést a trösztök vezessék, hogy szelvénylevágók maroknyi bandája ily leplezetlenül zsákmányolja ki az összességet.

Így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül mégis a kapitalista társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a termelés vezetését.* Az állami tulajdonná való átvál-

* Azt mondom, *kell*. Mert csakis abban az esetben, ha a termelési vagy közlekedési eszközök *ténylegesen* kinőttek a részvénytársaságok vezetése alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett, csakis ebben az esetben jelent — még ha a mai állam hajtja is végre — gazdasági haladást, új előfokot az összes termelőerőknek maga a társadalom által való birtokbavételéhez. Újabban azonban, amióta Bismarck az államosításra vetette magát, bizonyos fonák szocializmus lépett fel, amely itt-ott még bizonyos lakájkodással is fajulva, *minden* államosítást, még a Bismarck-félét is, minden

toztatás e szükségessége legelőször a nagy közlekedési intézményeknél: postánál, távirónál, vasutaknál jelentkezik.

Ha a válságok a burzsoáziának a modern termelőerők további igazgatására való képtelenségét leplezték le, akkor a nagy termelési és közlekedési intézményeknek részvénytársaságokká, trösztökké és állami tulajdonná való átalakulása a burzsoáziának az igazgatásban való nélkülözhetőségét mutatja. A kapitalisták minden társadalmi funkcióját most fizetett alkalmazottak látják el. A tőkésnek nincs többé társadalmi tevékenysége, jövedelmek bezsebelésén, szelvények levagdosásán és tőzsdejátékon kívül, amelyben a különböző tőkések egymástól szedik el tőkéiket. Ha a tőkés termelési mód először munkásokat szorított ki, most a kapitalistákat szorítja ki és éppúgy, mint a munkásokat, a fölösleges népesség sorába utalja őket, ha egyelőre még nem is az ipari tartalékhadseregbe.

A termelőerők tőkeminőségét azonban sem a részvénytársaságokká [és trösztökké], sem az állami tulajdonná való változtatás nem szünteti meg. A részvénytársaságoknál [és trösztöknél] ez nyilvánvaló. De a modern állam is csak az a szervezet, melyet a polgári társadalom azért alkot meg önmagának, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai ellenében fenntartsa. A modern állam, bármilyen is a formája, lényegileg kapitalista gépezet, a kapitalisták állama, az ideális összkapitalista. Minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik tényleges összkapitalistává, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunká-

további nélkül szocialistának nyilvánít. Persze, ha a dohány államosítása szocializmus volna, akkor Napoleont is, Metternichet is a szocializmus megalapítói közé kellene számítani. Amikor a belga állam egészen közönséges politikai és pénzügyi okokból maga építette fő vasutait, amikor Bismarck minden gazdasági szükségesség nélkül államosította Poroszország fő vasúti vonalait egyszerűen azért, hogy háború esetére jobban rendezhesse be és használhassa ki őket, hogy a vasúti hivatalnokokat a kormány szavazó barmaivá nevelje, s főleg, hogy új, a parlamenti határozatoktól független jövedelmi forrást szerezzen magának — mind e lépések semmiesetre sem voltak szocialisták, sem közvetlenül, sem közvetve, sem tudatosan, sem tudattalanul. Hiszen akkor a porosz királyi állami bank (Seehandlung), a királyi porcelánmanufaktúra, sőt még a katonai századszabó is szocialista intézmények lennének [sőt a — bordélyházak államosítása is, amit III. Frigyes Vilmos alatt a harmincas években egy ravasz róka a legkomolyabban indítványozott]. (Engels jegyzéte.)

sok, proletárok maradnak. A tőkeviszony nem szűnik meg, ellenkezőleg a végsőkig kiéleződik. De csúcsra érve visszajára fordul. Az, hogy a termelőerők állami tulajdonban vannak, nem megoldása az összeütközésnek, de magában hordja a megoldás formális eszközét, kulcsát.

E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elismerik, hogy tehát a termelés, elsajátítás és csere módját összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi jellegével. Ez pedig csak úgy történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülőutak nélkül birtokába veszi a termelőerőket, amelyek minden más vezetés alól kinőttek, kivéve az övét. Ezáltal juttatják a termelők teljes tudatossággal érvényre a termelési eszközök és termékek társadalmi jellegét — amely ma maguk a termelők ellen fordul, amely időszakonként áttöri a termelési és cseremódot és csak vakon ható természeti törvényként, erőszakosan és pusztítva érvényesül — s ezáltal változik át ez a jelleg a zavar és az időszakonkénti összeomlás okozójából magának a termelésnek leghatalmasabb emelőjévé.

A társadalom hatóerői mindaddig, amíg fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük, ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, pusztítóan. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük működésüket, irányukat, hatásaikat, már csak tőlünk függ, hogy akaratunknak mindinkább alá vessük őket, hogy segítségükkel elérjük céljainkat. És különösen érvényes ez a mai hatalmas termelőerőkre. Amíg makacsul vonakodunk attól, hogy megértsük természetüket és jellegüket — s e megértés ellen kapálódzik a tőkés termelési mód, s kapálódznak védelmezői — mindaddig ezek az erők velünk dacolva és ellenünkre fejtik ki hatásukat, mindaddig ők uralkodnak rajtunk, amint ezt részletesen kifejtettük. De mihelyt megértettük természetüket, a szövetkezett termelők kezében démoni uralkodókból engedelmes szolgákká változtathatók. A különbség ugyanaz, mint a vihar villámában levő elektromosság romboló hatalma s a távíró és az ívlámpa megfékezett elektromossága, vagy a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz közötti különbség. A mai termelőerőknek végre megismert természetük szerinti ily kezelésével a társadalmi termelési anarchia helyébe a termelésnek az összesség és minden

egyes ember szükségleteinek megfelelő, tervszerű társadalmi szabályozása lép. Ezzel a tőkés kisajátító módot, melyben a termék először a termelőt, azután azonban a kisajátítót is leigazza, felváltja a termékeknek magában a modern termelési eszközök természetében gyökerező elsajátítási módja: egyfelől közvetlen társadalmi elsajátítás, mint a termelés fenntartásának és kibővítésének eszköze, másfelől közvetlen egyéni elsajátítás, mint a lét-fenntartás és élvezet eszköze.

A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább proletárokká változtatja, megteremti azt a hatalmat, melynek ezt a forradalmi átalakulást — ha nem akar elpusztulni — végre kell hajtania. Azzal, hogy mindinkább sürgeti a nagy, társadalmiasított termelési eszközöknek állami tulajdonná változtatását, maga mutatja meg e forradalmi átalakulás véghezvitelének útját. *A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket egyelőre állami tulajdonná változtatja.* Ezzel azonban megszünteti önmagát, mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, s ezzel megszünteti az államot is, mint államot. Az eddigi, osztályellentétekben mozgó társadalomnak szüksége volt az államra, vagyis a mindenkori kizsákmányoló osztály ama szervezetére, amely a termelés külső feltételeinek fenntartására, nevezetesen tehát arra szolgált, hogy a kizsákmányolt osztályt az elnyomatásnak a fennálló termelési mód által megadott feltételei között (rabszolgaság, jobbagyság vagy féljobbagyság, bérmunka) erőszakkal tartsa féken. Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban volt ez, amennyiben annak az osztálynak állama volt, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végre ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz, fölöslegessé teszi önmagát. Mihelyt nem lesz többé elnyomandó társadalmi osztály, mihelyt az osztályuralommal és a termelés eddigi anarchiájában gyökerező, az egyéni létét folytatótt küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és erőszakosságok is megszűnnek, nem lesz mit elnyomni többé, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első ténykedés,

amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében — egyszersmind utolsó önálló ténykedése, mint államnak. Valamely államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása fokozatosan minden téren fölöslegessé lesz, s azután magától megszűnik. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgok igazgatása és termelési folyamatok vezetése lép. Az államot nem „törlik el”, az állam elhal. Ennek alapján kell megítélni a „szabad népállam”* frázisát, mind ideiglenes agitatórikus jogosultságát, mind tudományos szempontból való teljes elégtelenségét; szintúgy az úgynevezett anarchistáknak azt a követelését, hogy az államot máról holnapra töröljék el.

Az összes termelési eszközöknek birtokbavétele a társadalom által a kapitalista termelési mód történelmi fellépése óta sokszor lebegett többé-kevésbbé homályosan egyesek előtt is, egész szekták előtt is a jövőendő eszményképeként. De lehetségessé, történelmi szükségességgé csak akkor válhatott, amikor megvalósításának anyagi** feltételei megvoltak. Mint minden más társadalmi haladást, ezt sem az a megszerzett belátás, hogy az osztályok létezése ellentmond az igazságosságnak, az egyenlőségnek stb., sem az osztályok megszüntetésének pusztá akarása, hanem bizonyos új gazdasági feltételek teszik keresztülvihetővé. A társadalomnak kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályra való szakadása a termelés korábbi alacsony fejlettségének szükségszerű következménye volt. Amíg a társadalmi összmunka csupán olyan hozadékot ad, amely csak kevéssel haladja meg azt, ami mindenki szűkös megélhetéséhez szükséges, amíg tehát a munka a társadalom-tagjai nagy többségének minden, vagy csaknem minden idejét igénybe veszi, mindaddig a társadalom szükségképpen osztályokra oszlik. Emellett a kizárólag a munkában robotoló nagy többség mellett egy, a közvetlen termelő munka alól felmentett osztály alakul ki, amely a társadalom közös ügyeit : munkavezetést, állami ügyeket, jogszolgáltatást, tudományt, művészeteket stb. látja el.

* A „szabad népállam”-ról, illetve az állam „elhalásáról” lásd : *Marx*. A gothai program kritikája. *Marx—Engels*. Válogatott művek. Id. kiadás 2. köt. 24—27. old. és *Szidlin*. A leninizmus kérdései. Szikra 1949. 301—305., illetve 707—713. old. — *Szerk*.

** — „anyagi” helyett — [tényleges].

Az osztályokra osztlás alapja tehát a munkamegosztás törvénye. Ami azonban korántsem volt akadály a annak, hogy ezt az osztályokra tagozódást erőszakkal és rablással, csellel és csalással vigyék keresztül, s hogy az uralkodó osztály, miután már nyeregbe jutott, valaha is elmulassza uralmát a dolgozóosztály rovására megszilárdítani s a társadalom vezetését a tömegek [fokozott] kizsákmányolásává változtatni.

Ha azonban az osztályokra való tagozódásnak eszerint van bizonyos történelmi jogosultsága, csakis egy adott időközben, adott társadalmi feltételek mellett van. A termelés elégtelenségén alapult; a modern termelőerők teljes kibontakozása el fogja söpörni. És valóban, a társadalmi osztályok megszüntetésének oly történelmi fejlettségi fok az előfeltétele, amelyen nemcsak ennek vagy annak az adott uralkodó osztálynak, hanem általában bármely uralkodó osztálynak, tehát magának az osztálykülönbségnek fennmaradása is, korszerűtlenné vált, elavult. Az osztályok megszüntetésének tehát a termelés fejlődésének olyan magas foka az előfeltétele, amelyen a termelési eszközöknek és termékeknek s ezzel a politikai uralomnak, a műveltség és szellemi vezetés monopóliumának kisajátítása egyetlen társadalmi osztály által nemcsak feleslegessé, hanem a gazdasági, politikai és szellemi fejlődés akadályává is lett. Ezt a fokot most elértük. A burzsoázia politikai és intellektuális csődje maga a burzsoázia előtt is alig titok már, gazdasági csődje tízévenként rendszeresen ismétlődik. A társadalom minden egyes válságban saját, számára felhasználhatatlan termelőerőinek és termékeinek terhe alatt fulladozik és tehetetlenül áll ama képtelen ellentmondás előtt, hogy a termelőknek nincs mit fogyasztaniok, mert hiányzanak a fogyasztók. A termelési eszközök feszítőereje szétrobbantja a kötelekeket, melyeket a tőkés termelési mód rakott rá. E kötelekekből való kiszabadításuk a termelőerők szakadatlan és egyre gyorsabb ütemű fejlődésének s ezzel egyszerűsmin a termelés gyakorlatilag korlátlan fokozásának egyetlen előfeltétele. De ez még nem minden. A termelési eszközök társadalmi elsajátítása a termelésnek nemcsak a most fennálló mesterséges akadályozását szünteti meg, hanem a termelőerők és termékek egyenes elpocsékolását és pusztítását is, ami jelenleg a termelés elkerülhetetlen kísérője s tetőpontját a válságokban éri el. Ezen-

kívül egész tömeg termelési eszközt és terméket szabadít fel az összesség számára azzal, hogy megszünteti a most uralkodó osztályok és politikai képviselőik esztelen, fényűző pazarlását. Az a lehetőség, hogy a társadalmi termelés segítségével a társadalom minden tagjának olyan megélhetése biztosíttassék, mely nemcsak anyagilag teljesen kielégítő és napról-napra bőségesebb lesz, hanem biztosítja számukra testi és szellemi képességeik teljes, szabad kiművelését és gyakorlását, ez a lehetőség most először van meg, *de meg van**.

A termelési eszközöknek a társadalom által való birtokba vételével megszűnik az ártermelés s ezzel a termékeknek a termelő feletti uralma. A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű, tudatos szervezettség váltja fel. Az egyéni létért való küzdelem megszűnik. Bizonyos értelemben, csak ezzel válik ki az ember véglegesen az állatvilágból s lép át állati létfeltételekből valóban emberi létfeltételek közé. Az embereket környező életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik most először válnak a természet tudatos, tényleges uraivá, mert és amennyiben saját társadalmasításuk uraivá lesznek. Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, melyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként állottak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szaktudássá alkalmazzák s ezzel uralmuk alá vetik. Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig, a természet és történelem által rájuk kényszerítve, velük szembenállott, most saját szabad tettük lesz. Az objektív, idegen hatalmak, melyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől

* Néhány számadat megközelítő fogalmat adhat a modern termelési eszközöknek még a kapitalista nyomás alatt is óriási kiterjedési erejéről. Giffen legújabb számítása szerint Nagybritannia és Írország összvagyonuk számban:

1814-ben 2200 millió fontsterling, azaz 44 milliárd márka,
1865-ben 6100 millió fontsterling, azaz 122 milliárd márka,
1875-ben 8500 millió fontsterling, azaz 170 milliárd márka.

Hogy válságok idején mennyi termelési eszköz és termék pusztul el, arra nézve jellemző, hogy a német nagyiparosok 1878 február 21-én Berlinben tartott második kongresszusán közölt számítások szerint a legutolsó válságban egyedül a német vasipar összvesztése 455 millió márkára rúgott. (*Engels jegyezte.*)

kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomólag, s állandóan növekvő mértékben, az általuk elérni kívánt hatásai is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

[Végezetül foglaljuk röviden össze fejtegetésünk menetét :

I. *Középkori társadalom*: Kis, egyéni termelés. Egyesek használatára szabott termelési eszközök, ezért ősi módon esetlenek, kicsinyesek és parányi hatásúak. Közvetlen fogyasztást szolgáló termelés, akár maga a termelő, akár a hűbérúr számára. Csupán ott, ahol a termelésnek e fogyasztást meghaladó fölöslege van, kerül ez a fölösleg eladásra és kerül cserére : az árutermelés tehát csak keletkezőben van ; de már most megvan benne csírájában *a társadalmi termelés anarchiája*.

II. *Kapitalista forradalom*: Az ipar átalakulása először az egyszerű kooperáció és manufaktúra segítségével. Az eddig szétforgácsolt termelési eszközöknek nagy műhelyekben való összpontosítása, ezzel az egyesek termelési eszközeiből társadalmi termelési eszközökké való átalakulásuk — amely átalakulás a csere formáját nagyban és egészében érintetlenül hagyja. A régi elsajátítási formák érvényben maradnak. Megjelenik a *tőkés* mint a termelési eszközök tulajdonosa, magának sajátítja el a termékeket is és árukká változtatja őket. A termelés társadalmi ténykedés lett ; a csere és vele az elsajátítás egyéni ténykedések maradnak, egyesek ténykedései : *A társadalmi terméket az egyes tőkés sajátítja el*. Ez az alapvető ellentmondás, ebből származnak az összes ellentmondások, amelyekben a mai társadalom mozog, s amelyeket a nagyipar nyiltan felszínre hoz.

A. A termelő elválasztása a termelési eszközöktől. A munkásnak élethossziglani bér munkára ítéltése. *Ellentét a proletariátus és a burzsoázia között*.

B. Az árutermelésen uralkodó törvények növekvő előtérbelépése és fokozódó hatása. Féktelen verseny. *Ellentmondás az egyes gyárakban fennálló társadalmi szervezettség és az össztermelés társadalmi anarchiája között*.

C. Egyfelől a gépek tökéletesítése, amit a verseny min-

den egyes gyáros számára kényszerítő parancssá tesz, s ami egyet jelent munkások állandóan fokozódó szolgálatonkívüli állományba helyezésével: *ipari tartalékhadsereg*. — Másfelől a termelés korlátlan kiterjesztése, ami ugyancsak a versenynek minden gyárosra kötelező kényszerszertörvénye. — Mindkétfelől a termelőerők hallatlan fejlődése, a kínálat meghaladja a keresletet, túltermelés, a piacok túlszűfélése, tízévenkénti válságok, „hibás kör”: *itt felesleg a termelési eszközökben és termékekben — ott felesleg munkásokban*, akik foglalkozás és megélhetési eszközök híján vannak; a termelés és a társadalmi jólét e két emeltyűje azonban nem egyesülhet egymással, mert a termelés tőkés formája nem engedi meg a termelőerők működését, a termékek körforgását, ha előbb nem változtak át tőkévé: amit éppen saját túlbőségük akadályoz meg. Az ellentmondás esztelenséggé fokozódott: *A termelési mód fellázad a csere formája ellen*. A burzsoáziára rábizonyult, hogy képtelen saját társadalmi termelőerőit továbbvezetni.

D. A termelőerők társadalmi jellegének részbeni elismerése, amire a tőkések maguk rákényszerülnek. A nagy termelési és közlekedési szervezetek kisajátítása előbb *részvénytársaságok*, azután trösztök, majd az *állam* által. A burzsoázia felesleges osztálynak bizonyul; minden társadalmi funkcióját most fizetett alkalmazottak látják el.

III. Proletárforradalom, az ellentmondások megoldása: A proletariátus magáhozragadja a közhatalmat és e hatalom erejével köztulajdonná változtatja a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket. Ezzel a cselekedettel megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőkeminőségüktől és teljesen szabaddá teszi társadalmi jellegük érvényesülési útját. Most már lehetővé válik az előzetesen megállapított terv szerinti társadalmi termelés. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését korszerűtlenné teszi. Amily mértékben szűnik meg a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam politikai tekintélyei is. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasításuk módjának, ezzel egyszersmind a természet urai, önmaguk urai, — szabadok lesznek.]

Ezt, a világot felszabadító tettet végrehajtani a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett történelmi feltételeit és ezzel természetét magát felderíteni s így a cselekvésre hivatott, ma elnyomott osztályban saját cselekvésének feltételeit és természetét tudatossá tenni — ez a proletármozgalom elméleti kifejezésének, a tudományos szocializmusnak a feladata.

III. TERMELÉS

Mindazok után, amit eddig elmondottunk, az olvasó nem fog csodálkozni, ha megtudja, hogy a szocializmus alapvonalainak az előbbi fejezetben adott kifejtése semmiképpen sem felel meg Dühring úr ízlésének. Ellenkezőleg. Minden elvetemültség mélységébe kell hajtania őket, a „történelmi és logikai fantáziálás fattyúhajtásai”, a „sivár koncepciók”, a „zűrzavaros ködképletek” stb. közé. Hiszen a szocializmus az ő számára semmikép sem a történelmi fejlődésnek és mégkevésbé a jelenkor durván anyagi, pusztá abrakolási célokra irányított gazdasági feltételeinek szükségszerű terméke. Neki sokkal jobb dolga van. Az ő szocializmusa megfellebbezhetetlenül végleges igazság; „a társadalom természetes rendszere”, gyökereit „az igazságosság egyetemes elvében” találja meg, s ha nem kerülheti is el, hogy a fennálló, az eddigi bűnös történelem által megteremtett állapotot tudomásul vegye, azért, hogy azt megjavítsa, úgy ez az igazságosság tiszta elve szempontjából inkább szerencsétlenségnek tekintendő. Dühring úr, mint minden egyebet, szocializmusát is remek két embere segítségével teremti meg. Ez a két báb ahelyett, hogy mint eddig, urat és szolgát játszanék, most változatosság kedvéért az egyenlőjogúságról szóló szindarabot adja elő — és ezzel a Dühring-féle szocializmus alapjában készen is van.

Magától értetődik ennél fogva, hogy az időszakonként ismétlődő ipari válságoknak Dühring úrnál semmiképpen sincs meg az a történelmi jelentőségük, amelyet azoknak tulajdonítanunk kellett. A válságok az ő számára csupán alkalmi eltérések a „normalitástól” s legfeljebb csak alkalmat adnak „egy szabályozottabb rend kifejlesztésére”. A válságok túltermelésből való magyarázatának „közönséges módja” semmikép sem elégíti ki az ő „szabatosabb

felfogását". Ez a magyarázat egyébiránt „elfogadható egyes területek különleges válságaira” vonatkozólag. Ilyen eset például „a könyvpiacnak oly művek kiadása, val való túlszűfolttsága, melyeknek utánnyomása egyszerre szabaddá lett s amelyek tömegkelendő-ségre számíthatnak”. Dühring úr mindenesetre azzal a jóleső tudattal térhet álomra, hogy az ő halhatatlan művei soha ily világrengető szerencsétlenséget előidézni nem fognak. De a nagy válságoknál nem a túltermelés, hanem ellenkezőleg, „a népesség fogyasztásának elmaradása ... a mesterségesen létrehozott alulfogyasztás ... a *népszükséglet* (!) természetes növekedésének gátlása az, ami a készlet és kelendőség közti szakadékot végül ily válságosan kiszélesíti”. És e válságelmélete számára szerencsésen sikerült is egy tanítványt találnia.

Csak hogy a tömegek alulfogyasztása, a tömegfogyasztásnak korlátozása a létfenntartáshoz és a szaporodáshoz szükségesre, sajnos, egyáltalán nem új jelenség. Amióta kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok voltak, mindig fennállott. A tömegek a történelemnek még azokban a szakaszaiban is szükségleteiken alul fogyasztottak, amikor helyzetük különösen kedvező volt, így például Angliában a XV. században. Nagyon messze voltak attól, hogy saját évi össztermékük fogyasztás céljára rendelkezésükre álljon. Ha már most az alulfogyasztás évezredek óta fennálló történelmi jelenség, a termelésfölösleg következtében válságokban kitörő általános piaci pangás viszont csak ötven év óta észlelhető, akkor Dühring úr egész vulgáris ökonómiai felületessége kell ahhoz, hogy az új összeütközést ne a túltermelés *új* jelenségéből, hanem az alulfogyasztás évezredek jelenségéből magyarázza meg. Olyan ez, mintha valaki a matematikában két — egy állandó és egy változó — mennyiség viszonyának változását nem abból akarná megmagyarázni, hogy a változó változott, hanem abból, hogy az állandó ugyanaz maradt. A tömegek alulfogyasztása minden kizsákmányoláson alapuló társadalmi alakulatnak, tehát a kapitalista társadalomnak is, szükségszerű feltétele; de a termelésnek csak a kapitalista formája viszi válságokig a dolgot. A tömegek alulfogyasztása tehát szintén egyik előfeltétele a válságoknak és régóta elismert szerepet játszik bennük; de éppoly kevés felvilágosítást nyújt nekünk a válságok mai meglétének, mint előbbi hiányuknak okairól,

Dühring úrnak általában csodálatos fogalmai vannak a világ-piacról. Láttuk, hogy hamisítatlan német tollforgató módjára miként igyekszik valódi ipari különleges válságokat a lipcsei könyvpiac képzelt válságai alapján, a tenger viharát a pohár víz vihara alapján megmagyarázni. Azt képzei továbbá, hogy a mai vállalkozói termelés „piacának főleg a vagyonos osztályok körén belül kell maradnia”, ami nem gátolja meg őt abban, hogy mindössze tizenhat oldallal odébb a köztudomásnak megfelelően a vas- és gyapotipart nevezze meg döntő jelentőségű, modern iparnak, tehát éppen azt a két termelési ágat, melyeknek termékei csak elenyészően kis részben kerülnek a vagyonos osztályok körében fogyasztásra s amelyek bármely más iparágnál inkább vannak a tömegfogyasztásra utalva. Bárhova fordulunk Dühring úrnál, üres ellentmondásoktól hemzsegető össze-visszafecsegésnél egyebet nem találunk. Vegyünk azonban egy példát a gyapotiparból. Ha az egyetlen, aránylag kis Oldham városában — a Manchester körüli tucatnyi, 50—100 000 főnyi lakosságú gyapotipart űző városok egyikében — ha ebben az egyetlen városban az 1872-től 1875-ig terjedő négy esztendő alatt a csak 32-es számú fonalat fonó orsók száma két és félmillióról öt millióra emelkedett, úgyhogy Anglia egyetlen közép nagyságú városában ugyanannyi orsó fon egyetlen számú fonalat, mint amennyi orsója egész Németország és vele együtt Elzász gyapotiparának egyáltalán van, s ha Anglia és Skócia gyapotiparának többi ága és helye körülbelül ugyanilyen arányban terjeszkedett, akkor jókora adag gyökeres arcátlanság kell ahhoz, hogy valaki a pamutfonál és gyapotszövet mostani, teljes piaci pangását az angol tömegek alulfogyasztásából és nem az angol gyapotgyárosok túltermeléséből magyarázza.*

De elég. Az ember nem vitatkozik olyanokkal, akik annyira tudatlanok a politikai gazdaságtanban, hogy a lipcsei könyvpiacot egyáltalán a modern ipar értelmében vett piacnak tekintik. Állapítsuk tehát csak azt meg, hogy Dühring úr a továbbiakban csak annyit tud nekünk a válságokról mondani, hogy azok nem egyebek,

* A válságoknak az alulfogyasztásból való magyarázata Sismonditól származik és nála még van bizonyos értelme. Sismonditól Rodbertus vette át, Rodbertusból viszont Dühring úr másolta le a maga szokott, elsőkélyesítő módján. (Engels jegyzete.)

„mint a túlfeszültség és elernyedés közönséges játéka”, hogy a mértéktelenül túlhajtott spekuláció „nem csupán a magánvállalkozások tervnélküli halmozásából származik”, hanem hogy „az egyes vállalkozók meggondolatlansága és az egyéni körültekinvés hiánya is a túlkínálat létrejöttének okai közé számítandó”. De mi a meggondolatlanság és az egyéni körültekinvés hiánya „létrejöttének oka”? A kapitalista termelésnek éppen az a tervnélkülisége, mely a magánvállalkozások tervnélküli halmozásában nyilvánul meg. Valamely gazdasági ténynek erkölcsi szemrehányásra való átfordítását új ok felfedezésével összetéveszteni ugyancsak jókora „meggondolatlanság”.

Ezzel végezhetünk is a válságokkal. Miután az előző fejezetben kimutattuk, hogy a válságok a kapitalista termelési mód szükségyszerű termékei, hogy magának e termelési módnak válságait, a társadalom forradalmi átalakításának kényszereszközeit jelentik, Dühring úrnak e tárgyra vonatkozó felületességeivel egyetlen további szót sem kell szembeállítanunk. Térjünk át pozitív alkotásaira, „a társadalom természetes rendszerére”.

Ez „az igazságosság egyetemes elvére”, vagyis a terhes anyagi tények tekintetbevételétől teljesen mentesen felépített rendszer gazdasági kommunák szövetségéből áll, melyek között „meghatározott törvények és igazgatási szabályok szerint szabad költözködés és új tagok felvételének kötelezettsége” áll fenn. Maga a gazdasági kommúna mindenekelőtt „emberiségtörténelmi horderejű átfogó sematizmus”, mely toronymagasságban áll például egy bizonyos Marx „tévelygő félszégei” felett. A gazdasági kommúna „emberek közössége, akiket a föld egy kerülete és termelővállalatok egy csoportja fölött gyakorolt rendelkezés közjoga közös tevékenységre és a hozadéokban való közös részesedésre egyesít”. A közjog „a dolog feletti jog a természethez és a termelési intézményekhez való, *pusztán publicisztikai viszony* értelmében”. Hogy mit jelent sen ez, azon törjék a gazdasági kommúna jövőendő jogászai a fejüket, mi lemondunk minden ilyenirányú kísérletről. Csupán annyiról értesülünk, hogy korántsem azonos „munkástársulatok területi tulajdonával”, amelyek a kölcsönös konkurenciát, sőt a bér-munka kizsákmányolását sem zárnák ki. Odavetőleg még megjegyzi, hogy a „köztulajdon” gondolata, ahogy az Marxnál is

található, „legalább is homályos és aggályos, mert a jövőnek ilyen elképzelése mindig azt a látszatot kelti, mintha nem jelentene mást, mint a munkáscsoportok testületi tulajdonát”. Ez ismét a becsempészés ama Dühring úrnál megszokott számos „hitvány módszerescskéinek” egyike, „melyeknek parlagi mivoltához (amint ő maga mondja) csupán a parlagi pimasz szó illenék teljesen”; szintoly légbőlkapott valótlanosság ez, mint Dühring úr másik koholmánya, hogy a köztulajdon Marxnál „egyidejűleg egyéni és társadalmi tulajdon”.

Annyi mindenestre világosnak látszik : a gazdasági kommunának munkaeszközeire vonatkozó publicisztikai joga kizárólagos tulajdonjog legalább is minden más gazdasági kommunával, de a társadalommal és az állammal szemben is. Az a hatalma azonban már nincs meg, „hogy kifelé... elzárkózzék, mert a különböző gazdasági kommunák között meghatározott törvények és igazgatási szabályok szerinti szabad költözködés és új tagok felvételének kötelezettsége áll fenn... hasonlóan ahhoz... ahogy ma valamely politikai alakulathoz való tartozás és a községi gazdasági ügyekben való részvétel”. Lesznek tehát gazdag és szegény gazdasági kommunák s a kiegyenlítődé a lakosságnak a gazdag kommunákba való áramlása és a szegény kommunákból való elköltözése útján megy végbe. Míg tehát Dühring úr a termékekkel való versenyt az egyes kommunák között a kereskedelem nemzeti szervezése útján akarja megszüntetni, a termelők tekintetében való versenyt nyugodtan meghagyja továbbra is. A dolgokat kivonja a verseny alól, az emberek továbbra is alája vannak vetve.

Még korántsem vagyunk azonban tisztában azzal, hogy mi az a „publicisztikai jog”. Két oldallal odább Dühring úr kijelenti nekünk : A kereskedelmi kommuná „mindenekelőtt oly messzire” terjed, „mint az a politikai és társadalmi terület, melynek lakosai egységes jogalannyá vannak egyesítve, s e minőségükben az összes földek, lakóhelyiségek és termelőintézmények felett rendelkeznek”. Mégsem az egyes kommunát, hanem az egész nemzetet illeti hát a rendelkezés. A „közjog”, a „dolog feletti jog”, a „természethez való publicisztikai viszony” stb. tehát nem csupán „legalább is homályos és aggályos”, hanem egyenes ellentmondásban áll önmagával. Csakugyan — legalább is, amennyiben minden egyes gazdasági

kommúna ugyancsak jogalany — „egyidejűleg egyéni és társadalmi tulajdon”, s ez utóbbi „ködös kétlaki képződmény” ezért megint csak magánál Dühring úrnál található fel.

Annyi kétségtelen, hogy a gazdasági kommúna rendelkezik munkaeszközei felett a termelés céljából. Hogyan megy végbe ez a termelés? Mindabból, amit Dühring úrtól megtudunk, azt látjuk, hogy teljesen a régi módon, csak éppen hogy a kapitalista helyére a kommúna lép. Legfeljebb még arról értesülünk, hogy a pályaválasztás minden egyes ember számára csak most lesz szabaddá s hogy mindenki számára egyenlő munkakötelezettség áll fenn.

Minden eddigi termelés alapformája a munkamegosztás, egyrészt a társadalom, másrészt minden egyes termelőüzem keretén belül. Hogy viszonylik ehhez a Dühring-féle „szocialitás”?

Az első nagy társadalmi munkamegosztás a város és a falu elkülönülése. Ez az ellentét Dühring úr szerint „a dolog természetéből kifolyólag elkerülhetetlen”. De „általábanvéve aggályos... kitölthetetlennek elgondolni a mezőgazdaság és ipar közötti szakadékot. Valójában már most megvan az átmenet folytonosságának bizonyos mértéke, mely a jövőben még tetemesen növekedőnek ígérkezik”. Két iparág állítólag máris benyomult a földművelésbe és mezőgazdaságba: „elsősorban a szeszfőzés és másodsorban a répacukorgyártás... a szesztermelés oly nagy jelentőségű, hogy inkább kevesebbre értékeli, semhogy túlbecsülnék”. És „ha lehetséges volna, hogy bizonyos felfedezések következményeképp iparok nagyobb köre alakuljon olymódon, hogy szükségessé válják az üzemet vidéken elhelyezni és közvetlenül a nyersanyagtermeléssel egybekapcsolni”, úgy ezzel meggyengülne a város és falu ellentéte és „a lehető legszélesebb alap lenne nyerhető a civilizáció kibontakozása számára”. De „még más úton is bekövetkezhetnék valami ehhez hasonló. A technikai szükségességeken kívül mindinkább előtérbe nyomulnak a társadalmi szükségletek és ha a különféle emberi tevékenység csoportosítása számára ez utóbbiak lesznek mértékadóvá, nem lesz többé lehetséges, hogy elhanyagolják azokat az előnyöket, melyek a falusi foglalkozásoknak a technikai feldolgozó munka teljesítésével való rendszeresen szoros összeköttetéséből adódnak”.

Minthogy a gazdasági kommúnában éppen a társadalmi szük-

ségletek lépnek előtérbe, bizonyára sietni fog, hogy a legteljesebb mértékben kihasználja a földművelés és ipar egyesítésének fentemlített előnyeit? Dühring úr nem fogja elmulasztani, hogy kedvelt terjengősségével közölje velünk a gazdasági kommunáknak e kérdésben való állásfoglalásáról szóló „szabatosabb nézeteit”? Az olvasó csatlakozni fog, ha ezt hiszi. A fenti sovány, ügyefogyott, megint csak a porosz országos jog szeszfőző és répacukros hatás-területén körbenforgó közhelyek — ez minden, amit Dühring úr nekünk a város és falu jelen és jövő ellentétéről mondani tud.

Térjünk át a munkamegosztás részletkérdéseire. Dühring úr itt már valamivel „szabatosabb”. Beszél „egy személyről”, „akinek *kizárólagosan* egynemű tevékenységgel kell foglalkoznia”. Ha új termelési ág bevezetéséről van szó, akkor egyszerűen az a kérdés, lehet-e bizonyos számú *lényt*, akik *egy cikk termelésének szentelnék* magukat, s egyúttal a számukra szükséges fogyasztást (!) mintegy megteremteni. Bármely termelési ág a szocialításban „nem sok *népességet* fog igénybevenni”. És a szocialításban is vannak az embereknek „életmód szerint elkülönülő *gazdasági válfajai*”. A termelés körén belül eszerint jóformán minden a régiben marad. Dühring úr elismeri ugyan, hogy az eddigi társadalomban „fonák munkamegosztás” uralkodik; de hogy ez miben áll, s hogy a gazdasági kommunában mi fogja felváltani, arról csak ennyit tudunk meg: „Ami a munkamegosztás szempontjait illeti, fentebb már mondtuk, hogy ezek elintézeteknek tekinthetők, mihelyt számbaveszik a különböző természeti feltételek tényeit és a személyes képességeket.” A képességek mellett a személyes hajlam is érvényre jut: „Oly tevékenységekhez való felemelkedés ingere, melyek több képességet és előképzettséget vetnek latba, kizárólag az illető foglalkozásra való hajlamon és az *éppen ennek és nem más dolognak* üzésén (egy dolognak üzése!) érzett örömmön nyugodnék.” Ez pedig fel fogja kelteni a versenyt a szocialításban és „érdekessé válik majd maga a termelés, s az eltompító üzemi munka, mely a termelést csak nyereség céljára szolgáló eszközként értékeli, nem lesz többé az állapotok uralkodó jellege”.

Minden társadalomban, melyben a termelés fejlődése spontán módon megy végbe — s ide tartozik a mai társadalom is — nem a termelők uralkodnak a termelési eszközökön, hanem a termelési

eszközök uralkodnak a termelőkön. Az ilyen társadalomban a termelés minden új emelője szükségszerűen a termelőknek a termelési eszközök által való leigázása új eszközébe csap át. Ez mindenekelőtt a termelésnek arra az emeltyűjére vonatkozóan igaz, amely a nagyipar bevezetéséig elvitathatatlanul a leghatalmasabb volt — a munkamegosztásra vonatkozóan. Már az első nagy munkamegosztás, a város és a falu elkülönülése, évezredekig tartó elbutulásra ítélte a falusi népességet, a városi lakosságban pedig mindenkit arra, hogy a maga külön mesterségének szolgája legyen. Megsemmisítette az alapot az egyiknek szellemi s a másiknak testi fejlődése számára. Amikor a paraszt a földet, a városlakó pedig a maga mesterségét magáévá teszi, szintannyira magáévá teszi a föld a parasztot, a mesterség pedig a mesterembert. Amennyiben a munka megosztódik, megosztódik az ember is. Egyetlenegy tevékenység kifejlesztésének áldozatául esnek az összes többi testi és szellemi képességek. Az embernek ez elnyomorítása ugyanabban a mértékben nő, mint a munkamegosztás, mely legmagasabb fejlettségét a manufaktúrában éri el. A manufaktúra a kézművesiséget felbontja egyes részműveletekre, ezek mindegyikét egy-egy munkásnak élethivatásul utalja ki, és ezzel a munkást élethossziglan egy bizonyos részletművelethez és egy bizonyos szerszámmhoz láncolja. „Abnormálissá korcsosítja a munkást, mert részletügyességét meglegházszerűen érleli s a termelőösztrönök és hajlamok egész világát nyomja el... magát az egyént is felosztják, valamely részmunka önműködő gépezetévé változtatják” (Marx)* — olyan hajtószerszámmá, amely sok esetben tökéletességét csak a munkásnak a szó szoros értelmében vett testi és szellemi megnyomorításával éri el. „A munkást, aki egész életén át egy részszerszámmot kezelt, most arra ítélik, hogy élete fogytáig egy részgépet szolgáljon. A gépi berendezéssel visszaélve, a munkást — alighogy járni tanult — egy részgép alkatrészévé változtatják” (Marx).** És nemcsak a munkások, hanem a munkásokat közvetlenül vagy közvetve kizsákmányoló osztályok is a munkamegosztás révén tevékenységük szerszámmjának szolgájává válnak; a sivárszellemű burzsoá saját

* Marx. A tőke. I. köt. 12. fejr. 5. pont. Id. kiadás 389. old. — Szerk.

** Ugyanott, 13. fejr. 4. pont. 455. old. — Szerk.

tőkéjének és saját profitdühének, a jogász megcsontosodott jogfogalmainak szolgájává, melyek önálló hatalomként uralkodnak felette; a „művelt rétegeket” általában a sokféle helyi korlátoltság és egyoldalúság, saját testi és szellemi rövidlátásuk, egyetlen szakmához szabott nevelésük, és az e szakmához való élethossziglani leláncoltságuk által előidézett elnyomorodásuk teszi szolgává — még akkor is, ha ez a szakma maga a merő semmittevés.

Az utópisták már teljesen tisztában voltak a munkamegosztás hatásaival, egyfelől a munkásnak, másfelől magának annak a munkatevékenységnek elsatnyulásával, amely egy és ugyanazon művelt élethossziglani egyhangú, mechanikus ismétlésére korlátozódik. Fourier is, Owen is a régi munkamegosztás megszüntetésének első alapfeltételeként általában a város és a falu ellentétének megszüntetését követelik. Mindkettőjük szerint a népességet ezerhatszáz—háromezer emberig terjedő csoportokban kell elosztani az országban; mindegyik csoport a maga földterületének középpontjában egy óriási palotában lakik és közös háztartásban él. Fourier ugyan itt-ott városokról beszél, ezek azonban szintén csak négy-öt ily egymáshoz közeleső palotából állanak. A társadalom minden tagja mindkettőjüknél résztvesz a földművelésben is, az iparban is; ez utóbbiban Fouriernél kézművesség és manufaktúra, Owennél azonban már a nagyipar játssza a főszerepet, s ő már a gőzerőnek és gépeknek a háztartási munkába való bevezetését követeli. De mindketten mind az ipar, mind a földművelés keretén belül is minden egyes ember számára a foglalkozás minél nagyobb váltakozását követelik s ennek megfelelően az ifjúságnak minél sokoldalúbb technikai tevékenységre való kiképzését. Az embernek mindkettőjük szerint egyetemes gyakorlati tevékenykedés révén egyetemesen kell fejlődnie, a munkának pedig mindenekelőtt a váltakozás és a minden egyes munkának szentelt „ülés” — hogy Fourier kifejezését használjuk — megfelelően rövid tartama révén kell a megosztás vámján elveszített vonzó ingerét visszanyernie. Mindketten messze meghaladják a kizsákmányoló osztályoknak Dühring úrra szállt gondolkodásmódját, amely a város és falu ellentétét a dolog természetéből kifolyólag elkerülhetetlennek tartja, amely foglya annak a korlátoltságnak, hogy bizonyos számú „lénynek” minden körülmények között egy cikk termelésére kell kárhozzátva

lennie, és amely meg akarja öröközni az embereknek az életmód szerint elkülönülő „gazdasági válfajait”, az olyan embereket, akik semmi más dolognak, csak éppen ennek az egynek gyakorlásában találnak örömet, akik tehát annyira mélyre süllyedtek, hogy saját leigázottságuknak és egyoldalúvá tételüknek *örülnek*. Az „idióta” Fourier-nek még legvakmerőbb fantáziáiban is bennfoglalt alapgondolatokkal szemben, a „nyers, bágyadt és szegényes” Owennek még legszegényesebb eszméivel szemben is Dühring úr, aki még teljesen a munkamegosztás rabja, úgy áll itt, mint egy nyelvcsücskös törpe.

Amikor a társadalom az összes termelési eszközök urává teszi magát, hogy társadalmilag tevékenyen használja fel azokat, megsemmisíti az embereknek saját termelési eszközeik által való eddigi leigázottságát. Magától értetődik, hogy a társadalom nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy minden egyes ember fel ne szabaduljon. A régi termelési módot tehát teljesen meg kell változtatni, nevezetesen pedig el kell tűnnie a régi munkamegosztásnak. A termelés olyan szervezetének kell helyébe lépnie, amelyben egyfelől senki sem háríthatja másra a termelő munkában, az emberi lét e természetes feltételében való részét; amelyben másfelől a termelő munka a leigázás eszközéből az emberek felszabadításának eszközévé válik, mert minden egyes embernek módot nyújt arra, hogy minden testi és szellemi képességét egyaránt minden irányban kifejlessze és gyakorolja, amelyben tehát a termelőmunka teherből kedvteléssé válik.

Ez ma már nem képzelet játéka, nem jámbor óhaj többé. A termelőerők jelenlegi fejlettsége mellett már a termelés ama növelése is, mely magával a termelőerők társadalmazásának tényével adva van, a kapitalista termelési módból származó gátlásoknak és zavaroknak, a termékek és termelési eszközök elfecsérlésének megszüntetése, elegendő ahhoz, hogy a munkában való általános részvétel mellett a munkaidő a mai fogalmakhoz képest csekély mértékre legyen leszállítható.

A régi munkamegosztás megszüntetése szintén nem oly követelés, amely csakis a munka termelékenységének rovására lenne megvalósítható. Ellenkezőleg. A nagyipar következtében magának a termelésnek feltétele lett. „A gépi üzem megszünteti annak szük-

ségességét, hogy a munkáscsoportoknak a különböző gépekhez való elosztását manufaktúraszerűen megszilárdítsák azáltal, hogy ugyanazokat a munkásokat állandóan ugyanahhoz a művelethez rögzítik. Minthogy a gyár összmozgása nem a munkástól, hanem a géptől indul ki, az egyes személyeket folytonosan cserélni lehet anélkül, hogy a munkafolyamatot félbe kellene szakítani... Végül pedig a munkások a gép melletti munkát már fiatalon oly gyorsan megtanulják, hogy nem szükséges többé a munkások különleges osztályát kizárólag gépmunkásokká nevelni.”* Míg azonban a gépek kapitalista alkalmazási módja a régi munkamegosztást, annak megcsontosodott sajátosságaival együtt kénytelen tovább fenntartani, annak ellenére, hogy ez a munkamegosztás technikailag feleslegessé vált, maguk a gépek fellázadnak ez ellen az anakronizmus ellen. A nagyipar technikai alapja forradalmi. „A gépi berendezés a vegyi folyamatok és más módszerek segélyével a termelés technikai alapjával együtt állandóan átalakítja a munkások tevékenységét és a munkafolyamat társadalmi kombinációját. Ezzel állandóan forradalmasítja a munkamegosztást a társadalomban és a tőke és a munkások tömegét szakadatlanul az egyik termelési ágból a másikba dobja. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka változását, a tevékenység átalakulását, a munkás sokoldalú mozgékonyágát... Láttuk, hogy ez az abszolút ellentmondás... a munkáosztály szakadatlan feláldozási ünnepében, a munkaerő mértéktelen elpocsékolásában és a társadalmi anarchia pusztításában tombolja ki magát. Ez a dolog negatív oldala. Ha azonban a munka változása most csak mint ellenállhatatlan természettörvény tör magának utat és oly vakon pusztít, mint egy természettörvény, mely mindenütt akadályokba ütközik, a nagyipar a maga katasztrófái által életkérdéssé teszi, hogy a munkák változását s ezért a munkásnak lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjék el, és a viszonyokat úgy idomítsák, hogy e törvény normális módon megvalósulhasson. Élet-halál kérdéssé teszi, hogy a tőke váltakozó kizsákmányolási szükségleteinek kielégítésére tartalékban tartott, rendelkezésre álló nyomorult munkásnépességét, ezt a szörnyűséget,

* Marx. A tőke. I. köt. 13. fej. 4. pont. Id. kiadás 454. old. — Szerk.

olyan emberekkel helyettesítsék, akik a munka váltakozó követelményeinek minden tekintetben megfelelnek ; a rész-egyént, egy társadalmi részletfunkció pusztá hordozóját a totálisan fejlett egyénnel pótolják, akinek a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenységi módokat jelentenek.” (Marx. A tőke)*.

Amikor a nagyipar megtanított bennünket arra, hogy a többé vagy kevésbbé mindenütt létrehozható molekuláris mozgást technikai célokra szolgáló tömegmozgássá változtassuk, az ipari termelést jelentékeny mértékben felszabadította a helyi korlátok alól. A vízierő helyhezkött volt, a gőzerő szabad. Ha a vízierő szükségszerűen falusi, a gőzerő korántsem szükségszerűen városi. Kapitalista alkalmazása az, ami túlnyomóan a városokban összpontosítja és gyárfalvakat gyárvárosokká változtat át. Ezzel azonban egyidejűleg aláássa saját működése feltételeit. A gőzgép első követelménye és a nagyipar csaknem minden üzemágának főkövetelménye a viszonylagosan tiszta víz. A gyárváros azonban minden vizet bűzös pocsolyává változtat. Amennyire tehát a kapitalista termelés alapfeltétele a városi összpontosítás, olyannyira törekszik minden egyes ipari kapitalista állandóan arra, hogy az összpontosítás által szükségszerűen létrehozott nagyvárosokból a faluba vigye át üzemét. Ezt a folyamatot részleteiben Lancashire és Yorkshire textilipari kerületeiben lehet tanulmányozni ; a tőkés nagyipar ott új nagyvárosokat hoz létre azért, hogy a városból állandóan a falvakba menekül. Hasonló a helyzet a fémipari kerületekben, ahol részben egyéb okok ugyanilyen hatásokat váltanak ki.

Ezt az új hibás kört, a modern ipar ez állandóan újratermelő ellentmondását megint csak kapitalista jellegének megszüntetése tudja megszüntetni. Csakis az a társadalom, mely termelőerőt egyetlen nagy terv alapján összehangzatosan kapcsolja együvé, engedheti meg az iparnak, hogy abban az elosztásban telepedjék meg az egész ország területén, amely saját fejlődése s a termelés többi elemeinek fenntartása, illetőleg fejlődése számára a legmegfelelőbb.

A város és a falu közti ellentét megszüntetése eszerint nem-

* Marx. A tőke. I. köt. 13. fej. 9. pont. Id. kiadás 527—528. old. — Szerk.

csak lehetséges. Egyenest szükségessévé vált magának az ipari termelésnek, mint ahogy a mezőgazdasági termelésnek és ezenfelül a közegészségügynek is szükségessévé vált. Csakis a város s a falu egybeolvadása útján szüntethető meg a levegő, a víz és a talaj mai megmérgezése, csakis a város és a falu egybeolvadása hozhatja a most városokban sorvadó tömegeket olyan helyzetbe, hogy trágyájuk növény-termelésre és ne betegségek terjesztésére fordíttassék.

A kapitalista ipar már viszonylagosan függetlenítette magát nyersanyagai termelőhelyeinek helyi korlátaitól. A textilipar túlnyomóan külföldről behozott nyersanyagokat dolgoz fel. Angliában és Németországban spanyol vasércet, Angliában spanyol és dél-amerikai rézércet dolgoznak fel. Minden szénterület évről-évre növekvő ipari körzetet lát el tüzelőanyaggal jóval határain túl. Az egész európai tengerparton angol, helyenként német és belga szén tartja üzemben a gőzgépeket. A kapitalista termelés korlátai alól felszabadult társadalom még sokkal messzebb mehet. Azzal, hogy megteremti a minden irányban kiképzett termelők nemzedékét, akik az egész ipari termelés tudományos alapjait értik s akiknek mindegyike egész csomó termelési ágat tanult ki gyakorlatilag elejétől végig, olyan új termelőerőt hoz létre, amely bőségesen felér a nagyobb távolságról kapott nyersanyagok vagy tüzelőanyagok szállításának munkájával.

A város és falu elkülönülésének megszüntetése tehát még abból a szempontból sem utópia, hogy a nagyiparnak az egész ország területén való minél egyenletesebb elosztása a feltétele. A civilizáció, persze, olyan örökséget hagyott reánk a nagyvárosokban, amelytől megszabadulni sok időbe és fáradságba fog majd kerülni. De bármily hosszadalmas folyamat lesz is, meg kell, hogy szűnjenek és meg is fognak szűnni. Bármily sors várjon is a porosz nemzetiségű német birodalomra, Bismarck abban a büszke tudatban szállhat sírjába, hogy kedvenc óhaja: a nagyvárosok pusztulása, bizonyosan teljesebbé megy.

És nézzük meg most Dühring úr gyermeki elképzelését, mely szerint a társadalom birtokába vehetné a termelési eszközök összességét anélkül, hogy a termelés régi módját alapjaiban átalakítaná s mindenekelőtt a régi munkamegosztást megszüntetné; mintha minden el volna intézve, mihelyt „tekintetbe vesszük a természet-

adta feltételeket és a személyes képességeket” — ami mellett az emberek tömegei továbbra is *egyazon* cikk termelése alá igázva maradnak, egész „népességeket” egyetlen termelési ág vesz igénybe és az emberiség továbbra is bizonyos számú, különfélekep megnyomorított „gazdasági válfajra” oszlik, például „targoncásokra” és „építészekre”. A társadalom azért váljék az összes termelési eszközök urává, hogy minden egyes ember megmaradjon termelési eszközének rabszolgája s csupán az a választása legyen meg, hogy *melyik* termelési eszköze. És érdemes szemügyre venni azt a módot, ahogy Dühring úr a város és a falu elkülönülését „a dolog természete szerint elkerülhetetlennek” tartja, s csak a szeszfőzés és répacukorgyártás, összekapcsolásukban sajátosan porosz ágaiban tud felfedezni egy kis csillapítószerecskét ; az iparnak az ország területén való szétszóródását ő valamiféle jövőndöbeli felfedezésektől és attól a *kényszersztől* teszi függővé, hogy az üzemet közvetlenül a nyersanyagok kiaknázásához fűzzék — amely nyersanyagokat már most is kiaknázási helyüktől egyre növekvő távolságban használnak fel ! — s végül azzal a bizonykodással igyekszik magát fedezni, hogy a társadalmi szükségletek a gazdasági szempontok *ellenére* is végül mégis csak kikényszerítik majd a földművelés és az ipar egyesítését, mintha ezzel valami gazdasági áldozatot kellene meghozni !

Persze, annak meglátására, hogy a forradalmi elemek, melyek a régi munkamegosztást a város és a falu elkülönülésével egyetemben megszüntetik és az egész termelést átalakítják majd, hogy ezek az elemek csirájukban már a modern nagyipar termelési feltételeiben megvannak, s hogy a mai kapitalista termelési mód akadályozza meg kifejlődésüket, ahhoz valamivel szélesebb látókör kell, mint a porosz országos jog érvényességének területe, az az ország, hol a pálinka és répacukor a döntő jelentőségű ipari termékek, s ahol a kereskedelmi válságokat a könyvpiac alapján lehet tanulmányozni. Ehhez a tényleges nagyipart történeti fejlődésében és jelenlegi valóságában kell ismerni, nevezetesen abban az országban, amelyben hazát talált s amelyben egyedül érte el klasszikus kialakulását : és akkor még csak gondolni sem fog senki arra, hogy a modern tudományos szocializmust elsekélyesítse és Dühring úr *sajátosan porosz szocializmusának* színvonalára süllyessze le.

IV. ELOSZTÁS

Az előzőekben már láttuk, hogy a Dühring-féle gazdaságtan ebben a tételben csúcsosodott ki: a kapitalista *termelési* mód egész jó és fennmaradhat, a kapitalista *elosztási* mód azonban a gonosztól való és el kell tűnnie. Most látjuk, hogy Dühring úr „szocialitása” semmi egyéb, mint ennek a tételnek megvalósítása a képzeletben. Tényleg kitűnt, hogy Düh ing úrnak csaknem semmi kivetnivalója sincs a kapitalista társadalom termelési módján, mint ilyenén, hogy a régi munkamegosztást minden lényeges vonatkozásában fenn akarja tartani s ennek következtében a gazdasági kommunáján belüli termelésről is alig tud valamit mondani. A termelés, persze, olyan terület, ahol kézzelfogható tényekről van szó, ahol tehát az „észszerű képzelet” csak kevés teret adhat szabad lelke szárnycsapásának, mert túl nagy a felsülés veszedelme. Az elosztás ellenben, amely Dühring úr véleménye szerint egyáltalán nem függ össze a termeléssel s melyet szerinte nem a termelés, hanem merőben akarati aktus határoz meg — az elosztás az ő „társadalmi alkímistáskodásának” predesztinált mezeje.

Az egyenlő termelési kötelezettségnek megfelel az egyenlő fogyasztási jog, mely a gazdasági kommunában és az ezek nagyobb számát egybefoglaló kereskedelmi kommunákban van megszervezve. Itt „munkát . . . cserélnek más munkára az egyenlő becslés alapelvének megfelelően . . . Teljesítmény és ellenszolgáltatás itt a munkamennyiségek tényleges egyenlőségét képviselik”. „Az emberi erők ez egyenlő értékelése” akkor is érvényes, „ha egyesek többet, mások kevesebbet, avagy véletlenül *akár semmit sem* teljesítettek”, mert minden tevékenységet, amennyiben időt és erőt vesz igénybe, munkateljesítménynek lehet tekinteni — tehát a kuglizást és a sétálást is. Ez a csere azonban nem egyes emberek között folyik le, mivel az összes termelési eszközöknek, tehát minden terméknek is az összesség a birtokosa, hanem egyfelől minden gazdasági kommuná és egyes tagjai között, másfelől maguk a különböző gazdasági és kereskedelmi kommunák között. „Nevezetesen a kis-kereskedelmet az egyes gazdasági kommunák saját keretükön belül teljesen tervszerű árusítással fogják helyettesíteni.” Ugyanígy

szervezik meg a nagybani kereskedelmet: „A szabad gazdasági társadalom rendszere... ennek folytán egy nagy csereintézmény marad, melynek ügyletei a nemesfémek által megadott alapok segítségével bonyolítódnak le. Ez alapsajátosság elkerülhetetlen szükségyszerűségének belátása által különbözik a mi tervezetünk mindama ködszerűségektől, amelyekből a ma forgalomban levő szocialista elgondolásoknak még legészszerűbb formái sem mentesek.”

A gazdasági kommunának, mint a társadalmi termékek első elsajátítójának, a csere céljára a „cikkek minden fajtájára egy- séges árat” kell megállapítania, az átlagos termelési költségek tekintetbevételével. „Amit jelenleg a termelés úgynevezett önköltségei... jelentenek érték és ár szempontjából, azt (a szocialitás- ban)... a felhasználandó munkamennyiség előirányzatai fogják teljesíteni. Ezek az előirányzatok, melyek minden személyiség gazdaságilag is egyenlő jogának alapelve szerint végső fokon a részt- vevő személyek számától függenek, olyan árviszonyokat fognak megállapítani, melyek a termelés természeti viszonyainak és a tár- sadalmi értékesítési jognak egyaránt megfelelnek. A nemesfémek termelése a maihoz hasonló módon irányadó marad a pénz értéke- nek meghatározására... Ebből látható, hogy a megváltozott társadalmi rendben az az alap és mérték, mely elsősorban az érté- keknek s következésképpen a termékek kicserélődési viszonylatai- nak meghatározására szolgál, nemcsak nem vesz el, de itt lesz meg igazában.” A híres „abszolút érték” végre valóra vált.

Másfelől azonban a kommunának most már az egyeseket is abba a helyzetbe kell hoznia, hogy a termelt cikkeket megvásárol- hassák tőle, amennyiben mindenkinek munkája ellenszolgáltatása- képp bizonyos napi, heti vagy havi pénzösszeget fizet ki, amelynek mindenki számára egyenlőnek kell lennie. „A szocialitás állás- pontjából ennél fogva közömbös, azt mondják-e, hogy a munka- bérnek el kell tűnnie, vagy azt, hogy a gazdasági jövedelmek kizárólagos formájává kell lennie”. Egyenlő bérek és egyenlő árak azonban létrehozzák „a fogyasztásnak ha nem is minőségi, de mennyiségi egyenlőségét”, s ezzel gazdaságilag megvalósult „az igazságosság egyetemes alapelve”. E jövődöbéli bér magasságának meghatározásáról csupán azt mondja nekünk Dühring úr, hogy itt

is, mint minden más esetben, „egyenlő munkát” cserélnek „egyenlő munka ellenében”. Hatórai munkáért tehát olyan pénzösszeget kell majd fizetni, amely szintén hat munkaórát testesít meg magában.

„Az igazságosság egyetemes alapelvét” azonban semmikép sem szabad összetéveszteni ama nyers egyenlősítéssel, amely annyira felbőszíti a polgárt minden, különösen pedig az ösztönös munkáskommunizmus ellen. Távolról sem olyan kérlelhetetlen ez, mint amilyennek látszani szeretne. „A gazdasági jogigények elvi egyenlősége nem zárja ki, hogy ahhoz, amit az igazságosság követel, *önként* még a különös elismerés és tisztelet kifejezése is hozzájáruljon . . . A társadalom *önmagát tiszteli meg*, ha a magasabbra fokozott teljesítménynemeket a fogyasztás céljára *mérsékelt ellátástöbblettel* tünteti ki”. És Dühring úr is *önmagát tiszteli meg*, amikor a galamb ártatlanságát és a kígyó ravaszságát egyesítve oly meghatóan gondoskodik a jövődő dühringjeinek mérsékelt fogyasztástöbbletéről.

Dühring úr ezzel végérvényesen kiküszöbölte a kapitalista elosztási módot. Mert „feltéve, hogy ilyen viszonyok között valakinek tényleg magán eszközei feleslege állana rendelkezésére, ennek tőkeszerű felhasználására nem találhatna lehetőséget. Egyetlen ember vagy csoport sem fogadná el azt tőle a termelés számára másként, mint csere vagy vétel útján, de soha olyan helyzetbe nem kerülnének, hogy kamatot vagy nyereséget fizessenek neki”. Ezzel megengedhetővé válik „az egyenlőség alapelvének megfelelő öröklés”. Ez elkerülhetetlen, mert „bizonyosfokú öröklés mindig a család elvének szükségszerű kísérője lesz”. De az örökösdési jog „sem vezethet nagyobbterjedelmű vagyonok felhalmozására, mert a tulajdonképződésnek itt . . . nevezetesen soha többé nem lehet célja, hogy termelési eszközöket és tisztán járadékból való megélhetést teremtsen”.

A gazdasági kommúna ezzel szerencsésen elkészült volna. Lássuk most már, miként gazdálkodik.

Tegyük fel, hogy Dühring úr minden tervezgetése teljesen megvalósult: feltételezzük tehát, hogy a gazdasági kommúna napi hatórai munkáért minden tagjának olyan pénzösszeget fizet, amelyben szintén hat munkaóra testesült meg, mondjuk, tizenkét márkát.

Éppígy feltételezzük, hogy az árak pontosan megfelelnek az értékeknek, a jelzett feltételek mellett tehát csakis a nyersanyagok költségeit, a gépek kopását, a munkaeszközök elhasználódását és a kifizetett munkabért foglalják magukban. Száz dolgozó tag gazdasági kommunája ekkor naponként 1200 márka értékű árut termel, háromszáz munkanapos esztendőben 360 000 márka értékűt és ugyanezt az összeget fizeti ki tagjainak, akiknek mindegyike napi 12, avagy évi 3600 márkányi részesedésével azt teszi, ami neki tetszik. Az esztendő végén és száz esztendő végén sem lett a kommúna gazdagabb, mint az elején volt. Ez alatt az idő alatt még azt sem teheti majd meg, hogy Dühring úr fogyasztására mérsékelt ellátástöbbletet nyújtson, hacsak nem akar termelőeszközeinek alapjához nyúlni. Teljesen megfélekeztek az akkumulációról. Sőt, ami rosszabb: mivel az akkumuláció társadalmi szükségesség, s a pénz megtartásában adva van az akkumuláció kényelmes formája, a gazdasági kommúna szervezete egyenesen magánakkumulációra és ezzel önmaga szétrombolására hívja fel tagjait.

Miként kerülhető el a gazdasági kommúna természetének e meghasonlása? A kedvelt „megvámolás”-hoz, az áremeléshez folyamodhatnánk és évi termelését 360 000 márka helyett 480 000 márkáért adhatná el. Mivel azonban az összes többi gazdasági kommúna is ugyane helyzetben van, vagyis ugyanezt kellene tenniök, a többiekkel folytatott cserében valamennyiöknek ugyanannyi „megvámolást” kellene fizetniök, mint amennyit zsebreraknak, az „adó” tehát kizárólag saját tagjaikra nehezednék.

Vagypedig röviden és velősen intézi el a dolgot, amennyiben minden tagnak hatórai munkájáért kevesebb, mint hatórai munka, mondjuk négy munkaóra termékét, napi tizenkét márka helyett tehát csak nyolc márkát fizet, az áruk árait azonban a régi szinten hagyja meg. Ebben az esetben egyenesen és nyíltan teszi meg azt, amit az előbbi esetben dugva és kerülő úton kísérelt meg: évi 120 000 márka összegű marxi értéktöbbletet alkot, amennyiben tagjait teljességgel kapitalista módon teljesítményük értéke alatt fizeti, s ráadásul még teljes értékben számítja fel nekik az árukat, melyeket csakis tőle vásárolhatnak meg. A gazdasági kommúna tehát csak abban az esetben juthat tartalékalaphoz, ha leleplezi

magát, mint a legszélesebb kommunista alapon nyugvó „megnemesített truckrendszer”.*

Tehát vagy — vagy: Vagy „egyenlő munkát egyenlő munkára” cserél a gazdasági kommúna, s akkor nem ő, hanem csakis magánosok halmozhatnak fel alapot a termelés fenntartására és kiterjesztésére. Vagy pedig maga alkot meg egy ilyen alapot, s akkor nem cserél „egyenlő munkát egyenlő munkára”.

Így áll a dolog a gazdasági kommúnában a csere tartalmával. Hogy áll a dolog a csere formájával? A cserét ércpénz közvetíti, és Dühring úr ugyancsak nagyra van e javítás „emberiségtörténelmi horderejével”. A kommúna és tagjai közötti forgalomban azonban a pénz egyáltalán nem pénz, egyáltalán nem pénzfunkciót teljesít. Pusztá munkagazolványul szolgál és, Marx-szal szólva, „csak azt az egyéni részt állapítja meg, amellyel a termelő a közös munkában résztvesz és egyéni igényét a közös termék fogyasztásra szánt részéből”, s e funkciójában „éppoly kevésbé, pénz”, mint például egy színházjegy”.** Ezért azután bármely tetszésszerű jelzéssel helyettesíthető, mint ahogy Weitling „kereskedelmi könyvvél” helyettesíti, amelyben az egyik oldalon a munkaórákat, a másik oldalon pedig az értük kapott szükségleti tárgyakat jegyzik be. Röviden, a gazdasági kommúnának tagjaival való forgalmában egyszerűen úgy funkcionál, mint az Owen-féle „munkaóra-pénz”, ez az „agyrémképződmény”, amelyre Dühring úr oly előkelő megvetéssel tekint, s amelyet mégis maga kénytelen jövőendő gazdaságába bevezetni. Hogy az a jegy, mely a teljesített „termelési kötelezettségnek” és az ezzel megszerzett „fogyasztási jognak” mértékét jelzi, rongy papirosdarab-e, számológéj avagy arany-pénz-e, erre a célra tökéletesen mindegy. Más célokra azonban egyáltalán nem mindegy, amint az még ki fog derülni.

Ha tehát az ércpénz már a gazdasági kommúnának tagjaival való forgalmában nem pénz gyanánt, hanem álcázott munkajegy-ként szerepel, mégkevésbé jut pénzfunkciójához a különböző

* Truckrendszernek nevezik Angliában azt a Németországban is jólismert rendszert, amelynél maguk a gyárosok tartanak üzleteket, s munkásait arra kényszerítik, hogy náluk lássák el magukat árukkal. (*Engels jegyzete.*)

** Marx. A tőke. I. köt. 3. fejj. 1. pont. Jegyzet. Id. kiadás 105. old. — Szerk.

gazdasági kommunák közti cserében. Dühring úr feltételei mellett itt teljesen fölösleges az ércpénz. Valójában elégséges volna olyan egyszerű könyvelés, amely egyenlő munka termékeinek egyenlő munka termékeire való cseréjét sokkal egyszerűbben hajtja végre, ha a munka természetes mértékével — az idővel, a munkaórával mint egységgel — számol, semmint ha a munkaórát előbb pénzre fordítja át. A csere itt a valóságban tiszta terménycsere. Az összes többletkövetelések könnyen és egyszerűen egyenlíthetők ki más kommunákra való utalványozásokkal. Ha azonban valamely kommuná más kommunákkal szemben mégis deficitbe kerülne, a „világegyletem minden aranya” sem tudja, ha mégúgy is „természeténél fogva pénz”, megmenteni ezt a kommunát attól a sorstól, hogy ezt a deficitet megnövelt munkájával egyenlítsse ki, hacsak nem akar más kommunákkal szemben adóssági függésbe kerülni. Az olvasó egyébként tartsa állandóan emlékezetében, hogy mi itt egyáltalán nem foglalkozunk a jövőendő kitervelésével. Mi egyszerűen elfogadjuk Dühring úr feltevéseit és csupán levonjuk belőlük az elkerülhetetlen következtetéseket.

Az aranynak tehát, amely „természeténél fogva pénz”, sem a gazdasági kommuná és tagjai, sem a különböző kommunák közti cserében nincs rá módja, hogy e természetét megvalósítsa. Dühring úr mégis megszabja neki, hogy a „szocialításban” is pénzfunkciót teljesítsen. E pénzfunkció számára tehát más működési teret kell keresnünk. És ez a működési tér létezik. Dühring úr ugyan mindenkit „mennyiségileg egyenlő fogyasztásra” tesz képessé, de senkit sem kényszeríthet erre. Ellenkezőleg büszke arra, hogy az ő világában mindenki azt tehet a pénzével, amit akar. Nem tudja tehát meggátolni, hogy egyesek ne rakják félre pénzecskéjüket, mialatt mások nem tudnak megélni a nekik kifizetett bérből. Sőt elkerülhetetlenné teszi ezt, kifejezetten elismerve az örökösödési jogban a családi köztulajdont, amivel együttjár a szülők kötelezettsége, hogy eltartsák gyermekeiket. Ezzel azonban a mennyiségileg egyenlő fogyasztáson hatalmas rés támad. A legényember pompásan és örömeiben él az ő napi nyolc vagy tizenkét márkájából, míg az özvegyember nyolc kiskorú gyermekével nyomorúságosan tengődik belőle. Másfelől azonban a kommuná, amennyiben minden további nélkül pénzt fogad el fizetésül, nyitva hagyja azt a lehető-

séget, hogy ezt a pénzt másként is szerezhették, nemcsak saját munkával. Non olet.* Nem tudja, honnan származik. Ezzel azonban minden feltétele megvan annak, hogy a fémpénzt, amely eddig csak a munkajegy szerepét játszotta, tényleges pénzfunkcióban szerepeltessék. Adva van egyrészt a kincsképződés, másrészt az eladósodás alkalmá és indítóoka. A szűkölködő kölcsönt kér a kincsgyűjtőtől. A kölcsönvett pénz, melyet a kommúna létfenntartási eszközökért való fizetésekképpen fogad el, ezzel ismét ugyanaz lesz, ami a mai társadalomban, az emberi munka társadalmi megtestesülése, a munka tényleges mértéke, általános forgalmi eszköz. A világ valamennyi „törvénye és igazgatási szabálya” éppoly tehetetlen ezzel szemben, mint az egyszeregy ellen vagy a víz vegyi összetételével szemben. És minthogy a kincsgyűjtő abban a helyzetben van, hogy a szűkölködőtől kamatot kényszerítsen ki, a pénzképpen funkcionáló fémpénzzel együtt vissza van állítva a kamatuzsora is.

Eddig az ércpénz fenntartásának hatásait csak a Dühring-féle gazdasági kommúna érvényességi területén belül vizsgáltuk. E területen túl azonban az egész elvetemült világ egyelőre nyugodtan halad tovább a maga régi útján. A világpiacon az arany és ezüst *világpénz*, általános vásárló és fizetési eszköz, a gazdagság abszolút társadalmi megtestesülése marad. És a nemesfém e tulajdonságával új indítóok merül fel a gazdasági kommúna egyes tagjai számára arra, hogy kincset gyűjtsenek, gazdagodjanak, uzsoráskodjanak, hogy a kommúnával szemben és annak határain túl szabadon és függetlenül mozogjanak s a felhalmozott magánvagyonát a világpiacon értékesítsék. Az uzsorások forgalmieszköz-kereskedőkké, bankárokká, a forgalmieszköz és a világpénz uraivá, ezzel a termelés uraivá és így a termelési eszközök uraivá változnak, akkor is, ha ez utóbbiak még évek során át névleg a gazdasági és kereskedelmi kommúna tulajdonaként szerepelnek. Ezzel azonban a bankárokká vált kincsgyűjtők és uzsorások magának a gazdasági és kereskedelmi kommúnának uraivá is lettek. Dühring úr „szocialitása” valóban igen lényegesen különbözik a többi szocialisták „ködösségeitől”. Nincs más célja, mint a pénzmágnások újra-

* — (a pénznek) nincs szaga. — Szerk.

termelése, akiknek ellenőrzése alatt és pénzeszsákjaik számára fogja magát vígan agyondolgozni — ha egyáltalán létrejön és fennmarad. Csak az menthetné meg, ha a kincsgyűjtők jobbnak tartanák, hogy világpénzüik segítségével a kommunától sürgősen — odébb-álljanak.

Az általános tájékoztatlanság mellett, amely Németországban a régebbi szocializmust illetően uralkodik, valamely ártatlan ifjú felvethetné ezekután azt a kérdést, nem adhatnának-e például az Owen-féle munkajegyek szintén alkalmat hasonló visszaélésre. Bár nem feladatunk, hogy itt e munkajegyek jelentőségét kifejtsük, hadd álljon itt a Dühring-féle, „átfogó sematizmusnak” Owen „nyers, bágyadt és szegényes eszméivel” való összehasonlítására mégis a következő: Először is az Owen-féle munkajegyekkel való ily visszaéléshez tényleges pénzzé való változtatásuk lenne szükséges, míg Dühring úr tényleges pénzt tételez fel, de meg akarja tiltani neki, hogy pusztán munkajegynél egyéb minőségben szerepeljen. Míg ott tényleges visszaélés történnék, itt a pénz immanens, az emberi akarattól független természete érvényesül, a pénz a maga sajátos, helyes használatát juttatja érvényre azzal a visszaéléssel szemben, melyet Dühring úr akar rákényszeríteni, mert nem ismeri a pénz természetét. Másodszor pedig, a munkajegyek Owennél csupán átmeneti formát képeznek a teljes vagyonszösszegehez és a társadalmi segélyforrások szabad kihasználásához, mellesleg legfeljebb még arra szolgálnak eszközül, hogy a kommunizmust az angol közönség számára plauzibilissé tegyék. Ha tehát némi visszaélés az Owen-féle társadalmat a munkajegyek megszüntetésére kényszerítené, akkor e társadalom egy lépéssel tovább megy kitűzött célja felé és egy magasabb fejlődési fokra lép. Ha ellenben a Dühring-féle gazdasági kommúna szünteti meg a pénzt, akkor egy csapásra megsemmisíti „emberiségtörténelmi horderejét”, megszünteti legsajátosabb szépségét, megszűnik Dühring-féle gazdasági kommunának lenni, s azokhoz a ködösségekhez süllyed alá, amelyekből való kiemelése Dühring úr az észszerű képzeteknek annyi keserves munkáját fordította.*

* Mellesleg, Dühring úr előtt teljesen ismeretlen az a szerep, melyet a munkajegyek az Owen-féle kommunista társadalomban játszanak. Sargent könyvéből csak annyiban ismeri ezeket a jegyeket, amennyiben a természete-

Honnan származnak mármost mindazon különös tévelygések és bonyodalmak, melyek között a Dühring-féle gazdasági kom-múna ide-oda bolyong? Egyszerűen abból a ködösségből, amely Dühring úr fejében az érték és pénz fogalmait körülveszi, s amely végül is arra bírja őt, hogy a munka értékét akarja felfedezni. De mert Dühring úr Németországban korántsem monopolistája ennek a ködösségnek, s ellenkezőleg számos vetélytársa akad, „egy pillana-tratra erőt veszünk magunkon, hogy kibogozzuk ezt a csomót”, amelyet itt összebogozott.

Az egyetlen érték, melyet a politikai gazdaságtan ismer, az áruk értéke. Mik az áruk? Termékek, melyeket többé vagy kevésbbé elkülönült magántermelők társadalmában termelnek, mindenek-előtt tehát magántermékek. E magántermékek azonban csak akkor lesznek árukká, amikor nem a termelő saját fogyasztására, hanem mások általi fogyasztásra, tehát a társadalmi fogyasztás számára termelik őket; a társadalmi fogyasztásba a csere útján lépnek be. A magántermelők tehát társadalmi összeköttetésben állanak egymással, társadalmat alkotnak. Termékeik tehát, bárha mindegyikük magántermékei, egyidejűleg, de szándékuk nélkül és mintegy akaratuk ellenére társadalmi termékek is. Miben áll mármost e magántermékek társadalmi jellege? Nyilvánvalóan két tulajdonságukban: először abban, hogy mindannyi valamely emberi szükségletet elégít ki, használati értéke van nemcsak a termelő, hanem mások számára is; és másodsor abban, hogy bárha a legkülönbözőbb magánmunkák termékei, egyidejűleg általában emberi munka, általános emberi munka termékei. Amennyiben mások számára is van használati értékük, annyiban kerülhetnek bele egyáltalán a cserébe; amennyiben valamennyiükben általános emberi munka, emberi munkaerő egyszerű felhasználása rejlik, annyiban lesznek — e munka mindegyikükben rejlő mennyisége szerint — egymással a cserében összehasonlíthatók és tekinthetők egymással egyenlőknek vagy egymástól különbözőknek. Két egyenlő

tesen balul sikerült Labour Exchange Bazars-ban [munkacserebazárookban. Lásd e kiadás 272. oldalán. — Szerk.] szerepelnek, amelyek arra irányuló kísérletek voltak, hogy a mai társadalomból közvetlen munkacsere útján át-vezessenek a kommunista társadalomba. (*Engels jegyzete.*)

magántermékben egyazon társadalmi viszonyok között különböző mennyiségű magánmunka, de mindig csak egyazon mennyiségű általános emberi munka rejtőzhetik. Az ügyetlen kovács öt patkót tud csinálni ugyanazon idő alatt, amely alatt az ügyes tizet csinál meg. A társadalom azonban nem az egyiknek esetleges ügyetlenségét értékesíti, hanem csak a mindenkori normális átlagügyesség munkáját ismeri el általános emberi munkának. Az első kovács öt patkója egyikének tehát nincs több értéke a cserében, mint a másik kovács ugyanolyan munkaidő alatt kikovácsolt tíz patkója egyikének. A magánmunka csak annyiban tartalmaz általános emberi munkát, amennyiben társadalmilag szükséges.

Amikor tehát azt mondom, hogy valamely árunak egy bizonyos határozott értéke van, akkor azt mondom 1. hogy társadalmilag hasznos termék; 2. hogy magánszemély magánszámlára termelte; 3. hogy, ámbár magánmunka terméke, egyidejűleg mégis, és mintegy anélkül, hogy tudná és akarná, társadalmi munka terméke is, mégpedig a társadalmi munka egy bizonyos határozott, társadalmi úton a csere által megállapított mennyiségének terméke; 4. ezt a mennyiséget nem magában a munkában, ennyi és ennyi munkaórán fejezem ki, hanem *valamely más áruban*. Ha tehát azt mondom, hogy ez az óra annyit ér, mint az a darab posztó és kettejük mindegyike ötven márkát ér, akkor ezt mondom: az órában, a posztóban és a pénzben egyenlő mennyiségű társadalmi munka rejlik. Megállapítom tehát, hogy a bennük képviselt társadalmi munkaidőt társadalmilag megmérték és egyenlőnek találták. De nem közvetlenül, abszolút módon, ahogy munkaidőt különben mérnek, munkaórákkal vagy munkanapokkal stb., hanem kerülő úton, a csere segítségével, viszonylagosan. Ennélfogva nem is fejezhetem ki a munkaidő e megállapított mennyiségét munkaórákban, amelyeknek száma ismeretlen marad előttem, hanem ugyancsak kerülő úton, viszonylagosan, valamely más áruban, amely a társadalmi munkaidő ugyanolyan mennyiségét képviseli. Az óra ugyanannyit ér, mint ez a posztó.

Amikor azonban az árutermelés és az árucsera a rajtuk nyugvó társadalmat erre a kerülő útra kényszeríti, egyúttal a kerülő út lehetségszerinti megrövidítésére is kényszeríti. A közönséges árucsőcselékből egy fejedelmi árut különítenek el, amelyben

az összes többi áruk értéke egyszersmindenkorra kifejezhető, olyan árut, amelyet a társadalmi munka közvetlen megtestesülésének tekintenek és amely ennél fogva minden árura közvetlenül és feltétlenül kicserélhetővé válik — a pénzt. A pénz csírájában már benne van az értékfogalomban, a pénz csak kifejlődött érték. Amikor azonban az áruk értéke magukkal az árukkal szemben a pénzben önállósul, új tényező lép be az árukat termelő és kicserélő társadalomba, olyan tényező, melynek új társadalmi funkciói és hatásai vannak. Ezt egyelőre csupán megállapítanunk kell, anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk.

Az árutermelés gazdaságtana korántsem az egyetlen tudomány, amelynek csak viszonylagosan ismert tényezőkkel kell számolnia. A fizikában sem tudjuk, hogy egy adott gáztérfogatban, ugyancsak megadott nyomás és hőmérséklet mellett, hány gázmolekula van. Azt azonban tudjuk, hogy amennyiben a Boyle-féle törvény helyes, valamely gáz ily adott térfogata ugyanannyi molekulát tartalmaz, mint egyenlő nyomás és egyenlő hőmérséklet mellett bármely más gáz azonos térfogata. Ennél fogva össze tudjuk hasonlítani molekulatartalmukra nézve a legkülönbözőbb gázok legkülönbözőbb térfogatait a legkülönbözőbb nyomási és hőmérsékleti feltételek mellett; és ha egy liter 0°C hőmérsékletű és 760 mm nyomás alatt álló gázt veszünk egységül, ezzel az egységgel mérhetjük ezt a molekulatartalmat. — Hasonlóképpen ismeretlenek előttünk a kémiában az egyes elemek abszolút atomsúlyai. Viszonylagosan azonban ismerjük őket, amennyiben ismerjük egymáshoz való viszonyaikat. Amiként tehát az árutermelés és gazdaságtana az egyes árukban rejlő, előtte ismeretlen munkamennyiségek számára egy viszonylagos kifejezést nyer azzal, hogy ez árukat viszonylagos munkatartalmukra nézve hasonlítja össze, akként alkot meg magának a kémia egy viszonylagos kifejezést az előtte ismeretlen atomsúlyok nagysága számára azzal, hogy az egyes elemeket atomsúlyukra nézve hasonlítja össze, az egyik elem atomsúlyát a másik elem (kén, oxigén, hidrogén) atomsúlyának többszörösében vagy törtrészeiben fejezi ki. És amiként az árutermelés az aranyat abszolút áruvá, a többi áru általános egyenértékévé, minden érték mértékévé emeli, akként emeli a kémia kémiai pénzárúvá a hidrogént, midőn atomsúlyát 1-gyel teszi egyenlővé és valamennyi többi

elem atomsúlyait hidrogénre vezeti vissza, a hidrogén atomsúlyának többszörösében fejezi ki.

Az árutermelés azonban korántsem kizárólagos formája a társadalmi termelésnek. Az ó-indiai közösségben, a délszláv család-közösségben a termékek nem változnak át árukká. A közösség tagjai közvetlenül termelésre társadalmasultak, a munkát hagyományos szokás és szükséglet szerint osztják el, ugyanígy a termékeket is, amennyiben fogyasztásra kerülnek. A közvetlen társadalmi termelés és a közvetlen elosztás kizárnak minden árucserét, tehát a termékek árukká való változását is (legalább is a közösség keretén belül), és ezzel *értékké* való változásukat is.

Mihelyt a társadalom a termelési eszközök birtokába lép s azokat közvetlenül társadalmasított formában használja fel a termelésre, mindenki munkája, bármily különböző is különlegesen hasznos jellege, eleve és közvetlenül társadalmi munkává lesz. A társadalmi munkának valamely termékben rejlő mennyiségét ekkor nem kell előbb kerülő úton megállapítani ; a mindennapos tapasztalat közvetlenül mutatja meg, hogy átlagban mennyi szükséges belőle. A társadalom egyszerűen kiszámíthatja, hány munkaóra rejlik egy gőzgépben, az utolsó aratás egy hektoliternyi búzájában, bizonyos minőségű posztó száz négyzetméterjében. Eszébe sem juthat tehát, hogy a termékekben lefektetett munkamennyiségeket, melyeket akkor közvetlenül és feltétlenül ismer, továbbra is egy csak viszonylagos, ingadozó, elégtelen — azelőtt kisegítő eszközként elkerülhetetlen — mértékben, egy harmadik termékben, nem pedig természetes, megfelelő, abszolút mértékükben, az *időben* fejezze ki. Éppoly kevéssé, mint a kémiának sem jutna eszébe, hogy az atomsúlyokat akkor is a hidrogénatom kerülő útján, viszonylagosan fejezze ki, ha megtehetné, hogy abszolút módon, megfelelő mértékükben, vagyis tényleges súlyban, a gramm billiomod- vagy quadrilliomodrészében fejezze ki. A társadalom tehát a fenti előfeltételek között nem is tulajdonít értékeket a termékeknek. Azt az egyszerű tényt, hogy a száz négyzetméter posztó, mondjuk, ezer munkaórát követelt meg előállításához, nem azon a sandító és értelmetlen módon fogja kifejezni, hogy ezer munkaórát *ér*. A társadalomnak mindenesetre akkor is tudnia kell majd, hogy minden használati tárgy mennyi munkát igényel előállításához. A termelési

tervet a termelési eszközöknek megfelelően kell majd kidolgoznia s a termelési eszközökhöz tartoznak nevezetesen a munkaerők is. A tervet végeredményben a különféle használati tárgyak haszonhatásai fogják meghatározni, melyeket egymással és az előállításhoz szükséges munkamennyiségekkel mérték le. Az emberek igen egyszerűen fogják mindezt elintézni a híres-nevezetes „érték”^{*} közbejötte nélkül.

Az értékfogalom az árutermelés gazdasági feltételeinek legáltalánosabb és ennélfogva legátfogóbb kifejezése. Az értékfogalomban ennélfogva benne van nemcsak a pénznek, hanem az árutermelés és árucseré minden továbbfejlődött formájának is a csirája. Abban a körülményben, hogy az érték a magántermékekben bennefoglalt társadalmi munka kifejezése, megvan már a társadalmi munka és az ugyane termékben bennfoglalt magánmunka közti mennyiségi különbség lehetősége. Ha tehát egy magántermelő a régi módon termel tovább, miközben a társadalmi termelési mód előrehalad, e különbség nagyon is érezhetővé válik számára. Ugyanez történik, ha egy bizonyos árufajta magánelőállítóinak összessége az árufajtából a társadalmi szükségletet meghaladó mennyiséget termel. Abban a körülményben, hogy valamely áru értéke csakis egy másik áruban fejezhető ki és csakis a vele való kicserélésben realizálható, megvan a lehetősége annak, hogy a csere egyáltalán nem jön létre, avagy nem az igazi értéket realizálja. Végül, ha a munkaerő, ez a különleges áru kerül piacra, értéke, mint minden más áru értéke, a termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő szerint határozódik meg. A termékek értékalakjában ennélfogva csirájában benne rejlik már az egész kapitalista termelési forma, a kapitalisták és bér munkások ellentéte, az ipari tartalékhadsereg, a válságok. Ha tehát az „igazi érték” létrehozásával akarnók megszüntetni a kapitalista termelési formát, ez annyit jelentene, mintha az „igazi” pápa létrehozásával

* Hogy a haszonhatás és a felhasznált munka fent jelzett lemerése a termelési terv kidolgozásánál minden, ami egy kommunista társadalomban a politikai gazdaságtan értékfogalmából megmarad, ezt már 1844-ben megmondottam. (Deutsch-Französische Jahrbücher, 95. old.) E tétel tudományos megindokolását azonban, mint látható, csak Marx „Tőké”-je tette lehetővé. (Engels jegyzete.)

akarnók megszüntetni a katolicizmust, avagy mintha egy olyan társadalmat, amelyben a termelők végre-valahára uralkodnak termékük felett, egy olyan gazdasági kategória következetes megvalósításával akarnánk létesíteni, amely legátfogóbb kifejezése annak a ténynek, hogy a termelők saját termékük rabjai.

Ha az árutermelő társadalom az árukban mint ilyenekben bennrejlő értékformát pénzformává fejlesztette tovább, akkor már különféle, az értékben még rejtve volt csírák törnek felszínre. A legközelebbi s leglényegesebb hatás az áruforma általánossá válása. A pénz az eddig közvetlen saját fogyasztásra termelt tárgyakra is áruformát kényszerít s belesodorja őket a cserébe. Ezzel az áruforma és a pénz behatol a termelésre közvetlenül társadalmazó közösségek belső háztartásába, a közösség egyik kötelékét a másik után szakítja szét s a közösséget magántermelők halmazává bontja fel. A pénz először is, mint India példája mutatja, a föld közös megmunkálása helyébe az egyéni művelést állítja; majd végleges felosztás útján felbontja a szántóföldnek az időnként ismételt újrafelosztásban még megnyilvánuló közös tulajdonát (például a Moselmenti Gehöferschaftokban, kezdődőfélben az orosz faluközösségekben is); végül a még hátralevő közös erdő- és legelőbirtok felosztását sürgeti. Bármely más, a termelés fejlődésében gyökeredző okok működnek is itt közre, a közösségre való behatásuk leghatalmasabb eszköze mindenkor a pénz marad. És ugyane természeti szükségyszerűséggel kellene a pénznek a Dühring-féle gazdasági kommunát, minden „törvények és igazgatási szabályok” ellenére, felbomlasztania, ha valaha is létrejönne.

Fentebb (Politikai gazdaságtan, VI. fejezet) láttuk, hogy a munka értékéről beszélni önmagában való ellentmondás. Minthogy a munka bizonyos társadalmi viszonyok között nemcsak termékeket hoz létre, hanem értékeket is s ezt az értéket a munkával méri, éppoly kevésbé lehet tehát külön értéke, mint a nehézségnek mint ilyennek, külön súlya, vagy a hőnek külön hőmérséklete. Az „igazi érték” felett töprengő, valamennyi zavarosfejú szociálprédikátor jellemző tulajdonsága azonban, hogy elhiti magát azt, hogy a munkás a mai társadalomban nem kapja meg munkája teljes „értékét”, s hogy a szocializmus van hivatva ezen segíteni. Ehhez aztán elsősorban azt kell kipuhatolni, hogy mennyi a munka értéke; ezt

pedig úgy találják meg, hogy a munkát nem megfelelő mértékével, az idővel, hanem a termékével próbálják megmérni. A munkás kapja meg a „teljes munkahozadékot”. Nemcsak a munkatermék, hanem maga a munka legyen közvetlenül termékre cserélhető, egy munkaóra egy másik munkaóra termékére. Ennek azonban legott egy igen „aggályos” bökkenője van. Az *egész terméket* elosztják. A társadalom legfontosabb progresszív funkcióját, a felhalmozást, elvonják a társadalomtól és egyesek kezére és önkényére bízák. Az egyesek azt tehetik „jövödelmeikkel”, amit akarnak, a társadalom a legjobb esetben olyan gazdag vagy olyan szegény marad, mint volt. A múltban felhalmozott termelési eszközöket csak azért központosították tehát a társadalom kezében, hogy az összes, a jövőben akkumulált termelési eszközök ismét az egyesek kezében forgácsolódjanak szét. Saját előfeltételeiket arcul ütik, merő képzelenséghez érkeztek el.

Eleven munka, működésben levő munkaerő munkatermékre cserélendő ki. Ez esetben pedig éppenúgy áru, mint az a termék, amelyre kicserélendő. És ha így van, akkor e munkaerő értékét korántsem terméke, hanem a benne megtestesült társadalmi munka, tehát a munkabér mai törvénye határozza meg.

De hiszen éppen ez ne legyen így. Az eleven munka, a munkaerő legyen kicserélhető teljes termékére. Ez pedig azt jelenti, hogy ne *értéke*, hanem *használati értéke* ellenében legyen kicserélhető; az értéktörvény legyen minden más árura nézve érvényben, de a munkaerőre nézve helyezték hatályon kívül. És ez az önmagát hatályon kívül helyező zürzavar az, ami a „munka értéke” mögött meghúzódik.

A „munkának munkára való, az egyenlő becslés alapelve szerinti kicserélése”, amennyiben ennek valamiféle értelme van, tehát egyenlő társadalmi munka termékeinek egymás ellenében való kicserélhetősége, szóval az értéktörvény — ez éppen az áru-termelésnek, tehát az árutermelés legmagasabb formájának, a kapitalista termelésnek is az alaptörvénye. Ez a törvény a mai társadalomban azon az egyetlen módon szerez magának érvényt, amelyen gazdasági törvények magántermelők társadalmában érvényesülhetnek; mint a dolgokban és viszonyokban rejlő, a termelők akaratától vagy cselekvésétől független, vakon ható természeti

törvény. Amennyiben Dühring úr e törvényt gazdasági kommunája alaptörvényévé emeli és azt követeli, hogy ez teljes tudatossággal hajtsa azt végre, a fennálló társadalom alaptörvényét teszi képzeletbeli társadalma alaptörvényévé. Ő a fennálló társadalmat akarja, de annak visszasságai nélkül. Teljesen azon a talajon mozog e tekintetben, mint Proudhon. Éppúgy, mint ez, meg akarja szüntetni azokat a visszasságokat, melyek az áruterelésnek kapitalista termeléssé való fejlődéséből keletkeztek, amennyiben az áruterelés alaptörvényét állítja velük szembe, amelynek működése hozta éppen létre ezeket a visszasságokat. Éppúgy, mint Proudhon, az értéktörvény valóságos következményeit képzelt következményekkel akarja megszüntetni.

De bármily büszkén lovagol is ki a mi modern Don Quijoteunk nemes Rosinante-ján, „az igazságosság egyetemes elvén” derék Sancho Pansájának, Abraham Enssnek* kíséretében, bolygó lovagi útján Mambrin sisakjának, a „munka értékének” meghódítására — attól tartunk, nagyon is attól tartunk, hogy nem hoz haza mást, mint a régi, ismeretes borbélytányért.

V. ÁLLAM, CSALÁD, NEVELÉS

Az előző két fejezetben nagyjából hát kimerítettük volna Dühring úr „új szocialitáris alakulatának” gazdasági tartalmát. Legfeljebb az volna még megjegyzendő, hogy „a történelmi látóköör egyetemes tágassága” Dühring urat éppenséggel nem akadályozza meg abban, hogy saját külön érdekeit, az ismert mérsékelt fogyasztási többleten kívül is, szem előtt tartsa. Minthogy a régi munkamegosztás a szocialitásban továbbra is fennmarad, a gazdasági kommunának építészeken és targoncásokon kívül hivatásos irodalmárokkal is számolnia kell majd, amikor aztán felmerül a kérdés, miképpen kell eljárni a szerzői jogot illetőleg. Ez a kérdés többet foglalkoztatja Dühring urat, mint minden más. A szerzői jog mindenütt ott lábatlankodik az olvasó előtt például Louis Blanc-nal és Proudhonnal kapcsolatban, hogy végül a „Tanfolyam”

* Abraham Enss — Dühring tanítványa, egy Engels és Marx ellen irányuló gúnyirat (1877) szerzője. — Szerk.

kilenc oldalán szélteben-hosszában megtárgyalva és egy rejtélyes „munkamegjutalmazás” formájában — nem tudjuk meg, mérsékelt többletfogyasztással-e vagy anélkül — szerencsésen a szocialitás mentő révébe érjen. A bolháknak a társadalom természetes rendszerében való helyzetéről szóló fejezet ugyanilyen helyénvaló és mindenesetre kevésbé unalmas lett volna.

A jövő államrendjéről a „Filozófia” ad kimerítő utasításokat. Rousseau, bárha Dühring úr „egyetlen jelentékeny elődje” volt, mégsem fektetett le elég mély alapot; mélyebb utódja alaposan segít a dolgon azzal, hogy a lehető legnagyobb mértékben felhigítja Rousseau-t és a hegeli jogbölcselet szintén híg kotyvalékká elfőzött hulladékaival szaporítja meg. A Dühring-féle jövő állam alapját „az egyén szuverénitása” alkotja; a többség uralma alatt ezt nem nyomják el, sőt itt fogja csak igazán elérni legmagasabb fokát. Hogy történik ez? Igen egyszerűen. „Ha minden egyes embernek minden más emberrel minden irányban való megegyezéseit tételizzük fel, s ha e szerződéseknek jogtalan sérelmek elleni kölcsönös segítség a tárgya — akkor csak a jog fenntartására irányuló hatalom erősödik majd meg, s a tömegeknek az egyes ember feletti, vagy a többségnek a kisebbség feletti pusztá túlerejéből nem formálnak majd jogot.” A valóságfilozófiai hókuszpókusz eleven ereje ily könnyedséggel ugrat át a legáthághatatlanabb akadályokon, és ha az olvasó úgy véli, hogy ezután sem lett okosabb, mint azelőtt volt, Dühring úr azt feleli neki, hogy csak ne vegye a dolgot olyan félvállról, mert „a legcsekélyebb *baljogás* az összakarat szerepének felfogásában *megsemmisitené* az egyén szuverénitását, márpedig egyedül ez a szuverénitás az, ami (!) valóságos jogok formálására alapul szolgál”. Ha Dühring úr csúfot űz közönségéből, teljesen úgy bánik vele, ahogy megérdemli. Még jóval vaskosabban is adhatná; a valóságfilozófia tanfolyamának hallgatói azt sem vették volna észre.

Az egyén szuverénitása már most lényegében abban áll, hogy „az egyes ember az állammal szemben *abszolút módon kényszer alatt áll*”, e kényszer azonban csak annyiban igazolható, amennyiben „tényleg a természetes igazságosságot szolgálja”. Erre a célra lesz majd „törvényhozás és bíróság”, de ezeknek „az összességnél kell maradniok”; lesz továbbá egy védelmi szövetség, amely „had-

seregben vagy egy a belső biztonsági szolgálathoz tartozó végrehajtó osztagban tömörítve" nyilvánul meg, vagyis lesz hadsereg, rendőrség, csendőrök. Bár Dühring úr már oly gyakran bizonyult jó porosznak, itt bebizonyítja, hogy felér azzal a mintaporossal, aki istenben boldogult von Rochow miniszter szerint „keblében hordja a maga csendörét”. A jövőendő e csendőrsége azonban nem lesz olyan veszedelmes, mint a mai „kakastollasok”. Bármit kövessen is el a csendőrség a szuverén egyén ellen, ennek mindig marad *egy vigasza*: „a jog vagy jogtalanság, melyben a szabad társadalom ezután, a körülményekhez képest részesíti, sohasem lehet *valami rosszabb*, mint amit a *természeti állapot* is magával hozna”! S miután újra belebotlatott bennünket elkerülhetetlen szerzői jogába, Dühring úr biztosít bennünket arról, hogy az ő jövőendő világában „magától értetődően teljesen szabad és általános ügyvédség” lesz. „A ma kigondolt szabad társadalom” egyre vegyesebbé lesz. Építészek, targoncások, irodalmárok, csendőrök s most még ügyvédek is! Ez a „megbízható és kritikus gondolatbirodalom” szakasztott olyan, mint a különböző vallások különböző mennyei birodalmi, melyekben a hívő megdicsőült formában mindig megtalálja azt, ami megédesítette földi életét. Márpedig Dühring úr ahhoz az államhoz tartozik, amelyben „mindenki a maga módján üdvözülhet”. Mit akarunk még többet?

Amde amit mi akarhatnánk, az itt közömbös. Az a fontos, hogy Dühring úr mit akar. És Dühring úr abban különbözik II. Frigyesztől, hogy a Dühring-féle jövő-államban korántsem üdvözülhet mindenki a maga módján. E jövőendő állam alkotmánya azt mondja: „A szabad társadalomban nem lehet vallás; mert mindegyik tagja legyőzte azt a gyerekes, kezdetleges elképzelést, hogy a természet mögött vagy fölött lények állanak, akikre áldozatokkal, vagy imákkal hatni lehet.” Egy „helyesen értelmezett szocialitáris rendszernek tehát . . . *meg kell szüntetnie* a papi bűvészkedés minden felszerelését és következőképpen a vallások minden lényeges alkotórészét”. A vallást betiltják.

Am egyik vallás sem más, mint azoknak a külső hatalmaknak fantasztikus visszatükröződése az emberek fejében, melyek mindennapi létük felett uralkodnak, olyan visszatükröződés, amelyben a földi hatalmak földöntúli hatalmak alakját öltik. A történelem

kezdetén először a természeti hatalmak azok, amelyek ezen a visszatükröződésen átesnek és a további fejlődés során a különböző népeknél a legkülönbébb és legtarkább megszemélyesítéseken mennek keresztül. Az összehasonlító mitológia, legalább is az indoeurópai népekre vonatkozóan eredetéig, a hindu Vedákig követte visszafelé ezt az első folyamatot, további haladását pedig részletesen kimutatta a hinduknál, perzsáknál, görögöknél, rómaiaknál, germánoknál és, amennyire a meglevő anyag ezt lehetővé tette, a keltáknál, litvánoknál és szlávoknál is. A természeti hatalmak mellett azonban csakhamar társadalmi erők is kezdenek működni, olyan erők, melyek ugyanolyan idegenül és kezdetben ugyanolyan megmagyarázhatatlanul állanak az emberekkel szemben, ugyanazzal a látszólagos természeti szükségszerűséggel uralkodnak fölöttük, mint maguk a természeti hatalmak. A képzeletszülte alakok, melyekben eleinte csak a természet titokzatos erői tükröződtek vissza, ezzel társadalmi attribútumokat nyernek, történelmi erők képviselőivé válnak.* A fejlődés még további fokán a sok isten valamennyi természeti és társadalmi attribútumát egy mindenható istenre vitték át, aki maga megint nem más, mint az absztrakt ember visszatükrözése. Így keletkezett az egyistenhit, amely történelmileg a késői görög vulgáris filozófia utolsó terméke volt és a zsidó kizárólagos nemzeti istenben, Jahvé-ben készen találta megtestesülését. E kényelmes, kezelhető és mindenhez hozzáidomítható formában a vallás, mint ama viszony közvetlen, érzelmesszülte kifejezése, melyben az emberek a felettük uralkodó idegen — természeti és társadalmi — erőkkel szemben vannak, fennállhat mindaddig, amíg az emberek ilyen erők uralma alatt állanak. Ismételtén láttuk azonban, hogy az embereken a mai, polgári társadalomban az önmaguk által teremtetett gazdasági viszonyok, az önmaguk által termelt termelési eszközök idegen hatalomként ural-

* Az istenalakok e későbbi kettős jellege a mitológiák utóbb keletkezett összekuszáltságának egyik oka, amit az összehasonlító mitológia, amely az istenalakok jellegében egyoldalúan a természeti hatalmak visszatükröződését látja, nem vett észre. Így például egyes germán törzseknél ó-északi nyelven Tyr-nek, ó-felnémet nyelven Zio-nak nevezik a hadak istenét, ami tehát a görög Zeus-nak, latinul Jupiter-nek, Diu-piternek felel meg; más germán törzseknél Er-nek, Eor-nak nevezik, ami tehát a görög Ares-nek, latinul Mars-nak felel meg. (*Engels jegyzete.*)

kodnak. A vallásos visszatükrözési folyamat tényleges alapja tehát továbbra is fennáll és vele maga a vallási visszatükrözés is. És ha a polgári politikai gazdaságtan nyújt is bizonyos betekintést ennek az idegen uralomnak okozati összefüggésébe, ez mitsem változtat a dolgon. A polgári politikai gazdaságtan nem tudja sem általában a válságokat megakadályozni; sem az egyes tőkést veszteségektől, kétes tartozásoktól és csődbejutástól, az egyes munkást pedig munkanélküliségtől és nyomortól megóvni. Még mindig azt mondják: ember tervez, isten (vagyis a tőkés termelési mód idegenuralma) végez. A pusztá megismerés még akkor sem elégséges arra, hogy társadalmi erőket a társadalom uralmának vessen alá, ha messzebbre s mélyebbre hatolna, mint a polgári politikai gazdaságtan megismerése. Ehhez mindenekelőtt társadalmi *tett* szükséges. És amikor ez a tett valóra vált, amikor a társadalom az összes termelési eszközöknek birtokbavételével és tervszerű kihasználásával önmagát és valamennyi tagját felszabadította ama rabság alól, amelyben ezek az önmaguk által létrehozott, de lenyűgöző idegen hatalomként velük szembenálló termelési eszközök jelenleg tartják őket, amikor tehát az ember nem csupán tervez többé, de végez is, csak akkor tűnik majd el az utolsó, idegen hatalom, amely most még a vallásban tükröződik vissza és ezzel együtt eltűnik maga a vallásos visszatükrözés is abból az egyszerű okból, mert akkor nem lesz többé mit visszatükröznie.

Dühring úr ellenben nem tudja kivárni, míg a vallás e természetes halállal hal el. Ő gyökeresebben jár el. Ő bismarckabb Bismarcknál; ő nemcsak a katolicizmus ellen rendel el szigorított májusi törvényeket, hanem egyáltalán minden vallás ellen; a vallásra uszítja jövőbeli csendőreit és ezzel vértanúsághoz és meghosszabbított élettartamhoz segíti. Bármerre pillantsunk is, hami-sítatlan porosz szocializmus az egész.

Miután Dühring úr ilyenén módon szerencsésen megsemmisítette a vallást, „az egyedül saját lábára állított és a természetre támaszkodó és saját kollektív erőinek felismerésére megérett ember most már bátran léphet minden útra, melyet a dolgok menete és saját lényé nyit meg előtte”. Változatosság kedvéért nézzük mármost meg, milyen az „a dolgok menete”, amelynek a saját lábára állított ember bátran nekivághat Dühring úr vezetésével.

A dolgok első menete, amely az embert saját lábára állítja, az, hogy világrajön. A természetes kiskorúság ideje alatt ezután az anyára, „a gyermekek természetes nevelőjére” bízák őt. „Ez a korszak a nemi érettség koráig, tehát mintegy a tizennegyedik életévig terjedhet, mint a régi római jogban.” Csak ott, ahol engedetlen idősebb fiúk nem respektálják eléggé az anya tekintélyét, fogják az atyai támogatás, különösen pedig a köznevelési intézkedések e hiányt ártalmatlanná tenni. A nemi érettség beálltával a gyermek „az apa természetes gyámsága” alá kerül, ha tudniillik van apa, akinek „apasága kétségbenvonhatatlanul valóságos”; máskülönben a község rendel ki gyámot.

Mintahogyan előbb Dühring úr azt képzelte, hogy a kapitalista termelési módot társadalmi termelési móddal lehet helyettesíteni anélkül, hogy magát a termelést átalakítsanak, itt szintúgy azt hiteti el magával, hogy a mai polgári családot el lehet szakítani egész gazdasági alapjától anélkül, hogy ezzel egész alakját megváltoztatnák. Ez az alak az ő szemében oly megváltoztathatatlan, hogy még a „rég római jogot” is, bár némileg „megnemesített” formában, mindörökre irányadóvá teszi a család számára, s családot csak mint „örökhagyó”, azaz vagyonnal bíró egységet tud elképzelni. Az utópisták ebben magasan Dühring úr felett állanak. Az emberek szabad társadalmisításával és a házi magánmunkának társadalmi iparrá való átalakításával számukra az ifjúság nevelésének társadalmisítása és ezzel a családtagok valóban szabad kölcsönös viszonya is közvetlenül adva volt. Továbbá pedig már Marx bebizonyította („A tőke” 515. és köv. old.)*, hogy „a nagyipar azáltal, hogy a nőknek, fiataloknak és mindkét nembeli gyermekeknek a ház területén túl a társadalmilag szervezett termelőfolyamatokban döntő szerepet biztosít, megteremti az új gazdasági alapot a család és a nemek viszonyának magasabb formája számára”.

„Minden szociálreformátor ábrándozó”, mondja Dühring úr, „természetesen készenlétben tartja azt a nevelést, amely az ő új társadalmi életének megfelel.” Ha Dühring urat e tétel alapján mérjük, „valóságos szörnyszülöttként” jelenik meg a szociálrefor-

* Marx. A tőke. I. köt. 13. fej. 9. pont. Id. kiadás 530. old. — Szerk.

mátor ábrándozók között. A jövő iskolája legalább oly sokat foglalkoztatja őt, mint a szerzői jog, ez pedig ugyancsak sokat mond. Iskolai tanterve és egyetemi tanterve nemcsak az egész „belátható jövőre” van meg teljesen készen, hanem az átmeneti időszakra is. De szorítkozzunk csak arra, hogy mi az, ami nyújtandó a mindkét nembeli ifjúságnak a megfellebbezhetetlenül végleges szocialitásban.

Az általános népiskola nyújt „mindent, ami önmagában és elvileg vonzhatja az embert”, nevezetesen tehát „a világ- és életfelfogást érintő összes tudományok alapjait és főeredményeit”. Mindenekelőtt matematikát tanít tehát, mégpedig oly módon, hogy az egyszerű számlálástól és összeadástól kezdve az integrálszámításig minden elvi fogalom és művelet körét „teljesen végigjárják”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben az iskolában csakugyan differenciáljanak és integráljanak. Ellenkezőleg: az összmatematika teljesen új elemeit tanítják majd ott, amelyek az egyszerű, elemi matematikát is, a felső matematikát is tartalmazzák csírájában. Ámbár Dühring úr azt állítja magáról, hogy e jövőendő iskola „tan- könyveinek tartalma fő vonásaiban vázlatosan már most is szeme előtt” van, mindezideig, sajnos, mégsem sikerült felfedeznie „az összmatematika ez elemeit”; s amire ő sem képes, azt „valóban csakis az új társadalmi állapot szabad és felfokozott erőitől várhatjuk majd el”. Ha azonban a jövőbeli matematika szőlője egyelőre igen savanyú még, annál kevesebb nehézséget fog okozni a jövő csillagászata, mechanikája és fizikája; ezek a tárgyak „minden iskolai oktatás magvát fogják alkotni”, míg a „növény- és állattan, minden elmélet ellenére még mindig túlnyomóan leíró módszerükkel... inkább könnyebb szórakoztatásra” fognak szolgálni. Így olvasható ez nyomtatásban a „Filozófia” 417. oldalán. Dühring úr mindmáig sem ismer mást, mint túlnyomóan leíró növény- és állattant. Még név szerint is ismeretlen előtte az egész szerves morfológia, mely az összehasonlító anatómiát, embriológiát és a szerves világ paleontológiáját foglalja magában. Mialatt az ő tudta nélkül a biológia területén csaknem tucatjával keletkeznek egészen új tudományok, gyermekded kedélye még mindig Raff „Természetrajz gyermekek számára” című könyvéből meríti „a természettudományos gondolkodásmód kiválóan modern képző-elemeit” és a szerves világ ez alkotmányát szintén ráerőszakolja

az egész „belátható jövő”-re. A kémiáról, mint rendesen, itt is teljesen megfeledkezett.

A tanítás esztétikai oldala számára Dühning úrnak mindent újonnan kell majd beszereznie. Az eddigi költészet nem alkalmas erre. Ahol minden vallás tilos, magától érthetően nem tűrhető az iskolában a régebbi költőknél szokásos „mitológiai vagy egyéb vallásos jellegű feldolgozás”. „A költői miszticizmus, ahogy azt például Goethe erősen gyakorolta”, szintén elvetendő. Dühning úrnak tehát magának kell majd arra vállalkoznia, hogy szállítsa azokat a költői mesterműveket, amelyek „megfelelnek az értelemmel kiegyezett képzelet magasabb igényeinek” és a valódi eszményt ábrázolják, amely „a világ betetőzését jelenti”. Csak ne tétovázzék vele. A gazdasági kommu-na csak akkor hódíthatja meg a világot, ha majd az alexandrinus versnek az értelemmel kiegyezett rohamlépésében halad előre.

A filológiával nem sokat fogják kínozni a jövőendő serdülő polgárát. „A holt nyelvek teljesen elmaradnak... az élő, idegen nyelvek pedig... csak mellékesek lesznek.” Csak ott, ahol a népek közötti érintkezés maguknak a néptömegeknek mozgására terjed ki, tétessenek az idegen nyelvek mindenki számára könnyű módon és szükséglet szerint hozzáférhetőkké. „A ténylegesen művelő nyelv-oktatást” egy sajátos egyetemes nyelvtan és nevezetesen „az anyanyelv anyaga és formája” fogják nyújtani. — A mai emberek nemzeti korlátoltsága Dühning úr számára még mindig túlságosan világpolgári-as. Ő még azt a két emeltyűt is félre akarja dobni, amelyek a mai világban legalább alkalmat nyújtanak a korlátolt nemzeti álláspont fölé való emelkedéshez: a régi nyelvek ismeretét, amely valamennyi nép klasszikus műveltségű emberei számára közös, tágabb látóhatárt nyit meg, s az újabb nyelvek ismeretét, amelyek segítségével érthetik csak meg egymást a különböző nemzetek emberei és ismerkedhetnek meg azzal, ami országuk határain túl történik. Ellenben alaposan akarja bemagoltatni az anyanyelv grammatikáját. „Az anyanyelv anyaga és formája” azonban csupán akkor érthető, ha létrejöttét és fokozatos fejlődését követjük, ez pedig nem lehetséges először az anyanyelv elhalt formáinak, másodsor az élő és holt rokonnyelveknek figyelembevétele nélkül. Ezzel azonban ismét a kifejezetten tilos területen vagyunk. Ha

azonban Dühning úr ezzel az egész újabb történelmi nyelvtant tantervből törli, akkor a nyelvoktatás céljára nem marad számára más, mint teljesen a régi, klasszikus filológia stílusában megnyírt ó-frank technikai nyelvtan, minden, a történelmi alap hiányán nyugvó szörszálhasogatásával és önkényességével. A régi filológia iránti gyűlölete arra bírja, hogy a régi filológia legsilányabb termékét tegye „a ténylegesen művelő nyelvoktatás központjává”. Tisztán látható, hogy olyan nyelvtudóssal van dolgunk, aki az egész történelmi nyelvkutatásról, mely hatvan év óta oly hatalmasan és eredményesen kifejlődött, soha beszélni sem hallott, s aki a nyelvoktatás „kiválóan modern művelő elemeit” ennél fogva nem Boppnál, Grimmnél és Dieznél, hanem a boldogemlékű Heyse-nél és Beckernél keresi.

A jövőendő serdülő polgára azonban mindezzel még korántsem lenne „saját lábára állítva”. Ehhez ismét „a végső filozófiai alapok elsajátítása” segélyével lerakott, mélyebb alapzat szükséges. „Az ilyen elmélyedés azonban... semmiesetre sem lesz nehéz feladat”, mióta Dühning úr itt szabad utat tört. Valóban, „ha azt a kevés, szigorú értelemben vett tudást, amellyel a lét általános sematikája dicsekedhetik, megtisztítjuk a hamis, skolasztikus cikornyától és eltökéljük magunkat arra, hogy mindenütt csakis a” Dühning úr által „hitelesített valóságot engedjük érvényesülni”, akkor az elemi filozófiát a jövőendő ifjúság számára is tökéletesen hozzáférhetővé tettük. „Emlékezzünk vissza azokra a *szerfelett egyszerű* formulákra, melyekkel a végtelenség fogalmát és kritikáját eleddig ismeretlen jelentőségéhez segítettük” — s akkor „egyáltalán nem látható be, hogy az egyetemes tér- és időfelfogásnak a jelenlegi elmélyítés és kiélezés révén oly egyszerűen megformált elemei miért ne mennének végül át az előismeretek sorába”; Dühning úr „leggyökeresebb gondolatai” „nem játszhatnak mellékszerepet az új társadalom egyetemes oktatási rendszertanában”. Az anyag önmagával azonos állapota és a megszámlált számtalan ellenben arra van hivatva, hogy az embert „ne csak saját lábára állítsák, hanem arra is készítssék, hogy önmagából vegye tudomásul azt, hogy az úgynevezett *abszolút ott van a talpa alatt*”.

A jövőendő népiskolája, mint látható, nem más, mint valamennyire „megnemesített” porosz gimnázium, amelyben a görögöt

és latint valamivel több tiszta és alkalmazott matematika és nevezetesen a valóságfilozófia elemei pótolják, a német nyelv oktatását pedig ismét a boldogemlékeztű Beckerre, körülbelül tehát a középiskola harmadik osztályának színvonalára süllyesztik alá. Valóban „egyáltalán nem látható be”, hogy Dühring úrnak most már minden általa érintett területen fölötte iskolásnak kimutatott „ismeretei”, avagy sokkal inkább az, ami előzetes alapos „tisztogatás” után egyáltalán megmarad belőlük, miért „ne mennének át végül” mindenestül „az előismeretek sorába”, mivelhogy ezt a sort a valóságban soha el se hagyták. Persze, Dühring úr arról is hallott valamit harangozni, hogy a szocialista társadalomban munkát és nevelést egyesíteni kell egymással, ami biztosítani fogja a sokoldalú technikai kiképzést s a tudományos nevelés gyakorlati alapját; ennél fogva a szokásos módon ezt a pontot is felhasználja a szocialitás számára. Mivel azonban, mint láttuk, a régi munkamegosztás a Dühring-féle jövődöbéli termelésben lényegében továbbra is szépen fennmarad, következésképpen a technikai iskolai oktatás meg van fosztva minden későbbi gyakorlati alkalmazástól, magát a termelést illető minden jelentőségtől, éppen csak iskolai célja van: a testgyakorlást kell pótolnia, amelyről gyökeres átalakítónk mitsem akar tudni. Ezért azután csak néhány szót tud nekünk feltálatlani, például azt, hogy: „az ifjak és az öregek a szó komoly értelmében dolgoznak”. Ez a tarthatatlan és tartalmatlan szószátyárkodás azonban akkor tűnik fel a maga teljes siralmasságában, ha a „A tőké”-nek ama helyével — 508—515. old.* — hasonlítjuk össze, ahol Marx azt a tételt fejti ki, hogy „A gyárrendszerből — amint Robert Owen-nál részleteiben nyomon kísérhetjük — a jövő nevelésének csírája bontakozott ki, amely egy bizonyos koron túl valamennyi gyermek számára a termelőmunkát oktatással és tornával kapcsolja össze, nemcsak mint a társadalmi termelés fokozására szolgáló módszert, hanem mint olyan módszert, amely egyedül alkalmas sokoldalúan fejlett emberek termelésére.”**

Mellőzzük a jövődöb egyetemét, amelyen a valóságfilozófia alkotja majd minden tudás magvát, s amelyen az orvosi fakultás

* Marx. A tőke. I. köt. 13. feje. 9. pont. Id. kiadás 522—531. old. — Szerk.

** Ugyanott, 523—524. old.

mellett teljes virágzásban marad fenn a jogi fakultás is ; mellőzzük a „különleges szakintézeteket” is, amelyekről csak annyit tudunk meg, hogy csupán „néhány tárggyal” fognak foglalkozni. Tegyük fel, hogy a jövőendő ifjú polgára valamennyi iskolai tanfolyam bevégezése után végre annyira „lábára állott”, hogy feleség után nézhet. A dolgok mely menetét nyitja meg itt számára Dühring úr?

„Tekintettel a szaporodás jelentőségére, tulajdonságok megszilárdítása, kiirtása, keverése, sőt új tulajdonságok alakító fejlesztése szempontjából — az emberinek vagy embertelennek végső gyökereit nagyrészen a nemi társulásban és kiválasztásban, s ezenfelül még a szülések bizonyos eredményének elérésére, avagy elhárítására irányuló gondoskodásban kell keresni. Az ezen a téren uralkodó elvadultság és eltompultság megítélését gyakorlatilag egy későbbi korszakra kell hagyni. Legalább annyit azonban mégis már eleve, még az előítéletek nyomasztó uralma alatt is meg kell érteni, hogy a szülések számánál sokkal fontosabb a szüléseknek a természet vagy az emberi körülmények révén sikerült vagy nem sikerült minősége. A szörnyszülötteket egyébiránt minden időkben és minden jogállapotok között a megsemmisítésnek adták át ; de a szabályostól a már nem emberhez hasonló torzító lépcsőzetnek sok fokozata van . . . Ha megakadályozzák olyan ember létrejöttét, aki úgyis csak rossz termék lenne, úgy ez a tény nyilvánvalóan előny.” Máshelyütt ugyanígy ezt mondja : „A filozófiai szemléletnek nem eshetik nehezére, hogy . . . megértse . . . a meg nem született világnak lehetőleg jó összetételre való jogát . . . A fogamzás és szükség esetén még a szülés is alkalmat nyújt a megelőző vagy — kivételesen — a selejtező gondoskodás beavatkozására.” Továbbá : „Az ember márványban való eszményesítésének görög művészete nem tarthatja meg korábbi történelmi súlyát, mihelyt kézbeveszik azt a kevésbé művészien játékos és ezért milliók életsorsa számára jóval komolyabb feladatot, hogy a húsból és vérből való emberalkotást tökéletesítsék. Az effajta művészet nem pusztán kövel dolgozó művészet, és esztétikája nem holt formák szemléletére vonatkozik” stb.

A jövőendő leendő polgára lepottyán a felhőkből. Mindenesetre tudta Dühring úr nélkül is, hogy a házasságnál nem pusztán kövel dolgozó művészetről, nem is holt formák szemléletéről van szó ;

Dühring úr azonban azt ígérte neki, hogy ráléphet minden útra, melyet a dolgok menete és saját lénye számára megnyit, hogy egy veleérző női szívre s a hozzátartozó testre találjon. Semmiesetre sem — mennydörög rá most a „mélyebb és szigorúbb erkölcsiség”. Legelőször is arról van szó, hogy letegye azt az elvadultságot és eltompultságot, amely a nemi társulás és kiválasztás területén uralkodik, és vegye figyelembe az újszülött világnak lehetőleg jó összetételre való jogát. Számára ebben az ünnepélyes pillanatban arról van szó, hogy a vérből és húsból való emberalkotást tökéletesítse, hogy úgyszólván a vér és hús Phidias-a legyen. De hogy fogjon hozzá? Dühring úr fenti rejtelmes nyilatkozatai a legcsekélyebb útbaigazítást sem adják meg neki erre nézve, bár ő maga mondja, hogy ez „művészet”. Dühring úr ehhez a művészethez talán már egy kézikönyvet is tart „sematikusan szem előtt”, netán hasonlót azokhoz a könyvekhez, melyek jónéhány manapság borítékban leragasztva van forgalomban a német könyvkereskedelemben? Itt már valóban nem a szocialitásban vagyunk többé, hanem sokkal inkább a Varázsfuvolásban, csakhogy Sarastro, a kedélyes szabadkőműves csuhás, még „másodosztályú papként” is alig jöhet számításba a mi mélyebb és szigorúbb erkölcsbíránk mellett. Azok a próbák, melyeknek amaz adeptusait, szerelmes párocskáját alávetette, valóságos gyermekjátékok ahhoz a borzadályos vizsgálóhoz képest, melyet Dühring úr az ő két szuverén egyénére kényszerít, mielőtt megengedi nekik, hogy az „erkölcsös és szabad házasság” állapotába lépjenek. Ilymódon, persze, megtörténhetik, hogy a mi „saját lábára állított” jövődöbeli Taminónknak az úgynevezett abszolút ott lesz bár a lába alatt, féllába azonban néhány létrafokkal eltér a szabályszerűtől, úgyhogy gonosz nyelvek dongalábúnak fogják nevezni. Sőt az sem éppen lehetetlen, hogy szíveválasztottja, jövőbeli Paminája* a jobb váll javára történt enyhe eltolódás következtében nem egészen egyenesen áll a nevezett abszolúton, amit aztán az irigy nyelvek egyenesen enyhe kis púpocskának fognak nevezni. Mi lesz akkor? Mélyebb és szigorúbb Sarastrónk eltiltja-e nekik, hogy a húsban és vérben történő embertökéletesítés

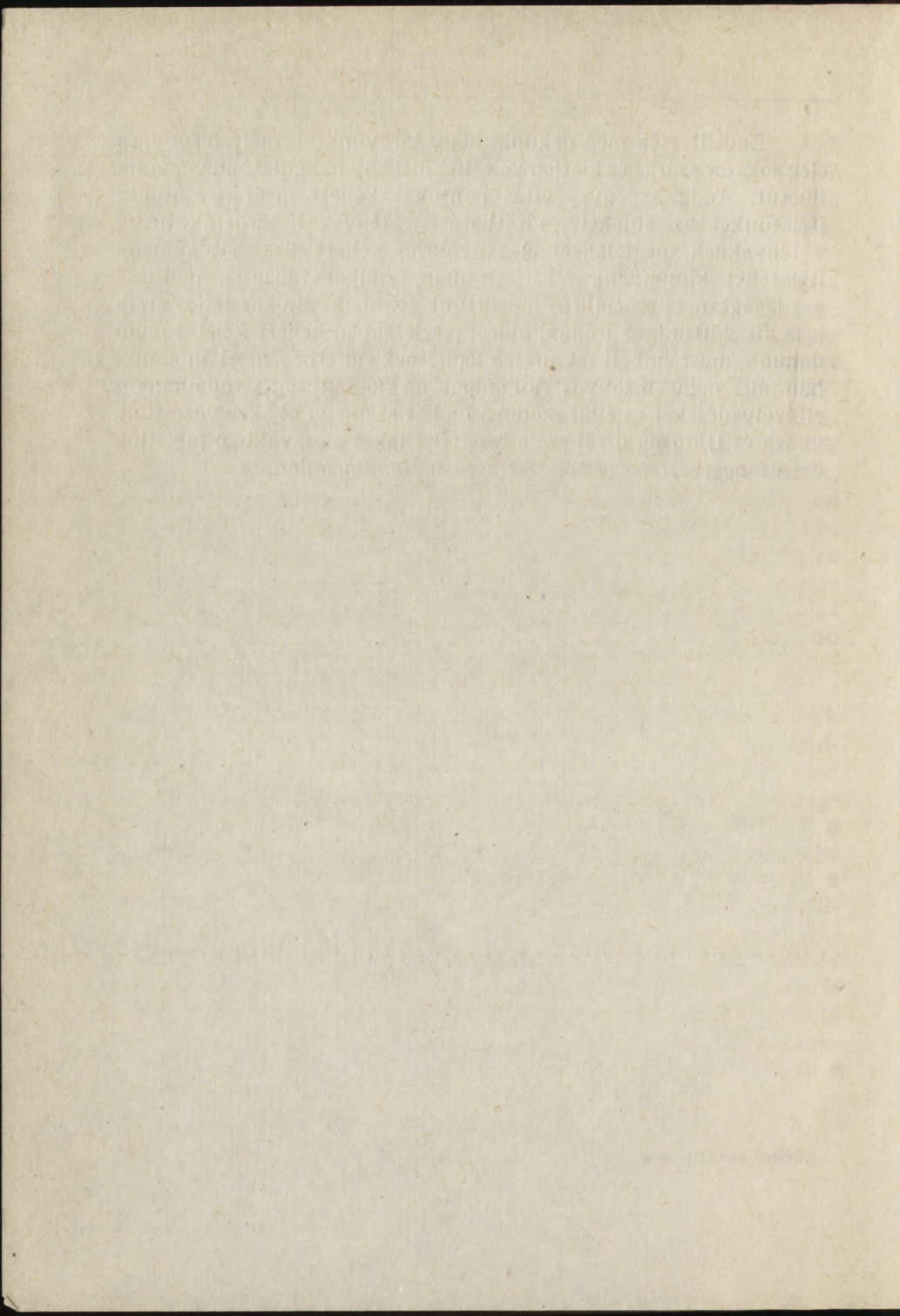
* Sarastro, Tamino és Pamina — Mozart vígoperájának, a „Varázsfuvola”-nak személyei. — Szerk.

művészetét gyakorolják, érvényesíti-e „megelőző gondoskodását” a „fogamzásnál”, avagy „selejtező gondoskodását” a „születésnél”? Tízet egy ellen, hogy a dolgok másként folynak le; a szerelmes párocska faképnél hagyja Sarastro-Dühringet és megy az anyakönyvvezetőhöz.

Állj! — kiáltja utánuk Dühring úr. Nem így gondoltam. Hadd beszéljek hát veletek! „Az üdvös nemi kapcsolatok magasabb, igazán emberi indító okainál” . . . „a fokozódása során *szenvedélyes szerelemben* megnyilatkozó nemi izgalom emberileg megnevesített alakja kölcsönösség esetén az eredményében is hasznos összeköttetésnek legjobb biztosítéka . . . hiszen csak másodlagos következmény, hogy egy önmagában összhangzatos viszonyból ugyancsak összhangzó jellegű termék származzék. Ebből ismét az következik, hogy minden kényszernek károsan kell hatnia” stb. Ezzel azután minden a legszebben intéződik el a szocialítások legszebbikében. Dongaláb és Púpocska szenvedélyesen szeretik egymást, ennél fogva kölcsönösségükben a legjobb biztosítékot is nyújtják egy összhangzó, „másodlagos következményre”, minden úgy történik, mint a regényben, szeretik egymást, egymáséi lesznek, s minden mélyebb és szigorúbb erkölcsiség, mint rendesen, összhangzó, üres fecsegsben végződik.

Hogy Dühring úrnak általában mily előkelő képzei vannak a női nemről, kitűnik a mai társadalom ellen emelt következő vádjaiból: „A prostitúciót az ember embernek való eladására alapított elnyomó társadalomban úgy tekintik, mint a kényszerházasságnak a férfiak javára szolgáló, magától értetődő kiegészítését, s a legérthetőbb, egyben pedig a *legnagyobb jelentőségű* tények egyike az, hogy ehhez hasonló valami a nők részére nem lehetséges.” Azt a köszönetet, amelyben Dühring úr e bókért a nők részéről részesülhet, a világ minden kincséért sem szeretném zsebre venni. De csakugyan teljesen ismeretlen Dühring úr előtt a selyemfiúskodás immár nem egészen szokatlan keresetforrása? Hiszen Dühring úr maga is ügyvédjelölt referendárius volt egykoron és Berlinben lakik, ahol már az én időmben, harminchat esztendővel ezelőtt, a hadnagyokról nem is szólva, elég gyakran rimelt össze a referendárius és a selyemfiú-Schürzenstipendárius!

Engedtetsek meg nekünk, hogy tárgyunktól, mely bizonyára elég sokszor száraz és kietlen volt, békülékeny hangulatban vegyünk búcsút. Amíg az egyes vitás pontokat kellett megtárgyalnunk, ítéletünket az objektív, vitathatatlan tények határozták meg; e tényeknek megfelelően elég gyakran kellett éles, sőt kemény ítéleteket kimondani. Most azonban, amikor filozófia, politikai gazdaságtan és szocialitás mögöttünk vannak, amikor teljes arculata áll előttünk az írónak, akiről részletekben kellett ítéletet mondanunk, most emberi tekintetek léphetnek előtérbe; most módunkban áll, hogy bizonyos, különben megfoghatatlan, tudományos eltévelyedéseket és elbizakodottságokat személyi okokra vezessünk vissza és Dühring úrról szóló összítéletünket e szavakban foglaljuk össze: *nagyzási hóbortból származó beszámíthatatlanság.*

FÜGGELÉK

I. Az „Anti-Dühring” régi előszava. — A dialektikáról.	341
II. Az „Anti-Dühring” előmunkálataiból	351
III. A gyalogság taktikája anyagi okokból levezetve. [1700—1870]	378
IV. Jegyzetek az „Anti-Dühring”-hez.	385
V. Két előszó „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” német kiadásaihoz	397
VI. Bevezetés „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” angol kiadásához. („A történelmi materializmusról”)	401

INDEX

- I. Introduction
II. The first part of the work
III. The second part of the work
IV. The third part of the work
V. The fourth part of the work
VI. The fifth part of the work
VII. The sixth part of the work
VIII. The seventh part of the work
IX. The eighth part of the work
X. The ninth part of the work
XI. The tenth part of the work
XII. The eleventh part of the work
XIII. The twelfth part of the work
XIV. The thirteenth part of the work
XV. The fourteenth part of the work
XVI. The fifteenth part of the work
XVII. The sixteenth part of the work
XVIII. The seventeenth part of the work
XIX. The eighteenth part of the work
XX. The nineteenth part of the work
XXI. The twentieth part of the work
XXII. The twenty-first part of the work
XXIII. The twenty-second part of the work
XXIV. The twenty-third part of the work
XXV. The twenty-fourth part of the work
XXVI. The twenty-fifth part of the work
XXVII. The twenty-sixth part of the work
XXVIII. The twenty-seventh part of the work
XXIX. The twenty-eighth part of the work
XXX. The twenty-ninth part of the work
XXXI. The thirtieth part of the work
XXXII. The thirty-first part of the work
XXXIII. The thirty-second part of the work
XXXIV. The thirty-third part of the work
XXXV. The thirty-fourth part of the work
XXXVI. The thirty-fifth part of the work
XXXVII. The thirty-sixth part of the work
XXXVIII. The thirty-seventh part of the work
XXXIX. The thirty-eighth part of the work
XL. The thirty-ninth part of the work
XLI. The fortieth part of the work
XLII. The forty-first part of the work
XLIII. The forty-second part of the work
XLIV. The forty-third part of the work
XLV. The forty-fourth part of the work
XLVI. The forty-fifth part of the work
XLVII. The forty-sixth part of the work
XLVIII. The forty-seventh part of the work
XLIX. The forty-eighth part of the work
L. The forty-ninth part of the work
LI. The fiftieth part of the work
LII. The fifty-first part of the work
LIII. The fifty-second part of the work
LIV. The fifty-third part of the work
LV. The fifty-fourth part of the work
LVI. The fifty-fifth part of the work
LVII. The fifty-sixth part of the work
LVIII. The fifty-seventh part of the work
LIX. The fifty-eighth part of the work
LX. The fifty-ninth part of the work
LXI. The sixtieth part of the work
LXII. The sixty-first part of the work
LXIII. The sixty-second part of the work
LXIV. The sixty-third part of the work
LXV. The sixty-fourth part of the work
LXVI. The sixty-fifth part of the work
LXVII. The sixty-sixth part of the work
LXVIII. The sixty-seventh part of the work
LXIX. The sixty-eighth part of the work
LXX. The sixty-ninth part of the work
LXXI. The seventieth part of the work
LXXII. The seventy-first part of the work
LXXIII. The seventy-second part of the work
LXXIV. The seventy-third part of the work
LXXV. The seventy-fourth part of the work
LXXVI. The seventy-fifth part of the work
LXXVII. The seventy-sixth part of the work
LXXVIII. The seventy-seventh part of the work
LXXIX. The seventy-eighth part of the work
LXXX. The seventy-ninth part of the work
LXXXI. The eightieth part of the work
LXXXII. The eighty-first part of the work
LXXXIII. The eighty-second part of the work
LXXXIV. The eighty-third part of the work
LXXXV. The eighty-fourth part of the work
LXXXVI. The eighty-fifth part of the work
LXXXVII. The eighty-sixth part of the work
LXXXVIII. The eighty-seventh part of the work
LXXXIX. The eighty-eighth part of the work
LXXXX. The eighty-ninth part of the work
LXXXXI. The ninetieth part of the work
LXXXXII. The ninety-first part of the work
LXXXXIII. The ninety-second part of the work
LXXXXIV. The ninety-third part of the work
LXXXXV. The ninety-fourth part of the work
LXXXXVI. The ninety-fifth part of the work
LXXXXVII. The ninety-sixth part of the work
LXXXXVIII. The ninety-seventh part of the work
LXXXXIX. The ninety-eighth part of the work
LXXXXX. The ninety-ninth part of the work
LXXXXXI. The hundredth part of the work

I

AZ „ANTI-DÜHRING” RÉGI ELŐSZAVA. — A DIALEKTIKÁRÓL* [1878]

Az itt következő munka korántsem „belső kényszerből” fakadt. Ellenkezőleg, Liebknecht barátom a megmondhatója, mennyi fáradságába került, míg rábírt arra, hogy Dühring úr legújabb szocialista elméletét kritikailag megvilágítsam. Miután erre rászántam magam, nem volt más választásom, mint az, hogy ezt az elméletet, amely egy új filozófiai rendszer végső gyakorlati eredményeként mutatkozik be, e rendszer összefüggésében s ennél fogva magát e rendszert vegyem vizsgálat alá. Kénytelen voltam Dühring urat arra a terjedelmes területre követni, ahol összehord tücsköt-bogarat és tetejébe még hetet-havat. Ilymódon jött létre az a cikksorozat, mely 1877 eleje óta a lipcsei „Vorwärts”-ben látott napvilágot és most itt összefüggően jelenik meg.

Hogy egy minden öndícséret ellenére oly felette jelentéktelen rendszer bírálata ebben, a tárgy által megkövetelt részletességben lép fel, hadd igazolja ezt két körülmény. E kritika egyrészt alkalmat nyújtott nekem arra, hogy különböző területeken pozitív irányban kifejtsem felfogásomat vitás kérdésekről, amelyek ma általánosabb elméleti vagy gyakorlati jelentőséggel bírnak. És bár eszem ágában sem lehet, hogy Dühring úr rendszerével egy másik rendszert állítsak szembe, az olvasó, remélhetőleg, a tárgyalt anyag minden különfélesége ellenére sem fogja hiányolni nézeteimben a belső összefüggést.

Másképp azonban a „rendszeralkotó” Dühring úr nem

* Ezt a cikket Engels körülbelül 1878 májusában írta előszóul az „Anti-Dühring” első kiadásához, de más előszóval helyettesítette s utóbb „A természet dialektikája” anyagához csatolta. — Szerk.

egyedülálló jelenség a német jelenben. Németországban egy idő óta a filozófiai, nevezetesen a természetfilozófiai rendszerek tucat-számra teremnek egyik napról a másikra, akárcsak a gomba, nem is szólva a politika, a politikai gazdaságtan stb. számtalan új rendszeréről. Ahogy a modern államban feltételezik, hogy minden polgár mindama kérdések feletti ítéletre érett, melyekről szavaznia kell; ahogy a politikai gazdaságtanban felteszik, hogy minden vásárló ismerője is mindazon áruknek, melyeket élete fenntartására vásárolni alkalma nyílik — ugyanígy kell állnia a dolognak, úgy vélik, a tudományban is. Mindenki írhat mindenről s „a tudomány szabadsága” éppen abban áll, hogy az ember éppen arról ír igazában, amit sohasem tanult, és ezt az egyetlen szigorúan tudományos módszernek tünteti fel. Dühring úr pedig egyik legjellegzetesebb típusa a szájaskodó áltudománynak, mely Németországban ma mindenütt előtérbe tolakszik és bőmbőlő, magasabbrendű szócsépelésével mindent túlharsog. Magasabbrendű szócsépelés a költészetben, a filozófiában, a közgazdaságtanban, a történetírásban, magasabbrendű szócsépelés a katedrán és szónoki emelvényen, magasabbrendű szócsépelés mindenütt, magasabbrendű szócsépelés a felsőbbrendűsége és a gondolat mélységére való igényvel, megkülönböztetésül más nemzetek szimpla, laposan parlagi szócsépelésétől, magasabbrendű szócsépelés a német szellemi ipar legjellegzetesebb és legtömegesebb terméke, olcsó, de rossz, akárcsak a többi német gyártmány, melyek között, sajnos, nem volt képviselve a philadelphiai világkiállításon. Még a német szocializmus is, különösen Dühring úr jó példaadása óta, újabban jócskán produkál a magasabbrendű szócsépelésből. Hogy a gyakorlati szociáldemokrata mozgalom oly kevéssé hagyja magát félrevezettetni ettől a magasabbrendű szócsépeléstől, az ismét munkásosztályunk bámulatosan egészséges természetének bizonyítéka egy olyan országban, ahol, a természettudomány kivételével, pillanatnyilag jóformán minden beteg.

Ha Nägeli a természetbúvárok müncheni kongresszusán* mondott beszédében úgy nyilatkozott, hogy az emberi megismerés sohasem fogja felvenni a mindentudás jellegét, nyilván ismeret-

* 1877 szeptemberében. — Szerk.

lenek maradtak előtte Dühring úr teljesítményei. E teljesítmények arra kényszerítettek engem, hogy egy csomó olyan területre is kövessem őket, melyeken én legfeljebb egy dilettáns minőségében mozoghatok. Vonatkozik ez nevezetesen a természettudomány különböző ágaira, ahol eddigelé gyakran több mint szerénytelenség számba vették, ha egy „laikus” is ki merte nyitni a száját. Bizonyos mértékben azonban felbátorít Virchow úrnak ugyan-csak Münchenben tett s egy más helyen részletesebben kifejtett nyilatkozata,* hogy saját szakmája keretén túl minden természetbúvár hasonlóképpen féltudású, azaz laikus. Ahogy az ilyen szakember megengedheti magának és kell is, hogy megengedje, hogy időközönként szomszédos területekre hatoljon, amikor is az illetékes szakemberek elnézik neki a kifejezés esetlenségét és kisebb pontatlanságait, így én is bátorságot vettem arra, hogy általános elméleti nézeteim bizonyító példáiként természeti jelenségekre és természeti törvényekre hivatkozzam, s bizonyára szabad lesz hasonló elnézésre számot tartanom. A modern természettudomány eredményei ugyanis éppoly ellenállhatatlanul erőszakolják rá magukat mindenkire, aki elméleti dolgokkal foglalkozik, mint amilyen kényszerűséggel kell a mai természetbúvároknak, akarva, nem akarva, elméleti általános következtetésekkel foglalkozniok. És itt bizonyos kiegyenlítődség következik be. A teoretikusok féltudásúak a természettudomány területén, viszont a mai természetbúvárok valóban éppoly féltudásúak az elmélet területén, azon a területen, melyet idáig filozófiának neveztek.

A tapasztalati természetkutatás a pozitív ismeretanyag olyan óriási tömegét halmozta fel, hogy egyenest elháríthatatlanul szükségessé vált ez anyag minden egyes kutatási területen való rendszeres és a belső összefüggésnek megfelelő rendezése. Éppoly elháríthatatlanná válik az is, hogy az egyes ismereti területeket egymással helyes összefüggésbe hozzák. Ezzel azonban a természettudomány az elmélet terére megy át, itt pedig a tapasztalati módszerek felmondják a szolgálatot, itt csakis az elméleti gondolkodás segíthet. Az elméleti gondolkodás azonban csak hajlamlként

* Virchow „A tudomány szabadsága a modern államban” című előadása külön brosrában jelent meg Berlinben 1877-ben. — Szerk.

veleszületett tulajdonság. Ezt a hajlamot ki kell fejleszteni, ki kell művelni és erre a kiművelésre mostanáig nem áll más eszköz rendelkezésre, mint az eddigi filozófia tanulmányozása.

Minden kor, tehát a mi korunk elméleti gondolkodása is történelmi termék, amelynek különböző időkben igen különböző a formája s ezzel együtt igen különböző a tartalma. A gondolkodás tudománya tehát, mint minden más tudomány, szintén történelmi tudomány, az emberi gondolkodás történelmi fejlődéséről szóló tudomány. Ez pedig fontos a gondolkodásnak tapasztalati területekre való gyakorlati alkalmazása számára is. Mert először is a gondolkodás törvényeinek elmélete korántsem egyszersmindkorra elintézett „örök igazság”, ahogy ezt a nyárspolgári ész a logika szó hallatára képzei. Még a formális logika is Aristoteles óta mindmáig heves viták tárgyát képezi. És különösen a dialektikát mostanáig csak két gondolkodó vizsgálta tüzetesebben, Aristoteles és Hegel. Márpedig éppen a dialektika a legfontosabb gondolkodási forma a mai természettudomány számára, mivel egyedül ő szolgáltatja az analógiát és ezzel a magyarázat módszerét a természetben előforduló fejlődési folyamatok, az általánosabb összefüggések, az egyik kutatási területről a másikra való átmenetek számára.

Másodszor azonban az emberi gondolkodásnak történelmi fejlődésmenetével, a külső világ általános összefüggéseinek a különböző időkben fellépő felfogásaival való megismerkedés azért is szükséglet az elméleti természettudomány számára, mert az általa felállítandó elméletek mértékéül szolgál. A filozófia története ismeretének hiánya azonban elég gyakran és kirívóan ütközik itt ki. Olyan tételek, amelyeket a filozófiában már századokkal előbb állítottak fel, amelyekkel nem ritkán filozófiailag már rég leszámoltak, elég gyakran lépnek fel teoretizáló természetbúvároknál vadonatúj bölcsesség gyanánt, sőt egy ideig divatosak is lesznek. Kétségtől nagy sikere a mechanikai hőelméletnek, hogy az energia megmaradásának tételét új bizonyítékokkal támasztotta alá és ismét előtérbe állította; de vajjon felléphetett volna-e, mint teljesen új tétel, ha a fizikus urak emlékeztek volna arra, hogy már Descartes kimondotta? Amióta fizika és kémia ismét csaknem kizárólag molekulákkal és atomokkal dolgoznak,

szükségyszerűséggel lépett ismét előtérbe az ó-görög atomisztikus filozófia. De mily felületesen kezelik ezt a természetbúvároknak még a legjobbjai is! Így például Kekulé azt mondja („Ziele und Leistungen der Chemie”)* —, hogy Demokritostól származik, nem pedig Leukipposztól, és azt állítja, hogy Dalton mondta ki először a minőségileg különböző elemi atomok létezését és először tulajdonított nekik különböző, a különböző elemekre nézve jellemző súlyokat, holott Diogenes Laertiusnál (X., 1, 43—44. és 61. paragrafus) olvasható, hogy már Epikuros nemcsak a nagyság és alak, hanem a *súly* szerint is különbözőknek tekinti az atomokat, hogy tehát a maga módján már atomsúlyt és atomtérfogatot ismer.

Az 1848-as év, amely Németországban egyébként semmit sem tudott elvégezni, csak a filozófia területén idézett ott elő teljes fordulatot. Amikor a nemzet a gyakorlati tevékenységre vetette magát s megalapította egyfelől a nagyipar és a szédelgés kezdeteit, másfelől azt a hatalmas fellendülést, melyet a természet-tudomány Németországban azóta vett s melynek első vándorprédikátorai és torzfigurái Vogt, Büchner stb. voltak, egyben határozottan elfordult a berlini ó-hegelizmus homokjában elvesző klasszikus német filozófiától. A berlini ó-hegelizmus alaposan rászolgált erre. Egy nemzet azonban, amely a tudomány magaslatán akar állani, sehogy sem lehet meg elméleti gondolkodás nélkül. A hegelizmussal együtt a dialektikát is kidobták a hajóból — éppen abban a pillanatban, amikor a természeti folyamatok dialektikus jellege ellenállhatatlanul felszínre tört, amikor tehát csakis a dialektika segíthette át a természettudományt az eléje tornyosuló elméleti akadályokon — s így menthetetlenül ismét a régi metafizika karjaiba hanyatlottak. A közönség körében azóta egyfelől Schopenhauernak, sőt utóbb Hartmannak nyárspolgárra szabott, lapos elmélkedései, másfelől egy Vogt és Büchner vulgáris vándorprédikatori materializmusa harapództak el. Az egyetemeken a legkülönfélébb eklektikus irányok versenyeztek egymással, melyek csupán abban egyeztek meg, hogy merőben korábbi filozófiai rendszerek hulladékaiból kotyvasztották őket össze, és hogy valamennyi metafizikai volt. A klasszikus filozófia marad-

* „A vegytan céljai és teljesítményei” (Bonn 1878). — Szerk.

ványaiból csupán egy bizonyos újkantizmus mentette át magát, melynek végső szava az örökké megismerhetetlen magábanvaló volt, tehát éppen az a darabja Kantnak, mely legkevésbé érdekelte meg, hogy megőrizzék. A végeredmény az elméleti gondolkodás most uralkodó ziláltsága és zavarossága volt.

Az ember alig talál elméleti természettudományi könyvet, amely ne keltené azt a benyomást, hogy a természetbúvárok maguk is érzik, mennyire uralkodik rajtuk ez a ziláltság és zavarosság, és hogy a jelenleg divó úgynevezett filozófia semmiféle kivezető utat sem nyújt számukra. És csakugyan nincs itt más kivezető út, nincs más lehetőség a tisztánlátás elérésére, mint a visszatérés, egy vagy más alakban, a metafizikai gondolkodástól a dialektikus gondolkodáshoz.

Ez a visszatérés különböző utakon mehet végbe. Utat törhet magának elemi módon, egyszerűen maguknak a természettudományos felfedezéseknek ereje által, melyek nem engedik többé magukat a régi metafizikai Prokrustes-ágyba gyömöszölni. Ez azonban hosszadalmas, nehézkes folyamat, melynél rengeteg felesleges súrlódást kell leküzdeni. Ez a folyamat jórészt már megindult, különösen a biológiában. Lényegesen megrövidíthető, ha az elméleti természetbúvárok alaposabban hajlandók foglalkozni a dialektikus filozófiával, történelmileg létrejött alakjaiban. Ez alakok között nevezetesen kettő az, mely különösen termékeny lehet a modern természettudomány számára.

Az első a görög filozófia. A dialektikus gondolkodás itt még őseredeti egyszerűségben lép fel, még meg nem zavartatva azoktól a kedves akadályoktól, melyeket a XVII. és XVIII. század metafizikája — Bacon és Locke Angliában, Wolff Németországban — emelt ön maga elé, s amelyekkel elzárta maga előtt az egyesnek megértésétől az egésznek megértéséhez, az általános összefüggés felismeréséhez vezető utat. A görögök — éppen, mert még nem jutottak el a természet széttagolásához, elemzéséhez — a természetet egészként, nagyjában és egészében tekintették. A természeti jelenségek általános összefüggését nem mutatták ki részletekben, ez az összefüggés a görögök számára a közvetlen szemlélet eredménye. Ebben van a görög filozófia fogyatéka, aminek következtében később más szemléleti módoknak kellett

helyét átengednie. De ebben van fölénye is valamennyi későbbi metafizikai ellenfelével szemben. Ha a metafizikának igaza volt a görögökkel szemben a részletekben, a görögöknek igazuk volt a metafizikával szemben egészbenvéve. Ez az egyik oka annak, hogy mi a filozófiában, éppen úgy, mint olyan sok más területen, újból és újból ama kis nép teljesítményeihez vagyunk kénytelenek visszatérni, melynek egyetemes tehetsége és tevékenysége olyan helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt. A másik ok pedig az, hogy a görög filozófia változatos formáiban csírájukban, keletkezében megvannak már csaknem az összes későbbi szemléleti módok. Az elméleti természettudomány tehát, ha ki akarja kutatni mai általános tételeinek keletkezési és fejlődéstörténetét, szintén a görögökhöz kénytelen visszatérni. És ez a belátás egyre inkább utat tör magának. Egyre ritkábban akadnak természetbúvárok, akik, míg maguk a görög filozófia hulladékai-val, például az atomisztikával, mint örök igazságokkal dolgoznak, baconi göggel nézik le a görögöket, mert azoknak nem volt tapasztalati természettudományuk. Kíváncos volna csupán, hogy ez a belátás a görög filozófia tényleges megismeréséhez vezessen.

A dialektika második alakja, mely éppen a német természetbúvárokhoz legközelebb esik, a klasszikus német filozófia Kanttól Hegelig. Itt már megtették az első lépést azzal, hogy a már említett újkantizmuson kívül is újból divatossá válik Kantra visszatérni. Amióta felfedezték, hogy Kant két zseniális hipotézis szerzője, amelyek nélkül a mai elméleti természettudomány sehogysem juthat előbbre — a naprendszer keletkezéséről szóló, előbb Laplace-nak tulajdonított elméleté és a földforgásnak a tengerdagály általi gátlásáról szóló elméleté — Kantnak újból s megérdemelten nagy a becsülete a természetbúvároknál. De a dialektikát Kantnál tanulmányozni feleslegesen fáradságos és kevésbé eredményes munka lenne, amióta *Hegel* műveiben megvan a dialektikának átfogó, bár egészen hamis kiindulópontból kidolgozott kompendiuma.

Miután egyfelől a „természetfilozófia” elleni reakció, melyet e hamis kiindulópont és a berlini hegeleskedés gyámoltalan elposványosodása nagyrésztben igazolt, kitombolta magát és pusztá

szitkozódássá fajult, miután másfelől a szokványos eklektikus metafizika oly fényesen cserbenhagyta a természettudományt elméleti szükségleteinek kielégítésében, bizonyára lehetséges lesz természetbúvárok előtt ismét kiejteni a Hegel nevet anélkül, hogy azt a vitustáncot idéznők elő náluk, amelyben Dühring úr oly mulatságosan produkálja magát.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy itt egyáltalán nem a hegeli kiindulópont védelmezéséről van szó, amely szerint a szellem, a gondolat, az eszme az elsődleges s a valóságos világ csupán az eszme képmása. Ezt már Feuerbach abbahagyta. Valamennyien megegyezünk abban, hogy minden tudományos területen, a természetben is, a történelemben is az adott *tényekből* kell kiindulni, a természettudományban tehát az anyag különböző tárgyi és mozgási formáiból;* hogy tehát az elméleti természettudományban is az összefüggéseket nem a tényekbe belekonstruálni, hanem belőlük felfedezni, és ha felfedeztük, amennyiben lehetséges, tapasztalati úton kimutatni kell.

Szintoly kevéssé lehet arról szó, hogy fenntartsuk a Hegel-féle rendszer dogmatikus tartalmát, ahogy azt a berlini hegeleskedés idősebb és ifjabb ága prédikálja. Az idealista kiindulóponttal együtt bukik a reákonstruált rendszer, nevezetesen tehát a Hegel-féle természetfilozófia is. Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a Hegel ellen a természettudomány szempontjából folytatott vita, amennyiben Hegelt egyáltalán helyesen értette meg, kizárólag e két pont ellen irányult: az idealista kiindulópont ellen és a rendszernek a tényekkel szembeni önkényes felépítése ellen.

Mindezek levonása után megmarad még a hegeli dialektika. Marx érdeme, hogy „a Németországban most terpeszkedő unalmas, beképzelt és középszerű korcsivadékkal”** szemben, először emelte ki ismét az elfeledett dialektikus módszert, a hegeli dialektikával való összefüggését, valamint attól való különbségét, s hogy egyidejűleg ezt a módszert a „Tőke”-ben egy tapasztalati tudomány-

* A szöveg első fogalmazásában itt pont állott, amely után a következő, végig nem írt mondat kezdődött, melyet Engels utóbb kihúzott: „Mi, szocialista materialisták, e tekintetben még jóval tovább megyünk, mint a természetbúvárok, mert mi...” — Szerk.

** Marx. „A tőke”. I. köt. Id. kiadás 22. old. (Utószó a második kiadás-hoz.) — Szerk.

nak, a politikai gazdaságtannak tényeire alkalmazta. Mégpedig oly eredményesen, hogy az újabb gazdaságtani iskola még Németországban is csak azáltal emelkedik a vulgáris szabadkereskedelmieskedés fölé, hogy (elég gyakran hamisan) lemásolja Marxot azzal az ürüggyel, hogy kritizálja.

Hegelnél a dialektikában minden valóságos összefüggésnek ugyanaz a megfordítása uralkodik, mint rendszere valamennyi elágazásában. Azonban, ahogy Marx mondja: „A misztifikáció, amelyben a dialektikának Hegel kezében része volt, semmikép sem akadályozta annak, hogy ő volt az első, aki általános mozgási formáit először tárta fel átfogón és tudatosan. A dialektika Hegelnél a fejetetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokban az észszerű magot felfedezzük.”*

De magában a természettudományban elég gyakran találkozunk olyan elméletekkel, amelyekben a valóságos viszony fejtetőre van állítva, a tükörképet veszik eredeti alaknak, s ezek az elméletek is rászorulnak arra, hogy ugyanígy talpraállítsák őket. Ilyen elméletek elég gyakran huzamosabb ideig uralkodnak. Amikor a hőt csaknem két századon át különös, titokzatos anyagnak tartották, nem pedig a közönséges anyag mozgási formájának, ez teljesen ugyanez az eset volt, és a mechanikai hőelmélet végezte el a talpraállítást.** Mindazonáltal az a fizika, melyben a hőanyagelmélet uralkodott, a hő fölötté fontos törvényeinek egész sorát fedezte fel és — különösen Fourier*** és Sadi Carnot révén — szabaddá tette az utat a helyes felfogás számára, amelynek már most talpra kellett állítania és saját nyelvére kellett lefordítania az elődje által felfedezett törvényeket. Ugyanígy a flogisztikus elmélet a kémiában csak százestendei kísérleti munkával nyújtotta azt az anyagot, amelynek segítségével Lavoisier a Priestley által előállított oxigénben felfedezhette a képzeletalkotta

* Marx. „A tőke”. Id. kiadás 22. old. (Utószó a második kiadáshoz.) — Szerk.

** Carnot C funkciója betű szerint talpra van állítva: $\frac{1}{C} =$ az abszolút hőmérséklet. E talpraállítás nélkül semmire sem lehet vele menni. (Engels jegyzete.)

*** Engels Jean Baptiste Joseph Fourier-ról, a matematikusról beszél, a „Théorie analytique de la chaleur” („A hő analitikus elmélete”, Párizs 1822) című munka szerzőjéről. — Szerk.

flogisztón* reális ellenlábását és halomra dönthette vele az egész flogisztikus elméletet. A flogisztika kísérleti eredményei azonban korántsem semmisültek meg ezzel. Ellenkezőleg. Megmaradtak, csak formulázásukat állították talpra, fordították le a flogisztikus nyelvből a most érvényes kémiai nyelvre, s ilymódon továbbra is megtartották érvényességüket.

Ahogy a hőanyagelmélet viszonylik a mechanikai hőtanhoz, ahogy a flogisztikus elmélet viszonylik Lavoisier elméletéhez, úgy viszonylik a hegeli dialektika az észszerű dialektikához.

* Az égés lényege a flogisztikus elmélet szerint abban áll, hogy az eléggő testből másik, feltételezett anyag válik el, egy abszolút égő anyag, melyet flogisztónnak neveztek. — Szerk.

II

AZ „ANTI-DÜHRING” ELŐMUNKÁLATAIBÓL*

Az első részhez: Filozófia

III. fej. 38—40. old.

[Eszmék — a valóság tükörképei]

Az eszmék mind a tapasztalatból vannak véve, a valóság — helyes vagy eltorzított — tükörképei.

III. fej. 35—37. old.

[Anyagi világ és gondolkodási törvények]

A tapasztalat két neme — a külső, anyagi és a belső — gondolkodási törvények és gondolkodási formák. A gondolkodási formák részben fejlődés révén öröklődnek is (például a matematikai sarktételek európaiak számára magától értetődők, de bizonyosan nem azok a busmanok és az ausztráliai négerek számára).

Ha feltevéseink helyesek és helyesen alkalmazzuk rájuk a gondolkodási törvényeket, akkor az eredménynek egészen úgy kell egyeznie a valósággal, mint az analitikus geometria valamely számításának egyeznie kell a geometriai konstrukcióval, bár a kettő eljárási módja teljesen különböző. Sajnos azonban, hogy ez az eset csaknem soha és csakis egészen egyszerű műveleteknél következik be.

A külső világ viszont vagy természet vagy társadalom.

* E fejezetben csak a legfontosabb töredékeket adjuk Engelsnek az „Anti-Dühring”-hez végzett, kéziratban maradt előmunkálataiból. Egyes helyek megértésére a szerkesztőség szögletes zárójelbe tett szöveget iktatott közbe. — Szerk.

III. fej. 35—37. old. ; IV. fej. 42—45. old. ; X. fej. 98—99. old.

[*A gondolkodás és a lét viszonya*]

A gondolkodás egyetlen tartalma a világ és a gondolkodási törvények.

A világ vizsgálatának általános eredményei e vizsgálat végén mutatkoznak meg, tehát nem *alapelvek*, nem kiindulópontok, hanem *eredmények*, befejezések. Fejből megszerkeszteni ezeket, belőlük mint alaptól kiindulni, és tovább ebből a világot a fejben rekonstruálni: *ideológia*, olyan ideológia, amelyben eddig minden materializmus is szenvedett, mert a gondolkodás és a lét viszonyával a *természetben* némiképp tisztában volt ugyan, de nem a történelemben, nem látta be a mindenkori gondolkodásnak a történelmi — anyagi feltételektől való függését. — Amennyiben Dühring tények helyett „alapelvekből” indul ki, ideológus, és csak annyiban palástolhatja el az ideológust, amennyiben olyan általánosan és üresen fogalmazza meg a tételeket, hogy *sarkítélszerűen, laposan* jelennek meg, amikor azután nem is lehet semmit sem kikövetkeztetni belőlük, hanem csak *belőlük* lehet magyarázni valamit. Például mindjárt az *egyetlen lét* alaptétele. A világ egysége és a túlvilág ostobasága az egész világkutatás eredménye, itt azonban egy *gondolkodási sarkítéltől a priori* bizonyítandó be. Ezért ostobaság. — E megfordítás nélkül azonban külön filozófia nem lehetséges.

III. fej. 38. old.

[*A világ, mint összefüggő egész. A világ megismerése*]

Hegel szerint *rendszerezés** lehetetlen. Hogy a világ egységes rendszert, vagyis összefüggő egészet alkot, az világos, e rendszer megismerése azonban az *egész* természet és történelem ismeretét tételezi fel, amit az emberek *soha* el nem érnek. Annak tehát, aki rendszereket állít össze, *saját kitalálásával* kell a számtalan hiányt kitöltenie, vagyis *irracionálisan* képzelődnie, ideologizálnia kell.

Észszerű képzelődés — annyi, mint kombináció!

* Rendszerezés itt egy abszolút, bevégzett rendszer értelmében. — Szerk.

III. fej. 38—41. old.

[Matematikai műveletek és tisztán logikai műveletek]

A számító értelem — *számológép!* — Komikus összetévesztése ez a matematikai műveleteknek, melyek anyagilag bizonyíthatók és ellenőrizhetők, mert bár elvont, de közvetlen anyagi szemléleten alapulnak, a *tisztán* logikai műveletekkel, amelyek csakis következtetés útján való bizonyításra képesek, tehát képtelenek arra a pozitív bizonyosságra, mellyel a matematikai műveletek bírnak — és mennyi hamis is közülük! *Integrálásra* szolgáló gép, v. ö. Andrews beszédét: „Nature” 76. Sept. 7.*

Séma = sablon.

III. fej. 38—41. old.; IV. fej. 42—46. old.

[Realitás és absztrakció]

A mindent átfogó lét egyedülvalóságának tételével, melyet a pápa és a sejk ül iszlám aláírhatnak anélkül, hogy csalhatatlanságukból és vallásukból valamit is elengednének, Dühring éppoly kevésbé bizonyíthatja minden lét kizárólagos *anyagiságát*, mint ahogy valamely matematikai sarktételeből nem tud egy háromszöget, egy gömböt kikonstruálni, vagy nem tudja levezetni a pythagoraszai tételt. Mindkettőhöz reális előfeltételek szükségesek, amelyek vizsgálatából juthatunk csak el azokhoz az eredményekhez. Az a bizonyosság, hogy az anyagi világon kívül nem létezik még egy külön szellemi világ is, a reális világ hosszú és fáradságos vizsgálatának eredménye, y compris** az emberi agy termékeit és eljárásait. A geometria eredményei nem egyebek, mint természetes tulajdonságai a különböző vonalaknak, síkoknak és testeknek, illetőleg kombinációiknak, melyek a természetben legnagyobbbrészt már jóval az emberek előtt *megvoltak* (sugárállatkák, rovarok, kristályok stb.).

* „Nature” („Természet”) c. folyóirat 1876 szept. 7-i számában. — Engels itt Thomas Andrews beszédére gondol, melyet a „British Association for the advancement of science” („Brit tudományos társaság”) 46. évi összejövetelén tartott Belfastban. — Szerk.

** — beleértve — Szerk.

VI. fej. 59. s köv. old.

[Anyag és mozgás]

A mozgás az anyag létezésének módja, tehát több, mint pusztán tulajdonsága. Nincs és soha nem lehetett anyag mozgás nélkül. Mozgás a világűrben, kisebb tömegek mechanikai mozgása valamely égitesten, molekuláris rezgés, mint hő, elektromos feszültség, mágneses polarizáció, kémiai bomlás és vegyülés, szerves élet fel egészen a legfelsőbb termékéig, a gondolkodásig — e mozgási formák egyikében vagy másikában van minden egyes anyagatom minden adott pillanatban. Minden egyensúly vagy csupán viszonylagos nyugalom, vagy maga is mozgás az egyensúlyban, mint a bolygók mozgása. Abszolút nyugalom csak ott gondolható el, ahol nincs anyag. Sem a mozgás, mint ilyen, sem formáinak valamelyike, mint például a mechanikai erő, nem választható el tehát az anyagtól, nem állítható vele szembe, mint különálló, idegen valami anélkül, hogy ne vezetne képtelenségre.

VII. fej. 71—74. old.

[Természetes kiválasztás]

Dühringnek örvendenie kellene a natural selection*-nek, mert mégis csak a legjobb példát adja az ő tudattalan cél- és eszköztana számára. — Ha Darwin a *formát*, a natural selection-t, vizsgálja, amelyben valamely lassú változás végbemegy, akkor Dühring azt követeli, hogy Darwin adja meg a változás *okát* is, amiről Dühring szintén mitsem tud. Akármennyit haladjon is a tudomány, Dühring úr mindig ki fogja jelenteni, hogy valami még hiányzik és így elég oka lesz a dohogásra.

VII. fej.

[Darwinról]

Mily nagynak tűnik fel az egész lényében szerény Darwin, aki az egész biológiából nemcsak ezernyi tényt hord össze, rendez és dolgoz fel, hanem örömmel idézi, még saját dicsősége kisebb-

* — természetes kiválasztás — Szerk.

tésére is, minden elődjét, ha mégoly jelentéktelen is, a kérkedő Dühringgel szemben, aki mitsem nyújt, akinek azonban senki nem nyújthat eleget, és aki...

VII. fejt. 71—74. old.; VIII. fejt. 81—83. old.

[A növények alkalmazkodása]

Dühringiana. Darwinizmus 115. old.*

A növények *alkalmazkodása* fizikai erők, vagy kémiai hatóanyagok kombinációja, tehát nem alkalmazkodás. Amikor „a növény növekedésében azt az utat veszi, amelyen a legtöbb fényt kapja”, különböző úton és különböző módon teszi ezt, amely mód a növény faja és alkata szerint különböző. A fizikai erők és a kémiai hatóanyagok azonban itt minden növényben különbözőképpen hatnak és segítségére vannak a növénynek, amely mégis valami más, mint ezek a „kémiai és fizikai stb.”, hogy a számára szükséges fényt a hosszú előzetes fejlődése révén sajátossá lett úton elérje. Ez a fény ingerképpen hat a növény sejtjeire és reakcióképpen éppen ezeket az erőket és hatóanyagokat hozza bennük mozgásba. Amennyiben a dolog szerves sejtépítményben folyik le és inger és reakció formáját csinálja végig, ami itt éppúgy előfordul, mint az idegközvetítésben az emberi agyvelőben, mindkettőnél megfelel ugyanaz a kifejezés: alkalmazkodás. És ha az alkalmazkodást teljességgel a tudat közvetíti, hol kezdődik a tudat és az alkalmazkodás és hol szűnik meg? A moneránál, a rowarevő növénynél, a szivacsnál, a korallnál, az első idegnél? Dühring óriási szívességet tenne a régi vágású természetbúvároknak, ha megvonná a határt. Protoplaszma-ingér és protoplazmareakció mindenütt van, ahol élő protoplazma van — és amennyiben a lassanként változó ingerek behatása maga után vonja azt, hogy a protoplazma szintén megváltozik, ha nem akar elpusztulni, akkor az a kifejezés, hogy: alkalmazkodás, *szükségképpen* megmarad valamennyi szerves testre vonatkozólag.**

* Az oldalszám Dühring filozófiai „Tanfolyam”-ára vonatkozik. — Szerk.

** Engels *szerűjegyzete*: És az önkéntelen alkalmazkodás a fődolog az állatoknál is.

VII. fej. 71. s köv. old.

[Alkalmazkodás és átöröklés]

Haeckel az alkalmazkodást és átöröklést a fajok fejlődésére vonatkozólag így fogta fel: alkalmazkodás = negatív vagy megváltoztató, átöröklés = pozitív vagy fenntartó tényező. Dühring ellenben (122. old.) úgy, hogy az átöröklés negatív eredményekre is vezet és *megváltoztatóan* hat. (Ennek során csinos kis preformációs zöldség.) Persze mi sem könnyebb, mint minden ilyen ellentétnél megfordítani azt és bebizonyítani, hogy az alkalmazkodás éppen a *forma* megváltoztatása révén a lényegest, *magát a szervet*, tartja fenn, míg az átöröklés márcsak mindig két egyed keverése által is mindig olyan változásokat hoz létre, melyeknek felhalmozódása nem zárja ki a fajváltozást. Hiszen átörökíti az alkalmazkodás eredményeit is! Így azonban egyetlen lépéssel sem jutunk előbbre. A *tényállást* kell vennünk és vizsgálnunk, úgy, ahogy van, és akkor aztán kiderül, hogy Haeckelnek tökéletesen igaza van, amikor az átöröklést lényegében a folyamat konzerváló, pozitív, az alkalmazkodást pedig forradalmasító, negatív oldalának tekinti. Megszelidítés és tenyésztés, valamint önkéntelen alkalmazkodás többet mondanak itt, mint Dühring valamennyi „szubtilis felfogása”.

VIII. fej. 83—149. old.

[Élet. — Definíciók]

Dühring, 141. old.

Élet. Hogy az anyagcsere az élet legfontosabb jelensége, azt már húsz év óta x-szer megmondták a fiziológiai vegyészek és a kémiai fiziológusok és itt ismételtelen az élet definíciójává emelik. De ez a megállapítás sem nem pontos, sem nem kimerítő. Találunk anyagcserét ott is, ahol *nincs* élet, például egyszerű kémiai folyamatoknál, amelyek nyersanyagok elégséges odajuttatása esetében állandóan újratermelik saját feltételeiket, amikoris valamely meghatározott anyag a folyamat hordozója (példák Roscoenál*)

* Roscoe H. E.—Schorlemmer C.: „Ausführliches Lehrbuch der Chemie” („A kémia részletes tankönyve”) I. köt., Braunschweig 1877. — Szerk.

102. old., kénsavgyártás), az endozmóznál és exozmóznál (holt, szerves, sőt nemszerves hártyákon keresztül is?), a Traube-féle műsejteknel és közegüknel magát az anyagcserét, melyről azt állítják, hogy ez az élet lényege, kellene tehát előbb közelebb-ről meghatározni. Minden mély alapvetés, szubtilis felfogás és finomabb vizsgálat ellenére sem hatolunk tehát még a dolog lényegéig és még mindig azt kérdezzük, hogy mi az élet?

Meghatározások a tudomány számára értéktelenek, mert mindig elégtelenek. Az egyetlen reális meghatározás magának a dolognak a kifejtése, ez pedig nem meghatározás többé. Ahhoz, hogy megtudjuk és megmutassuk, mi az élet, meg kell vizsgálnunk és összefüggésükben ábrázolnunk az élet valamennyi formáját. *Kézi használatra* azonban gyakran hasznos, sőt szükséges lehet a legáltalánosabb és egyben legjellegzetesebb jellemvonásoknak egy úgynevezett definícióban való rövid kifejtése, és nem is árthat, ha nem kívánunk tőle többet, mint amennyit éppen mondhat. Kísérreljük meg tehát, hogy az élet ilyenfajta meghatározását adjuk, amibe annyian törték bele a fogukat (lásd Nicholst).

Az élet a fehérjetestek létezési módja, és ez a létezési mód lényegében kémiai alkotórészeiknek táplálékfelvétel és kiválás útján végbemenő állandó megújításában áll.

A szerves anyagcseréből, mint a fehérje lényegbeli funkciójából és a fehérje sajátos plaszticitásából vezetődne le minden egyéb legegyszerűbb életfunkció — az ingerlékenység, amely már a táplálék és fehérje kölcsönhatásában bennfoglaltatik — összehúzóási képesség a táplálék felvételénél — növekedési lehetőség, amely a legalsóbb fokon (monera) magában foglalja az oszlás útján való szaporodást — belső mozgás, amely nélkül sem a táplálék felvétele, sem asszimilációja nem lehetséges. Hogy mikép megy azonban végbe az egyszerű plasztikus fehérjétől a sejtig és ezzel a szervezetig való előrehaladás, azt a megfigyelésnek kell majd megmutatnia és egy ily vizsgálat nem is tartozik az élet egyszerű, mindennapos használatra szánt meghatározásába. (Dühring, 141. old., még egész közbeeső világot ismer, minthogy, úgymond, keringési csatornarendszer és „csíraséma” nélkül nincs tulajdonképpen élet. Ez a hely pompás.)

X. fej. 98—106. old.

[Dühring — ökonómia. — A két férfiú]

Amíg az erkölcsről van szó, Dühring egyenlőknek tekintheti őket, ez azonban megszűnik, mihelyt az ökonómia elkezdődik. Ha például e két férfiú egyike egy yankee broken in to all trades*, másika pedig egy berlini diák, aki semmi mást sem hoz magával, csak érettségi bizonyítványát és a valóságfilozófiát s emellett karjait, melyeket elvből soha nem edzett a vívóteremben, hol marad akkor az egyenlőség? a jenki termel mindent, a diák csak itt-ott segít, és az elosztás a hozadékokhoz igazodik, s rövid időn belül a jenki-nek meglesznek az eszközei ahhoz, hogy a telep (gyermek, vagy bevándorlás útján bekövetkezett) szaporulatát kapitalista módon kizsákmányolja. Az egész modern helyzet, a kapitalista termelés és minden egyéb könnyűszerrel jöhet tehát létre a két emberből anélkül, hogy az egyiknek szabályára lenne szüksége.

X. fej. 106—111. old.

[Egyenlőség — igazságosság]

Dühringiana

Egyenlőség — igazságosság. — Az a felfogás, hogy az egyenlőség az igazságosság kifejezése, a tökéletes politikai és társadalmi rend elve, teljesen történelmi módon keletkezett. Az ősi közösségeknél nem volt meg, vagy csak igen korlátozottan, az egyes közösség teljesjogú tagja számára és rabszolgasággal párosult. Ugyanígy az antik demokráciában. Minden ember, görög, római és barbár, szabad és rabszolga, állampolgár és idegen, polgár és védnökség alatt álló stb. egyenlősége az antik koponya számára nemcsak esztelen, hanem bűnös dolog volt, és a kereszténységben megnyilvánuló első kezdeteit következetesen üldözték. — A kato-
licizmusban első ízben jutott kifejezésre *minden embernek, mint bűnösnek. isten színe előtti, negatív egyenlősége* és, szűkebb fogalmazásban, az isten Krisztus kegyelme és vére által megváltott valamennyi gyermekének egyenlősége. Mindkét fogalmazás a kereszténységnek, mint a rabszolgák, száműzöttek, kizsákmányoltak,

* — minden hájjal megkent amerikai — Szerk.

üldözöttek, elnyomottak vallásának szerepén alapul. A kereszténység győzelmével e mozzanat háttérbe szorult, s a hívők és pogányok, orthodoxok és eretnekek ellentéte lett a legközelebb álló fődolog. — A városok, és ezzel együtt a polgárság és a proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött elemeinek gyarapodásával fokozatosan újból fel kellett virradnia az egyenlőség követelésének, mint a polgári lét feltételének, és ehhez kellett kapcsolódnia a politikai egyenlőségről a társadalmi egyenlőségre irányuló proletár következménylevonásnak. Ez, természetesen vallásos formában, legelőször a parasztháborúban nyilvánult meg élesen. — Az egyenlőségkövetelés polgári oldalát először Rousseau formulázta meg élesen, de még általánosan emberileg. Mint a burzsoázia valamennyi követelésénél, végzetes árnyként itt is a proletariátus áll mellette és levonja következtetéseit. (Babeuf.) Ez az összefüggés a polgári egyenlőség és a proletár következménylevonás közt részletesebben fejthető ki.

Tehát csaknem az egész eddigi történelemre volt szükség ahhoz, hogy kidolgozzák az egyenlőség = igazságosság tételét, és csupán akkor sikerült ez, amikor a burzsoázia és a proletariátus már megvolt. Az egyenlőség tétele azonban az, hogy ne legyenek *előjogok*, lényegében tehát *negatív*, rossznak nyilvánítja az egész eddigi történelmet. Miután nincs benne pozitív tartalom és mert mindenestől elvet mindent, ami eddig volt, a tétel éppannyira alkalmas arra, hogy egy nagy forradalom, az 1789—1796-i állítsa fel, mint arra, hogy később rendszerfabrikáló üresfejűek használják fel. De az, hogy az egyenlőség = igazságosság tételét legfőbb alapelvnek és végső igazságnak tüntessék fel, abszurdum. Egyenlőség csupán az egyenlőtlenséggel, igazságosság csupán az igazságtalansággal szembeni ellentétben létezik, tehát még megvannak terhelve a régi, eddigi történelemmel szemben való ellentéttel, következésképpen magával a régi társadalommal.*

Már ez kizárja, hogy az *örök* igazságosságot és igazságot fejezzék ki. A kommunista rend és a megszaporodott segédeszközök alatti társadalmi fejlődés néhány nemzedékének el kell juttatnia

* Engels széljegyzete: Az egyenlőségfogalom az általános emberi munkának az árutermelésben való egyenlőségéből következik. Kapital, 36. old. (Marx: „A tőke”, I. köt. 1. fej. 3. pont. Id. kiadás 70. old. — Szerk.)

az embereket oda, hogy az egyenlőség és jog e hangoztatása éppoly nevetségesnek tűnik majd, mint ma a nemesi stb. születési előjogok hangoztatása, hogy a régi egyenlőtlenséggel és régi pozitív joggal, sőt az új átmeneti joggal szemben való ellentét is eltűnik a gyakorlati életből, hogy azt, aki pedáns módon fog ragaszkodni ahhoz, hogy pontosan adják meg neki az ő egyenlő és igazságosan kijáró termékrészesedését, a kétszeres adag kiadásával teszik majd csúffá. Dühring maga is „beláthatónak” fogja ezt találni, és ekkor ugyan hol marad az egyenlőség és igazságosság, ha nem a történelmi emlékezés lomtárában? Hogy ilyesmi ma kitűnően beválik az agitáció céljaira, azért még koránt sem jelent örök igazságot.

(Az egyenlőség *tartalmát* kifejtteni. — Jogokra való korlátozás stb.)

Az absztrakt egyenlőségi elmélet egyébként még ma is és hosszabb jövőre is képtelenség. Egyetlen szocialista proletárnak vagy teoretikusnak sem fog eszébe jutni, hogy elismerje az önmaga és egy busmann vagy tűzföldi, sőt akár egy *paraszt* vagy félfeudális mezőgazdasági napszámos közötti absztrakt egyenlőséget; és attól a pillanattól fogva, amikor ezt akár csak európai talajon túlhaladták, az elvont egyenlőségi álláspont is túlhaladott lesz. Az észszerű egyenlőség megvalósulásával maga ez az egyenlőség elveszíti minden jelentőségét. Ha az egyenlőséget most követelik, akkor ez azért történik, mert anticipálják a *mostani történelmi viszonyok között* magától következő értelmi és erkölcsi *kiegyenlítő*dést. Az *örök* erkölcsnek azonban minden időben és mindenütt lehetségesnek kellett lennie. Még magának Dühringnek sem jut eszébe, hogy ezt állítsa az egyenlőségről, ellenkezőleg, megcsinálja a megtorlás ideiglenes állapotát, tehát elfogadja azt, hogy az egyenlőség nem örök igazság, hanem meghatározott történelmi viszonyok történelmi terméke és velejárója.

A polgárság egyenlősége (az osztálykiváltságok megszüntetése) nagyon különbözik a proletáriátus egyenlőségétől (maguknak az osztályoknak megszüntetése). Ha ezen az utóbbin túlhajtják, azaz elvontan fogalmazzák, akkor az egyenlőség képtelenséggé válik. Aminthogy végül Dühring úr tényleg arra kényszerül, hogy a hátsó ajtón újból bevezesse a fegyveres és a közigazgatási, bírói és rendőri erőszakot.

Ilymódon *magának az egyenlőségnek a fogalma is történelmi termék*, amelynek kidolgozásához az egész előző történelemre volt szükség, amely tehát nem öröktől fogva létezett, mint igazság. Az, hogy most az emberek többsége számára — en principe* — magától értetődő, nem sarkételszerűségének, hanem a *XVIII. század eszméi elterjedésének* következménye. És ha ennél fogva a nagyszerű két férfiú az egyenlőség talajára áll, akkor ez éppen onnan ered, hogy a XIX. század művelt embereiként mutatják be őket s ez az ő szemükben „természetes”. Hogy *valóságos* emberek miképpen viselkednek és viselkedtek, mindig azoktól a történelmi viszonyoktól függ és függött, amelyek között éltek.

IX. fej. 96—98. old.; X. fej. 106—111. old.

[Az eszméknek a társadalmi viszonyoktól való függése]

Azt az elképzelést, hogy az emberek eszméi és elgondolásai, *felfogásai* teremtik meg *életfeltételeiket* és nem megfordítva, megcáfolja az egész eddigi történelem, amelyben mindig valami más következett be, mint amit akartak, sőt a további fejlemények során legtöbbször annak ellenkezője. Ez a felfogás csak egy többé-kevésbé távoli jövőben valósulhat meg annyiban, hogy az emberek előzetesen felismerik és akarják a társadalmi rendnek (sit venia verbo**) a változott viszonyok által előidézett változása szükségességét, mielőtt az tudattalanul és akaratlanul rájuk kényszeríti magát. — Ez áll a *jogi* fogalmakra, tehát a politikára vonatkozólag is (as far as that goes***, ez a pont a „filozófia” fejezetben tárgyalandó — az „erőszak” a politikai gazdaságtan számára marad).

XI. fej. 117—120. old. (lásd még: III. rész, V. fej. 325—328. old.)

Már a *természet* helyes visszatükrözése rendkívül nehéz, hosszú tapasztalati történet terméke. A természeti erők az ősember számára idegen, titokzatos, felsőbbrendű valamit alkotnak. A fejlődés egy bizonyos fokán, melyen *valamennyi* kultúrnép átmegegyezik, ezeket az erőket önmagához hasonítja megismerés útján. Éppen ez a megismerési ösztön teremtett mindenütt isteneket,

* — elvben — Szerk.

** — tisztesség ne essék szólván — Szerk.

*** — amennyiben erről van szó — Szerk.

és az isten létezése bizonyítékaként szereplő consensus gentium* éppen csak e megismerési ösztönnek, tehát a vallásnak is, mint szükségszerű átmeneti foknak általánosságát bizonyítja. Csak a természeti erők tényleges megismerése újí ki az isteneket vagy az istent az egyik pozícióból a másik után (Secchi és nap-rendszere). E folyamat ma már oly messzire haladt, hogy elméletileg lezártnak tekinthető.

Társadalmi dolgokban e visszatükrözés még nehezebb. A társadalmat a történelmi előfeltételek mellett a gazdasági viszonyok, termelés és csere határozzák meg.

XII. fej. 124—126. old.

[*Ellentét és ellentmondás*]

Ellentét — ha valamely dolog ellentéttel terhelt, akkor önmagával *ellentmondásban* áll, és gondolati kifejezése szintén. Például *ellentmondás* az, hogy valamely dolog egyidejűleg ugyanaz marad és mégis folyton változik, hogy magánhordja az „állandóság” és a „változás” ellentétét.

XIII. fej.

[*A tagadás tagadása*]

Valamennyi indogermán nép a köztulajdonnal kezdi. A történelmi fejlődés folyamán csaknem valamennyinél megszűnik, *tagadtatik*, más formák — magántulajdon, feudális tulajdon stb. — kiszorítják. E tagadást tagadni, a köztulajdont egy magasabb fejlődési fokon ismét visszaállítani — a társadalmi forradalom feladata. Vagy: Az antik filozófia eredetileg ösztönös materializmus volt. Ebből keletkezett az idealizmus, a spiritualizmus — a materializmus tagadása, előbb a lélek és a test ellentétének alakjában, utóbb a halhatatlanság tanában és az egyistenhitben. A kereszténység segítségével e spiritualizmus általánosan elterjedt. E tagadás tagadása — a régi materializmusnak magasabb fokon való reprodukciója, a modern materializmus, amely a multtal szemben, elméleti betetőzését a tudományos szocializmusban éri el...

* — általános megegyezés — Szerk.

E természetes és történelmi folyamatok magától értetődően visszatükröződnek a gondolkodó agyban és reprodukálódnak benne, amint ez már — a \times — a stb. fenti példáin megmutatkozik; és éppen a legmagasabb dialektikus feladatok csakis e módszer segítségével oldódnak meg.

Van azonban egy rossz, terméketlen tagadás is. — Hiszen éppen az igazi, természeti, történelmi és dialektikus tagadás minden fejlődésnek (formális szempontból) hajtóereje — az ellentétekre való hasadás, ezeknek harca és megoldása, amikor is (a történelemben részben, a gondolkodásban teljesen) a nyert tapasztalat alapján újból elérjük az eredeti kiindulópontot, azonban magasabb fokon. — Ez a meddő tagadás a tisztán szubjektív, egyéni tagadás, amely nem magának a dolognak fejlődési stádiuma, hanem kívülről bevitt *vélemény*. És mert semmi eredmény sem származhatik belőle, az ily módon tagadónak meg kell hasonlania a világgal, mogorván kifogásolnia kell minden meglévőt és megtörténtet, az egész történelmi fejlődést. A régi görögök, bár végeztek egyet-mást, de nem ismerték a spektrálanalízist, a kémiát, a differenciálszámítást, a gőzgépet, a műutakat, az elektromos távirót és a vasutat. Minek időzzön az ember sokáig ily másodrendű emberek termékeivel. Minden rossz — ide lyukad ki az ilyenfajta pesszimista tagadó — kivéve Legfelsőbb sajátmagunkat, akik tökéletesek vagyunk, és ezzel pesszimizmusunk optimizmusunkban oldódik fel. És így magunk is elkövettük a tagadás tagadását!

Még a rousseau-i történelemfelfogás is: őseredeti egyenlőség — egyenlőtlenség következtében bekövetkezett romlás — az egyenlőségnek magasabb fokon való helyreállítása, szintén a tagadás tagadása.*

Dühring állandóan idealizmust — *ideális* felfogást stb. prédikál. Amikor mi a fennálló viszonyokból következtetéseket vonunk le a jövőre nézve, amikor mi megértjük és megvizsgáljuk a folyó történelemben ható *negatív* elemeknek *pozitív* oldalát — és ezt teszi a maga módján még a legnyárspolgáribb haladópartí, még az idealista Lasker is —, akkor Dühring ezt „idealizmusnak”

* Ez a bekezdés a kézirat szélén áll s a hely, amelyre vonatkozik, nincs megjelölve. — Szerk.

nevezi és jogot formál ebből magának arra, hogy fantasztikus, mert tudatlanságon alapuló jövőendő konstrukciót tákoljon össze, mely a tantervre is kiterjed. Azt, hogy eközben a *tagadás tagadását ő is elköveti*, észre sem veszi.

XIII. fejr. 141—144. old.

Tagadás tagadása és ellentmondás. Valamely pozitívnek „semmi”-je meghatározott semmi, mondja Hegel. „A differenciálokat mint *valóságos nullákat* tekinthetjük és kezelhetjük, melyek azonban az éppen szóbanforgó kérdés állása következtében meghatározott viszonylatban állanak egymással.” Ez matematikailag *nem értelmetlenség*, mondja Bossut. $\frac{0}{0}$ -nak igen határozott értéke lehet, ha a számláló és nevező egyidejű eltűnése útján jött létre. Ugyanígy $0:0 = A:B$ -nek, ahol tehát $\frac{0}{0} = \frac{A}{B}$ A és B értékének változásával változik (95. old., példák). És nem „ellentmondás”-e, hogy nullák viszonyban állhatnak, vagyis, hogy nemcsak általában értékük lehet, hanem még különböző értékeik is lehetnek, melyeket számokban fejezhetünk ki? $1:2 = 1:2$; $1 - 1:2 - 2 = 1:2$; $0:0 = 1:2$. —

Dühring maga mondja, hogy a korlátlanul kicsiny nagyságok említett összegezései — szokásos nyelven az integrálszámítás — a matematika legmagasabb műveletei stb. És mikép történik ez? Van két, három, vagy több változó nagyságom, azaz olyanok, amelyek változásuk közben megtartják egymásközi meghatározott viszonyukat. Mondjuk, x és y , s egy adott, a közönséges matematikával meg nem oldható feladatot kell megoldanom, amelyben x és y funkcionál. Differenciálom ezt az x -et és az y -t, azaz x -et is, y -t is oly végtelen kicsinyeknek veszem, hogy eltörpülnek bármely, még oly kicsiny, tényleges nagysággal szemben is — hogy x -ből és y -ből nem marad más, mint *egymáshoz való viszonyuk* minden anyagi alap nélkül, $\frac{dx}{dy}$ tehát $= \frac{0}{0}$, de $\frac{0}{0}$ az $\frac{x}{y}$ viszonyának tekintendő. Hogy ez a két eltűnt nagyság közti viszony, eltűnésük rögzített mozzanata, ellentmondás, nem zavarhat bennünket. Mi mást tettem tehát, mint azt, hogy *tagadtam* x -et és y -t, de nem oly módon, hogy nem törődöm velük többé, hanem

a dolognak megfelelő módon. x és y helyett tagadásukkal, dx -szel és dy -nal van dolgom az előttemfekvő képletekben vagy egyenletekben. Ezekkel a képletekkel számolok mármost a közönséges módon, dx -et és dy -t úgy kezelem, mintha tényleges nagyságok lennének, és egy bizonyos ponton tagadom a tagadást, azaz integrálom a differenciálképletet, dx és dy helyébe a valóságos nagyságokat, x -et és y -t teszem és ezzel nem ismét ott vagyok, ahol előbb voltam, hanem ezzel megoldottam a feladatot, amelybe a közönséges geometria és algebra hasztalan törlik bele a fogukat.

A második részhez: Politikai gazdaságtan

II. fej.

A rabszolgaság ott, ahol a termelés főformája, a munkát szolgai tevékenységgé, tehát szabadok számára megbecstelenítővé teszi. Ezáltal elzáródik a kivezető út az ilyen termelési módból, míg másfelől a fejlettebb termelés a rabszolgaságban korlátba ütközik s a rabszolgaság megszüntetése szükségessé válik. Ezen az ellentmondáson pusztul el minden rabszolgaságra alapított termelés és minden reá alapított közösség [Gemeinwesen]. A megoldás a legtöbb esetben az elsatnyuló közösségnek más, erősebb közösség általi erőszakos leigázása útján következik be (Görögországé Macedonia, utóbb Róma által); amennyiben ezek maguk is rabszolgaságon alapulnak, a középpont csupán áthelyeződik, s a folyamat magasabb fokon ismétlődik, míg (Rómát) olyan nép hódítja meg, amely a rabszolgaság helyébe más termelési formát állít. Vagy pedig a rabszolgaságot kényszer útján vagy önkéntesen megszüntetik, és ekkor *elpusztul az eddigi termelési mód*; a nagyméretű művelés helyébe squatter-parcellagazdálkodás lép, mint Amerikában. Görögországot is a rabszolgaság tette tönkre, amennyiben, mint még Aristoteles megmondotta: a rabszolgákkal való érintkezés demoralizálja a polgárokat — eltekintve attól, hogy lehetetlenné teszi a munkát a polgárok számára. (Más dolog a keleti házirabszolgaság: a rabszolgaság itt nem közvetlenül alkotja a termelés alapját, hanem közvetve, mint a család alkotórésze, és észrevétlenül átmege a családba (háremrabszolgák).

III. fej.

És mivel tartják fenn az erőszakot, a hadsereget? Pénzzel, tehát máris újból a termeléstől függ. V. ö. Athén hajóhada és politikája 380—340-ig. A szövetségesek feletti erőszak a hosszú és erőteljes háborúk viseléséhez szükséges anyagi eszközök hiányán bukott meg. Napoleont az új nagyipar által előteremtett angol segélypénzek verték le.

III. fej.

[Párt és katonai kiképzés]

A létért való küzdelem tárgyalásánál és Dühringnek a harc és a fegyverek elleni szónoklatainál kiemelendő annak a szükségesége, hogy egy forradalmi pártnak értenie kell a harchoz is: lehetséges, hogy forradalom előtt áll, a lehetőség megvan arra, hogy előbb-utóbb forradalmat kell véghezvinnie, de nem a mostani militarista bürokrata állam ellen, ez politikailag éppoly esztelen lenne, mint Babeuf kísérlete, hogy a direktóriumból azonnal a kommunizmusba ugorjon, sőt esztelenebb, mert a direktórium mégis csak polgári és parasztkormány volt. De a mai államra következő burzsoá állam ellen a párt forradalmi lépésekre kényszerülhet, arra, hogy megvédje azokat a törvényeket, melyeket maga a burzsoázia hozott. Ezért kellene a korunkban fennálló általános hadkötelezettséget mindenkinek kihasználnia arra, hogy megtanulja a harcot, különösen pedig azoknak, akiknek képzettsége lehetővé teszi számukra, hogy mint egyéves önkéntesek, a tisztí katonai kiképzést megszerezzék.

IV. fej.

Az „erőszak”-hoz

Elismert dolog, hogy az erőszak forradalmi szerepet is játszik, mégpedig minden döntő, „kritikus” korban, mint a szocialításra való átmenetnél, s itt is csak reakciós, külső ellenségek elleni önvédelemképpen. De a XVI. századbeli angliai átalakulásnak, melyet Marx leír, megvolt a maga forradalmi oldala is — ez az átalakulás volt a feudális földbirtok polgári földbirtokká való átváltozásának és a burzsoázia kialakulásának egyik alapfeltétele. Az 1789-i francia forradalom szintén jelentékeny mérték-

ben alkalmazott erőszakot, augusztus 4-e csak szentesítette a parasztok erőszakos cselekedeteit és a nemesi és egyházi javak elkobzásával egészült ki. A germánok erőszakos hódításával és — a meghódított területeken — olyan birodalmak alapításával, melyekben a falu, és nem a város uralkodott (mint az ókorban), velejárt éppen ez utóbbi okból — a rabszolgaságnak az enyhébb jobbágyi, illetőleg egyéb függőségi viszonyra való átváltozása (az ókorban a latifundiumokkal velejárt a szántóföldnek marhalegelővé való átváltoztatása).

IV. fejt.

[Erőszak, köztulajdon, gazdaság és politika]

Amikor az indogermánok Európába bevándoroltak, *erőszakkal* szorították ki az őslakókat és a földet közösségi birtokként művelték meg. Ez utóbbi történelmileg kimutatható még a keltáknál, germánoknál és szlávoknál, és a szlávoknál, germánoknál, sőt keltáknál (rundale) létezik most is, még a közvetlen (Oroszország) vagy közvetett (Írország) jobbágyi függőség formája mellett is. Mihelyt a lappokat és baszkokat elűzték, megszűnt az erőszak. Befelé egyenlőség, illetőleg önként elismert előnyben részesítés uralkodott. Ott, ahol a földközösségből az egyes parasztok földmagántulajdona jött létre, a közösség tagjai közötti felosztás egészen a XVI. századig tisztára önkéntesen folyt le, legtöbbször egészen fokozatosan következett be, és közbirtokmaradványok nagyon általánosak maradtak. *Erőszakról* szó sem volt, ez csupán a maradványok ellen fordult (Angliában a XVIII. és XIX. században, Németországban főként a XIX. században). Írország különleges eset. Ez a köztulajdon Indiában és Oroszországban a legkülönbözőbb erőszakos hódítások és zsarnokságok alatt nyugodtan továbbra is fennmaradt és alapjukat alkotta. Oroszország bizonyítéka annak, hogy a termelési viszonyok miként határozzák meg a politikai erőszakviszonyokat. Az orosz paraszt a XVII. század végéig kevéssé elnyomott volt, szabad költözködés jogával bírt, alig volt függőségi viszonyban. Az első Romanov röghöz kötötte a parasztokat. Péterrel megkezdődött Oroszország külkereskedelme s az ország csak földművelési termékeket vihetett ki. Ez idézte elő a parasztok elnyomását, mely ugyanolyan arányban fokozódott,

mint a *kivitel*, amelynek érdekében bekövetkezett, míg aztán Katalin ezt az elnyomatást teljessé tette és törvényben szabályozta. Ez a törvényhozás azonban lehetővé tette a földesuraknak, hogy egyre inkább nyúzzák a parasztokat, úgyhogy a nyomás egyre fokozódott.

IV. fej.

Ha az erőszak a társadalmi és politikai állapotok oka, mi akkor az erőszak oka? Idegen munkatermékek és idegen munkaerő elsajátítása. Az erőszak megváltoztathatta a termékek fogyasztását, de nem változtathatta meg magát a termelési módot, nem változtathatta át a robotmunkát bérmunkává, hacsak nem voltak meg ennek feltételei és a robotforma nem vált a termelés béklyójává.

IV. fej.

Eddigelé erőszak — ezentúl szocialitás. Merőben jámbor óhajítás az „igazságosság” követelése. De már Th. Morus 350 évvel ezelőtt felállította ezt a követelést anélkül, hogy beteljesült volna. Miért teljesednék be hát most? Dühringnek nincs erre felelete. A valóságban a nagyipar nem az igazságosság követelményeképp állítja előtérbe ezt a követelést, hanem a termelés szükségleteképpen, és ez mindent megváltoztat.

A harmadik részhez: Szocializmus

I. fej.

Fourier (Nouveau Monde Industriel et Sociétaire*). Az *egyenlőtlenség* eleme: „mert az ember ösztönszerűleg ellensége az egyenlőségnek”, 59.

„Ez a család-mechanizmus, amit civilizációnak neveznek”, 81.

„El kellene kerülni, hogy őket (a nőket), ahogy az nálunk szokásban van, háládatlan feladatokra, cselédszerepekre korlátozzák, melyeket az a filozófia jelöl ki számukra, amely azt állítja,

* Az új ipari és társadalmi világ. — Az idézőjelekbe foglalt helyeket Engels francia nyelven írta ki. Az idézőjeleket a szerkesztőség iktatta be. — Szerk.

hogy a nő csak arra való, hogy fazekakat mosogasson és ócska nadrágokat foltozzon”, 141.

„Isten a manufaktúrában folyó munkát olyan adag vonzóerővel ajándékozta meg, amely csak negyedrésznyre felel meg annak az időnek, amelyet a társadalmi ember a munkának szentelhet.” A fennmaradó idő tehát legyen a földművelésé, az állattenyésztésé, a konyháé, az ipari seregeké. 152.

„A gyengéd erkölcs, a kereskedelem jóságos és tiszta barát-nője”, 161. Az erkölcs kritikája, 162. és köv. oldalak.

A mai társadalomban, „a civilizált mechanizmusban”, „a cselekvés kétoldalúsága, az egyéni és a kollektív érdek közti ellentét” uralkodik; ez „az egyének általános harca a tömegek ellen. És politikai tudományaink akcióegységről mernek beszélni!” 172.

„Mivel a modernnek a kivételek vagy átmenetek elméletét, a *bastardok* (*ambigu*) elméletét nem ismerték, mindenütt hajótörést szenvedtek a természet tanulmányozásában.” („A bastard” példái: „a birsalma, a nektarin, az angolna, a denevér stb.)” 191.

[Az „Anti-Dühring”-hez végzett előmunkálatok kéziratának második része E. Dühring „Kursus der National- und Sozialökonomie” című munkájából vett kivonatokról áll. Itt Engelsnek csak néhány, a kézirat szélén tett megjegyzését adjuk, és röviden utalunk arra, hogy Dühring mely gondolatmeneteire vonatkoznak.

Dühringnek arra az állítására (1. old.), hogy „az az akarati tevékenység, amelynek révén az emberi közösségek létrejönnek, mint olyan, a természeti törvények hatása alatt áll”, Engels megjegyzi:]

Történelmi fejlődésről tehát szó sincs. Merő örök természeti törvény. Minden pszichológia, és ez, sajnos, még sokkal „visszamaradottabb”, mint a politika.

[A rabszolgaságról, bérszolgaságról és erőszakos tulajdonról, mint „valódi politikai természetű társadalmi-gazdasági alkotmányformákról” szóló dühringi fejtegetésekkel (4–5. oldal) közvetlen kapcsolatban Engels ezt írja:]

Egyre az a hiedelem, hogy az ökonómiának csupán örök természeti törvényei vannak, minden változást és meghamisítást a gonosz politika csinál.

Az egész erőszakelméletben tehát csupán annyi helyes, hogy eddig valamennyi társadalmi formának *erőszakra* volt szüksége

önmaga fenntartásához, sőt részben erőszakos úton vezették be őket. Ezt az erőszakot, szervezett alakjában, *államnak* nevezik. Azzal a közhellyel van tehát itt dolgunk, hogy mihelyt az emberek kiemelkedtek a legvadabb állapotokból, mindenütt voltak államok, s a világ nem várt Dühringre, hogy ezt megtudja. — Csakhogy állam és erőszak éppen az, ami minden eddigi társadalmi formában *közös*, s amikor például a keleti zsarnokságokat, az ókori köztársaságokat, a macedon monarchiákat, a római császárságot, a középkori feudalizmust azzal magyarázom meg, hogy valamennyi *erőszakon* alapul, akkor még semmit sem magyaráztam meg. A különböző társadalmi és politikai formákat tehát nem az erőszakkal kell magyarázni, amely hiszen állandóan ugyanaz, hanem azzal, *amire az erőszakot alkalmazzák*, azzal, *amit* rabolnak, — minden egyes korszak termékeivel és termelőerőivel és belőlük magukból eredő elosztásukkal. És ekkor azt fogjuk látni, hogy a keleti zsarnokság a köztulajdonon alapszik, az ókori köztársaságok a földművelést űző városokon alapszanak, a római császárság a latifundiumokon, a feudalizmus a falunak a város feletti uralmán, aminek anyagi alapjai voltak stb.

[Engels Dühring következő fejtegetéseit idézi: „A gazdaság természeti törvényeit teljes szigorúsággal csupán azáltal fedezhetjük fel, hogy az állami és társadalmi intézmények (I), nevezetesen pedig a bérabszággal összekötött erőszaktulajdon hatásait gondolatban kiküszöböljük és óvakodunk attól, hogy az utóbbiakat az ember változatlan természete (I) szükségességének tekintsük...”]

Dühring e fejtegetéseire vonatkoznak a következő megjegyzések:]

A gazdaság természeti törvényei tehát csak akkor fedezhetők fel, ha *minden eddigi gazdaságtól elvonatkozunk*, mindeddig soha hamisíthatatlanul nem működtek! — Az ember *változatlan* természete — a majomtól Goetheig!

Magyarázza meg Dühring az „erőszaknak” ez elméletével, hogy miért van az, hogy a többség mindenütt és mindenkor elnyomottakból, a kisebbség pedig a hatalom birtokosaiból állott. Ez már magában bizonyítéka annak, hogy az erőszakviszony alapja a gazdasági feltételekben rejlik, amelyeket nem oly könnyen lehet politikai úton felborítani.

Dühring nem magyarázza meg a járadékot, a profitot, a kamatot, a munkabért, hanem kijelenti, hogy az *erőszak* így

csinálta ezt. Honnan származik azonban az erőszak? Non est.* Erőszak birtokot teremt, a birtok pedig — gazdasági hatalom. Tehát erőszak = hatalom.

Marx bebizonyította a „Tőké”-ben (akkumuláció), hogy az árutermelés törvényei a fejlődés egy bizonyos fokán mikép hozzák szükségszerűen létre a kapitalista termelést minden gyötrelmével együtt, s hogy ehhez *semmiféle erőszakra sincs szükség.*

Ha Dühring a politikai akciót a történelem végső döntő hatalmának tekinti és úgy tesz, mintha az valami új dolog volna, úgy mégiscsak ugyanazt mondja, amit valamennyi eddigi történetíró mondott, akik szerint szintén egyesegyedül a politikai formák, nem pedig a termelés határozza meg a társadalmi formákat.

C'est trop bon!** Az egész szabadkereskedelmi iskola Smith-től kezdve, sőt az egész Marx előtti gazdaságtan a gazdasági törvényekben, amennyire megérti őket, „természeti törvényeket” lát és azt állítja, hogy hatásukat az állam, az „állami és társadalmi berendezések hatása” meghamisítja!

Ez az egész elmélet egyébként csupán kísérlet arra, hogy a szocializmust Carey tanai segítségével indokolja meg: a gazdaság magábanvéve harmonikus, az állam ront el mindent beavatkozásával.

Az erőszak kiegészítője az örök igazságosság, a 282. oldalon jelenik meg.

[Dühring nézeteit, melyeket Smith-en, Ricardón és Carey-en gyakorolt kritikájában kifejt, Engels a következőképpen jellemzi: „A termelést a legelvontabb alakjában nagyon jól lehet tanulmányozni egy Robinsonon, az elosztást egy szigeten egyedülálló két emberen, amikor is elgondolhatjuk a tökéletes egyenlőségtől az úr és rabszolga befejezett ellentétéig meglevő összes közbenső fokozatokat...” Engels idézi Dühring következő mondatát: „Az elosztás tana számára tényleg legfelső fokon mérvadó álláspontot azonban csakis a *komolyan társadalmi* (!) szemlélettel (!) nyerhetjük...”

Engels megjegyzése:]

Először tehát absztrahálják a tényleges történelemből a különböző jogviszonyokat és elválasztják őket a történelmi alaptól, amelyen keletkeztek és amelyen egyedül van értelmük, és két

* Nincs felelet. — Szerk.

** Ez nagyszerű! — Szerk.

egyedre viszik át őket: Robinsonra és Péntekre, ahol, természetesen, teljesen önkényeseknek látszanak. Miután ilymódon a tiszta erőszakra redukálták őket, visszaviszik őket ismét a tényleges történelembe és ezzel bebizonyítják, hogy itt is pusztá erőszakon nyugszik minden. Hogy az erőszakot anyagi alapra kell alkalmazni, és hogy éppen arról van szó, hogy bebizonyítsuk, honnan származott ez, az nem érdekli Dühringet.

[Engels a következő helyet idézi Dühring „Kursus der National- und Sozialökonomie”-jéből: „Valamennyi közgazdasági rendszer közös hagyománya csupán egy úgyszólván folytonos folyamatot lát az elosztásban, amely egy kész össztermékképpen elképzelt terméktömegre vonatkozik... a mélyebb alapvetésnek viszont azt az elosztást kell szemügyre venni, amely magukra a gazdasági vagy gazdaságilag hatékony *jogokra* és nem csupán e jogok folyó és halmozódó következményeire vonatkozik.” Ezzel kapcsolatban Engels a következő megjegyzéseket tette:]

A folyó termelés elosztásának vizsgálata tehát nem elégséges. A földjáradék földbirtokot, a profit tőkét, a munkabér vagyontalan munkásokat tételez fel, akiknek a pusztá munkaerőnél nincs egyebük. Meg kell tehát vizsgálni, hogy honnan ered ez. Amennyire ez reátartozott, a tőkére és a vagyontalan munkaerőre vonatkozólag, Marx véghezvitte ezt a vizsgálatot az I. kötetben; a modern földtulajdon létrejöttének vizsgálata a földjáradék vizsgálatához, tehát II. kötetébe tartozik. — Dühring vizsgálata és történelmi megalapozása egyetlen szóra korlátozódik: *erőszak!* Itt már kimondott mala fides.*

Tehát az erőszak hozza létre valamely korszak, valamely nép stb. gazdasági, politikai stb. életfeltételeit. De ki hozza létre az erőszakot? A szervezett erőszak mindenekelőtt a *hadsereg*. És semmi sem függ jobban a gazdasági feltételektől, mint éppen a hadsereg összetétele, szervezete, fegyverzete, stratégiája és taktikája. Az alap a fegyverzet, ez pedig ismét egyenesen a termelés fokától függ. Kő-, bronz-, vaskorok, páncél, lovasság, löpor és nevezetesen az az óriási átalakulás, melyet a hadviselés terén a nagyipar hozott létre a vontcsövű hátultöltőkkel és a tűzérsséggel — olyan termékekkel, melyeket csupán a nagyipar állíthatott elő, egyenletesen dolgozó és csaknem tökéletesen azonos

* — rosszhiszeműség. — Szerk.

termékeket termelő gépeivel. A fegyverzettől függ viszont az összetétel és a szervezet, a stratégia és taktika. Ez utóbbi az utak állapotától is függ — a jénai csata hadirendje és sikerei a mostani műutak mellett lehetetlenek — s most aztán még a vasút! Tehát éppen az erőszak áll minden másnál inkább a meglevő termelési feltételek uralma alatt, s ezt még Jähns kapitány is belátta. (Kölnische Zeitung, Machiavelli).*

Különösen kiemelendő emellett a modern hadviselés — a szuronyos flintától a hátultöltő puskáig — ahol nem a kardos ember dönti el a dolgot, hanem a fegyver; vonal, oszlop rossz csapatoknál, melyeket azonban lövészek fedeznek (Jena contra Wellington), és végül a lövészrajokra való általános felbomlás és a lassú lépés átváltoztatása futólépéssé.

[Dühring szerint „az ügyes kezét vagy fejét a társadalom tulajdonát képező termelési eszköznek, *gépnek* kell tekinteni, amelynek termelése a *társadalom* tulajdona. A gép azonban *nem növeli az értéket, az ügyes kéz viszont igen!*” Engels megjegyzi:]

A gazdasági értéktörvényt tehát, *quant à cela*,** betiltják, bárha egyúttal érvényben kell maradnia.

[Dühringnek „az egész szocialitás *politikai és jogi alapját*” illető koncepciójára vonatkozóan Engels megjegyzi:]

Ezzel máris az idealista mértéket alkalmazza. Nem maga a termelés, hanem a *jog*.

[A Dühring-féle „gazdasági kommunához” és a munkamegosztás, elosztás, csere benne uralkodó rendszeréhez és a pénzrendszerhez Engels a következő megjegyzést fűzi:]

Tehát az egyes munkásnak a társadalom részéről való díjazása is.

Tehát kincsképződés, uzsora, hitel és valamennyi követ-

* A „Kölnische Zeitung” tudósítást közölt egy előadásról, melyet Jähns 1876 február 26-án tartott Berlinben „Machiavelli és az általános védkötelezettség eszméje” („Machiavelli und die Idee der allgemeinen Wehrpflicht”) címmel. Az előadó többek között ezeket mondta: „A hadügy alapja elsősorban a népek gazdasági életformája általában” (110. szám, 1876 április 20. 3. melléklet). Erről az előadásról Engels az „Anti-Dühring” második részének III. fejezetében, Erőszakelmélet (folytatás), ír. (Lásd e köt. 176. oldalát) — Szerk.

** — ami ezt illeti — Szerk.

kezmény is, egészen a pénzválságig és pénzhiányig. A pénz éppoly szükségszerűen robbantja szét a gazdasági kommunát, mint ahogy most legjobb úton van abban az irányban, hogy felrobbantsa az orosz faluközösséget, és a családi közösséget, mihelyt a pénz közvetíti a cserét az egyes tagok között.

[Engels Dühring következő mondatát idézi: „Valamely formában végzett tényleges munka tehát egészséges alakulatok társadalmi természet-törvénye”, és zárójelben hozzáteszi: „(eszerint az összes eddigiek egészségtelenek)...”]

Dühring e tételéhez Engels megjegyzi:]

A munkát itt vagy mint gazdasági, anyagilag produktív munkát fogja fel, s akkor ez a tétel badarság és nem alkalmazható az egész lefolyt történelemre. Vagy pedig általánosabb formában fogja fel a munkát, amikor is a valamely korszakban szükséges vagy használható ténykedés minden neme, igazgatás, bíráskodás, fegyvergyakorlás értendő alatta, s akkor ez megint éktelenül fel-fújt közhely és nem a politikai gazdaságtanba tartozik. De hogy valaki a szocialistáknál ezzel az ócska lommal akar hatást elérni azáltal, hogy „természettörvény”-nek kereszteli el, a trifle impudent.*

[Dühring a 16—17. oldalon a rablás és gazdagság közti összefüggést vázolja az elosztáshoz való viszonyukban, amihez Engels a következő megjegyzést fűzi:]

Itt az egész módszer. Először minden gazdasági viszonyt a *termelés* szempontjából fog fel s eltekint minden történelmi meghatározástól. Ezért azután csak a legeslegáltalánosabbat mondhatja, és ha Dühring ezen túl akar menni, akkor egy adott korszak határozott történelmi viszonyait kell vennie, ki kell tehát potyannia az absztrakt termelésből és zűrzavart kell csinálnia. Ezután ugyanezt a gazdasági viszonyt az *elosztás* szempontjából fogja fel, vagyis az eddigi történelmi alakulást az *erőszak* frázisára redukálja és azután felháborodik az erőszak rossz következményein. Hogy ezzel hova jutunk, meglátjuk majd a természeti törvényeknél.

[Dühring a 18. oldalon azt állítja, hogy a nagyméretű gazdálkodáshoz „rabszolgaságra” vagy „jobbágyságra” van szükség. Engels erre megjegyzi:]

* — kissé arcátlan valami — Szerk.

Tehát: 1. A világtörténelem a nagy földtulajdonnal veszi kezdetét! Nagy földterületek megművelése azonos a nagy földbirtokosok által eszközölt földműveléssel! Itália földje, melyet a latifundiumok marhalegelővé változtattak, előbb pusztaság volt! Amerika északi államai nem szabad parasztok segítségével terjeszkedtek ki oly óriási módon, hanem rabszolgák, jobbágyok stb. segítségével!

Ismét a mauvais calembour: * „Nagykiterjedésű földterületeken való gazdálkodás” szerinte = e földterületek művelés alá fogásával, de legott = lesz a nagyméreteken való gazdálkodással, mely = a nagy földbirtokkal! És ebben az értelemben mily szerfelett új felfedezés, hogy ha valakinek több a földje, mint amennyit maga és családja meg tud művelni, idegen munka igénybevétele nélkül nem tudja megművelni minden földjét! Amellett hiszen a *jobbágyokkal folytatott gazdálkodás* nem is nagyobb területek művelése, hanem *parcellákon* való gazdálkodás és ez a gazdálkodás mindenütt régebb, mint a jobbágyság (Oroszország, a szláv határvidék flamand, holland és fríz települései, lásd Langethal-t**), az eredetileg szabad parasztokat jobbágyokká *teszik*, helyenként *formálisan* önkéntesen maguk válnak azokká.

[A 20. oldalon azt állítja Dühring, hogy az érték nagysága ama természetes akadály nagyságától függ, amely a szükségletek kielégítésének ellenáll és hogy „az nagyobb vagy kisebb gazdasági erő (I) kifejtésére kényszerít”. Engels megjegyzi:]

Az *ellenállás leküzdése* — a matematikai mechanikából átvett kategória, amely képtelenséggé lesz a politikai gazdaságtanban. Ha gyapotot egymásután fonok, szövök, fehéríték, nyomok, ez most azt jelentené: leküzdöm a gyapot ellenállását a megfonatás ellen, a fonal ellenállását a megszövetés ellen, a szövet ellenállását a fehérítettetés és nyomattatás ellen. Ha egy gőzgépet csinállok, ez annyit jelent: leküzdöm a vas ellenállását az ellen, hogy gőzgéppé változtassák. Fellengős kerülőúton fejezem ki a dolgot, ami fonásnál egyebet nem fűz hozzá. De — belevon-

* — rossz vicc — Szerk.

** Langethal D. Chr. Ed. „Geschichte der deutschen Landwirtschaft” („A német mezőgazdaság története”), 2. könyv, Jena 1850. — Szerk.

hatom ezáltal az *elosztási értéket*, amelynél állítólag szintén ellenállást kell leküzdeni. És csak ez kellett!

[A 27. oldalon Dühring ezt mondja: „Az elosztási érték tisztán és kizárólag csak ott van meg, ahol a nem termelt dolgok feletti rendelkezési hatalmat, avagy (l) közönségesebben szólva, magukat ezeket a (nem termelt!) dolgokat teljesítményekre vagy tényleges termelési értékű dolgokra cserélik ki.” Engels megjegyzése:]

Mi egy nem termelt dolog? A *modern eljárással megművelt föld*? vagy oly dolgok talán, melyeket nem maga a tulajdonos termelt? De ehhez még hozzáteszi a „tényleges termelési értéket” mint ellentétet. A következő mondat megmutatja, hogy ez ismét egy *mauvais calembour*. Nem termelt természeti tárgyakat egy kalap alá vesz „ellenszolgáltatás nélkül elsajátított értékalkatrészekkel”.

[Dühring azt állítja (a 60. és következő oldalakon), hogy minden emberi berendezés és tény megrendíthetetlenül determinált, de egyáltalán nem „minden fővonásban a külső természet játékához hasonlóan gyakorlatilag megváltoztathatatlan”. Engels megjegyzése:]

Igy hát ez természeti törvény és az is marad. De egyetlen szót sem mond arról, hogy a gazdaság törvényei minden eddigi terv- és összefüggésnélküli termelésben, mint objektív törvények lépnek az emberek elé, amelyek felett nincsen hatalmuk, tehát *természeti törvények* formájában.

[A 63. oldalon Dühring megfogalmazza az egész politikai gazdaságtanra vonatkozó alaptörvényét. Ez a törvény így szól: „*Találmányok és felfedezések fokozzák a gazdasági eszközök, természeti segélyforrások és az emberi erő produktivitását, éspedig ez teljesen függetlenül történik az elosztástól, amely mint ilyen, jelentős változásokon mehet ugyan keresztül, vagy okozhat ilyen változásokat, de a főeredmény jellegét (l) nem határozza meg.*” Engels megjegyzése:]

Ez a befejező mondat: éspedig ez stb., semmi újat sem fűz a törvényhez, mert ha a törvény igaz, akkor az elosztás mitsem változtathat rajta, felesleges tehát azt mondani, hogy minden elosztási formára vonatkozólag helyes, hiszen különben nem lenne természeti törvény. De ez pusztán azért van hozzátevé, mert Dühring mégis csak szégyelte, hogy a teljesen meztelen törvényt laposságában oly meztelenül állítsa oda. Emellett ez a mondat képtelen is, mert, ha az elosztás mégis jelentős változásokat okozhat, akkor a törvény nem lehet tőle „teljesen független”.

Kitöröljük tehát és ekkor szintisztán megkapjuk a törvényt — az egész politikai gazdaságtan alaptörvényét.

Ez azonban még nem elég lapos...

[A 70. oldalon Dühring azt állítja, hogy a gazdasági haladás nem a termelési eszközök összegétől, „hanem csak a tudástól és az általános technikai eljárási módoktól” függ, és ez Dühring véleménye szerint „azonnal meg is mutatkozik”, ha „a tőkét természetes értelmében a termelés eszközének értelmezzük”. Erre vonatkozóan Engels a következőket írja:]

A kedivének a Nílusban heverő gőzekéi és az orosz nemeseknek a fészerekben használatlanul álló széplőgépei stb. bizonyítják ezt. A gőznek stb. szintén megvannak a maga történelmi előfeltételei, melyek bár viszonylagosan könnyen teremthetők meg, azonban mégis meg kell teremteni őket. Dühring azonban nagyon büszke arra, hogy ő ezzel azt a tételt, amelynek egészen más az értelme, annyira lerontotta, hogy ez a „gondolat egybeesik a vezetőhelyre állított törvényünkkel”. 71. old. Az ökonómusok mégiscsak valami reális tartalmat gondoltak bele ebbe a törvénybe. Dühring a leggyatrább laposságra redukálta.

[A munkamegosztás törvényének Dühring-féle fogalmazásához — „A foglalkozási ágak elkülönülése és a tevékenység szétbontása emeli a munka termelékenységét” (73. oldal) — Engels megjegyzi:]

Ez a fogalmazás hamis, mert csakis a burzsoá termelésre vonatkozólag helyes, és mert a foglalkozási ágak megoszlása az emberek elnyomorodása és megcsontosodása következtében már itt is a termelés korlátjává lesz, a jövőben pedig teljesen megszűnik. Már itt látjuk, hogy a foglalkozási ágaknak *mai* módon való e megoszlása Dühring számára permanens valami, még a *szocialitás* számára is.

III

A GYALOGSÁG TAKTIKÁJA, ANYAGI OKOKBÓL LEVEZETVE

[1700—1870]

A lőpor és a tűzfegyver a XIV. században lett ismertté Nyugat- és Közép-Európában, és minden iskolásgyerek tudja, hogy ezek a merőben technikai vívmányok az egész hadviselést forradalmasították. De ez a forradalom igen lassan ment végbe. Az első tűzfegyverek igen durvák voltak, különösen a kézipuskák. És habár már korán feltaláltak egy csomó részletjavítást — a vont-csővet, a hátultöltést, a kerékszárát stb., mégis háromszáz évnél tovább tartott, míg a XVII. század végén olyan fegyvert hoztak létre, mely alkalmas volt az egész gyalogság felfegyverzésére.

A XVI. és XVII. század gyalogsága részben dzsidásokból, részben puskás lövészekből állott. A dzsidások feladata kezdetben a szálfegyverrel való döntés volt, míg a lövészek tüze a védelmet szolgálta. Ennélfogva a dzsidások az ógörög falanxokhoz hasonlóan, mély tömegekben vívtak; a lövészek 8—10 embernyi mélységben álltak egymás mögött, mert ennyien tudtak tüzelni egymás után, mielőtt egy ember töltött; aki lövésre készen állott, előreugrott, tüzelt, azután pedig az utolsó sorba ment, hogy újból töltsön.

A tűzfegyverek fokozatos tökéletesedése megváltoztatta ezt a viszonyt. A gyújtókanóc-závaros fegyver végül oly gyorsan lett megtölthető, hogy már csak 5 ember, tehát öt embernyi mélységű tagok voltak szükségesek a szakadatlan tüzelés fenntartására. Most tehát ugyanolyan számú muskétással csaknem kétszer olyan hosszú arcvonalat lehetett megszállani, mint azelőtt. Az ágyútűznek mély tömegekre gyakorolt, jóval pusztítóbbá lett hatása

miatt most a dzsidásokat is csak 6—8 sorban állították fel, és így a csatarend lassanként a vonalálláshoz közeledett, amelyben most már fegyvertűzzel hozták meg a döntést s a dzsidásoknak többé nem a támadás volt a rendeltetésük, hanem csupán a lövészek fedezése a lovassággal szemben. Ez időszak végén a csatarend két harcvonalból és egy tartalékból áll, mindkét harcvonal legtöbbször hat embernyi mélységű vonalban vonul fel, ágyúk és lovasság részben a zászlóalj közepében, részben a szárnyakon; minden gyalogsági zászlóalj legfeljebb egyharmadnyi dzsidásból és legalább is kétharmadnyi muskétásból áll.

A XVII. század végén létrejött végül a szuronyos kovás-fegyver és a kész töltények útján történő töltés. Ezzel a dzsida végérvényesen eltűnt a gyalogságból. A töltés kevesebb időt rabolt el, a gyorsabb tüzelés önmaga védte magát, szükség esetén a szurony pótolta a dzsidát. A vonal mélységét ezzel hat emberről négyre, utóbb háromra, végül pedig itt-ott két emberre lehetett lecsökkenteni. A vonal tehát az emberek azonos száma mellett egyre hosszabb lett, egyre több fegyver lépett egyidejűleg működésbe. De e hosszú, vékony vonalak egyúttal egyre nehezebben kezelhetőkké váltak, csak sík, akadálymentes terepen mozoghattak rendben és ekkor is csak lassan, percenként 70—75 lépésben: pedig éppen a síkon nyújtottak a lovasságnak kilátást eredményes támadásra, főként az oldalakon. Részben, hogy ezeket az oldalakat védjék, részben, hogy a döntéshozó tűzvonalat erősítsék, a lovasságot egészen a szárnyakra vonták, úgyhogy a tulajdonképpeni harcvonal csupán a gyalogságból és könnyű zászlóalj-ágyúkból állott. A szerfelett esetlen nehézágyú a szárnyak előtt állott és az ütközet alatt legfeljebb egyszer változtatta meg állását. A gyalogság két harcvonalban vonult fel, melyeknek oldalait gyalogság fedezte kampó-állásban úgy, hogy felállítása egyetlen, igen hosszú, üres négyszöget alkotott. Ez a nehézkes tömeg, ha nem akarták, hogy egészben mozogjon, csak három részre, centrumra és két szárnyra volt osztható, és részmozgása mindössze csak abban állott, hogy az egyik szárnyat, amely túlerőben volt az ellenség szárnya felett, bekerítésre előretolták, mialatt a másik szárnyat fenyegetően visszatartották, hogy az ellenséget a harcvonal megfelelő megváltoztatásában meggátolják. Csata közben megváltoz-

tatni az összfelállítást oly időrabló volt és oly gyenge oldalakat nyújtott az ellenfélnek, hogy a kísérlet csaknem mindig egyet jelentett a vereséggel. Az eredeti felvonulás tehát az egész ütközetre mérvadó maradt, s mihelyt a gyalogság egyszer tűzbe került, a döntés egy helyrehozhatatlan csapással történt meg. És ez az egész, II. Frigyes által a legmagasabb fokra fejlesztett harcmód két együttműködő anyagi tényezőnek elkerülhetetlen eredménye volt: az akkori keményen gyakorlatozó, de teljesen megbízhatatlan, csak bottal összetartott, részben erőszakkal besorozott ellenséges hadifoglyokból álló fejedelmi toborzott hadseregek emberanyagának, és másodsor a fegyveranyagnak — a gyámoltalan nehézágyúknak és a símacsövű, gyorsan, de rosszul lövő szuronyos kovápuskának.

Ez a harcmód mindaddig megállta a helyét, amíg emberanyag és fegyverzet tekintetében mindkét ellenfél egyazon állapotban maradt, s ezért mindkettejüknek megfelelt, hogy az előírt szabályokhoz tartsák magukat. Amikor azonban az amerikai függetlenségi háború kitört, a jól begyakorolt toborzott katonákkal egyszerre csak felkelőcsapatok szállottak szembe, akik nem tudtak ugyan gyakorlatozni, de annál jobban tudtak lőni, akiknek nagyrészt biztosan találó puskáik voltak és akik saját ügyükért harcoltak, tehát nem dezertáltak. Ezek a felkelők nem tették meg az angoloknak azt a szívességet, hogy szabad síkon, a hadiillet minden hagyományos szabálya szerint lassú lépésekben eltáncolják velük az ismert csatamenüettet, sűrű erdőkbe csalogatták be az ellenséget, ahol ennek hosszú menetoszlopai védtelenül voltak kitéve a szétszórt, láthatatlan lövészek tüzének; a laza rajokat formáló felkelők minden terepfedezéket kihasználtak, hogy kárt okozzanak az ellenségnek és nagy mozgékonyáguknál fogva mégis mindig elérhetetlenek maradtak az ellenség nehézkes tömegei számára. A szétszórt lövészek tűzharca tehát, mely már a kézi tűzfegyverek bevezetésekor szerepet játszott, itt bizonyos esetekben, nevezetesen a guerilla harcban, a vonalrenddel szemben fölényben volt.

Ha az európai toborzott hadseregnek már a katonái sem voltak alkalmasak a szétszórt csatára, fegyverzetük mégkevésbé volt alkalmas erre. Bár az elsütésnél többé már nem a mellhez

feszítették a fegyvert, mint ahogy a régi kanócpuskás muskétások tették, hanem vállhoz szorították, mint most, de célzásról még mindig szó sem volt, mert az egészen egyenes, a cső meghosszabbításában fekvő puskaagy miatt nem lehetett a szemet a csőhöz fektetni. Csak 1777-ben, Franciaországban honosították meg a gyalogsági fegyvernél is a vadászfegyver meghajlított agyát s ezzel lehetővé tették a hatékony sortüzelést. Egy másik, említést érdemlő javítás az ágyúknak a XVIII. század közepén Gribeauval által konstruált könnyebb és mégis szilárd talpazata; csakis ez tette lehetővé a tüzéségtől utóbb megkövetelt nagyobb mozgékonytságot.

A francia forradalomra várt az a feladat, hogy e két technikai vívmányt a csatatéren kihasználja. Amikor a szövetkezett Európa megtámadta, az egész felfegyverzett nemzetet a kormány rendelkezésére bocsátotta. E nemzetnek azonban nem volt ideje arra, hogy a vonaltaktika művészi manővereit annyira begyakorolja, hogy azonos alakulatban szállhatott volna szembe a régóta szolgáló porosz és osztrák gyalogsággal. Franciaországban azonban nemcsak az amerikai őserdők hiányoztak, hanem a gyakorlati szempontból határtalannak mondható területi kiterjedés sem volt meg a visszavonulásra. Az ellenséget a határ és Párizs között kellett megverni, vagyis egy meghatározott területet kellett védeni, ez pedig végül csakis nyílt tömegcsatában történhetett meg. A lövészraj mellett tehát még egy másik formát is kellett találni, amelyben a rosszul begyakorolt francia tömegek a sikerre való valamelyes kilátással szállhattak szembe Európa állandó hadseregeivel. Ezt a formát a bizonyos esetekben, de legtöbbször csak a gyakorlótéren már alkalmazott, zárt oszlopban találták meg. Az oszlop könnyebben volt rendbentARTHATÓ, mint a vonal; még amikor valamennyire megbomlott is a rendje, sűrű csoportként még mindig — legalább is passzív — ellenállást fejtett ki, könnyebben volt kezelhető, jobban megmaradt a vezető kezében és gyorsabban tudott mozogni; a menetsebesség percenként 100 és több lépésre emelkedett. De a legfontosabb eredmény a következő volt: az oszlopnak, mint a tömegek kizárólagos harci formájának alkalmazása, lehetővé tette a régi vonalcsatarend nehézkes, egységes egészének egyes, bizonyos önállósággal felruházott, általános instrukcióikat az adott

körülményekhez alkalmazó részekre való szétbontását, amely részek mindegyike mindhárom fegyvernemből lehetett összeállítva. Eléggé rugalmas volt, hogy lehetővé tegye a csapatok felhasználásának minden lehetséges kombinációját. Lehetővé tette falvagnak és tanyáknak II. Frigyes által még szigorúan eltiltott felhasználását, amelyek mostantól kezdve minden csatában főtámaszpontokul szolgáltak. Minden terepen alkalmazható volt, s végül a mindent egy kártyára feltevő vonaltaktika ellen olyan harcmóddal léphetett fel, amelyben a lövészrajok és a csapatoknak fokozatos, az ütközetet elnyújtó felhasználása kimerítették és annyira felőrölték a vonalat, hogy a mindvégig tartalékban tartott, friss harci erők lökésével szemben nem tudott többé helytállani. Míg a vonalállás minden ponton egyenlő erős volt, addig az oszlopokban harcoló ellenfél gyenge erők látszattámadásaival foglalkoztathatta a vonal egy részét s főtömegeit az állás döntő pontjára irányított támadásra összpontosíthatta. — A tűzcsatát most már főképpen feloszlott lövészrajok vívták meg, míg az oszlopoknak a szuronytámadást kellett véghezvinniök. Ez tehát ismét olyasféle viszony volt, mint a lövészrajok és a dzsidástömegek között a XVI. század elején, csakhogy a modern oszlopok minden pillanatban lövészrajokra oszlohattak fel, ezek meg ugyanígy ismét oszlopokká húzódhattak össze.

Az új harcmód, melynek kihasználását Napoleon a legmagasabb fokra emelte, annyira felettte állott a réginek, hogy ez menthetetlenül és tehetetlenül omlott össze előtte — utoljára Jéna alatt, ahol a gyámoltalan, szétszórt harcolásra legnagyobbbrészt használhatatlan lassú porosz vonalak a szó szoros értelmében elolvadtak a francia csatártűzben, amelyre nekik szakasztűzzel kellett válaszolniok. Ha azonban a vonalcsatarend meg is bukott, a vonal, mint ütközeti alakulat, semmiesetre sem járta le magát. Néhány évvel azután, hogy a poroszok Jénánál vonalaikkal oly rossz üzletet csináltak, Wellington vonalban vezette angoljait a francia oszlopok ellen és rendszerint megverte őket. De Wellington éppen az egész francia taktikát vette át, azzal az egyetlen kivétellel, hogy zárt gyalogságát oszlop helyett vonalban harcoltatta. Ezzel azt az előnyt érte el, hogy a tüzelésben valamennyi fegyverét s a rohamban valamennyi szuronyát egyidejűleg használta fel. Az angolok még néhány évvel ezelőtt is ebben a csatarendben harcoltak és

jelentékeny többséggel szemben is értek el előnyöket mind a támadásban (Albuhera), mind a védelemben is (Inkerman). Bugeaud, aki szembenállott ezekkel az angol vonalakkal, mindvégig többre becsülte őket az oszlopnál.

Mindezek mellett a gyalogsági fegyver ugyancsak rossz volt, olyan rossz, hogy 100 lépésről csak nagyritkán lehetett vele eltalálni az egyes embert és 300 lépésről éppily ritkán egy egész zászlóaljat. Ennek következtében, amikor a franciák Algírba jöttek, nagy veszteségeket szenvedtek a beduinok hosszú puskáitól olyan távolságokról, amelyekre az ő fegyvereik hatástalanok voltak. Itt csak a vontcsövű puska segíthetett; de éppen Franciaországban húzódoztak a puskától még mint kivételes fegyvertől is, mert lassan volt tölthető és gyorsan elpiszkosodott. Most azonban, amikor a könnyen tölthető puska szükségessége nyilvánvalóvá lett, azonnal ki is elégítették ezt a szükségletet. Delvigne előmunkálatait Thouvenin pecekfegyvere és Minié expanziós-lövedéke követte, amely utóbbi a vontcsövű fegyvert tölthetőség szempontjából tökéletesen egyszerűsítette a simacsövű fegyverrel úgy, hogy ettől fogva messzehordó és pontosan lövő, vontcsövű fegyverekkel láthatták el az egész gyalogságot. Mielőtt azonban a vontcsövű előtöltő a neki megfelelő taktikát megteremthette volna, már ki is szorította a legújabb hadifegyver, a vontcsövű hátultöltő, amellyel egyidejűleg a vontcsövű ágyúk is egyre nagyobb harci használhatóságra tettek szert.

Az egész nemzetnek a forradalom által létrehozott felfegyverzése rövidesen jelentős korlátozásokat szenvedett. A katonaköteles fiatalembereknek csak egy részét sorozták be sorsolás útján az állandó hadseregben teljesítendő szolgálatra és a többi polgárok nagyobb vagy kisebb részéből legfeljebb egy be nem gyakorolt nemzetőrséget alkottak. Vagy pedig ott, ahol tényleg szigorúan keresztülvitték az általános katonakötelezettséget, egy, legfeljebb néhány hét alatt begyakorolt néphadsereget (Milizheer) alkottak, mint Svájcban. Pénzügyi szempontok választásra kényszerítettek sorozás és néphadsereg között. Európának csak egyetlen, s hozzá még egyik legszegényebb országa kísérelte meg, hogy az általános védkötelezettséget és az állandó hadsereget egyesítse egymással: ez az ország Poroszország volt. És bár az állandó had-

seregben teljesítendő általános szolgálati kötelezettséget ugyancsak kényszerítő pénzügyi szempontból soha másként, mint megközelítőleg, nem hajtották végre, a porosz népfelkelő-rendszer mégis a gyakorlott és kész keretekben szervezett emberek olyan jelentős számát bocsátotta a kormány rendelkezésére, hogy Poroszország minden más, azonos lakosszámú ország felett határozott fölényben volt.

Az 1870-es német-francia háborúban a porosz Landwehr-rendszer győzött a francia konskripcionális rendszer felett. Ebben a háborúban azonban elsőízben volt mindkét fél hátultöltő fegyverrel felszerelve, mialatt a szabályzati formák, amelyekben a csapatok mozogtak és harcoltak, lényegükben ugyanazok maradtak, mint a régi kovásfegyver idejében voltak. Legfeljebb, hogy a csatár-rajokat tették valamelyest sűrűbbé. Egyebekben a franciák még mindig a régi zászlóaljoszlopokban harcoltak, olykor-olykor vonalban is, míg a németeknél a századoszlopok bevezetésével legalább is kísérlet történt arra, hogy az új fegyvernek megfelelőbb harci alakulatot találjanak. Így boldogultak az első csatákban. Amikor azonban Saint Privat megrohamozásakor (augusztus 18-án) a porosz gárda három brigádja komoly kísérletet tett a századoszloppal, megmutatkozott a hátultöltő fegyver lesújtó hatalma. A legerősebben résztvevő öt ezred (15000 ember) csaknem valamennyi tisztje (176) és 5114 embere, vagyis több, mint egyharmada elesett. Az egész gárdagyalgóság, amely 28160 főnyi erővel vonult a csatába, ezen a napon 8230 embert, köztük 307 tisztet veszített. Ettől fogva a századoszlop, mint harci alakulat, halálra volt ítélve, nem-kevésbé, mint a zászlóaljoszlop vagy a vonal; beszüntettek minden kísérletet arra, hogy ezentúl valamely zárt csapatot ellenséges fegyvertűznek tegyenek ki. Német részről már csak azokban a sűrű csatár-rajokban folytatták a harcot, amelyekre a becsapódó golyózápor alatt az oszlopok idáig már rendszerint maguktól felbomlottak, habár ezt a harcmódot mint szabályellenességet, a felsőbb hadvezetőség nem engedte volt meg. A közkatona ezúttal ismét okosabb volt, mint a tiszt; az egyetlen csataformát, amely mostanáig a vontcsövű hátultöltő fegyver tüzeiben bevált, ő találta meg ösztönszerűleg, és a vezetők ellenkezése ellenére eredményesen vitte keresztül. Hasonlóképpen a félelmetes fegyvertűz hatókörében most már csak a *futólépést* alkalmazták.

IV

JEGYZETEK AZ „ANTI-DÜHRING”-HEZ

a) A matematikai „végtelen” mintái a valóságos világban*

A 17—18** oldalhoz: a gondolkodás és lét egyezése

A matematikai végtelen

Az a tény, hogy szubjektív gondolkodásunk és az objektív világ egyazon törvényeknek van alávetve, tehát a kettő végeredményeiben sem mondhat ellent egymásnak, hanem szükségképpen egybevág, teljességgel uralkodik egész elméleti gondolkodásunkon. Ez a tény elméleti gondolkodásunk öntudatlan és elengedhetetlen előfeltétele. A XVIII. század materializmusa lényegében metafizikai jellege következtében csak *tartalmilag* vizsgálta ezt az előfeltételt. Annak bizonyítására szorítkozott, hogy minden gondolkodás és tudás tartalmának az érzéki tapasztalatból kell származnia és helyreállította azt a tételt, hogy: nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu.*** Csak a modern idealisztikus, de ugyanakkor dialektikus filozófia, nevezetesen Hegel vizsgálta meg ezt az előfeltételt *formájában* is.

Tagadhatatlan, hogy ez a filozófia, annak ellenére, hogy számtalan önkényes konstrukcióval és fantasztikummal találkozunk benne, annak ellenére, hogy eredményének, a gondolkodás és lét

* Ez és a következő „Jegyzet” valószínűleg 1885 elején jött létre, amikor Engels hozzáfogott az „Anti-Dühring” második *bővített* kiadásának előkészítéséhez. Engels számos kiegészítést szándékozott írni az „Anti-Dühring” egyes helyeihez és ezeket a mű függelékében akarta hozni. — Szerk.

** Ez az utalás az „Anti-Dühring” első kiadásának oldalszámaira vonatkozik. Ebben a kiadásban 54—57. old. — Szerk.

*** — semmi sincs az értelemben, ami ne lett volna meg az érzetben. — Szerk.

egységének fejtetőre állított formát ad — az esetek nagy tömegén és a legkülönbözőbb területeken bizonyította be a gondolkodási folyamatoknak a természeti és történelmi folyamatokkal való megegyezését és viszont, és egyazon törvényeknek mindezekre a folyamatokra vonatkozó érvényességét. Másfelől a modern természettudomány olymódon tágitotta ki a minden gondolati tartalom tapasztalati eredetéről szóló tételt, hogy annak metafizikai korlátozottságát és megfogalmazását halomra dönti. Mikor a szerzett tulajdonságok örökölhetőségét elismeri, a tapasztalás szubjektumát az egyénről a fajra terjeszti ki; nem szükséges már az egyes egyén tapasztalata, egyéni tapasztalata bizonyos fokig egy sor elődje tapasztalatainak eredményeivel helyettesíthető. Ha pl. a matematikai axiómák nálunk minden nyolcéves gyermek előtt magától értetődőknek, tapasztalati bizonyítékra nem szorulóknak tűnnének fel, ez csupán a „halmazott átöröklés” eredménye. Egy busmannel vagy ausztráliai négerrel bizonyítás útján nehezen volna ez megértethető.

E munkában a dialektikát *minden* mozgás legáltalánosabb törvényeinek tudományaként fogjuk fel. Ebben benne van, hogy törvényeinek érvényeseknek kell lenniök a természet és az emberi történelem mozgására éppúgy, mint a gondolkodás mozgására. Ilyen törvény e három szféra közül kettőben, sőt mindháromban felismerhető anélkül, hogy a metafizikai felületesség belátná, hogy egy és ugyanazt a törvényt ismerte fel.

Vegyünk egy példát. Aligha van elméleti haladás, amely az emberi szellem akkora diadalának számítana, mint a differenciál- és integrálszámítás felfedezése a XVII. század második felében. Ha valahol, akkor itt az emberi szellem tiszta és kizárólagos tetteivel van dolgunk. Az a titokzatosság, amely a differenciál- és integrálszámításnál alkalmazott mennyiségeket, a különböző fokú differenciálokat és végteleneket még ma is körülveszi, legjobb bizonyítéka annak, hogy az emberek még most is elhitetik magukkal, hogy itt az emberi szellem tiszta „szabad alkotásaival és imaginációival”* van dolgunk, aminek megfelelője az objektív világban nem található. És mégis ennek éppen ellenkezője igaz.

* Dühring kifejezése. — Szerk.

Az összes ilyen imaginárius mennyiségek mintái megvannak a természetben.

Geometriánk térvizonyokból indul ki, mennyiségtanunk és algebránk számbeli mennyiségekből, amelyek földi viszonyainknak megfelelnek, tehát megfelelnek azoknak a testi nagyságoknak, amelyeket a mechanika tömegeknek nevez — a Földön előforduló és az emberektől mozgatott tömegeknek. Ezekkel a tömegekkel szemben a Föld tömege végtelenül nagynek látszik és a földi mechanika végtelen nagyságként is kezeli. Földrádiusz $= \infty$, ez minden mechanika alaptétele az esés törvényében. De nemcsak a Föld, hanem az egész naprendszer és a benne előforduló távolságok a maguk részéről újra végtelen kicsiknek tűnnek fel, mihelyt a fényévek szerint felbecsülendő távolságokkal foglalkozunk a távcsövön látható csillagrendszerben. Itt tehát már nemcsak első-, hanem másodfokú végtelennel is van dolgunk és rábizhatjuk olvasóink képzeletére, hogy még magasabbfokú további végteleneket szerkesszenek maguknak a végtelen térben, ha ugyan kedvük van rá.

A földi tömegek, a testek, amelyekkel a mechanika dolgozik, a fizikában és a kémiában ma uralkodó nézet szerint azonban molekulákból állanak, legkisebb részecskékből, amelyek tovább nem oszthatók az illető test fizikai és vegyi azonosságának megszüntetése nélkül. W. Thomson számításai szerint a legkisebb ilyen molekula átmérője nem lehet kisebb egy milliméter ötvenmilliomod részénél.* De még ha feltételezzük is, hogy a legnagyobb molekula a huszonöt milliommód milliméteres átmérőt is eléri, még mindig elenyészően kis mennyiség marad a legkisebb tömeggel szemben is, amellyel a mechanika, a fizika vagy akár a vegytan is operál. Mindezek ellenére megvan benne az illető tömeg minden sajátos tulajdonsága, képviselheti a tömeget fizikailag és vegyileg és valóban képviseli is minden vegyi egyenletben. Röviden, ugyanazok a tulajdonságai vannak a megfelelő tömeggel szemben,

* Ez a szám William Thomson „The Size of Atoms” („Az atomok térfogata”) című cikkéből való, amely először a „Nature” című folyóirat 1870 március 31-i számában (I. köt. 553. old.) jelent meg. Új lenyomata megvan Thomson és Tait „Treatise on Natural Philosophy” („Értekezés az elméleti fizikáról”) című munkája 2. kiadásának (1883) függelékében. — Szerk.

mint a matematikai differenciálnak a változójával szemben. Csak éppen ami a differenciálnál, a matematikai absztrakcióban titokzatosnak és megmagyarázhatatlannak tűnik fel előttünk, itt magától érthető, úgyszólván szembetűnő lesz.

Mármost a természet ezekkel a differenciálokkal, a molekulákkal olyan módon és ugyanazok szerint a törvények szerint operál, mint a matematika a maga elvont differenciáljaival. Így pl. x^3 differenciálja $= 3x^2 dx$, ahol $3x dx^2$ és dx^3 elhanyagolható. Ha ezt mértanilag megszerkesztjük, x élhosszúságú kockát kapunk, amely élhosszúság a dx végtelenül kis mennyiséggel nagyobbodik. Tegyük fel, hogy ez a kocka valamilyen szublimáltabb elemből áll, mondjuk kénből; az egy sarkot alkotó három oldallap legyen védett, a három másik szabad. Tegyük ki már most ezt a kénkockát kén-gáz-atmoszféra hatásának és csökkentsük hőmérsékletüket megfelelő mértékben, a kocka három szabad oldalán kén-gáz fog lerakódni. Egészen a fizika és vegytan szokásos eljárás-módjánál maradunk, ha azért, hogy ezt a folyamatot tisztán elképzelhessük, feltételezzük, hogy a három oldal mindegyikén először 1 molekula vastagságú réteg rakódik le. A kocka x élhosszúsága 1 molekula átmérőjével dx -szel nagyobbodott. A kocka x^3 köbtartalma megnőtt x^3 és $x^3 + 3x^2 dx + 3x dx^2 + dx^3$ különbözetével, amikor is dx^3 , vagyis 1 molekula és $3x dx^2$, vagyis három sor $x + dx$ hosszúságú egyszerűen lineárisan egymás mellé helyezett molekula ugyanolyan joggal elhanyagolható, mint a matematikában. Az eredmény ugyanaz: a kocka tömeggyarapodása $3x^2 dx$.

Ha pontosan vesszük, a kénkockánál dx^3 és $3x dx^2$ nem fordulnak elő, mert nem lehet két vagy három molekula ugyanabban a térben, tömegének gyarapodása tehát pontosan $3x^2 dx + 3x dx + dx$. Ennek az a magyarázata, hogy a matematikában dx lineáris nagyság, ilyen vastagság- és szélességnélküli vonalak azonban a természetben tudvalevőleg önállóan nem fordulnak elő, a matematikai absztrakcióknak tehát csak a tiszta matematikában van feltétlen érvényük. És mert a $3x dx^2 + dx^3$ -t a tiszta matematika is elhanyagolja, ez nem jelent különbséget.

Ugyanígy a párolgásnál. Ha egy pohár vízben a legfelsőbb molekuláris réteg elpárolog, a vízréteg x magassága dx -szel csök-

kent és egyik molekuláris réteg folyamatos elillanása a másik után tényleg folytatódólagos differenciálódás. Ha pedig a forró gőz nyomás vagy lehűlés által egy edényben ismét vízzé sűrűsödik és egyik molekularéteg a másikra rakódik (miközben eltekinthetünk a folyamat tisztaságát zavaró mellékkörülményektől), míg az edény meg nem telik, itt a szó betűszerinti értelmében integrálás történt, amely a matematikaitól csak abban különbözik, hogy az egyiket az emberi fej tudatosan hajtja végre, a másikat a természet tudattalanul. De nemcsak a folyékony állapotból a gáz-szerűbe való átmenetnél és fordítva mennek végbe ilyen folyamatok, amelyek teljességgel egyeznek a differenciál- és integrál-számítás-belieliekkel.

Ha a tömegmozgás lökés által — mint ilyen megszűnt és hővé, molekuláris mozgássá változott át, ugyan mi más történt, minthogy a tömegmozgás differenciálódott? És ha a gőz molekuláris mozgásai a gőzgép hengerében odáig összegeződnek, hogy meghatározott mértékben emelik a dugattyút, hogy tömegmozgásba csapnak át, nem integrálódnak-e? A vegytan a molekulákat atomokká oldja fel, kisebb tömegű és térbeli kiterjedésű, de azonosrendű nagyságokká, úgyhogy a kettő meghatározott véges viszonylatban áll egymással. Valamennyi kémiai egyenlet, amely a testek molekuláris összetételét kifejezi, eszerint formáját nézve differenciál-egyenlet. A valóságban azonban már integrálódott a benne szereplő atomsúlyok által. A kémia ugyanis olyan differenciálokkal számol, amelyeknek kölcsönös mennyiségi viszonya ismert.

Csakhogy az atomok semmiképpen sem tekinthetők egyszerűeknek vagy egyáltalán a legkisebb ismert anyagrészecskéeknek. Eltekintve a vegytantól magától, amely egyre jobban hajlik ahhoz a véleményhez, hogy az atomok összetettek, a fizikusok többsége azt állítja, hogy a fény és hősugárzást közvetítő világéter ugyancsak diszkrét [megszakadó] részecskékből áll, amelyek azonban olyan kicsik, hogy úgy viszonylanak a vegyi atomokhoz és a fizikai molekulákhoz, mint ezek a mechanikai tömegekhez, tehát, mint d^2x a dx -hez. Itt tehát az anyag szerkezetének ma közkeletű elgondolásában megint csak a másodfokú differenciál van előttünk és nincs semmi ok rá, hogy miért ne képzelhetné el

mindenki, akinek ebben kedve telik, hogy a természetben a $d^3 x$, $d^4 x$ stb. analógiái is megvannak.

Akármilyen nézetben vagyunk is tehát az anyag szerkezetét illetően, annyi bizonyos, hogy egész sor nagy viszonylagos tömegű, jól elhatárolt csoportra tagozódik, olymódon, hogy minden egyes csoport tagjai meghatározott véges tömegviszonylatokban állanak egymáshoz, a legközelebbi csoportok tagjaihoz ellenben a matematikai értelemben vett végtelen nagyság vagy kicsinység viszonylatában. A látható csillagrendszer, a naprendszer, a földi tömegek, a molekulák és atomok, végül pedig az éterrészecskék egy-egy ilyen csoportot alkotnak. Ezen nem változtat semmit, hogy az egyes csoportok között közbeeső tagokat találunk. Így a naprendszer tömegei és a földi tömegek között az aszteroidákat, amelyek közül egyeseknek nincs nagyobb átmérőjük, mint az ifjabb ági Reuss hercegségnek, a meteorokat stb. Így a földi tömegek és a molekulák között a szerves világban a sejtet. Ezek a közbeeső tagok csak azt bizonyítják, hogy a természetben nincs ugrás, éppen *azért, mert* a természet csupa ugrásból tevődik össze.

Mihelyt a matematika tényleges mennyiségekkel számol, ezt a szemléleti módot minden további nélkül alkalmazza is. A földi mechanika már a Föld tömegét is végtelenül nagyknak tekinti, mint ahogy a csillagászat a földi tömegeket és az ezeknek megfelelő meteorokat végtelenül kicsiknek, és ugyanígy eltűnnek számára a naprendszer bolygóinak távolságai és tömegei, mihelyt a legközelebbi állócsillagokon túl csillagrendszerünk szerkezetét kutatja. De mihelyt a matematikusok az absztrakció bevehetetlen erődjébe, az ú. n. tiszta matematikába vonulnak vissza, elfelejtik mindezeket az analógiákat, a végtelen valami teljességgel rejtelmes dolog lesz és a mód, ahogyan az analízisben dolgoznak vele, valami merőben érthetetlennek tűnik, ami minden tapasztalatnak és észnek ellentmondó. A botorságok és abszurdítások, amelyekkel a matematikusok ezt a különösképpen mindig helyes eredményekhez vezető eljárás módjukat inkább mentegették, mint megmagyarázták, felülmúlják pl. a hegeli természetfilozófia legcsunyább látszólagos és valódi képzelgéseit is, pedig ezektől a matematikusok és természettudósok nem győztek eléggé iszonyodni. Amit Hegelnek

szemére vetnek, hogy a végletekig viszi az absztrakciókat, azt ők maguk sokkal nagyobb mértékben gyakorolják. Elfelejtik, hogy az egész ú. n. tiszta matematika absztrakciókkal foglalkozik, hogy *minden* mennyisége szigorúan véve imaginárius mennyiség és, hogy minden absztrakció, ha túlhajtják, értelmetlenségbe vagy saját ellentétébe csap át. A matematikai végtelent a valóságból veszik kölcsön, ha tudattalanul is, ennél fogva tehát csak a valóságból magyarázható is meg, nem önmagából a matematikai absztrakcióból. És ha ebből a szempontból vizsgáljuk a valóságot, mint láttuk, meg is találjuk a valóságos viszonyokat, amelyekből a matematikai végtelenségi viszonyt vették, sőt a matematikai mód természetes analógiáit is, amely ezt a viszonyt működteti. És ezzel meg is magyaráztuk a dolgot. (A gondolkodás és lét azonosságának rossz reprodukciója Haeckelnél.) De a folyamatos és diszkrét anyag ellentmondását is, lásd Hegel.*

b) A „mechanikai” természetfelfogásról

2. jegyzet. A 46.** oldalhoz: a mozgás különböző formái és az azokat tárgyaló tudományok.

Mióta a fenti cikk megjelent (Vorwärts, 1877 február 9***) Kekulé („Die wissenschaftlichen Ziele und Leistungen der Chemie****”) egészen hasonlóan határozta meg a mechanikát, fizikát és vegytant: „Ha az anyag lényegének ezt az elgondolását vesszük alapul, a vegytant az atomok tudományának és a fizikát a molekulák tudományának határozhatjuk meg s akkor közelebb kerülünk, hogy a mai fizikának a tömegekről szóló részét mint külön tudományágat kiemeljük és a mechanika nevet tartsuk fenn számára. A mechanika így a fizika és vegytan alaptudományaként jelenik meg, amennyiben mind a kettő bizonyos megfigyeléseknél és főként számításoknál molekuláit, illetve atomjait tömegekként kénytelen kezelni.”

* A két utolsó mondatot Engels utólag iktatta be. — Szerk.

** Ez az utalás az „Anti-Dühring” első kiadásának oldalszámára vonatkozik. Ebben a kiadásban 68—69. old. — Szerk.

*** A „Vorwärts” e számában jelent meg először az „Anti-Dühring” első részének VII. fejezete. — Szerk.

**** „A vegytan tudományos céljai és teljesítményei.” — Szerk.

Ez a fogalmazás, mint látjuk, a szövegben* és az előbbi jegyzetben találhatótól csak valamivel kisebb határozottságával különbözik. Ha azonban egy angol folyóirat („Nature”) Kekulé fenti tételét úgy fordította le, hogy a mechanika a tömegek sztatikája és dinamikája, a fizika a molekulák sztatikája és dinamikája, a vegytan az atomok sztatikája és dinamikája,** szerintem még a vegyi folyamatoknak is ez a feltétlen visszavezetése pusztán mechanikai folyamatokra, kelleténél jobban megszükiti legalább is a vegytan területét. Pedig ez annyira divatos, hogy pl. Haeckel a „mechanikai” és „monista” szavakat folyton azonos értelemben használja és szerinte „a mai fiziológia... a maga területén csak fizikai-kémiai vagy tágabb értelemben mechanikai erők hatását ismeri el”. (Perigenesis)***

Ha én a fizikát a molekulák mechanikájának, a vegytant az atomok fizikájának, továbbá a biológiát a fehérjék vegytanának nevezem, ezzel a tudományok egyikének a másikba való átmenetét akarom kifejezni, tehát mindkettőnek összefüggését, folyamatoságát, de különbségét, elszakadását is. Nem tartom megengedhetőnek, hogy ennél tovább menjünk, hogy a vegytant ugyancsak a mechanika egy fajtájának mondjuk. A mechanika — tágabb vagy szűkebb értelemben — csak mennyiségeket ismer, sebességekkel és tömegekkel és legfeljebb térfogatokkal számol. Ahol a testek minősége kerül útjába, mint a hidrosztatikában és aerosztatikában, nem tud boldogulni anélkül, hogy molekuláris állapotokkal és molekuláris mozgással ne foglalkozzék és maga csak egyszerű segédtudománnyá, a fizika előfeltételévé válik. A fizikában és még inkább a vegytanban azonban nemcsak állandó minőségi változás megy végbe mennyiségi változás következtében, mennyiség átcsapása minőségbe, hanem egy csomó minőségi változást is számba

* Ebben a kiadásban 68. és köv. oldalak. — Szerk.

** Engels itt a „Nature” című folyóirat 1877 november 15-i számának egy közleményére hivatkozik, amely Kekulé referátumának rövid kivonatát adja. — Szerk.

*** Engels Haeckel „Die Perigenesis der Prastidule oder die Wellenzugung der Lebensteilchen. Ein Versuch zur mechanischen Erklärung der elementaren Entwicklungsvorgänge.” Berlin 1876. („A plastidula perigenezise, vagy az életrészecskék hullámnemzése. Kísérlet az elemi fejlődési folyamatok megmagyarázására.”) című művéből idéz. — A kiemelés Engelstől származik. — Szerk.

kell venni, melyeknek mennyiségi változástól való meghatározottsága koránt sincs bebizonyítva. Hogy a tudomány mai áramlata ebben az irányban mozog, szívesen elismerhetjük, ez azonban nem bizonyítja azt, hogy az áramlat kizárólagosan helyes, hogy ennek követése a fizikát és a vegytant *ki fogja meríteni*. Minden mozgás mechanikai mozgást, az anyag legnagyobb vagy legkisebb részeinek helyváltoztatását foglalja magában és *első*, de csakis *első* feladata a tudománynak, hogy ezt felismerje. De ez a mechanikai mozgás nem meríti ki a mozgást általában. A mozgás nemcsak helyváltoztatás, a mechanikán túlmenő területeken minőségváltoztatás is. Az a felfedezés, hogy a hő molekuláris mozgás, korszakalkotó volt. De ha a hőről nem tudok többet mondani annál, hogy a molekulák bizonyos helyváltozása, legjobban teszem, ha hallgatom. A vegytan mintha a legjobb úton volna ahhoz, hogy az atomtérfogatoknak az atomsúlyokhoz való viszonyából az elemek vegytani és fizikai tulajdonságainak egész sorát megmagyarázza. De egy vegyész sem fogja azt állítani, hogy egy elem valamennyi tulajdonsága kimerítően ki van fejezve a Lothar Meyer* görbéjében elfoglalt helyével, hogy pl. a szén sajátos mivolta, amely a szerves élet lényeges hordozójává teszi, vagy a foszfor szükségessége az agyban egyedül ezzel valaha is megmagyarázható lesz. Pedig a „mechanikai” felfogás végülis csak erre lyukad ki. Minden változást helyváltoztatásból magyaráz, minden minőségi különbséget mennyiségiből és nem veszi észre, hogy a minőség és mennyiség viszonya megfordítható (reciprok), hogy a minőség éppúgy átcsap mennyiségbe, mint a mennyiség minőségbe, hogy kölcsönhatás áll fenn. Ha a minőség minden különbsége és változása mennyiségi különbségre és változásra, mechanikai helyváltozásra vezethető vissza, szükségképpen eljutunk ahhoz a tételhez, hogy

* Lothar Meyer cikke: „Die Natur der chemischen Elemente als Funktion ihrer Atomgewichte” („A kémiai elemek természete mint atomsúlyuk funkciója”) 1870-ben jelent meg; Mendelevjev cikke: „Das Wechselverhältnis der Eigenschaften der Elemente und ihres Atomgewichts” („Az elemek tulajdonságai és atomsúlyuk között fennálló kölcsönös viszony”) 1869-ben. A két kutató egymástól teljesen függetlenül jutott e felfedezésre, de Mendelevjev sokkal messzebbre ment következtetéseiben, mint Meyer. — Lothar Meyer görbéje — így nevezik azt a görbét, amely az atomsúlyok és atomtérfogatok közti kölcsönös viszonyt ábrázolja. — Szerk.

minden anyag *azonos* legkisebb részecskékből áll és az anyag vegyi elemeinek minden minőségi különbségét mennyiségi különbségek okozzák, a különbségek e legkisebb részecskék számában és atomokká való helyi csoportosulásában. Itt azonban még nem tartunk.

Mai természettudásaink nem ismernek más filozófiát, mint a legközönségesebb vulgáris filozófiát, amely ma a német egyetemen uralkodik s ez az oka annak, hogy így dobálóznak olyan kifejezésekkel, mint „mechanikus”, számot sem adva róla maguknak és nem is sejtve, milyen végkövetkeztetéseket vesznek ezáltal magukra. Az anyag abszolút minőségi azonosságáról szóló elméletnek persze vannak hívei — tapasztalatilag ez az elmélet éppoly kevésbé megcáfolható, mint bebizonyítható. De ha megkérdezzük azokat, akik mindent „mechanikailag” akarnak megmagyarázni, hogy tudatában vannak-e ennek a végső következtetésnek és elfogadják-e az anyag azonosságát, hány különböző választ fogunk tőlük hallani!

A legkomikusabb a dologban, hogy a „materialista” és „mechanikus” azonosítása *Hegeltől* származik, aki a materializmust a „mechanikus” szó hozzátételével akarja megvetendővé tenni. Csakhogy a Hegeltől kritizált materializmus — a XVIII. század francia materializmusa — valóban kizárólag *mechanikus* volt, éspedig abból a nagyon természetes okból, hogy akkor még a fizika, a vegytan és a biológia gyermekcipőben járt és távol volt attól, hogy egy általános természetszemlélet alapjául szolgálhasson. Ugyancsak Hegeltől veszi Haeckel azt a fordítást, hogy *causae efficientes* = mechanikusan ható okok és *causae finales* = célszerűen ható okok, ahol tehát Hegel a mechanikust a vakon, tudatlanul hatóval tekinti egyenlőnek, nem a haeckeli értelemben vett mechanikussal. Amellett ez az egész ellentét magának Hegelnek is annyira túlhaladott álláspont, hogy az oksági törvénynek a Logikában található két kifejtése közül egyikben *sem említi meg*, — hanem csak a Filozófia történetében, ahol történetileg sorra kerül (tehát merő félreértés Haeckel részéről, felületességből!) és egészen alkalmilag a teleológiánál (Logika, III. II. 3.)* mint azt a formát,

* Engels Hegel „Wissenschaft der Logik” („A logika tudománya”) című művének III. köt. II. rész. 3. fejezetére utal. — Szerk.

amelyben a *régi metafizika* a mechanizmus és teleológia ellentétét megfogalmazta, de különben mint régen túlhaladott álláspontot tárgyalja. Haeckel tehát hibásan másolt le valamit afölötti örömben, hogy megtalálta „mechanikai” felfogása igazolását és ezzel eljut ahhoz a szép eredményhez, hogy ha egy állaton vagy növényen természetes kiválasztás következtében bizonyos változás következik be, ezt *causa efficiens*, ha ugyanezt a változást mesterséges tenyésztés idézi elő, azt *causa finalis* okozza! A tenyésztő *causa finalis*! Egy olyan nagyszabású dialektikus, mint Hegel, persze nem keringhetett a *causa efficiens* és *causa finalis* ellentétének szűk körében. És mai szempontból az erről az ellentétről szóló egész céltalan lefetyelésnek véget vet az, hogy tapasztalatból és elméletből *tudjuk*: az anyag, akárcsak létezési módja, a mozgás, megteremthetetlen, tehát a saját végoka; míg a világegyetem mozgásának kölcsönhatásában pillanatnyilag és helyileg elszigetelődő vagy gondolkodásunk által elszigetelt egyes okokhoz egyáltalában nem teszünk hozzá új meghatározást, hanem csak zavaró elemet, ha *ható* okoknak nevezzük őket. Az az ok, amely nem hat, nem ok.

NB. Az anyag mint ilyen, merőben gondolati alkotás és absztrakció. Eltekintünk a dolgok minőségi különbségeitől, amennyiben mint testileg létezőket az anyag fogalma alá foglaljuk őket össze. Anyag mint ilyen, a meghatározott, a létező anyagoktól megkülönböztethetően, tehát érzékileg nem létezik. Mikor a természettudomány arra törekszik, hogy az egységes anyagot mint ilyent felkutassa, hogy a minőségi különbségeket azonos legkisebb részecskék összetételének pusztán mennyiségi különbségeire vezesse vissza, ugyanazt teszi, mintha cseresznye, körte, alma helyett a gyümölcsöt mint olyant, macska, kutya, juh stb. helyett az emlős-állatot mint olyant akarja látni, a gázt mint olyant, a fémeket mint olyant, a követ mint olyant, a vegyi összetételt mint olyant, a mozgást mint olyant. A darwinizmus ilyen ősemlőst követel, Haeckel promammale-jét, ugyanakkor azonban kénytelen megengedni, hogyha ez *csírájában* minden eljövendő és mostani emlőst magában foglal is, igazában minden mostani emlősnél alacsonyabbrendű és ősnyers volt, ezért mulandóbb valamennyiüknél. Mint

már Hegel (Encyklopädie I. 199. old.)* kimutatta, ez a nézet épp ezért „egyoldalúan matematikai álláspont”, amely az anyagot csak mennyiségileg meghatározhatónak, de minőségileg eredendően azonosnak tekinti, „nem más álláspont, mint” a XVIII. század francia materializmusáé. Sőt visszatérés Pythagorashoz, aki már a számot, a mennyiségi meghatározottságot fogta fel a dolgok lényegének.

* Engels Hegel „Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse” („A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban”) című műve I. részének (Berlin 1840 vagy 1843), az úgynevezett „Kis logiká”-nak 199. oldalára utal. — Szerk.

V

KÉT ELŐSZÓ „A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG” NÉMET KIADÁSAIHOZ

I

Előszó az első német kiadáshoz

Az itt következő írás a „Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft” (Lipcse 1878) című munkám három fejezetéből keletkezett. Paul Lafargue barátom kérésére állítottam őket össze francia nyelvre való fordítás céljából és megtoldottam néhány további fejtegetéssel. A francia fordítás, melyet átnéztem, először a „Revue Socialiste”-ben* jelent meg, azután pedig önállóan a következő címmel: „Socialisme utopique et socialisme scientifique”**, Párizs 1880. A francia fordítás alapján készült lengyel fordítás éppen most jelent meg Genfben a következő címmel: „Socyjalizm utopijny a naukowy”***. Imprimerie de l’Aurore, Genève 1882.

A Lafargue-féle fordítás meglepő sikere a francianyelvű országokban, különösen pedig magában Franciaországban, az elé a kérdés elé állított, nem volna-e hasznos e három fejezetet német nyelven is külön kiadni. S éppen ekkor közölte velem a zürichi „Sozialdemokrat” szerkesztősége, hogy a német szocialista pártban általános az a kívánság, hogy új propagandaröpiratokat adjanak ki, és megkérdezte, nem szánám-e erre a célra a szóbanforgó három fejezetet. Természetesen beleegyeztem és munkámat rendelkezésére bocsátottam.

* „Szocialista Szemle.” — Szerk.

** „Utópista szocializmus és tudományos szocializmus.” — Szerk.

*** „Utópista szocializmus és tudományos szocializmus.” L’Aurore, nyomda. Genf 1882. — Szerk

Ez a munka azonban eredetileg korántsem a közvetlen népszerű propaganda számára íródott. Alkalmas lehet-e erre a célra egy elsősorban tisztára tudományos munka? Minő formai és tartalmi változtatások voltak szükségesek?

A formát illetőleg csak a sok idegen szó kelthetett aggodalmat. De már Lassalle se nagyon takarékoskodott beszédeiben és propaganda-írásaiban az idegen szavakkal, s tudtommal emiatt nem panaszkodtak. Azóta pedig munkásaink sokkal többet és sokkal rendszeresebben olvastak újságokat s ennek megfelelően egyre jobban megismerkedtek idegen szavakkal. Ezért csak a felesleges idegen szavak kiküszöbölésére szorítkoztam. A mellőzhetetlenséket nem láttam el úgynevezett magyarázó fordításokkal. Hiszen a mellőzhetetlen idegen szavak — többnyire általánosan elfogadott tudományos szakkifejezések — nem volnának mellőzhetetlenek, ha lefordíthatók volnának. A fordítás tehát meghamisítja a kifejezés értelmét; ahelyett, hogy magyarázna, csak zavart okoz. A szóbeli felvilágosítás itt sokkal többet segít.

Ami a tartalmat illeti, azt hiszem, állíthatom, hogy a német munkásoknak nem sok nehézséget fog okozni. Különb is csak a harmadik fejezet nehéz, de a munkásoknak, akiknek általános életfeltételeit összefoglalja, sokkal kevésbbé, mint a „művelt” burzsoáknak. Amikor itt számos magyarázó toldást adtam, valóban nem annyira a munkásokra gondoltam, mint inkább a „művelt” olvasókra; olyan emberekre, mint például von Eynern képviselő úr, Heinrich von Sybel titkos tanácsos úr és egyéb Treitschkék,* akiket ellenállhatatlan vágy sarkall arra, hogy szörnyűséges tájékozatlanságukat és a szocializmusnak ebből fakadó hallatlan félreismerését nyomtatásban tárják a világ elé. Amikor Don Quijote a szélmalomok ellen kel harcra, ez az ő hivatása és megfelel szerepének, de Sancho Pansának ilyesmit sehogysem engedhetünk meg.

Az ilyen olvasók azon is csodálkoznak majd, hogy a szocializmus fejlődésének vázlatos történetében a Kant—Laplace-féle kozmogóniával, a modern természettudományokkal és Darwinnal, a klasszikus német filozófiával és Hegellel találkoznak. De hát a

* Eynern — brémai nagyiparos; Sybel és Treitschke — reakciós porosz történétírók. A mult század hetvenes éveiben mindhárman röpiratokat bocsátottak ki a szocializmus és a szociáldemokrácia ellen. — Szerk.

tudományos szocializmus mégis csak főképpen német termék s csak annál a nemzetnél keletkezhett, amelynek klasszikus filozófiája a tudatos dialektika hagyományát elevenen megőrizte: Németországban.* A materialista történelemszemlélet és speciális alkalmazása a proletariátus és burzsoázia közt folyó jelenkori osztályharcra csakis a dialektika útján volt lehetséges. S ha a német burzsoázia iskolamesterei a nagy német filozófusoknak s az általuk vallott dialektikának emlékét a sivár eklekticizmus posványába fullasztották, olyannyira, hogy a modern természettudományt vagyunk kénytelenek tanúként felhívni annak igazolására, hogy a dialektika a valóságban érvényesül — úgy mi, német szocialisták büszkéek vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fouriertől s Owentől származunk, de Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.

London, 1882 szeptember 21.

II

Előszó a negyedik német kiadáshoz

Feltevésem, hogy e füzet tartalma német munkásainknak nem sok nehézséget fog okozni, beigazolódott. Legalább is tény az, hogy 1883 márciusa, vagyis az első kiadás megjelenése óta három kiadás kelt el összesen 10.000 példányban, mégpedig a néhai német szocialistaellenes törvény uralma alatt — ami újabb példa arra, hogy rendőri tilalmak mennyire tehetetlenek egy olyan mozgalommal szemben, amilyen a modern proletariátus mozgalma.

* „Németországban” — ez íráshiba. Helyesen azt kell mondani: „németeknél”. Mert amilyen elengedhetetlenül szükséges volt a tudományos szocializmus keletkezésénél egyfelől a német dialektika, éppoly elengedhetetlenül szükségesek voltak számára Anglia és Franciaország fejlett gazdasági és politikai viszonyai. Németországnak a negyvenes évek elején a mainál még sokkal hátramaradottabb gazdasági és politikai fejlődési foka legfeljebb szocialista torzképeket tudott létrehozni (lásd a „Kommunista kiáltvány”-ban a III. fejezet, 1. c. pontját: „A német vagy »igazi« szocializmus”). Csak amikor az Angliában és Franciaországban létrejött gazdasági és politikai állapotokat a német dialektikus kritikának vetették alá, csak akkor lehetett igazi eredményt elérni. Erről az oldalról tekintve tehát a tudományos szocializmus nem kizárólagosan német, hanem éppannyira nemzetközi termék is. *(Engels jegyzete.)*

Az első kiadás óta még néhány idegennyelvű fordítás jelent meg : olasz nyelven : Pasquelo Martignetti fordítása : „Il Socialismo Utopico ed il Socialismo scientifico”, Benevento 1883 ; orosz nyelven : „Razvitie naucsnoho szocializma”, Genf 1884 ; dán nyelven : „Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab”, a „Socialisk Bibliotek”-ben, I. Bind, Kjöbenhavn 1885 ; spanyol nyelven : „Socialismo utopico y Socialismo cientifico”, Madrid 1886 ; és holland nyelven : „De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap”, Haag 1886.

A jelen kiadásban van néhány kisebb változtatás ; fontosabb betoldás csak két helyen történt : az első fejezetben Saint-Simon-ról, akivel Fourier-hez és Owenhez képest kissé mostohán bántam, és a harmadik fejezet végefelé, az időközben fontossá vált új termelési formáról, a „tröszt”-ről.

London, 1891 május 12.

VI

„BEVEZETÉS” „A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG” ANGOL KIADÁSÁHOZ

(„A történelmi materializmusról”)

Ez a kis könyv eredetileg egy nagyobb egésznek volt része. 1875 táján dr. E. Dühring, a berlini egyetem magántanára, váratlanul és meglehetősen nagy zajt csapva, hírül adta a szocializmusra való áttérését, s a német közönségnek nemcsak egy kész szocialista elméletet tált fel, hanem teljes gyakorlati tervet is a társadalom újjászervezésére. Magától értetődött, hogy elődjeit le kellett csepülnie; kiváltképpen Marxot tisztelte meg azzal, hogy kiöntötte rá haragja teli kelyhét.

Ez akkortájt történt, amikor a németországi szocialista párt két része — eisenachiak és lassalleánusok — egyesült, s ezzel a párt nemcsak óriási erőgyarapodásra tett szert, de ami még fontosabb, arra is módja nyílt, hogy egész erejét a közös ellenség ellen fordítsa. A szocialista párt Németországban gyorsan haladt afelé, hogy hatalommá váljék. Hogy azonban hatalommá váljék, annak első feltétele az volt, hogy az éppen elért egységet ne veszélyeztessék. Dr. Dühring pedig nyíltan hozzáfogott, hogy maga körül szektát alakítson, jövőendő külön pártnak a magvát. Szükségessé vált tehát, hogy felvegyük a nekünk odadobott kesztyűt s végigvívjuk a harcot, akár ilyünkre volt, akár nem.

Ez azonban, ha nem is valami szerfelett nehéz, de minden bizonnyal hosszadalmas ügy volt. Köztudomású, hogy ránk németekre egy szörnyen súlyos „Gründlichkeit” jellemző, alapos mélység, vagy mélyenjáró alaposság, ahogy tetszik. Mihelyt valaki közülünk ki akar fejteni valamit, amiről azt hiszi, hogy új tan, ezt legott mindent átfogó rendszerré kell kidolgoznia. Kötelességé-

nek tartja bizonyítani, hogy mind a logika alapelvei, mind a világ-egyetem alapvető törvényei öröktől fogva csak azért léteztek, hogy végül is ehhez a most felfedezett, mindent betetéző elmélet-hez elvezessenek. És dr. Dühring e tekintetben nem hazudtolta meg a nemzeti jellemvonást. A szellem-, erkölcs-, természet- és történelemfilozófia teljes „rendszere”, a politikai gazdaságtan és a szocializmus teljes „rendszere”, végül pedig „A politikai gazdaságtan kritikai története” — három vaskos, kívül-belül nehézkes nyolcadrét kötet, három egész hadteste az összes korábbi filozófusok és közgazdászok ellen általában, legkivált pedig Marx ellen mozgósított érveknek — valósággal a tudomány teljes „forradalmasítására” irányuló kísérlet — ennyi és nem kevesebb volt az, amivel meg kellett birkóznom. Kénytelen voltam a lehető legkülönbélebb tárgyakkal foglalkozni: az idő és tér fogalmától a bimetalizmusig, az anyag és a mozgás örökkévalóságától az erkölcsi fogalmak mulandóságáig, a darwini természetes kiválasztástól a jövő társadalom ifjúságának neveléséig. Kétségtelen azonban, hogy ellenfelem rendszerető egyetemessége alkalmat adott arra, hogy vele szemben e sokféle kérdésről kifejtsem a Marx által és általam képviselt nézeteket, mégpedig összefüggőbb formában, mint az eddig történt. S ez volt a legfőbb ok, amely arra késztetett, hogy vállalkozzam erre a különben hálátlan feladatra.

Válaszom először cikksorozat formájában a lipcsei „Vorwärts”-ben, a szocialista párt központi lapjában* jelent meg, azután könyvalakban „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft” („Hogyan «forradalmasítja» Eugen Dühring úr a tudományt”) címmel; a könyvet másodszor Zürichben 1886-ban adták ki.

Paul Lafargue barátom kívánságára — aki jelenleg a francia Kamarában Lille városát képviseli — e könyv három fejezetéből egy röpiratot állítottam össze, amelyet ő lefordított s 1880-ban „Socialisme utopique et socialisme scientifique” címmel közreadott. E francia szöveg alapján készült egy lengyel és egy spanyol fordítás. 1883-ban német barátaim az eredeti nyelven adták ki a

* „Vorwärts” („Előre”) — a német szociáldemokrata párt központi lapja a gothai egyesülési kongresszus után. A lap Lipcsében jelent meg 1876—1878. — Szerk.

röpiratot. Azóta, a német szöveg alapján olasz, orosz, dán, holland és román fordítás jelent meg. Ilyenformán, a jelen angol kiadást beleszámítva, ez a könyvecske tíz nyelven van elterjedve. Tudomásom szerint nincs még egy szocialista munka, amelyet ily sok nyelvre fordítottak volna le — még a mi 1848-ból származó „Kommunista kiáltvány”-unkat vagy Marx „Tőké”-jét sem. Németországban négy kiadást ért meg, összesen körülbelül 20 000 példányban.

A „Die Mark”^{*} című függelék megírásával az volt a szándékom, hogy a német szocialista párt köreiből bizonyos alapvető ismereteket terjesszek el a németországi földtulajdon történetéről és fejlődéséről. Ez különösen szükségesnek tetszett abban az időben, amikor a városi munkásság bevonása a szocialista pártba már meglehetősen messze előrehaladt s a mezőgazdasági munkások és a parasztok megnyerése volt soron. Ezt a függeléket bevettem a jelen kiadásba, mert a földbirtoklásnak az összes teuton törzsekre jellemző ősi formáit s felbomlásuk történetét Angliában még kevésbé ismerik, mint Németországban. Az eredeti szöveget nem változtattam meg és nem tértem ki Maxim Kovalevszkijnek nemrég kifejtett hipotézisére, amely szerint a szántóföldnek és legelőnek a „mark” tagjai közti felosztását megelőzte azoknak egy nagy, több nemzedéket magábafoglaló patriarchális család-közösség által való megművelése (amire példa a még ma is fennálló délszláv zadruga), a felosztás később, akkor következett be, amikor a közösség annyira megnövekedett, hogy közös gazdálkodásra túlságosan nehézkessé vált. Kovalevszkijnek valószínűleg teljesen igaza van, de a kérdés még sub judice.^{**}

Az e könyvben használt közgazdasági szakkifejezések, amennyiben újak, megegyeznek a Marx „Tőké”-jének angol kiadásában használtakkal. „Áruterelés”-nek azt a gazdasági fokot nevezzük, amelyen a tárgyakat nemcsak a termelők szükséglete számára, hanem csere céljára is termelik, vagyis *mint árukat*, nem

^{*} „Mark” — a régi germán földközösségi szervezet. Ezzel a címmel Engels a „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” első német kiadásához rövid tanulmányt mellékel a német parasztság történetéről, az ókortól kezdve. Lásd a jegyzetet a 290. oldalon. — Szerk.

^{**} — még vitás, eldöntetlen. — Szerk.

pedig mint használati értékeket. Ez a fok a csere céljaira való termelés kezdeteitől mindmáig terjed; teljes kibontakozását csak a tőkés termelés alatt éri el, vagyis olyan viszonyok között, amikor a tőkés a termelési eszközök tulajdonosa, munkabér ellenében munkásokat foglalkoztat — olyan embereket, akik saját munkájukon kívül minden egyéb termelési eszköztől meg vannak fosztva —, s a termékek eladási árának a költségeken felül megmaradt részét bezsebeli. Az ipari termelésnek a középkor óta lefolyt fejlődését három korszakra osztjuk:

1. kézművesség: itt kis kézművesmesterek kevésszámú legénnyel és inassal dolgoznak, s minden egyes munkás egész, befejezett árucikket készít;

2. manufaktúra: itt nagyszámú munkás egy nagy műhelyben tömörülve az egész árucikket a munkamegosztás elve alapján készíti el, s minden egyes munkás csak egy részletműveletet végez, úgyhogy a termék csak akkor készül el teljesen, amikor egymásután valamennyi munkás kezén keresztülment;

3. modern ipar: itt a terméket mechanikus erővel hajtott gépezet készíti el, s a munkás munkája a mechanizmus műveleteinek ellenőrzésére és szabályozására korlátozódik.

A történelmi materializmusról

Nagyon jól tudom, hogy e broszúra tartalma a brit közönség nagy részénél ellentmondást fog kiváltani. De ha mi szárazföldiek akár a legcsekélyebb tekintettel is lettünk volna a brit „respectability”, vagyis a brit nyárspolgáriasság előítéleteire, úgy még rosszabbul állnánk, mint ahogy amúgy is állunk. Ez az írás azt védelmezi, amit mi „történelmi materializmusnak” nevezünk, már pedig a materializmus szó a brit olvasók óriási többségének fülét élesen sérti. „Agnoszticizmus”* még megjárna, de materializmus — tisztára lehetetlen.

És mégis, az egész modern materializmus őshazája, a XVII. századtól kezdve, éppen Anglia.

* *Agnoszticizmus* — a görög *a* = nem és *gnósis* = megismerés szavakból — filozófiai irány, amely elismeri az anyagi világ létezését, de tagadja megismerhetőségét. — Szerk.

„A materializmus Nagybritannia legsajátabb szülöttje. Már skolasztikusa, Duns Scotus felvetette a kérdést — tud-e az anyag gondolkodni?

Hogy ezt a csodát nyélbeüsse, Isten mindenhatóságához folyamodott, vagyis magát a teológiát kényszerítette arra, hogy materializmust hirdessen. Azonkívül nominalista* volt. A nominalizmus az angol materializmusnak egyik főeleme, mint ahogy egyáltalán a materializmusnak első kifejezése.

Az angol materializmus igazi ősapja Bacon. Számára a természettudomány az igazi tudomány s az érzéki dolgokkal foglalkozó fizika a természettudomány legfőbb része. Gyakran hivatkozik mint tekintélyekre Anaxagorasra, annak homoiomériáival, és Demokritosra, annak atomjaival. Bacon tana szerint az érzékek csalhatatlanok és minden ismeret forrásai. A tudomány tapasztalati tudomány s abban áll, hogy az érzékileg megadottra észszerű módszert alkalmaz. Indukció, elemzés, összehasonlítás, megfigyelés, kísérletezés — ezek az észszerű módszer főfeltételei. Az anyag elidegeníthetetlen tulajdonságai közül a mozgás az első és legkiválóbb, nemcsak mint mechanikai és matematikai mozgás, hanem még inkább mint az anyag ösztöne, eleven szelleme, feszítőereje, mint «gyötrelme» („Qual”), hogy Jakob Böhme kifejezését használjuk.** Az anyag kezdetleges formái eleven, egyéniesítő, az anyagban benne rejlő lényegi erők, amelyek a specifikus különbségeket létrehozzák.

Bacon-nél, mint első alkotójánál, a materializmus naiv módon még magában hordozza a mindenoldalú fejlődés csíráit. Az anyag költőien érzéki ragyogással mosolyog az egész emberre. Maga az

* *Nominalizmus* — a latin nomen = név szóból — középkori filozófiai irány, amely szerint a fogalmak csupán nevei a megfelelő tárgyaknak. — Szerk.

** „Qual” — filozófiai szójáték. „Qual” szó szerint gyötrelmet jelent, olyan fájdalmat, amely valamely cselekvésre készítet. Böhme, a misztikus, egyúttal belevisz a német szóba valamit a latin qualitas (minőség) jelentéséből; az ő „Qual”-ja ellentétben az olyan fájdalommal, amely kívülről ér bennünket, cselekvésre serkentő elv, amely a neki alávetett dolog, viszony, vagy személy spontán fejlődéséből keletkezik s a maga részéről előmozdítja ezt a fejlődést. (Engels jegyzete az angol kiadshoz.)

aforizmák formájában előadott tan ellenben még hemzseg a teológiai következetlenségektől.

Továbbfejlődésében a materializmus egyoldalúvá válik. Hobbes a baconi materializmus rendszerbe foglalója. Az érzékiség elveszti virulását s a mértan elvont érzékiségévé válik. A fizikai mozgás áldozatul esik a mechanikai vagy matematikai mozgásnak; a mértant nyilvánítják a legfőbb tudománynak. A materializmus embergyűlölővé válik. Hogy az embergyűlölő, testetlen szellemet annak saját területén legyőzhesse, a materializmus maga kénytelen önnön testét érzékteleníteni és aszkétává válni. Mint észlény lép fel, de ki is fejté az ész könnyörtelen következetességét.

Ha az érzékelés nyújt az embernek minden tudást — így érvel Hobbes, Bacon-ból kiindulva —, úgy a szemlélet, a gondolat, a képzet stb. nem egyebek, mint az érzéki alakjából többé-kevésbé kivetköztetett testi világ árnyai. A tudomány csak nevet adhat ezeknek az árnyaknak. Ugyanazt a nevet több árnyaknak is lehet adni. Sőt a neveknek is lehetnek neveik. De ellentmondás volna, ha egyfelől elismernők, hogy minden eszme eredete az érzéki világban van, másfelől pedig azt állítanók, hogy a szó több mint szó, hogy az érzékeink útján felfogott, mindig csak egyes lényeken kívül még általános lények is vannak. Hiszen testetlen szubsztancia éppoly ellentmondás, mint testetlen test. Test, lét, szubsztancia ugyanaz a reális eszme. *A gondolatot nem lehet elválasztani az anyagtól, amely gondolkodik.* Az anyag minden változás alanya. A végtelen szónak nincs értelme, ha nem azt jelenti, hogy elméneknek megvan az a képessége, hogy vég nélkül folytathatja a hozzátevést. Minthogy csak az fogható fel és tudható, ami anyagi, tehát isten létéről semmit sem tudunk. Csak saját létezés sem biztos. Minden emberi szenvedély mechanikai mozgás, amely vagy végződik vagy kezdődik. Az ösztönök tárgyait nevezzük jónak. Az ember ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint a természet. Hatalom és szabadság azonosak.

Hobbes rendszerbe foglalta Bacont, de ennek fő alapelvét, azt, hogy az ismeretek és az eszmék az érzéki világból erednek, nem indokolta meg alaposabban.

Locke «Az emberi értelem eredetéről» szóló tanulmányában megindokolja Bacon és Hobbes alapelvét.

Ahogy Hobbes kiírtotta a baconi materializmus teista* előítéleteit, úgy döntötte le Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley stb. a lockei-i szenzualizmus utolsó teológiai korlátját. A deizmus**, legalább is a materialista számára, nem egyéb, mint kényelmes és hanyag módja annak, hogy a vallástól megszabaduljunk.”***

Igy nyilatkozott Karl Marx a modern materializmus brit eredetéről. És ha az angolok manapság nem nagyon örülnek annak az elismerésnek, amellyel Marx elődeiknek adózott, úgy ezt csak sajnálhatjuk. Mégis tagadhatatlan, hogy Bacon, Hobbes és Locke voltak szülői a francia materialisták ama ragyogó iskolájának, amely a XVIII. századot a németeknek és az angoloknak a franciák felett szárazon és vizen aratott minden győzelme ellenére is kiváltképp francia századdá tette, éspedig már jóval a század végét megkoronázó francia forradalom előtt, melynek eredményeit mi többiek Angliában is, Németországban is még mindig csak meghonosítani igyekszünk.

Ezt nem lehet tagadni. Ha századunk közepetáján valamely művelt külföldi Angliában letelepedett, kellemetlenül lepte meg az, amit szükségképpen az angol „tisztetéreméltó” középosztály vallásos bigottságának és korlátoltságának kellett tartania. Mi akkoriban mindnyájan materialisták, vagy legalább is nagyon messzemenően szabadgondolkodók voltunk és megfoghatatlannak tűnt előttünk, hogy Angliában majdnem minden művelt ember mindenféle képtelen csodában hitt, és még olyan geológusok is, mint Buckland és Mantell, tudományuk tényeit elferdítették csak azért, hogy ezek a tények ne túlságosan hazudtolják meg a világ teremtéséről szóló mózesi hitregéket; megfoghatatlan volt, hogy, ha olyan emberekre akartunk akadni, akik vallási kérdésekben eszükkel élni merészeltek, a műveletlenek közé, a „mosdatlan

* *Teizmus* — filozófia — teológiai tan, amely elismeri istennek, mint a világegyetem teremtményének személyszerinti létezését. — Szerk.

** *Deizmus* — filozófia — teológiai irány, amely visszautasítja isten személy-voltának eszméjét, de elismeri mint a világ személytelen mozgatóerejét. — Szerk.

*** Karl Marx und Friedrich Engels, „Die Heilige Familie...” Frankfurt a. M. 1845. 201—204. old. (*Engels jegyzete.*) — „A szent család...”; új kiadását lásd Marx—Engels Gesamtausgabe, I. rész. III. köt.; az idézett hely: 304—306. old. — Szerk.

hordá"-hoz, ahogy akkor mondták, a munkásokhoz, különösen az owenista szocialistákhoz kellett mennünk.

Ámde azóta Anglia „civilizálódott”. Az 1851-i kiállítás megkongatta az angol szigeti elzárkózottság halálharangját. Anglia fokozatosan elnemzetköziesedett — étel és ital dolgában, szokásokban és felfogásokban —, elannyira, hogy mindinkább azt kívánom, hogy bizonyos angol szokások éppoly általánosan terjedjenek el a szárazföldön, mint ahogy más szárazföldi szokások elterjedtek Angliában. Annyi bizonyos, hogy a — 1851 előtt csak az arisztokrácia körében ismert — salátaolaj elterjedését nyomon követte a kontinentális vallási szkepticizmus feltartóztathatatlan elterjedése, és ma már annyira vagyunk, hogy bár az agnoszticizmust még nem számítják olyan előkelő valaminek, mint az angol állami egyházat, de tekintély dolgában majdnem egyszinten áll a baptista szektával és mindenestre magasabbrangú mint az Üdv Hadserege. És így nem tudok mást elképzelni, mint hogy ilyen körülmények között sokak számára, akik a hitetlenségnek ezt a terjedését szívből fájlalják és kárhoztatják, vigasztalás lesz, ha megtudják, hogy ezek az újdonsült eszmék nem külföldi eredetűek, nem hordják magukon a bélyeget: Made in Germany — német gyártmány, mint annyi más mindennapos használati cikk, hanem tősgyökeres ó-angol eredetűek, és hogy brit szerzőik kétszáz évvel ezelőtt jóval messzebbre mentek, mint ameddig utódaik manapság merészkednek.

Valóban, mi egyéb az agnoszticizmus, mint szégyenlős* materializmus? Az agnosztikusok természetszemlélete velejéig materialista. Az egész természeti világ törvényeknek van alávetve és minden kívülről jövő beavatkozást feltétlenül kizár. Ámde, fűzi hozzá óvatosan az agnosztikus, nincs módunkban bebizonyítani, hogy van-e vagy nincs egy felsőbb lény a számunkra ismert világgon túl. Ennek a fenntartásnak még lehetett értéke abban az időben, amikor Laplace Napoleonnak arra a kérdésére, hogy miért nincs a nagy csillagász „Égi mechaniká”-jában** a Teremtő még

* Az angol szövegben Engels a „shamefaced” (szégyenes arcú) szót használja s hozzáfűzi: „hogy egy találó lancashire-i kifejezéssel éljek”. — Szerk.

** P. S. Laplace: *Traité de mécanique céleste*. I—V. köt. Párizs. 1799—1825. — Szerk.

csak meg sem említve, büszkén ezt felelte: „Je n'avais pas besoin de cette hypothèse”.* Manapság azonban a világegyetemről mint állandóan fejlődőről való gondolatképünk végérvényesen semmi teret sem hagy sem egy teremtmény, sem egy kormányzó számára; ha pedig olyan legfelsőbb lényt akarnánk feltételezni, aki ki van rekesztve az egész létező világból, úgy ez önmagában való ellentmondás, s tetejébe, azt hiszem, vallásos emberek érzelmeinek indokolatlan megsértése volna.

Agnosztikusunk azt is elismeri, hogy minden tudásunk azokon a közléseken alapszik, amelyekhez érzékeink útján jutunk. Ámde, fűzi hozzá, honnan tudjuk, hogy érzékeink helyes képmását adják azoknak a dolgoknak, amelyeket felfognak? Továbbá tudomásunkra adja, hogy mikor ő dolgokról és azok tulajdonságairól beszél, úgy valójában nem magukat ezeket a dolgokat és tulajdonságaikat gondolja, amelyekről semmi bizonyosat nem tudhat, hanem csak azokat a benyomásokat, amelyeket a dolgok az ő érzékeire gyakoroltak. Ez mindenestre olyan felfogásmód, amelyet, úgy látszik, nehéz merő érveléssel megcáfolni. De az emberek, mielőtt okoskodtak volna, cselekedtek. „Kezdetben volt a tett!” És az emberi tett már sokkal előbb megoldotta a nehézségeket, semmint az emberi okoskodás feltalálta. „The proof of the pudding is in the eating.”** Abban a pillanatban, amikor ezeket a dolgokat a rajtuk észlelt tulajdonságoknak megfelelően saját céljainkra felhasználjuk, máris csalhatatlan bírálatnak vetjük alá érzéki észleleteink helyességét vagy helytelenségét. Ha ezek az észleletek helytelenek voltak, akkor a dolgok felhasználhatóságára vonatkozó ítéletünknek szintén helytelennek kell lennie és a dolgok felhasználására irányuló kísérletünk kudarccal kell hogy végződjék. De ha célunkat elérjük, azt látjuk, hogy a dolog megfelel róla alkotott fogalmunknak, vagyis azt a szolgálatot teljesíti, amire felhasználtuk, akkor ez határozott bizonyítéka annak, hogy — az adott határokon belül — észleleteink erről a dologról és annak tulajdonságairól a rajtunk kívül fennálló valósággal megegyeznek. Ha ellenben azt látjuk, hogy baklövést követtünk el, úgy

* „Nem volt szükségem erre a feltevésre.” — Szerk.

** „A pudding próbája az, hogy megeszik.” — Szerk.

többször nem is telik sok időbe, míg annak okát felfedezzük; látni fogjuk, hogy a kísérletünk alapjául szolgáló észlelet vagy maga volt hiányos és felületes, vagy hogy más észleletek eredményeivel a tényállás által nem indokolt módon hoztuk kapcsolatba — ezt nevezzük hibás következtetésnek. Mindaddig, amíg érzékeinket helyesen műveljük ki és helyesen használjuk és cselekvésünket szabályszerűen szerzett és értékesített észleletek által megszabott korlátok között tartjuk, addig azt fogjuk tapasztalni, hogy cselekvéseink sikerei bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy észleleteink megegyeznek az észlelt dolgok tárgyi természetével. Mindezideig nem ismerünk egyetlenegy esetet sem, amikor arra a következtetésre kellett volna jutnunk, hogy tudományosan ellenőrzött érzéki észleleteink a külső világról olyan képzeteket hoztak létre agyunkban, amelyek természetüket tekintve eltérnek a valóságtól, vagy hogy a külső világ és a róla való érzéki észleleteink között eredendő összeférhetetlenség áll fenn.

De most jön az újkantiánus agnosztikus és azt mondja: igen, lehetséges, hogy helyesen tudjuk észlelni valamely dolog tulajdonságait, de semmiféle érzéki vagy gondolkodási folyamattal nem férközhetünk magához a dologhoz. Ez a „magábanvaló dolog” megismerésünkön kívül fekszik. Erre már Hegel régen megfelelt: ha ismeritek egy dolog összes tulajdonságait, úgy magát a dolgot is ismeritek; akkor csak az a tény marad hátra, hogy a jelzett dolog rajtunk kívül létezik, s mihelyt érzékeitek ezt a tényt közölték veletek, úgy e magábanvaló dolog utolsó maradványát, Kant híres megismerhetetlen „Ding an sich”-jét is megismertétek. Ma ehhez csak azt fűzhetjük hozzá, hogy Kant korában ismereteink a természeti dolgokról még elég töredékesek voltak ahhoz, hogy mindegyik mögött még egy külön titokzatos magábanvaló dolgot lehessen gyanítani. De azóta ezeket a megfoghatatlan dolgokat az óriási haladást tett tudomány egymásután felfogta, elemezte, s ami még fontosabb, előállította. Amit pedig meg tudunk csinálni, azt bizonyára nem nevezhetjük megismerhetetlennek. Századunk első felének vegytana számára ilyen titokzatos dolgok voltak a szerves anyagok. Most egyiket a másik után tanuljuk meg vegyi elemekből, szerves folyamatok segítségével előállítani. A modern vegytan kijelenti: mihelyt bármely test vegyi

összetétele ismeretes, ez a test elemeiből összeállítható. Bár még igen messze vagyunk a legmagasabb szerves anyagok, az úgynevezett fehérjék összetételének pontos ismeretétől, de egyáltalán nincs ok arra, hogy — még ha csak évszázadok múlva is — ezt az ismeretet meg ne szerezzük és segítségével mesterséges fehérjét ne állítsunk elő. De ha majd ennyire leszünk, akkor egyidejűleg szerves életet is állítottunk elő, mert az élet, legalacsonyabb formáitól a legmagasabbakig, nem egyéb, mint a fehérjetestek normális létezési módja.

Miután azonban agnosztikusunk megtette ezeket a formai fenntartásokat, a továbbiakban teljesen úgy beszél és cselekszik, mint egy megrögzött materialista, aminthogy alapjában véve az is. Lehet, hogy így beszél: a *mi* tudomásunk szerint anyag és mozgás, vagy ahogy most mondják, energia, sem nem teremthető, sem meg nem semmisíthető, de nincs semmi bizonyítékunk arra, hogy valamely ismeretlen időben mindkettőt nem teremtték. De ha valamely adott esetben megkísérled majd ezt az engedményt ellene fordítani, úgy menten el- és rendre fog téged utasítani. Ha in abstracto* elismeri a spiritualizmus lehetőségét, in concreto** hallani sem akar róla. Azt fogja mondani: amennyire tudjuk és tudhatjuk, a világmindenségnek nincs sem teremtője, sem kormányzója; amennyiben rólunk van szó, anyagot és energiát éppoly kevésbé lehet megteremteni, mint elpusztítani; a mi szemünkben a gondolkodás az energiának egy formája, az agnak egy funkciója; mindaz, amit mi tudunk, azt mutatja, hogy az anyagi világon megmásíthatatlan törvények uralkodnak — stb. stb. Amennyiben tehát az angol agnosztikus a *tudomány* embere, amennyiben *tud* valamit, annyiban materialista; tudománya körén kívül, oly tereken, ahol nem járatos, tudatlanságát lefordítja görögre és agnoszticizmusnak nevezi.

Egy dolog mindenesetre bizonyosnak látszik: még ha agnosztikus volnék is, akkor sem nevezhetném az e könyvecskében vázolt történelmi felfogást „történelmi agnoszticizmusnak”. Vallásos emberek kinevetnének, az agnosztikusok pedig felháborodva kér-

* — általánosságban, elvontan. — Szerk.

** — konkrét esetben, a gyakorlatban. — Szerk.

deznék, hogy gúnyt akarok-e űzni belőlük. S így remélem, hogy a brit „tiszteletreméltóság”, amelyet németül filiszterségnek neveznek, szintén nem fog majd túlságosan elszörnyedni, ha az angolban, mint annyi más nyelven, a „történelmi materializmus” kifejezést használom a világtörténelmi folyamat ama felfogásának megjelölésére, amely minden fontos történelmi esemény végső okát és döntő mozgatóerejét a társadalom gazdasági fejlődésében, a termelés és csere módjának változásaiban, a társadalomnak ennek folytán különböző osztályokra való szakadásában s ezeknek az osztályoknak egymás elleni harcában látja.

Erre az elnézésre talán annál inkább számíthatok, ha kimutatom, hogy a történelmi materializmus hasznára válhat még a brit nyárspolgár tiszteletreméltóságának is. Említettem volt azt a tényt, hogy negyven-ötven évvel ezelőtt minden művelt külföldit, aki Angliában letelepedett, kellemetlenül lepott meg az, amit szükségképpen az angol „tiszteletreméltó” középosztály vallásos bigottságának és korlátoltságának kellett tartania. Most be fogom bizonyítani, hogy ez a tiszteletreméltó angol középosztály annak idején nem is volt egészen olyan ostoba, amilyennek az értelmes külföldi szemében látszott. Vallásos hajlamai megmagyarázhatók.

Amikor Európa kikerült a középkorból, a városok feltörekvő polgársága volt forradalmi eleme. Az az elismert helyzet, amelyet a polgárság a középkori hűbéri szervezetben kiküzdött magának, már szűk lett terjeszkedő ereje számára. A polgárság szabad fejlődése nem fért többé össze a hűbéri rendszerrel, a hűbéri rendszernek el kellett buknia.

De a hűbéri rendszer nagy nemzetközi központja a római katolikus egyház volt. Ez egyesítette az egész hűbériesített Nyugat-Európát — minden belső háború ellenére — egy nagy politikai egésszé, amely ellentétben állott mind az elszakadt görög, mind a mohamedán világgal. A hűbéri rendet az isteni felkentség dicsfényével övezte. Saját hierarchiáját hűbéri mintára szervezte meg, és végül ő volt a legeslegnagyobb hűbérúr, mert az egész katolikus földbirtoknak legalább egyharmadrésze az ő kezén volt. Nem lehetett addig az egyes országokban és egyenként a világi hűbériséget megtámadni, amíg ezt a központi, megszentelt szervezetét le nem rombolták.

A polgárság fejlődésével azonban lépést tartott a tudomány hatalmas fellendülése. A csillagászat, a mechanika, fizika, anatómia, élettan művelését felújították. A polgárságnak ipari termelése fejlesztéséhez szüksége volt olyan tudományra, amely a természeti tárgyak fizikai tulajdonságait és a természeti erők működési módját vizsgálja. Ezideig azonban a tudomány csak az egyház alázasztos szolgálója volt, akinek nem volt szabad a hit által megszabott korlátokat átlépnie — szóval minden volt, csak nem tudomány. A tudomány most fellázadt az egyház ellen; a polgárságnak szüksége volt a tudományra és csatlakozott a lázadáshoz.

A mondottakban csak két olyan pontot érintettem, amelyekben a feltörekvő polgárságnak összeütközésbe kellett kerülnie az egyházzal; de ez elég lesz annak bizonyítására, hogy először, az az osztály, amely a katolikus egyház hatalmi állása ellen vívott harcban a legközvetlenebbül volt érdekelve, éppen ez a polgárság volt, s másodsor, hogy abban az időben minden a hűbériség elleni harcnak vallási mezbe kellett öltöznie, elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia. De ha a csatariadót az egyetemek és a városi kereskedők fűjták is meg, menten erős visszhangot keltett a falusi néptömegekben, a parasztok között, akik egyházi és világi hűbéruraikkal mindenütt kemény küzdelmet folytattak éspedig magáért a létért.

Az európai polgárság nagy harca a feudalizmus ellen három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki.

Az első az volt, amit a németországi reformációnak nevezünk. Luthernek az egyház elleni lázadásra hívó szózatára két politikai felkelés volt a felelet: először a köznemesség felkelése Franz von Sickingen vezetése alatt 1523-ban, azután a nagy parasztháború 1525-ben. Mindkettőt elnyomták, főleg a legérdekeltőbb fél, a városi polgárok határozatlansága következtében, amely határozatlanság okait itt nem vizsgálhatjuk. Ettől fogva a harc az egyes fejedelmek és a császári központi hatalom között dúló torzsalkodássá fajult és az lett a következménye, hogy Németországot kétszáz esztendőre kitörülték Európa politikailag tevékeny nemzetei sorából. Igaz viszont, hogy a lutheri reformáció egy új hitvallást hívott létre, mégpedig olyat, amilyenre az abszolút monarchiának éppen szüksége volt. Alighogy Északkelet-Németország paraszt-

sága lutheránussá lett, szabad emberekből menten jobbágyokká fokozták le őket.

Ahol azonban Luther kudarcot vallott, ott Kálvin győzött. Dogmája a korabeli polgárok legmerészebbjeire volt szabva. A kegyelmi kiválasztásról szóló tanítása annak a ténynek volt vallási kifejezése, hogy a kereskedelem világában a versenyben elért siker vagy a csőd nem az egyes ember tevékenységétől vagy ügyességétől függ, hanem tőle független körülményektől. „Nem az ember akarása vagy nemakarása, hanem az irgalom határoz”, hatalmasabb, ismeretlen gazdasági erők irgalma. És ez különösen igaz volt annak a gazdasági forradalomnak korában, amikor az összes régi kereskedelmi utakat és központokat újak szorították ki, amikor Amerika és India megnyílt a világ számára s amikor még a legtiszteletreméltóbb gazdasági hitcikkelyek is — az arany és az ezüst értéke — inogni és recsegni kezdtek. Ehhez járult, hogy Kálvin egyházalkotmánya teljesen demokratikus és köztársasági volt; ahol azonban isten országa köztársasági alkotmányt kapott, maradhattak-e ott e földi világ országai a királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alattvalói? Míg a németországi lutheránus egyház engedelmes eszközzé vált a német kislejedelmek kezében, addig a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot, Angliában, különösen pedig Skóciában, erős köztársasági pártokat alapított.

A polgárság második nagy felkelése a kálvinizmusban készen kapta a maga harci elméletét. Ez a felkelés Angliában játszódott le. A városok polgársága indította meg s a falusi kerületek középparaszsága (yeomanry) harcolta ki a győzelmet. Érdekes jelenség: mind a három nagy polgári forradalomban a parasztok azok, akik a harcoló sereget szolgáltatják, s éppen a parasztok az az osztály, amelyet a kivívott győzelem után e győzelem gazdasági következményei a legbiztosabban tesznek tönkre. Száz esztendővel Cromwell után az angol yeomanry úgyszólván teljesen eltűnt már. Kétségtelen azonban, hogy csakis ennek a yeomanrynek és a városok plebejus elemeinek beavatkozása tette lehetővé, hogy a harcot végigharcolták a végső döntésig s I. Károly a vérpadra került. Hogy a burzsoázia betakaríthassa a győzelemnek legalább azokat a gyümölcsseit, amelyek akkor learatásra már megérték, az volt szükséges, hogy a forradalom jóval túlmenjen célján, szakasz-

tott úgy, mint 1793-ban Franciaországban és 1848-ban Németországban. Úgy látszik, hogy ez valóban a polgári társadalom fejlődésének egyik törvénye.

A forradalmi tevékenység e túlradását az elkerülhetetlen visszahatás követte, amely a maga részéről szintén messzi túllőtt a célon. Számos ingadozás után végre megtalálták az új súlypontot, amely a további fejlődés kiindulópontjául szolgált. Az angol történelemnek ez a nagyszerű szakasza, amelyet a nyárspolgárok a „nagy lázadásnak” neveznek, s az ezt követő harcok az 1689-es esztendő aránylag törpe eseményével zárulnak le, amelynek a liberális történetírás a „dicső forradalom” nevet adta.

Az új kiindulópont kompromisszum volt a feltörekvő burzsoázia és az azelőtt feudális nagybirtokosok közt. Ez utóbbiak, bár akkor is, mint ma, arisztokráciának nevezték őket, már rég útban voltak, hogy azzá legyenek, amivé Lajos Fülöp Franciaországban csak sokkal később lett: a nemzet első burzsoáivá. Anglia szerencséjére a régi feudális bárók a piros és fehér rózsza háborúiban kölcsönösen agyonverték egymást. Utódjaik, bár többnyire ugyanazon régi családok ivadékai voltak, mégis oly távoli oldalágakból származtak, hogy egészen új testületet alkottak; szokásaik és törekvéseik sokkal inkább voltak polgáriak, mint hűbériek. Teljesen megértették a pénz értékét és első dolguk az volt, hogy földjáradékaikat azáltal emeljék, hogy száz meg száz kisbérlet birkákkal szorítottak ki. VIII. Henrik tömegesen tenyésztette az új burzsoá földbirtokosokat azzal, hogy elajándékozta és elkótyavetyélte az egyházi birtokokat; ugyanezt eredményezték a XVII. század végéig szakadatlanul folytatott nagybirtok-elkobzások, amelyek során e birtokokat egész- vagy fél-parvenűknek adományozták. Ezért az angol „arisztokrácia” VII. Henrik óta nemcsak, hogy nem gördített akadályokat az ipari fejlődés útjába, hanem ellenkezőleg, iparkodott hasznot húzni belőle. És ugyanígy a nagybirtokosok egy része, gazdasági és politikai indokokból, mindig hajlandó volt arra, hogy együttműködjék a finánc- és ipari burzsoázia vezéreivel. Így aztán az 1689-es kiegyezés könnyen jött létre. A politikai spolia opima* — hivatalok, szinekúrák, nagy

* — győzelmi zsákmány — Szerk.

fizetések — a nagybirtokos nemesi családok kezén maradtak azzal a feltétellel, hogy kellő tekintettel lesznek a finánc-, ipari és kereskedő-burzsóázia gazdasági érdekeire. S ezek a gazdasági érdekek már akkor elég hatalmasak voltak ; végső fokon ezek szabták meg a nemzet általános politikáját. Részletkérdésekben marakodtak ugyan, de az arisztokrata oligarchia nagyon is jól tudta, hogy saját gazdasági virágzása mennyire elválaszthatatlan az ipari és kereskedelmi burzsóáziától.

Ettől az időtől fogva a burzsóázia szerény, de elismert alkotórésze volt Anglia uralkodó osztályainak. Valamennyivel közös érdeke volt a nép nagy dolgozó tömegeinek fékentartása. A kereskedő vagy gyáros maga, segédeivel, munkásaival, cselédségével szemben a kenyéradó, vagy ahogy Angliában még nemrég mondták, a „természetes feljebbvaló” helyzetét foglalta el. A lehető legtöbb és legjobb munkát kellett belőlük kisajtolnia, amely célból megfelelő alázatosságra kellett őket nevelni. Ő maga vallásos volt ; vallása adta kezébe azt a zászlót, amely alatt királyok és lordok ellen harcolt ; nem telt sok időbe, amíg felfedezte azokat az eszközöket is, amelyeket ez a vallás nyújtott neki arra, hogy természetes alárendeltjei lelkivilágát megdolgozhassa olyformán, hogy az isten kifürkészhetetlen akarata által föléljük helyezett kenyéradóik parancsait engedelmesen teljesítsék. Szóval, az angol burzsóá most szintén résztvevett az „alsó osztályok”, a nagy termelő néptömegek fékentartásában, s ennek egyik eszköze a vallás befolyása volt.

De még egy másik körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a burzsóázia vallásos hajlandóságai megerősödjének : a materializmus felvirágzása Angliában. Ez az új istentelen tan nemcsak megdöbbsentette a jámbor középosztályt — tetejébe még olyan filozófiának hirdette magát, amely csak tudósoknak és művelt világi embereknek való, ellentétben a vallással, amely éppen elég jó a faragatlan nagy tömegnek, beleértve a burzsóáziát is. Hobbeszal a materializmus a korlátlan királyi hatalom védelmezőjeként lépett színre s felhívta az abszolút monarchiát ama bizonyos puer robustus sed malitiosus* — a nép — fékentartására. És Hobbes

* — erős, de rosszindulatú fickó — Szerk.

követőinél, Bolingbroke-nál és Shaftesbury-nél stb. is a materializmus új, deista formája megmaradt arisztokratikus, csak beavatottnak szánt tannak, s ezért a burzsoázia nemcsak mint vallási eretnkséget gyűlölte, hanem polgárelles politikai kapcsolatai miatt is. Ennek megfelelően az arisztokrácia materializmusával és deizmusával szemben éppen a protestáns szektákból, amelyek annak idején a Stuartok elleni harcban a lobogót és legénységet adták, került ki egyszersmind a haladó középosztály főhadereje s még ma is ők alkotják a „nagy liberális párt” gerincét.

Időközben a materializmus Angliából átplántálódott Franciaországba, ahol már egy másik, a descartes-i filozófiából kisarjadt materialista filozófiai iskolát talált, amellyel összeolvadt. Franciaországban is eleinte kizárólag arisztokratikus tan maradt. De csakhamar napvilágra jött forradalmi jellege. A francia materialisták bírálatukat nem korlátozták csupán vallási dolgokra; koruknak minden tudományos hagyományát, minden politikai intézményét bírálat alá vették; elméletük általános alkalmazhatóságának bebizonyítására a legrövidebb utat választották: merészen a tudás minden tárgyára alkalmazták abban az óriási műben, amelyről elnevezték őket, az „Encyclopédie”-ben. Így vált a materializmus az egyik vagy a másik formában — mint nyílt materializmus, vagy mint deizmus — Franciaország egész művelt ifjúságának világnézetévé; éspedig olyan mértékben, hogy az angol royalisták által világrahozott tan szolgáltatta a nagy forradalom alatt a francia republikánusoknak és terroristáknak az elméleti lobogót és az „Emberi jogok kinyilatkoztatását”-hoz a szöveget.

A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt, de az első, amely teljesen ledobta magáról a vallási köntöst és amely leplezetlenül politikai talajon folyt le. De egyúttal ez volt az első, amelyet tényleg végigharcoltak az egyik küzdő félnek — az arisztokráciának — teljes megsemmisítéséig és a másiknak — a burzsoáziának — teljes győzelméig. Angliában a forradalom előtti és a forradalom utáni intézmények szakadatlan folytonossága és a nagy földbirtokosok és a tőkések közt létrejött kiegyezés a bírósági precedensek folytonosságában, valamint a hűbéri törvényformák tiszteletteljes megóvásában jutott kifejezésre. Franciaországban a forradalom teljesen szakított a mult

hagyományaival, elsöpörte a hűbériség utolsó nyomait s a Code civilben mesterien hozzáidomította a modern tőkés viszonyokhoz a régi római jogot — ezt a szinte tökéletes kifejezését ama jogi viszonylatoknak, amelyek a Marx által „árutermelés”-nek nevezett gazdasági fejlődési fokból fakadnak; oly mesterien, hogy ez a forradalmi francia törvénykönyv még ma is minden országban — Angliát sem véve ki — mintául szolgál a tulajdonjog reformjainál. De emellett egyet ne felejtünk el. Ha az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonylatait még mindig olyan barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolognak szakasztott úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople,* mondta egy francia —, úgy ez az angol jog mégis az egyetlen, amely hamisítatlanul megőrizte s Amerikába és a gyarmatokra is átültette a személyes szabadságnak, a helyi önkormányzatnak és a minden idegen — nem bírósági — beavatkozás elleni biztosítéknak, szóval azon ősgermán szabadságoknak legjavát, amelyek a kontinensen az abszolút monarchia alatt veszendőbe mentek s amelyeket mindmáig még sehol sem tudtak teljesen visszahódítani.

De térjünk vissza a mi brit burzsoánkhoz. A francia forradalom pompás alkalom volt neki arra, hogy a kontinentális monarchiák segítségével tönkretegye a francia tengeri kereskedelmet, magához ragadjon francia gyarmatokat és végképp elnyomja a franciák igényét arra, hogy a tengeren vetélytársként léphessenek fel. Ez volt az egyik ok, amiért a forradalom ellen harcolt. Egy másik ok az volt, hogy a forradalom módszerei sehogysem voltak ínyére. Nemcsak „kárhozatraméltó” terrorizmusa, hanem már az a kísérlete is, hogy a burzsoá uralmat a végsőkéig megvalósítsa. Mít is kezdett volna a brit burzsoá az ő arisztokráciája nélkül, amely őt jó modorra tanította (olyan is volt az a jó modor) és divatokat talált ki számára, tiszteket adott a hadseregnek, amely fenntartotta a belső rendet otthon és a flottának, amely új gyarmati birtokokat és új piacokat hódított meg idegenben. Volt ugyan a burzsoázián belül egy haladó kisebbség is, olyan emberekből, akiknek érdekeit a kiegyezés nem elégítette ki olyan jól; ez a

* Londont irtok és Konstantinápolyt mondtok. — Szerk.

kisebbség, amely a középosztály kevésbbé vagyonos rétegéből került ki, rokonszenvezett a forradalommal, de a parlamentben erőtlén volt.

Mennél inkább lett tehát a materializmus a francia forradalom hiszekegyjévé, annál szilárdabban ragaszkodott az istenfélő angol burzsoázia a maga vallásához. Nem bizonyította-e be a párizsi rémuralom, hogy mi következik abból, ha a nép elveszti vallását? Minél inkább terjedt el a materializmus Franciaországból a szomszédos országokba s kapott megerősítést rokon elméleti áramlatok, nevezetesen a német filozófia révén, mennél inkább vált a materializmus és szabadgondolkodás általában a művelt ember elengedhetetlen ismertetőjelévé a kontinensen, annál szívósabban ragaszkodott az angol középosztály a maga sokféle vallásos krédójához. Bármennyire eltértek is ezek egymástól, határozottan vallásos, keresztény krédó volt valamennyi.

Mialatt Franciaországban a forradalom a burzsoázia politikai diadalát biztosította, Angliában Watt, Arkwright, Cartwright és mások megindították azt az ipari forradalmat, amelynek következtében a gazdasági hatalom súlypontja egészen eltolódott. A burzsoázia gazdagsága most hasonlíthatatlanul gyorsabban növekedett, mint a földbirtokos arisztokráciáé. Magán a burzsoázián belül a pénzarisztokráciát, a bankárokat stb. mindinkább háttérbe szorították a gyárosok. Az 1689-es kiegyezés a burzsoázia javára fokozatosan megejtett változtatások ellenére sem felelt meg többé a két fél kölcsönös helyzetének. E felek jellege szintén megváltozott; az 1830-as évek burzsoáziája igen különbözött az előző század burzsoáziájától. Az arisztokrácia kezében még megmaradt s az új ipari burzsoázia igényeivel szemben érvényesített politikai hatalom összeférhetetlen volt az új gazdasági érdekekkel. Új harcra volt szükség az arisztokrácia ellen, s ez csakis az új gazdasági hatalom győzelmével végződhetett. Az 1830-as francia forradalom hatása alatt először is minden ellenállás ellenére keresztülvitték a választói törvény reformját. Ez a burzsoáziának tekintélyes és hatalmat biztosító helyzetet adott a parlamentben. Ezt követte a gabonatörvények eltörlése,* mely egyszersminden-

* A gabonabehozatal korlátozása elleni harc eredményeképpen Angliában 1846-ban törvényt hoztak arról, hogy a vámok három év múlva eltörölendők; 1849-ben a gabonavámokat eltörölték. — Szerk.

korra megteremtette a burzsoáziának, s különösen legtevékenyebb részének, a gyárosoknak fölényét a földbirtokos arisztokráciával szemben. Ez volt a burzsoázia legnagyobb győzelme, de egyúttal az utolsó is, amelyet kizárólag saját érdekében vívott ki. Minden későbbi diadalát meg kellett osztania egy új, eleinte vele szövetséges, utóbb azonban vele versengő társadalmi hatalommal.

Az ipari forradalom megteremtette a gyáripárt űző nagytökések osztályát, de egyúttal a gyáriparban dolgozó munkások sokkal számosabb osztályát is. Ez az osztály számban egyre növekedett, oly mértékben, amilyenben az ipari forradalom a termelési ágakat rendre-sorra magával ragadta. Számbeli növekedésével együtt nőtt azonban hatalma is, s ez a hatalom már 1824-ben megnyilvánult, mikor a vonakodó parlamentet arra kényszerítette, hogy a munkások egyesülési szabadsága elleni törvényeket eltörölje. A választójog reformjáért folyó agitáció idején a munkások a reformpárt radikális szárnyát alkották; amikor az 1832-es törvény kirekesztette őket a választójogból, követeléseiket összefoglalták a Népchartában (People's Charter) és, ellentétben a nagypolgári gabonavám-ellenes párttal, független chartista párttá alakultak. Ez volt korunk *első munkáspártja*.

Következtek az 1848-as februári és márciusi kontinentális forradalmak, amelyekben a munkások oly jelentős szerepet játszottak s legalább is Párizsban olyan követelésekkel léptek fel, amelyek a tökécs társadalom szempontjából kétségtelenül megengedhetetlenek voltak. S ezután bekövetkezett az általános reakció. Először a chartisták veresége 1848 április 10-én, azután a párizsi munkásfelkelés eltiprása ugyanez év júniusában, majd az 1849-es év balsikerei Itáliában, Magyarországon, Dél-Németországban, végül Louis Bonaparte győzelme Párizs felett 1851 december 2-án. Így legalább egy időre elriasztották a munkáskövetelések kísértetét. De mily drága áron! Ha tehát a brit burzsoá már azelőtt is még volt győződve, hogy a köznépet vallásos hangulatban kell tartani, mennyivel inkább kellett ennek szükségességét éreznie mindezek után a tapasztalatok után? S mit sem hederítve szárazföldi társainak gúnykacajára, tovább is ezeket és tízezreket áldozott évről-évre arra, hogy az alsóbb rendeket evangelizálja. Nem érve be saját vallásos gépezetével, Jonathan

testvérhez,* a vallási üzletág akkori legnagyobb szervezőjéhez folyamodott és behozatta Amerikából a revivalizmust, Moody-t és Sankey-t** és más efféléket, végül igénybevette még az Üdv Hadseregének veszedelmes segítségét is, holott ez az őskereszténység propagandamódszereit eleveníti fel, a szegényekhez fordul, mint a kiválasztottakhoz, a maga vallásos módján a kapitalizmus ellen küzd, s így az őskeresztény osztályharc bizonyos elemét tenyészt, amely egy szép napon igen végzetessé válhatik ama vagyonos emberek számára, akik ma a készpénzt adják ehhez.

Úgy látszik, a történelmi fejlődésnek törvénye, hogy a burzsoázia egyetlen európai országban sem tudja — legalább is nem hosszabb időre — a politikai hatalmat oly kizárólagos módon a maga kezébe keríteni, mint ahogy ezt a hűbéri arisztokrácia a középkor századai folyamán kezében tartotta. Még Franciaországban is, ahol a feudalizmust oly gyökeresen kiirtották, a burzsoázia mint osztály a maga egészében csak rövid időszakokban volt uralmon. Lajos Fülöp alatt, 1830-tól 1848-ig a burzsoáziának csak kis része uralkodott; sokkal nagyobb részét magas cenzus rekesztette ki a választójogból. A második köztársaságban, 1848-tól 1851-ig, az egész burzsoázia uralkodott, de csak három évig; tehetetlensége a második császárság útját egyengette. Csak most, a harmadik köztársaságban tartja húsz év óta az egész burzsoázia a kormányrudat kezében, és máris a hanyatlás örvendetes jeleit mutatja. A burzsoázia hosszú, sok évig tartó uralma eddig csak olyan országokban volt lehetséges, mint Amerika, ahol sohasem volt feudalizmus és a társadalom eleve polgári alapon indult el. És még Franciaországban és Amerikában is már hangosan kopogtatnak az ajtón a burzsoázia utódai, a munkások.

Angliában a burzsoázia sohasem uralkodott osztatlanul. Még az 1832-es győzelem is az arisztokrácia csaknem kizárólagos birtokában hagyta meg az összes magas államhivatalokat. Az az

* „Jonathan testvér” — az Északamerikai Egyesült Államok megisméjjesítése (mint „John Bull” Angliáé). Ezt a tréfás nevet utóbb felváltotta az „Uncle Sam” („Sam bácsi”) elnevezés. — Szerk.

** Revivalizmus (újjászületési mozgalom) — mozgalom a vallás megrendült befolyásának helyreállítására. A XIX. században ilyen mozgalmat szervezett a szövegben említett két amerikai misszionárius, Moody és Sankey. — Szerk.

alázatosság, amellyel a gazdag középosztály ezt tűrte, érthetetlen volt számomra mindaddig, amíg egyszer W. A. Forster úr, a liberálistársa nagy gyártulajdonos egy beszédében kérve nem kérte Bradford ifjait, hogy előmenetelük érdekében okvetlenül tanuljanak franciául, s ekkor elbeszélte, hogy milyen bárgyúnak érezte magát, amikor miniszter lett és egyszerre olyan társaságba került, amelyben a francia nyelv legalább is annyira kellett, mint az angol! És valóban az akkori angol burzsoák átlagban egészen műveletlen parvenűk voltak, akik akarva, nem akarva kénytelenek voltak mindazokat a magasabb kormányállásokat az arisztokráciának átengedni, amelyekben más tulajdonságokat követeltek, mint szigeti korlátoltságot és üzleti furfanggal fűszerezett szigeti felfuvalkodottságot.* Még ma is a „middle class education”** kérdéséről az újságokban folyó végnélküli viták azt mutatják, hogy az angol középosztály még mindig nem tartja magát méltónak arra, hogy a legjobb nevelést kapja, és valami szerényebbet keres magának. Ezért a gabonatörvények eltörlése után is magától értetődőnek tekintették, hogy azok az emberek,

* A nemzeti sovinizmus felfuvalkodottsága még üzleti ügyekben is nagyon rossz tanácsadó. Még nem is olyan régen az átlagos angol gyáros lealázónak tartotta egy angolra nézve, hogy saját nyelvén kívül más nyelven is beszéljen és mintegy büszke volt arra, hogy külföldiek, ezek a „szegény ördögök”, Angliában letelepednek és megkímélik őt attól a fáradságtól, hogy gyártmányait a külföldön saját maga árassza. Észre sem vette, hogy ezek a külföldiek, többnyire németek, ily módon az angol külkereskedelem nagyrészét — a behozatalt éppúgy, mint a kivitelt — kezükbe kerítették, s hogy a közvetlen angol külkereskedelem lassanként a gyarmatokra, Kínára, az Egyesült Államokra és Dél-Amerikára korlátozódott. Még kevésbé vette észre, hogy ezek a németek más, külföldön élő németekkel kereskedtek, akik idővel kereskedelmi telepeknek az egész világra kiterjedő hálózatát szervezték meg. Mikor azonban tizennégy évvel ezelőtt Németország komolyan elkezdett a kivitel számára gyártani, ezekben a kereskedelmi telepekben olyan eszköz állott rendelkezésére, amely nagyszerű szolgáltatásokat tett neki abban, hogy gabonát exportáló országból oly rövid idő alatt elsőrangú ipari állammá változzék át. Ekkor végre, körülbelül tíz évvel ezelőtt, elfogta az angol gyárosokat a rémület és megkérdezték követőiket és konzuljaikat, hogy van az, hogy vevőiket már nem tudják megtartani. Az egybehangzó felelet ez volt: 1. nem tanuljátok meg vevőitek nyelvét, hanem azt követelitek, hogy beszéljenek a ti nyelveteken és 2. még csak kísérletet sem teszték arra, hogy vevőitek szükségleteit, szokásait és ízlését elégtessék ki, hanem azt kívánjátok, hogy ők alkalmazkodjanak tihozzátok. (*Engels jegyzete.*)

** — a középosztály — vagyis a burzsoázia — nevelése — Szerk.

akik a győzelmet kivívták, a Cobdenek, Brightok, Forsterek stb. az ország hivatalos kormányzásában való minden részvételből kizárva maradjanak, míg végre húsz évvel később egy újabb választójogi reform meg nem nyitotta előttük a minisztérium ajtaját. Az angol burzsoáziát még ma is annyira áthatja a maga társadalmi alacsonyabbrendűségének tudata, hogy saját és a nép költségén a henyélők valóságos díszkasztját tartja el, amelynek az a dolga, hogy minden parádés alkalomkor méltósággal képviselje a nemzetet, és az angol burzsoázia felettébb megtisztelve érzi magát, ha egy burzsoát méltónak találnak arra, hogy ebbe az elvégre maga a burzsoázia által létrehozott zártkörű testületbe felvegyék.

Így tehát az ipari és kereskedelmi középosztálynak még nem sikerült a földbirtokos arisztokráciát teljesen kikergetni a politikai hatalomból, amikor az új versenytárs, a munkásosztály a színen megjelent. A chartista mozgalmat és a kontinentális forradalmakat követő reakció, továbbá az angol ipar hallatlan kiterjedése 1848—1866 között (melyet rendszerint egyedül a szabadkereskedelemnek tulajdonítanak, holott sokkal inkább a vasutak, óceánjáró hajók és általában a közlekedési eszközök óriási fejlődésének köszönhető) az angol munkásokat megint függő helyzetbe hozta a liberálisokkal szemben, akiknél, mint a chartizmust megelőző időben, a radikális szárnyat alkották. Lassanként azonban az ellenállás a munkások választójogi követelésével szemben lehetetlenné vált; míg a whigek, a liberálisok vezérei még aggodalmaskodtak, Disraeli bebizonyította fölényét; kihasználta a kedvező pillanatot a toryk javára azzal, hogy bevezette a városi választókerületekben a household-választójogot (amely kiterjedt mindenkire, aki külön házban lakott) s egyben megváltoztatta a választókerületek beosztását. Ezt csakhamar titkos szavazás (the ballot) követte, majd 1884-ben a household-választójog kiterjesztése valamennyi választókerületre, a grófságokat is beleértve, s a kerületek újabb beosztása, amely őket legalább valamennyire kiegyenlített. Mindez annyira fokozta a munkásosztály erejét a választásokon, hogy most 150—200 kerületben belőle kerül ki a szavazók többsége. De a hagyománytisztletnek nincs jobb iskolája a parlamenti rendszernél! Ha a középosztály áhíttal és hódolattal tekint arra a csoportra,

amelyet lord John Manners tréfásan „a mi régi nemességünk”-nek nevez, viszont a munkások zöme akkor tisztelettel, becsüléssel nézett az akkoriban úgynevezett „jobb körökre”, a burzsoáziára. Nem hiába volt tizenöt évvel ezelőtt a brit munkás az a mintamunkás, aki munkáltatója helyzetének tiszteletteljes figyelembevételével, saját igényei érvényesítésében tanúsított önmérsékletével és alázatosságával balzsamot öntött azokra a sebekre, melyeket a mi német katedra-szocialistáinkon az ő otthoni német munkásaik gyógyíthatatlan kommunista és forradalmi törekvései ütöttek.

De az angol burzsoák jó üzletemberek voltak és messzebb láttak, mint a német professzorok. Csak vonakodva osztották meg a hatalmukat a munkásokkal. A chartista mozgalom idején megtanulták, hogy mire képes az a puer robustus sed malitiosus, a nép. Azóta a chartista program nagyobb részét kénytelenek voltak megvalósítani és törvénnyé emelni. Most még fontosabb volt, mint valaha, hogy a népet erkölcsi eszközökkel fékentartsák: de a legfőbb és legfontosabb erkölcsi eszköz, amellyel a népre hatni lehet, megint csak — a vallás. Innen ered az iskolaszékek papi többsége, innen ered a burzsoázia fokozódó önmegadóztatása mindenfajtajú jámbor demagógia céljaira, a ritualizmustól az Üdv Hadseregig.

És most elérkezett a brit tisztos nyárspolgárság diadala a kontinens burzsoáziájának szabadszelleműsködése és vallási közönyössége felett. Franciaország és Németország munkásai lázadoztak. A szocializmus teljesen megfertőzte őket s emellett, nagyon is érthető okokból, korántsem ragaszkodtak ahhoz, hogy azok az eszközök, amelyekkel a hatalmat meghódítják, törvényesek legyenek. A puer robustus itt tényleg napról-napra maliciózusabb lett. Mi más maradt a francia és német burzsoá számára utolsó segélyforrásként, mint hogy szép csendben sutbadobja szabadszelleműsködését, mint ahogy a hetyke suhanc, amikor a tengeri betegség mindjobban erőt vesz rajta, eltünteti az égő szivart, amellyel hencegve a fedélzeten parádézott. A gúnyolódók egymás után öltöttek magukra jámbor külsőt, tiszteletteljesen nyilatkoztak az egyházzal, tanairól és rítusairól s ez utóbbiakat maguk is követék, amennyire ez elkerülhetetlen volt. Francia burzsoák pénteki napon visszautasították a húst, német burzsoák pedig végeérhetet-

len protestáns prédikációkat izzadtak végig templomi székeikben. Materializmusukkal csávába kerültek. „A nép számára meg kell tartani a vallást” — ez volt az utolsó és egyetlen eszköz arra, hogy a társadalmat a teljes pusztulástól megmentse. Szerencsétlenségükre ezt csak akkor fedezték fel, amikor már minden tőlük telhetőt elkövettek arra, hogy a vallást mindörökre tönkretegyék. És ezzel eljött a pillanat, amikor a brit burzsoázián volt a sor, hogy gúnyolódjék és odakiáltsa nekik: „Bolondok, én ezt már kétszáz évvel ezelőtt megmondhattam volna nektek!”

Mégis attól tartok, hogy sem a brit burzsoá vallásos korlátozása, sem a kontinentális burzsoá elkésett megtérése nem lesz képes az emelkedő proletár áradat elé gátat emelni. A hagyomány — a történelem tehetelenségi ereje — nagy gátló erő. De ez az erő csak passzív, s ezért alul kell maradnia. A vallás sem lehet tartós védőbástyája a tőkés társadalomnak. Ha jogi, filozófiai és vallási képzeink a valamely társadalomban uralkodó gazdasági viszonyoknak közelebbi vagy távolabbi hajtásai, úgy ezek a képzetek nem maradhatnak meg sokáig azután, hogy a gazdasági viszonyok gyökeresen megváltoztak. Vagy természetfeletti kinyilatkoztatásban kell hinnünk, vagy el kell ismernünk, hogy vallásos prédikációk nem képesek egy összeomló társadalmat megtámasztani.

S valóban, a munkások Angliában is megint mozogni kezdtek. Kétségtelenül béklyózza őket mindenféle hagyomány. Burzsoá hagyományok — például az a nagyon elterjedt babona, hogy csak két párt lehetséges, a konzervatív és a liberális s hogy a munkáosztálynak a nagy liberális párt segítségével kell a maga megváltását kiserénykednie. Munkáshagyományok, melyeket az önálló cselekvés első tapogatózó kísérleteinek korából örökölték — például, hogy sok régi szakszervezet nem veszi fel tagjai sorába mindazokat a munkásokat, akik nem mentek át rendes tanoncúdn, ami azt jelenti, hogy minden ilyen szakszervezet önmaga tenyésztí saját sztrájkőrőit. De azért mindennek ellenére az angol munkáosztály előrehalad, amit még Brentano professzor úr is kénytelen volt fájdalommal közölni katedra-szocialista testvéreivel. Lassan, kimért lépésekben halad, mint Angliában minden; egyhelyt tétovázik, máshelyt tapogatózva, részben eredménytelenül kísérletezik, helyenként túlóvatos bizalmatlansággal viseltetik

a szocializmus *elnevezéssel* szemben, míg a *lényegét* magát fokozatosan magáévá teszi. Az angol munkásosztály halad s haladása a munkásság egyik rétegét a másik után ragadja magával. Most London keleti negyedeinek tanulatlan munkásait rázta fel halálos álmukból, s mindannyian láttuk, hogy viszont milyen pompás lökést adtak ezek az új erők a mozgalomnak. S ha a mozgalom menete nem tart lépést egyesek vagy mások türelmetlenségével, úgy ezek az egyesek és mások ne feledjék el, hogy éppen a munkásosztály őrzi meg elevenen az angol nemzeti jellem legjobb sajátosságait s hogy Angliában a haladásnak egyetlen megtett lépése sem megy többé veszendőbe. Ha a régi chartisták fiai az előbb említett okokból nem voltak egészen olyanok, ahogy elvárhatták tőlük, viszont úgy látszik, mintha az unokák méltók volnának nagyapáikhoz.

De az európai munkásosztály győzelme nem egyedül Angliától függ. Ezt a győzelmet legalább is Anglia, Franciaország és Németország együttműködése biztosíthatja. E két utóbbi országban a munkásmozgalom jóval előbbre van az angolnál. Sőt, Németországban mérhető távolságban van a diadaltól. A haladás, melyet ott az elmúlt 25 év alatt tett, páratlan. Egyre növekvő gyorsasággal halad előre. Ha a német burzsoázia bebizonyította, hogy mily szármalmasan híján van a politikai tehetségnek, fegyelemnek, bátorságnak, energiának, úgy a német munkásosztály megmutatta, hogy mindezekkel a tulajdonságokkal bőségesen rendelkezik. Majdnem 400 évvel ezelőtt Németország volt az európai burzsoázia első nagy felkelésének kiindulópontja ; a dolgok mai állása mellett vajjon lehetetlen-e, hogy Németország lesz a színtere az európai proletariátus első győzelmének is?

NÉVMUTATÓ

- Anaxagoras (kb. 500–kb. 428 i. e.) – 405
 Andrews, Thomas (1813–1885) – 353
 Aristoteles (i. e. 384–322) – 21, 92, 235, 236, 344, 365
 Arkwright, Richard Sir (1732–1792) – 419
 Babeuf, François-Noël (Caius Gracchus) (1760–1797) – 19, 32, 366
 Bacon (Baco) Francis Verulamii (1561–1626) – 23, 346, 405–07
 Baudeau, Nicolas (1730–1792) – 251
 Becker, Karl Ferdinand (1775–1849) – 332
 Bismarck, Otto von (1815–1898) – 116, 248, 286, 307
 Blanc, Louis (1811–1882) – 32, 324
 Bogusky, Josef Jury von (szül. 1853) – 95
 Bois-Guillebert, Pierre le Pesant sieur de (1646–1714) – 234, 240, 244
 Bolingbroke, Henry St. John (1678–1751) – 417
 Bonaparte, Louis (1808–1873) – 420
 Bopp, Franz (1791–1867) – 332
 Bossut, Charles (1730–1814) – 364
 Boyle, Robert (1627–1691) – 94–95, 319
 Böhme, Jakob (1575–1624) – 405
 Brentano, Lujo (1844–1931) – 425
 Bright, John (1811–1889) – 423
 Buckland, William (1784–1856) – 407
 Bugeaud de la Piconnerie, Thomas Robert, (1784–1849) – 383
 Büchner, Ludwig (1824–1899) – 345
 Campanella, Tomaso (1568–1639) – 19
 Camphausen, Ludolf (1803–1890) – 112'
 Cantillon, Richard (kb. 1680–1734) – 247
 Carey, Henry Charles (1793–1879) – 198, 229, 260
 Carlyle, Thomas (1795–1881) – 264
 Carnot, Nicolas-Léonard-Sadi (1796–1832) – 349
 Cartesius lásd Descartes
 Cartwright, Edmund (1743–1823) – 419
 Child, Josuah Sir (1630–1699) – 247
 Cobbett, William (1762–1835) – 249
 Cobden, Richard (1804–1865) – 423
 Collins, John Anthony (1676–1729) – 407
 Coward, William (1657–1725) – 407
 Cromwell, Oliver (1599–1658) – 414
 Dalton, John (1766–1844) – 345
 Darwin, Charles (1809–1882) – 24, 32, 70, 77, 82, 130, 148, 354, 398
 Delvigne, Henri-Gustave (1799–1876) – 383
 Demokritos (i. e. kb. 460–370) – 345, 405
 Descartes, René (1596–1650) – 21, 55, 61, 126, 344
 Diderot, Denis (1713–1784) – 21
 Diez, Christian Friedrich (1794–1876) – 332
 Diogenes, Laertius (i. sz. kb. II. sz. vége–III. sz. közepe) – 345

- Disraeli, Benjamin Lord Beaconsfield (1804–1881) – 423
 Dodwell, Henry (1641–1711) – 407
 Duns, Scotus Joannus (kb. 1265–1308) – 405
 Dühring, Eugen (1833–1921)
 Enfantin, Barthélemy Prosper (1796–1864) – 33
 Enns, Abraham – 324
 Epikuros (i. e. 341–271) – 345
 Euklides (i. e. 315–255) – 190
 Eynern, Ernst von (1838–1906) – 398
 Ferrier, François-Louis-Auguste (1777–1861) – 260
 Feuerbach, Ludwig (1804–1872) – 59, 348
 Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) – 32, 149, 399
 Forster, William Edward (1818–1886) – 422–23
 Fourier, François-Marie-Charles (1772–1837) – 19, 33, 153, 205, 264, 267–268, 273, 282, 285, 303–304, 399
 Fourier, Jean-Baptiste-Joseph (1768–1830) – 349
 Frigyes II. porosz király (1712–1786) – 172, 326, 380, 382
 Frigyes Vilmos III. porosz király (1770–1840) – 287
 Frigyes Vilmos IV. porosz király (1795–1861) – 188
 Galen (Galenos) Claudius (i. sz. 131–200) – 91
 Galle, Johann (1812–1910) – 59
 Gauss, Karl Friedrich (1777–1855) – 51
 Gerhardt, Charles Frédéric (1816–1856) – 131
 Gibbon, Edward (1737–1794) – 249
 Giffen, Robert (1837–1910) – 292
 Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832) – 98, 149, 331, 370
 Gribeauval, Jean-Baptiste-Vaquette de (1715–1789) – 173, 381
 Grimm, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – 332
 Haeckel, Ernst (1834–1919) – 12, 73–74, 144, 356, 391–92, 394–95
 Hartley, David (1705–1757) – 407
 Hartmann, Eduard von (1842–1906) – 345
 Harvey, William (1578–1657) – 243
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – 12, 13, 17–18, 21, 25–26, 28, 32, 36, 39, 41, 46, 53, 60, 68, 76, 82, 105, 344, 347, 352, 364, 385, 390, 394–96, 398–99, 411
 Helmholtz, Hermann von (1821–1894) – 12
 Henrik VII. angol király (1457–1509) – 414
 Henrik VIII. angol király (1491–1547) – 414
 Herakleitos (ephesusi) (i. e. kb. 540–480) – 22
 Heyse, Johann Christian August (1764–1829) – 332
 Hobbes, Thomas (1588–1679) – 406–407, 416
 Horatius, Quintus Flaccus (i. e. 65–8) – 252
 Hume, David (1711–1776) – 16, 128, 244–45, 247–49, 259
 Huxley, Thomas Henry (1825–1895) – 80
 Jähns, Max (1837–1900) – 176
 Kant, Immanuel (1724–1804) – 13, 25, 32, 50–51, 58–60, 67, 249, 269, 347, 398–99, 410
 Katalin II. orosz cárnő (1729–1796) – 368
 Kaufmann, Konstantin Petrovics (1818–1882) – 105
 Kálvin János (1509–1564) – 414

- Károly I. (1600–1649) – 414
 Kekulé von Stradowitz, Friedrich August (1829–1896) – 345, 392
 Kepler, Johannes (1571–1630) – 12
 Kirchhoff, Gustav Robert (1824–1887) – 12
 Konfucius (i. e. kb. 551–478) – 260
 Kopernikus, Nikolaus (1473–1543) – 58
 Kovalevskij, Makszim Makszimovics (1851–1916) – 403
 Krupp, Friedrich Alfred (1854–1902) – 177
- Lafargue, Paul (1842–1911) – 397, 402
 Lamarck, Jean-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet (1744–1829) – 32, 69, 76–77
 Langenthal, Christian Eduard (1806–1878) – 375
 Laplace, Pierre-Simon de (1749–1827) – 25, 347, 398, 408
 Lasker, Eduard (1829–1884) – 363
 Lassalle, Ferdinand (1825–1864) – 33, 112–13, 131, 398
 Laurent, Auguste (1807–1853) – 131
 Lavoisier, Antoine-Laurent (1743–1794) – 240, 349–50
 Law, John (1671–1729) – 240–41, 244
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) – 32, 139
 Leukippos, Abderai (i. e. kb. 500) – 345
 Leverrier, Urbain-Jean-Joseph (1811–1877) – 59
 Liebig, Justus (1803–1873) – 11
 Liebknecht, Wilhelm (1826–1901) – 341
 Linné, Karl (1707–1778) – 26
 List, Friedrich (1789–1846) – 236–237, 260
 Locke, John (1632–1704) – 16, 23, 240, 243, 246–247, 346, 406
- Lajos Fülöp, Orléansi (1773–1850) – 414, 421
 Luther Márton (1483–1546) – 373
- Mably, Gabriel Bonnot de (1709–1785) – 19
 Machiavelli Nicolo (1469–1527) – 373
 MacLeod, Henry Dunning (1821–1902) – 260
 Malpighi, Marcello (1628–1694) – 91
 Malthus, Thomas Robert (1766–1834) – 71
 Manners, Lord John (1818–1906) – 424
 Mantell, Gideon Algernon (1790–1852) – 407
 Manteuffel, Otto Theodor (1805–1882) – 40
 Martignetti, Pasquelo – 400
 Marx, Károly (1818–1883) – 9, 13, 15–16, 29, 33, 46, 109, 112, 126–28, 136–39, 145, 154, 159, 189, 197, 201, 207–08, 211, 218–20, 224–26, 243, 246, 261, 276–77, 283, 290, 298–99, 302, 305, 313, 321, 324, 329, 333, 349, 366, 371–72, 400, 403, 407, 418
 Massie, Josef (?–1784) – 245, 246
 Maurer, Georg Ludwig (1790–1872) – 180
 Mayer, Julius Robert (1814–1878) – 63
 Mendelejev, Dimitrij Ivánovics (1834–1903) – 95, 393
 Metternich, Klemens Wenzel Lothar (1773–1859) – 287
 Meyer, Julius Lothar (1830–1895) – 393
 Michelet, Karl Ludwig (1801–1893) – 36
 Minié, Claude-Étienne (1810–1879) – 383
 Mirabeau, Victor de (1715–1789) – 259
 Molière, Jean-Baptiste (1622–1673) – 227
 Montesquieu, Charles de (1689–1755) – 245

- Moody, Dwight Lyman (1837–1899) – 421
- More (Morus), Thomas (1478–1535) – 19, 368
- Morelly (XVIII. sz.) – 19
- Morgan, Lewis Henry (1818–1881) – 10
- Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791) – 335
- Mun, Thomas (1571–1641) – 237
- Münzer, Thomas (1489–1525) – 19, 161
- Napoleon I. francia császár (1769–1821) – 92, 113, 133, 173, 266, 271, 287, 366, 382, 408
- Nägeli, Karl Wilhelm von (1817–1891) – 342
- Newton, Isaac Sir (1642–1727) – 12, 26, 33
- Nicholson, Henry Alleyne (1844–1899) – 357
- North, Dudley Sir (1644–1691) – 16, 240, 243–44
- Oken (Ockenfuss), Lorenz (1779–1851) – 12
- Owen, Robert (1771–1858) – 19, 33, 153, 205, 264, 270, 273, 303–04, 316, 333, 400
- Péter I. orosz cár (1672–1725) – 367
- Petty, William Sir (1623–1687) – 16, 234, 237–38, 243, 246, 248
- Pheidias (i. e. kb. 500–430) – 335
- Plátó (i. e. kb. 427–347) – 228
- Plinius, idősebb (Gaius Secundus) (i. sz. 23–79) – 181
- Priestley, Joseph (1733–1804) – 349, 407
- Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865) – 324
- Pythagoras (Samos), (i. e. kb. 580–500) – 396
- Quesnay, François (1694–1774) – 16, 249, 258–59, 272
- Raff, Georg Christian (1748–1788) – 330
- Regnault, Henry-Viktor (1810–1878) – 94
- Ricardo, David (1772–1823) – 71, 101, 197–198, 201, 217, 234, 260, 371
- Rochow, Friedrich Eberhardt (1734–1805) – 190
- Rochow, Gustav Adolf (1792–1847) – 326
- Rodbertus-Jagetzow, Karl (1805–1875) – 225, 297
- Romanov, orosz cári dinasztia (1596–1917) – 367
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – 235
- Roscoe, Henry Enfield Sir (1833–1915) – 356–57
- Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) – 18, 21, 101–02, 106, 144–45, 148, 156, 263, 359
- Saint-Simon, Claude-Henri (1760–1825) – 19, 25, 32, 153, 205, 264, 267, 272, 400
- Sankey, Ira David (1840–1908) – 421
- Sargant, William Lucas (1809–1889) – 273, 316
- Say, Jean-Baptiste (1767–1832) – 156
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854) – 32, 47, 149
- Schlosser, Friedrich (1776–1861) – 249
- Schopenhauer, Arthur (1788–1860) – 345
- Schorlemmer, Karl (1834–1892) – 356
- Schweninger, Ernst (1850–1924) – 10
- Secchi, Angelo (1818–1878) – 362
- Serra, Antonio (XVI. sz. közepe XVII. sz. eleje) – 237
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper (1671–1713) – 417

- Sickingen, Franz von (1481–1523) – 412
ismondi, Jean-Charles-Léonard Simon de (1773–1842) – 234, 297
Smith, Adam (1723–1790) – 101, 154, 198, 227–28, 231, 236, 239, 246–47, 250, 259–60, 371
Smith, George (1840–1876) – 75
Spinoza, Baruch (1632–1677) – 21, 114, 146
Steuart, James Sir (1712–1780) – 260
Stirner, Max (Kaspar Schmidt) (1806–1856) – 102
Struve, Gustav von (1805–1870) – 122
Stuart, skót királyi dinasztia (1603–1714) – 417
Sybel, Heinrich von (1817–1895) – 398
Tait, Peter Guthrie (1831–1901) – 387
Thomson, William (Lord Kelvin) (1824–1907) – 387
Thouvenin, Louis-Étienne de (1791–1882) – 383
Traube, Moritz (1826–1894) – 84, 357
Treitschke, Heinrich von (1834–1896) – 398
Treviranus, Gottfried Reinhold (1776–1837) – 12
Turgot, Anne-Robert-Jacques (1727–1781) – 259
Vanderlint, Jacob (?–1740) – 244, 248
Viktoria, angol királynő (1819–1901) – 271
Virchow, Rudolf von (1821–1902) – 7, 14, 343
Vogt, Karl (1817–1895) – 12, 345
Wagener, Hermann (1815–1889) – 249
Wagner, Richard (1813–1883) – 30, 120
Walpole, Robert Sir (1676–1745) – 248
Watt, James (1736–1819) – 419
Weitling, Wilhelm (1808–1871) – 20, 206, 313
Wellington, Arthur Sir (1769–1852) – 373, 382
Wolff, Christian (1679–1754) – 346
Xenophon (i. e. 430–355) – 235

TÁRGYMUTATÓ

- Abszolút igazság *lásd* igazság
abszolutizmus – 275
absztrakció (elvonás) – 42, 99, 353, 390–91
— és realitás – 353
— matematikai – 389, 391
agnoszticizmus – 408–12
agy – 37, 363
alapelv
— csak annyiban helyes, amennyiben a természettel és történelemmel összhangzik – 36
— az egyenlőség alapelve – 358–61
alkímia – 274
alkalmazkodás – 73–74, 355–56
alkotmány – 17, 110
alulfogyasztás *lásd* fogyasztás
anabaptisták (újrakeresztelők) – 19
analízis – 142
— és szintézis – 43, 141–42
anarchia
— a társadalmi termelés anarchiája – 17, 167, 279–83, 288–89, 293–94, 305
— megszüntetése a szocializmusban – 292, 294
anarchizmus – 290
antagonizmus – 144, 274, 299–300
— osztályellentét – 279–80
— erők antagonizmusa Dühringnél – 47, 123 – *lásd még* ellentét
antinómiák (Kantnál) – 50
anyag – 12, 59–62, 392–96
— mozgás nélkül éppoly elgondolhatatlan, mint mozgás a nélkül – 61–62
— elpusztíthatatlansága és létrehozhatatlansága – 64, 67, 395
— szerkezete – 389
— megszakítás nélküli és diszkrét – 391
— formáinak végtelensége – 60
— magasabb mozgási formái – 125
— és gondolkodás – 143, 406
anyagcsere – 83–85, 357–58
apriorizmus – 35, 39–41
apriorisztikus módszer *lásd* módszer
arany és ezüst – 108, 144, 245–46, 315
asszimiláció – 84–85, 355–56
asztronómia *lásd* csillagászat
atomok – 61, 78, 344–45, 387
— mozgási formái – 61
— atomisztika – 347
— atomsúly – 319, 343–44, 389
— és vegyi folyamat – 78–79
axiómák *lásd* sarktételek
azonosság – 59–60, 124, 394
— az abszolút a nem vezethet magától a változáshoz – 55–57
— a gondolkodás és lét azonossága Hegelnél – 43–44
állam – 6, 108–10, 164–65, 167, 181, 185–87, 235, 324–26, 366
— az államhatalom keletkezése – 183
— szerepe az osztálytársadalomban – 152, 286–90, 370
— a kapitalista á. és a militarizmus közötti versengés – 174–75
— állami kapitalizmus – 286–88
— az államhatalom átvétele a proletariátus által – 289

- elhalása — 289–90, 294–95
- a XVIII. század francia felvilágosítottinak az észszerű államról szóló követelése — 17–18, 263
- a „szabad népállam” jelszavának kritikája — 290

állattan — 76

általános és részleges — 22

ár — 209

— a munkaerő ára — 225

— monopóliumár — 194

— és érték Dühringnél — 194

áru — 165–67, 202–06, 207–12, 246, 277, 280, 317–20, 402–03

— meghatározása — 317–18

— a munkatermék áruvá való átalakulása — 166, 317

— társadalmi jellege — 317–18

— a munkaerő mint áru — 29, 209–10, 321–22

átmenetek

— és összefüggések (kapcsolatok) a természetben — 56–57

átöröklés — 70, 73–74, 356

Biológia — 13, 14, 79, 92, 392, 395

burzsoázia — 18–21, 161, 275–77, 287, 412–13

— és a hűbéri rendszer (hűbériség feudalizmus) — 18, 108, 168–69, 276

— fejlődésének története — 167–69, 263–65, 275–79, 422

— és proletariátus — 27–28, 110, 164, 168–69, 263–65, 266, 269, 279, 293

— gazdasági, politikai és intellektuális csődje — 291

— és vallás — 413, 416, 420–21, 424

— angol — 414–16, 418–20, 421–22

— és politikai hatalom — 421–22

— és materializmus — 424–25

Céhek — 109, 169, 188, 221, 276–81

cél — 68, 73, 395

célszerűség — 73–74

chartisták — 27, 420, 424

civilizáció

— Rousseau és a c. — 144–45

— Fourier és a c. — 267–69, 273, 368–69

— nagyvárosok és a c. lásd város család

— mint a társuláshoz a termelés célját szolgáló legegyszerűbb és első formája — 100

— a földművelő családon belüli munkamegosztás — 184

— munka termelékenységeinek növekedése és a társadalom fejlődése — 199–200

— a középkori termelés és a cs. — 278, 280–81

— a gépüzemű termelés és a munkás családja — 269–70

— felbomlása a tőkés társadalomban — 269

— Dühringnél — 314, 329–330

csere — 108, 150–57, 165–67, 235, 275, 280–81, 316–19, 321–23

— a termelés és cs. lásd termelés csillagászat (asztronómia) — 57, 63, 90, 390

Darwinizmus — 69–78, 354–55

deizmus — 69, 75–76, 175, 407

demokrácia

— antik (ókori) — 358

— polgári-demokratikus köztársaság — 18

— burzsoá (polgári)

dialektika 11, 15, 21, 24–25, 28, 47, 61, 123–24, 138–39, 344–47, 363, 385, 399

— meghatározása — 146, 386

— a mozgás dialektikus törvényei — 12–13, 178, 386

— a természeti folyamatok dialektikus jellege — 12–13, 15, 346

— dialektikus gondolkodás — 15, 21, 26, 126, 346

— alakja — 346–47

- logika és d. — 27, 93
- hegeli — 25–26, 347–49; *ldsd még* törvény, materializmus, módszer
- dialektika és természettudomány — 24–26, 346–47
- differentiál — 142, 388–90
- differentiál és integrálszámítás — 124, 139, 142, 145–47, 364–65, 388–89
- dinamikus *ldsd* sztatikus és dinamikus dörzsölés
- útján való tűzgerjesztés — 118
- Egész** — 38, 446
- és rész — 41–42
- egyed
- állati — 15
- egyéni sajátosságok és a létért folyó küzdelem — 70–72
- egyéni változások — 72–73
- és faj — 386; *ldsd még* egyéniség
- egyenérték (equivalens) — 166–67, 319
- egyenlőség — 18, 106–08, 359–61, 354
- gondolatának fejlődése — 105–11
- polgári — 18, 108–11
- proletár követelése — 110–11, 360
- Dühringnél — 100–06, 360–61
- egyenlőtlenség — 100–02, 106, 143–45, 164
- egyensúly — 61–62, 64
- mechanikai — 61–62
- egyéni tulajdon *ldsd* tulajdon
- egyéniiség
- a tőkés társadalomban — 302–05
- a szocializmusban — 292, 304
- egyistenhit (monoteizmus) — 143, 327, 362
- eklekticizmus — 345
- ellentét *ldsd* antagonizmus
- ellentétek — 13–14, 23, 47, 60, 94, 145, 261, 362
- egymást kölcsönösen áthatják — 23
- poláris — 15, 94
- sarkai — 24
- ellentmondás — 23, 123–26, 160–61, 362–64
- dialektikája — 123–24, 145
- a végtelenség ellentmondása — 51–53
- a matematikában — 124–26
- a mozgás ellentmondása — 124–25
- az anyag magasabb mozgási formáinak ellentmondása — 125
- a megismerés feladata és a megismerésnek annak minden egyes fokán való befejezetlensége között — 38, 88–91, 125
- a tőkés társadalom alapvető ellentmondása — 293
- a termelés társadalmi jellege és a kapitalista elsajátítás között *ldsd* termelés
- a hegeli rendszer belső ellentmondása — 25–26
- fogalma Dühringnél — 46–47, 123–25
- elmélet — 265
- a fejlődés elmélete *ldsd* fejlődéselmélet
- a naprendszer kialakulásának kanti elmélete — 13, 58–59
- a kinetikus gázé — 13–14
- a mechanikus hőé — *ldsd* hő
- a XVIII. század kommunista elméletei — 19
- Malthus-féle — 71
- elosztás — 151–55, 156–62, 191–92, 206–07, 309, 374, 376
- elosztási módok és osztályok — 151–53, 275–76
- ellentétek az elosztásban — 152–53
- egyenlőtlensége — 153, 164
- elsajátítás (eltulajdonítás) — 217, 291
- a középkori árutermeletben — 277–78
- tőkés (kapitalista) — 278–80, 288–94, 368
- az árutermeleten alapuló elsajátítási törvény kapitalista elsajátítási törvénné való átváltozása — 166–67

- a megfizethetetlen munka elsajátítása
- a kapitalista termelési mód és a rajta alapuló elsajátítási mód — 29, 166–68, 194, 200–01, 213–15, 210–11
- a társadalmi termelés és a kapitalista e. közötti ellentmondás *lásd* termelés
- módja a szocialista társadalomban — 287–89
- embriológia — 76, 330
- empirikusok — 12–13
- az angol empirizmus — 15
- energia
 - kinetikus — 13
 - potenciális — 13
 - molekuláris — 65–66
 - megmaradásának törvénye — 14
 - átalakulásának törvénye — 13–14
- erkölcs — 95–100, 103–05
- osztályalapjai — 97
- keresztény, feudális — 96
- polgári — 96
- felvilágosodott — 96
- proletár — 97
- és jog — 116–17, 155, 158
- „örök” törvényei Dühring szerint — 86–88, 96
- erő — 11
 - mechanikai — 14, 54–56, 60–62
- erőszak 101–102, 150, 170–71, 183, 188, 209, 222–23, 261, 366–67
- és gazdasági fejlődés — 155–56, 165–66, 169–71, 177–78, 187–89, 367
- forradalmi szerepe — 188–89, 366
- eszme
 - eszmék — a valóság tükröképei — 351
 - az eszméknek a társadalmi viszonyoktól való függése — 361–62
 - „eszme” Hegelnél — 25–26, 348
- élet — 64, 68, 78–86, 125
- keletkezése — 75–76
- mint a fehérjetestek létezési módja — 84–85, 357
- élettan — 23–24
- értelem — 353
- érték — 129, 192–207, 208–10, 238–39
- és munka — 202, 205–07, 316–19
- mint a társadalmi munka kifejezője — 197–98, 204–05, 317–19, 320–22
- nagysága — 193
- törvénye — 108–09, 219, 372–73
- az áruk értéke — 196–98, 202–04, 317–18
- és árucseré — 317, 321–23
- és a pénz *lásd* pénz
- a nemes fémek értéke — 245 – 47
- a munkaerő értéke — 29, 185, 209–11, 321–22
- a klasszikus politikai gazdaságtanban — 238–39
- a vulgáris gazdaságtanban — 197–99
- az „elosztási” é. Dühringnél — 192–99
- értéktöbblet — 29, 194, 200–01, 207–15, 217–19, 225–26
- érzékelés — 81, 86, 121, 406
- észlelet
 - és valóság — 410–11
- Faj — 71–72
- fajok a biológiában — 70–73
- a fajok eredete — 76
- a fajok változandósága *lásd* növény- és állatfajok változandósága
- fajfejlődés — 70, 77–78
- faluk *lásd* város
- faluközösség — 151–52, 180–86, 320, 358, 367
- ősi — 106, 164–66, 180, 183–85, 402–03
- az ősi faluközösség felbomlása — 152, 165–66, 322, 402–03
- orosz — 322, 374

- fegyver – 169–78, 372, 378–84
 fehérje – 68, 79–85
 fejlődés – 12–13, 111, 185–88, 369–70
 — az időben – 13
 — a természetben és az emberi társadalomban – 25–26, 184–86, 199
 — az emberi gondolkodás fejlődéstörténete – 12–13
 fejlődésemélet – 12, 13–15, 76–77
 felépítmény – 28, 92
 — jog és politikai intézmények mint f. – 28
 — filozófia vallás és művészet mint f. – 28, 92
 felhalmozódás – 283, 323
 — eredeti tőkefelhalmozódás – 137
 felszabadulás (emancipáció)
 — a nők felszabadulása az általános felszabadulás fokmérője Fourier szerint – 268
 felvilágosítók
 — a XVIII. század francia felvilágosítói – 17–18
 filológia – 331–32
 filozófia – 21, 37–38, 61, 141, 275, 344–46
 — mint felépítmény – 28, 92, 142–44; lásd még agnoszticizmus
 — görög antik – 21–22, 346–47, 363
 — a későbbi görög vulgáris filozófia – 327
 — angol – 21, 405–07
 — a XVIII. század francia filozófiája – 17–18, 21–22
 — német – 11, 21, 25–26, 346–47
 — és természettudomány – 143, 394–95
 — története mint a tagadás tagadása törvényének megerősítése 143
 fizika – 8, 90–91, 344–45, 392–93
 — a molekulák fizikája – 68
 — az atomok fizikája – 68
 fiziokraták – 244, 249–50, 252–53, 259
 — Quesnay „gazdasági táblázata” – 249–55
 — osztályok a fiziokratáknál – lásd osztályok
 flogiszon – 350
 fogalom – 15, 39, 99
 — a tapasztalat adatainak általánosítása – 15
 — a tárgyak gondolati képmása – 23
 fogyasztás – 166–67, 283–84, 291, 320–21
 — a tőkés társadalomban – 291
 — alulfogyasztás – 296
 folyamat – 13–14, 24–26, 28, 210, 305, 344–45
 — a fejlődési f., mint a tagadás-tagadása törvénynek igazolása – 139, 145–46
 — antagonisztikus folyamatok – 145–46
 fordulat (forradalom) – 108, 293–95, 305–06
 — szociális és politikai fordulatok (átalakulások) okai – 165–69, 275
 — szocialista – 161, 199, 287–91
 forradalom
 — kapitalista – 293
 — angol – 19, 168, 314
 — nagy francia – 19, 169, 172, 263–65, 359, 414–15, 447–48
 — 1848-as – 188, 420
 — amerikai – 172, 195
 — szocialista proletár – 294–95
 földtulajdon (földbirtok)
 — közösségi – 151, 179–80, 367, 370
 — nagy földbirtok és fejlődése – 178–82, 230, 263–64
 Gazdaság és politika – 108–09, 163–69, 222–23, 266–67, 367–68
 gazdasági kommuna Dühring szerint – 204, 206, 299–301, 309–16, 322, – lásd még „szocialitás” Dühringnél
 geológia – 91, 94
 — a tagadás-tagadása a geológiában – 141–42

gép – 193, 282–83, 293–94, 302, 306
 — gőzgép – 118, 150, 320
 — fonógép – 277
 gondolkodás – 15, 18, 21, 23, 42–44, 86, 350–51, 385
 — és tudat — az emberi agy termékei – 36–37
 — a szerves élet legmagasabb terméke – 354
 — és lét – 36, 42–45, 385
 — törvényei – 344, 351–52
 — és a természet törvényei – 37
 — formái – 35, 351
 — dialektikus *lásd* dialektika
 — elméleti – 343, 384
 — az emberi g. szuverénitása – 88–90
 — ellentmondása és fejlődése – 89–91, 125
 — történelmi fejlődése – 343–44
 — metafizikai gondolkodásmód *lásd* metafizika
 gravitáció – 12, 78
 gyár – 277, 282, 293, 305–07, 333

Hadsereg *lásd* hadügy és hadviselés és háborúk
 hadügy és hadviselés, háború és a termelőerők fejlődése
 — a hadseregnek és a hadiflottának a gazdasági viszonyoktól való függése – 169–79, 372–73
 — a hadsereg és a hadviselés anyagi alapjai – 378–84
 — hadihajó-építés és nagyipar – 176–78
 — a társadalmi viszonyok és a hadsereg szervezete – 171–76
 — vonalállás – 378–84
 — oszlop – 378–84
 — az egész nép felfegyverzésének rendszeri rendszere – 173–75, 383
 — katonai kiképzés – 174–175, 366;
lásd még stratégia
 halmazállapot – 13–14, 46, 65–67, 130–31

háborúk
 — görög-perzsa háború – 165
 — a parasztháború Németországban – 19, 110, 359
 — a harmincéves – 102, 189
 — a XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúi – 281
 — az amerikai függetlenségi – 172
 — Poroszország háborús vereségei – 102, 221, 382
 — a napoleoni háború – 133, 173, 261, 267
 — a krimi háború – 176
 — a francia-porosz háború – 173–74
 hipotézis
 — a fizikában és kémiában – 90–91
 — az élő szervek tanulmányozásában – 91
 hő – 14, 60–63, 68, 349, 393
 — mechanikai hőelmélet – 57, 63, 65–67, 344, 349
 — a mechanikus mozgás hővé való átalakításának felfedezése – 118
 — kötött – 65–67
 hűbériség (feudalizmus) – 20, 108, 153–54, 181, 263, 279, 293, 369
 — és burzsoázia – 18–19, 108, 168–69, 276–77, 412–13

Idealizmus – 26–28, 143, 362, 373–74
 — a történelemfelfogásban – 28
 ideológia – 37, 99, 352
 idő – 49–50, 53–55
 — tér és idő – minden létnek alapformái – 53
 — végtelensége – 50–54
 — az időfogalom és a valóságos idő – 53–54
 — és változás – 53
 — mint munkamérték – 320–21, 323
 — munkaidő – 109, 187, 193, 197–99, 210–13, 304, 318, 321
 igazság – 20, 89–96, 155
 — abszolút és viszonylagos – 26, 89–90, 94

- örök — 18, 90–96
- igazságosság
- az örök i. fogalma a felvilágosítók-
nál — 18
- fogalmának történelmi jellege — 93;
lásd még egyenlőség
- ingerlékenység — 85, 357; *lásd még*
érzékelés
- ipar — 109, 164–65, 168–69, 171, 177,
183, 264, 281, 303, 306
- kézműipar (manufaktúra) — 108–09,
131, 168, 276–77, 278, 293, 404
- nagyipar — 27, 131, 153, 161, 177–
78, 180, 264, 269, 303–08
- ipari forradalom — 269–70, 293–
94, 419–20
- kézműves — 404
- gépi — 404
- ipari tartalékhadsereg — 285, 294, 321
- Járadék
- földjáradék — 196–97, 215–16, 217,
219, 225, 229–33, 242–43, 371
- a földj. elmélete a klasszikus poli-
tikai gazdaságtanban — 230–33
- a Dühring-féle „birtokjáradék” el-
mélete — 221–27
- Jobbágyi függőség — 109, 374–75
- a jó és a rossz — 96
- jog — 92, 98–99, 106–09, 111–15,
116–17, 148–49, 155–57, 180, 361,
371–74
- jogi intézmények mint felépít-
mény — 28
- római — 107, 116, 418
- francia — 113–14, 116, 180, 418
- angol — 113–14, 116, 180, 418–19
- porosz országos — 112–16, 148–49,
233, 308
- Kamat — 214–15, 217–19, 242–43,
246–47
- kategóriák — 94
- a „magábanvaló” és a „magának-
való” hegeli kategóriái — 60
- kereskedelem — 108–09, 167–68, 244–
45, 264, 284
- világkereskedelem — 108, 150, 211
- kereszténység — 104, 107, 266, 358, 362
lásd még erkölcs
- keringés (cirkuláció) — 156–57, 208–
09, 250, 252–59, 284–85
- kémia — 8, 61, 68, 85, 131–32, 344–45,
354, 363, 391
- anyagszere a kémiában — 83–84
- fiziológiai — 82–83
- a fehérje kémizmusa — 68
- képmás — 23, 99, 349–50, 362–63;
lásd még visszatükrözés, tükörkép
- kézműipar (manufaktúra)
- a kézművességről a kézműiparra
való átmenet — 108, 168, 281, 302
- és a nagyipar — 269, 276–77
- kinetikus gázelmélet — 13–14
- kisajátítók kisajátítása — 135, 137–38
- kizsákmányolás — 29, 137–38, 156,
199–200, 214, 285, 287, 296, 305
- kommunizmus — 12, 19, 271–72
- kommunista világnézet 9
- ösztönös munkáskommunizmus —
311; *lásd még* szocializmus
- konkurrencia (verseny) — 218–22,
262–64, 280, 293
- szabadverseny — 27, 152, 286
- kooperáció (szövetkezet, szövetkezés)
131, 135, 137, 277, 293
- kőd
- ösköd — 57–60
- kölcsönhatás — 21, 24, 73
- köztulajdon (társadalmi tulajdon) *lásd*
tulajdon
- Latifundium — 181, 370
- levellerek — 19
- lényeg — 47, 126, 396
- lét — 23, 28, 36, 42–47, 53–54, 385
- alapformái — 38–40, 53
- és gondolkodás *lásd* gondolko-
dás
- Dühring szerint — 43–46

- a létért való harc – 69–72, 77, 148, 281, 290, 292
 lyoni felkelés – 27
 logika
 — formális l. és dialektika – 27, 139, 344
 — formális l. és matematika 40–41, 139
 — hegeli – 36, 46–47, 68–69
 lökés
 — a mechanikában – 63–64
 — „az első lökés” – 25, 54, 61
 „Magában való dolog” 64–65, 410
 magántulajdon *ldsd* tulajdon
 magnetizmus – 61, 68, 354
 malthusianizmus – 69–71, 77
 mark – 180, 281, 403
 matematika – 11–13, 39–42, 51–52, 90, 139, 349–53, 390
 — matematikai viszonyok – 139
 — az emberek gyakorlati szükségleteiből származott – 40
 — elemi – 125, 139
 — felső – 125, 142
 — a matematikai sarktételei *ldsd* sarktétel
 — Marx kézírata a matematikáról 13
 materializmus – 27, 36–37, 143, 352, 362
 — a világ valóságos egysége anyagi-ságában van – 45
 — dialektikus – 11, 27
 — őseredeti ösztönös – 143, 363
 — angol materializmus a XVII. században – 405–08, 416–17
 — francia materializmus a XVIII. században – 26–27, 385, 394–95, 407, 417
 mechanika – 12, 57, 62–65, 68, 387, 390–92
 — mechanikai erő *ldsd* erő
 — a tömegek mechanikája – 68
 — az égitestek mechanikája – 68
 — a sztatikusnak a dinamikushoz való viszonya a mechanikában – 63–64
 — csupán mennyiséget ismer – 392
 — a mechanikai természetfelfogás – 391–96
 — mechanikai munka – 63
 meghatározások – 85, 356–59
 megismerés – 14, 125, 408–11
 — viszonylagossága – 87–96, 126
 mennyiség – 14, 45–46, 395
 — mennyiségi változások *ldsd* változás
 — mennyiségi viszonylatok 39; *ldsd* még minőség
 merkantilizmus – 236
 metafizika – 15, 23–24, 61, 142, 146–47, 345–47, 386–87
 — metafizikai gondolkodásmód – 21–25, 58, 125, 126, 346
 — metafizikai történetfelfogás – 28
 — metafizikai természetfelfogás – 24
 — a XVII. és XVIII. században – 346
 mértan (geometria) – 351, 387
 mérték – 320
 — a mozgás mértéke – 61; *ldsd* még mértékviszonyok csomósvonala, idő, munka, pénz
 mértékviszonyok csomósvonala – 46, 68, 130
 militarizmus
 — és a porosz Landwehr-rendszer – 173
 — és az 1848-as polgári demokrácia – 175
 — fejlődésének dialektikája – 175
 minőség – 14, 392–95
 — a mennyiség minőségbe és a minőség mennyiségbe való átmenetelének törvénye – 45, 130–33, 392–95
 — minőségbeli változások *ldsd* változás
 — minőségbeli ugrás *ldsd* ugrások
 mitológia – 326–28
 módszer – 15, 24, 139, 348–49
 — dialektikus – 24, 127
 — apriorikus – 99
 molekula – 14, 61, 65–66, 68, 78, 91, 319, 388–89, 391–93

- molekula-elmélet — 131–32
- monarchia — 171
- monetáris rendszer — 237
- monopólium — 159, 161, 167, 177, 194–98, 213, 286, 291
- mozgás — 21–22, 56–58, 61–63, 395
 - és anyag — 60–62, 66–67, 353, 395
 - az anyag létezési formája — 59–61, 354
 - a mozgás elpusztíthatatlansága és létrehozhatatlansága — 14, 61, 68, 395
 - a mozgás-ellentmondás — 124
 - ellentétében, a nyugalomban leli mértékét — 64–65
 - és egyensúly — 61, 64
 - törvénye — 14
 - mennyisége — 14, 62
 - aktív és passzív — 62
 - formái — 14, 61, 65–66, 125
 - mechanikai — 61, 354, 392
 - molekuláris — 57, 61, 91, 306, 388–89, 392–93
 - mint minőségi változás — 392
 - magasabb formái — 125
 - gazdasági formája — 153
- munka
 - mint az emberi lét természetes előfeltétele — 304–05
 - emberi m. általában — 108–09, 317–18
 - rabszolgamunka — 164–65
 - robotmunka — 367–68
 - társadalmi munka — 290–91, 318–20
 - megtárgyasult — 205
 - mint az összes értékek mértéke — 197
 - társadalmilag szükséges — 109, 197, 205
 - termelő — 193, 291, 304, 373–74
 - egyszerű — 202–03
 - összetett — 202–05, 207
 - bér — 166, 187, 244, 368
 - többlet — 210, 214, 224–25, 261
 - megosztás *lásd* munkamegosztás
- társadalmasítása — 137
- a fizikai és szellemi m. közötti ellentét megsemmisítése a szocializmusban — 302–05
- a szocializmusban — 304, 320–21
- termelékenysége — 186–87
- munkabér — 129–130, 199–201, 205, 278
 - munkabértörvény — 71, 323
 - és többletmunka — 223–26
 - a szakmunkás (kvalifikált munkás) munkabére — 207
 - és az ipari tartalékhadsereg — 282–83
- a vulgáris politikai gazdaságtan a m. kérdéséről — 198–200
- Dühringnél — 223–25
- munkaerő *lásd* érték, kizsákmányolás és áru
- munkamegosztás — 131, 185–87, 235–36, 277, 300–05
 - és az osztályok — 291
 - a közösségben — 165–67
 - a földművelő családban — 184–85
 - a földműves és az ipar között — 185–86
 - és gépüzem — 304–05
 - s a város és a falu elkülönülése — 300–04
- munkanap — 198, 204–05, 225, 269
- munkásmozgalom — 27
- Nagyság — 387–90
 - változó és változatlan nagyságok (konstans és variábilis nagyságok) — 39
 - a változatlan nagyságok matematikája — 126, 139
 - a változó nagyságok matematikája — 90–91, 126
 - negatív — 126
 - imaginárius nagyságok — 39
- naprendszer — 13, 25, 59, 389–90
- negatív *lásd* pozitív és negatív
- nemesség — 18, 168

nevelés – 324

— a tőkés társadalomban – 303

— és a munka a szocialista társadalomban – 305–06

— Fourier és Owen a nevelésről a szocialista társadalomban – 303–05

— Dühringnél – 329–34

növény – 81–82

növény- és állatfajták változandósága – 69–73

nyereség (profit) – 200–01, 214–23, 230, 232–33, 245–46

— tőkenyereség – 198, 200, 218, 220–21, 229–33

— vállalkozói – 222–23

— kereskedelmi – 218

bérlői – 229–33

nyugalom – 61

— és mozgás – 24, 61, 124–25

— és mozgás közötti ellentétnek viszonylagos jellege – 61–62, 64, 354

— lásd még mozgás

Okozatiság (okság) – 23, 215, 394

— metafizikai értelemben – 23

— dialektikus értelemben – 24

— társadalmi okok és az embereknek a szocializmusban való tudatos tevékenysége – 292–93

— a politikai gazdaságtanban – 328–29

— a biológiában – 70–73, 91–92

osztályharc – 27–28, 274

— a régi idealista történetfelfogás nem ismert semmiféle osztályharcot – 27–28

osztályok – 18, 27, 97, 161, 266, 274, 283, 289–91, 294, 302

— társadalmi o. mint a gazdasági viszonyok terméke – 28

— kialakulása – 184–87

— ellentéte – 17–20, 97–98, 151, 161, 186–87, 263, 266, 274, 293, 321

— megszüntetése – 97, 110–11, 161, 291, 294–95

— és a hadviselés módszerei – 171–77

— a fiziokraták az osztályokról – 252–57; lásd még társadalom osztályozás és fejlődéelmélet – 14

Owen munkabazárjai – 272

ókori nyelvek (holt nyelvek) – 331–32

Önkényuralom

— keleti – 166, 184–86

öntözés

— mesterséges és szerepe a keleti országok történetében – 184

örök igazság lásd igazság

összefüggés (kapcsolat) – 22, 23, 26–27, 348

— belső – 25

— rendszeres – 38

— természeti – 22, 37, 344

— történelmi – 22–23, 274

— világ – 38

— általános – 344–45, 347

— formái – 40

Paleontológia – 76

panteizmus – 69

parasztháború Németországban – 19, 110, 359

paraszság – 109, 175, 277

— és közösségi földtulajdon – 165–66

— szabad – 181

— és rabszolgamunka – 165, 181

— a szabad parasztok jobbágyokká változása – 253, 375

— és nagy földbirtok – 181–82

— és hűbériség (feudalizmus) – 109, 279–80

— mint a termelési eszközök tulajdonosa a középkorban – 276, 277

— a tőkés társadalomban – 263–64, 279–80

párt

— a proletariátus pártja a legforradalmibb párt a történelemben – 189

— és katonai kiképzés – 366

— az első munkáspárt – 420

pénz

- mint a társadalmi munka közvetlen megtestesítése — 319
- mint értékmérő — 236–37, 247
- mint általános egyenérték — 208
- mint csereeszköz — 151–52
- fémpénz — 151, 313–15
- világpénz — 196, 211–12, 281, 297, 315
- papírpénz — 195–96, 240–41
- átalakulása tőkévé — 207–12
- a Hume-féle pénzelmélet — 244–48
- az Owen-féle „munkaórapénz” — 313
- piac — 29, 208–09, 235, 277–81, 283–84, 293, 297, 322
- politikai gazdaságtan — 9, 69, 101, 198–99, 215, 230, 233, 237, 244, 261, 317, 319, 349, 374
- tárgya és módszere — 150–55
- a legtagabb értelemben — 150, 153
- szűkebb értelemben — 154
- történelmi jellege — 150–51
- törvényei — 151, 154–55
- a polgári megelőző — 154
- klasszikus — 16, 215, 232–33
- vulgáris — 198–99, 214–15
- Dühring-féle felfogásának kritikája — 155–60, 260–61, 374
- politika, politikai viszonyok, politikai rendszer — 92, 99–101, 107–10, 168, 187–89, 223, 266, 361, 368
- a politikai uralom keletkezése — 183–85; *lásd még* gazdaság és politika
- pozitív és negatív — 23–24, 47
- proletariátus
 - fejlődésének története — 19–21, 137–38, 169, 264, 269, 282
 - és burzsoázia közötti ellentét — 264
 - és burzsoázia közötti osztályharc — 27–28
 - és a kommunista világnézet — 8–9
 - az osztályok megsemmisítésének proletárkövetelménye — 110, 161–63, 360–61
 - a termelés anarchiájának a proletariátus által való megsemmisítése — 282
- protestantizmus — 96
- protisták — 75, 80
- protoplasma — 12, 75, 355
- Rabszolgaság — 151, 158–59, 164–65, 185–86, 358, 365–67
- mint a munkamegosztás legegyszerűbb formája — 186–187
- mint termelési forma — 365
- reformáció — 412–14
- rendszer
 - az összes világösszefüggések rendszere — 38–39
 - a világ egységes rendszert alkot — 352
 - a Kopernikus-féle világrendszer — 58–59
- részleges és általános *lásd* általános és részleges
- rész és egész *lásd* egész
- részvénytársaság — 287, 294
- Rousseau „Társadalmi szerződés”-e — 18, 263
- Sarktételek, (sarkigazságok axiómák) — 40–41, 98–99, 100–02, 155–56, 229, 352
- matematikai — 40–41, 351, 353, 386
- sejt — 12, 14, 24, 79–81, 91
- sejtmag — 79
- Traube mesterséges sejte — 84, 357
- spiritualisták — 44, 362
- stratégia — 171–78, 372–73, 378–84; *lásd még* hadügy és hadviselés
- Szabadkereskedelem tana, szabad kereskedelmi iskola — 243–44, 349, 371
- szabadság
 - és szükségyszerűség — 116–118, 293, 294–295

- igazi (tényleges) sz. a szocializmusban — 110, 294–295, 305; *lásd még* egyenlőség
- szám — 39–40
- sor — 48, 51
- a meghatározott mennyiség törvénye Dühringnél — 48
- Pythagoraszánál — 396
- szemlélet — 346, 353
- szerves természet — 24, 70, 74
- szervezet — 14–15, 24, 70, 78–81
- szintézis *lásd* analízis
- „szocialitás” Dühringnél — 298–301, 308–12, 314–17, 324, 333, 373, 377
- szocializmus — 17, 20, 28–29, 169, 277, 292–93, 294–95
- tudományos — 21–22, 29, 209, 295, 308, 362, 397
- és materialista történelemfelfogás — 28
- utópikus — 20–21, 28, 265, 274
- ösztönös munkás — 206
- francia — 21, 27
- angol — 21, 27
- az első német szocialisták — 7
- német — 401–402
- eklektikus — 20–21
- mint a két történelmileg kialakult osztály harcának szükségszerű terméke — 28
- termelés a szocializmusban — 288–89, 292–93, 294, 320–21; *lásd még* termelési eszközök
- elosztás a szocializmusban — 206
- társadalmi és egyéni tulajdon a szocializmusban — 135–37
- a város és a falu közötti ellentétnek megsemmisítése a szocializmusban *lásd* város
- munka a szocializmusban *lásd* munka
- nevelés a szocializmusban *lásd* nevelés

- az egyéniség a szocializmusban *lásd* egyéniség
- sztatikus és dinamikus — 60–61, 63, 66–67
- szükségszerűség — 28, 47, 117–19, 293; *lásd még* szabadság

Tagadás

- történelmi és dialektikus t. minden fejlődésnek hajtóereje — 363
- a tagadási módot a folyamat általános és különös természete határozza meg — 146
- tagadása — 133–47, 362–65
- taktika *lásd* hadügy és hadviselés, stratégia
- tapasztalat — 38–40, 351, 363, 386
- tapasztalati történet — 362
- társadalmi termelés
- és tartalékalap — 199–200
- társadalmi viszonyok — 18–20, 92, 99–100, 153, 290–294, 361
- társadalom — 17, 92–93, 99–100, 293, 306–07, 317–18, 351–52
- fejlődése — 199
- a társadalmat a gazdasági viszonyok határozzák meg — 362
- osztályokra való tagozódása — 152, 268–69, 275–76, 289–90
- a társadalomnak osztályellentétekben való mozgása — 97, 183, 186–87, 191, 214
- rabszolgatartó — 164–65
- középkori — 280–81
- hűbéri (feudális) — 108–09, 276
- árutermelő — 202–03, 280, 317
- polgári — 108–09, 263–65, 287–88, 327, 414–15
- kapitalista (tőkés) — 284–85
- osztály nélküli — 98, 118–19
- szocialista — 286–87; *lásd még* szocializmus
- a XVIII. század filozófusai az észszerű társadalomról — 263–64

- gazdasági szerkezete — 28; *ldsd még* felépítmény
- teleológia — 68, 394
- termelés — 157–59, 168–70, 279–85, 288–89, 295–308
- termelési módok — 29, 152–55, 164–65, 167–68, 211, 264, 275, 285–89, 304, 365, 367
- termelési módok és a társadalmi rend — 151–55, 210–11
- és elosztás — 151–55
- és csere — 150–55, 167, 275, 293–94
- közösségi földtulajdon és t. — 143
- a kis t. Angliában — 137
- a középkori társadalomban — 276–81
- a céhbeli kézműves — 151
- árutertermelés — 167, 277–81, 293, 318–20, 403–04
- kapitalista termelés — 29, 129, 152–54, 166–67, 293–95
- egyes gyárakban megvalósított szervezettsége és az egész társadalomban megnyilatkozó anarchiája — 282–83
- a kapitalista termelés törvényei — 153–55, 219, 280
- a társadalmi t. és kapitalista elszájtítás közötti ellentmondás — 276–78, 282, 284–85, 293
- a szocializmusban — 287–89, 292–95, 304–05; *ldsd még* termelési eszközök
- termelési eszközök
- termelése — 199
- a középkorban — 276–78, 293
- a termelőknek a termelési eszközöktől való elválasztása — 293
- feletti monopólium és többletmunka — 159
- tőkévé átváltozása — 212–13, 285
- összpontosítása a tőkéstársadalomban, belső ellentmondásai — 137–38, 276–79, 293
- és a válságok — 284–85
- a termelő feletti uralma a tőkés-társadalomban — 303–05
- a szocializmusban — 276–77, 289–90, 320–21, 328
- termelési mód *ldsd* termelés
- termelési viszonyok — 28, 156–57, 275–76, 367–68
- termelőerők — 161, 168–169, 183, 187, 264–65, 274, 276, 285–89, 291–92, 294, 304, 370
- fejlődése a tőkés társadalomban, a t. e. és a termelési mód összeütközése — 276, 283–86
- fejlődése a szocializmusban — 291
- termék — 166–67, 199–201, 214, 277–81, 283–85, 289, 291–94, 304, 320–23
- az ösközösségekben — 320
- munkatermék a középkori társadalomban — 278–80, 293
- munkatermék áruvá átváltoztatása — 166, 277–78, 293–94, 317–18
- értékformája — 321–22
- a társadalmi munka terméke a tőkés társadalomban — 277, 293, 318–19
- terméktöbblet a tőkés társadalomban — 167, 210–11, 214–15, 219–21, 225, 233
- a munkások munkatermékének leigázásuk eszközévé való átalakulása — 282–83
- társadalmi t. a szocializmusban — 135–36, 291
- természet
- időben folyó története — 26–27, 58
- az embernek a természet feletti uralma — 118, 183, 292
- *ldsd még* dialektika és természet-tudomány
- természetbeni gazdálkodás — 151, 168
- természetfilozófia — 12, 15, 36, 42, 47–48, 54, 67, 148, 347, 390

- természettudomány – 11–15, 22, 56,
70, 75, 343, 349
- elméleti – 7, 11, 13, 24, 345–47
 - empirikus – 15, 343–44, 347
 - fejlődése – 22
 - és materializmus – 26
 - és dialektika *lásd* dialektika és természettudomány
 - és történelem – 22
- természetes kiválasztás – 70–77, 354
- mesterséges kiválasztás – 70–71
- tér – 47, 49–57
- és idő – 49–53
 - három dimenziója – 51
 - formák – 39–40
 - térvizonyok – 387
- történet – 26, 97, 360–62
- dialektikus t. felfogás – 11, 26
 - materialista történetfelfogás – 11, 26–28, 275, 412
 - a természetnek megvan a saját, az időben folyó története – 27
 - az emberiség története – 10, 21, 25, 36, 88–89, 92–93, 119–20, 182, 326–27
 - az állapotok kivételével, osztályharcok története volt – 28
 - az emberi gondolkodás fejlődéstörténete – 12
 - a logikai alapelveket a természetből és a történetből vonják le – 36
 - és a tagadás-tagadásának törvénye a történetben – 143–46, 362–63
 - tudatosan csinált t. a szocializmusban – 293
 - idealista történetfelfogás – 27–28
 - metafizikai történetfelfogás – 28
- törvény
- a dialektikus gondolkodás törvénye – 15, 26
 - az ellentétek egységének törvénye – 22–24
 - a mennyiség minőségbe és a minőség mennyiségbe való átmenetének törvénye – 48–50, 130–33
 - a tagadás-tagadásának törvénye *lásd* tagadás
 - természeti – 36, 145–46, 155
 - a mozgás törvénye *lásd* mozgás
 - az energia megőrzésének és átváltásának törvénye *lásd* energia
 - a Boyle-féle t. – 94–95, 319
 - az emberiség fejlődési folyamatának törvényszerűsége – 25–26
 - az áruterelés gazdasági törvényei – 323–24
 - a politikai gazdaságtan törvénye *lásd* politikai gazdaságtan
- tőke – 27–29, 129–30, 137, 156, 159, 207–08, 210–26, 282–88, 294
- eredeti tőkefelhalmozás *lásd* felhalmozás
 - pénz tőkévé átalakulása *lásd* pénz
 - állandó és változó – 129–30
 - nyereség *lásd* nyereség
 - összpontosítása – 137, 152, 286
- tőkés társadalom (kapitalizmus) – 276–90; *l. még* termelés, term. eszközök, elsajátítás, fogyasztás, állam
- tőzsde – 150, 287
- trade-unionok – 272
- tröszt – 286–87, 294
- tudat – 12, 15, 28, 43, 89, 355
- és a természet – 37
- tudományok
- három osztálya – 91–93
 - „örök igazságok” az exakt tudományokban – 89–93
 - a gondolkodás tudománya – 93–94, 343
- tulajdon – 18, 165–67, 191–92, 278, 294, 298–99, 315
- egyéni – 134–36, 138
 - magántulajdon – 97, 107, 135–38, 165–67, 276, 362
 - föld ősi köztulajdona – 92, 143, 166, 362, 367
 - földtulajdon – 179–80, 215, 375
 - kistulajdon – 263

- a termelési eszközök köztulajdona
 - 135, 291–92, 362
- állami — 286–87, 294
- túltermelés — 293, 295–98
- tükörkép *lásd* képmás

- Ugrások — 68, 293, 390
 - minőségbeli — 46
- ujkantizmus — 347
- utópista szocialisták *lásd* utópisták
- utópisták — 19–20, 265–74, 303–04
- utópikus szocializmus *lásd* szocializmus

- Vallás — 76, 96, 266, 326–28, 331, 362, 424–25
 - a gazdasági viszonyok fantasztikus tükörképe a vallásban — 326–27
 - *lásd még* kereszténység
- valóság (realitás)
 - valóságos világból absztrahált törvények — 39
 - és a matematika — 41–42
- válság
 - ipari — 284, 287, 295–98
 - pénzválság — 374
 - kereskedelmi — 168
- változás — 21–22, 45, 53–55, 72, 130–31, 132–33
 - idő és változás *lásd* idő
 - minőségi — 391
 - mennyiségi — 391
- város
 - és falu — 300, 302–03, 306–07, 370
 - nagyvárosok mint a civilizáció öröksége — 307
 - ellentét a város és a falu között a tőkés társadalomban — 302–03
 - és falu közötti ellentét megszüntetése a szocializmusban — 303–04
- végtelesség — 48–54
 - mint ellentmondás — 52–53
 - a térben — 51–53
 - az időben — 51–53
 - számsor végtelenje — 48–49, 51–52
 - a matematikailag „végtelen” összeképeiről a valóságos világban — 385–91
 - a megismerés végtelen haladása — 89–91, 125
 - „rossz” végtelen — 48, 53–54
- véletlen — 20
 - és törvényszerűség — 25
 - a történelmi események látszólagos véletlenje — 12
- világ — 39, 48–50, 351–52
 - összefüggő egész — 38, 352
 - anyagisége (materialitása) *lásd* materializmus
- világnézet — 139, 143, 346–47
 - kommunista *lásd* kommunizmus
- villamosság (elektromosság) — 14, 61, 68, 354
- visszatükrözés *lásd* képmás
- viszonylagosság — 15, 61, 89, 318–20
 - minden nyugalom és minden egyensúly viszonylagossága — 61
 - *lásd még* megismerés
- viszonyok
 - a valóságos testektől elvonatkoztatott viszonyok — 41–42
 - térbeli viszonyok *lásd* tér
 - *lásd még* mennyiség, matematika

TARTALOM

BEVEZETÉS

I. Általános megjegyzések	17
II. Amit Dühring úr ígér	29

ELSŐ RÉSZ: FILOZÓFIA

III. Beosztás. Apriorizmus	35
IV. Világsematika	42
V. Természetfilozófia. Idő és tér	47
VI. Természetfilozófia, kozmogónia, fizika, kémia	58
VII. Természetfilozófia. Szerves világ	68
VIII. Természetfilozófia. Szerves világ (<i>Befejezés</i>)	78
IX. Erkölcs és jog. Örök igazságok	86
X. Erkölcs és jog. Egyenlőség	98
XI. Erkölcs és jog. Szabadság és szükségyszerűség	111
XII. Dialektika. Mennyiség és minőség	123
XIII. Dialektika. A tagadás tagadása	133
XIV. Befejezés	148

MÁSODIK RÉSZ: POLITIKAI GAZDASÁGTAN

I. Tárgy és módszer	150
II. Erőszak-elmélet	162
III. Erőszak-elmélet (<i>Folytatás</i>)	170
IV. Erőszak-elmélet (<i>Befejezés</i>)	178
V. Értékelmélet	189
VI. Egyszerű és összetett munka	201
VII. Tőke és értéktöbblet	207
VIII. Tőke és értéktöbblet (<i>Befejezés</i>)	216
IX. A gazdaság természeti törvényei. Földjáradék	227
X. A „kritikai történet”-ből	233

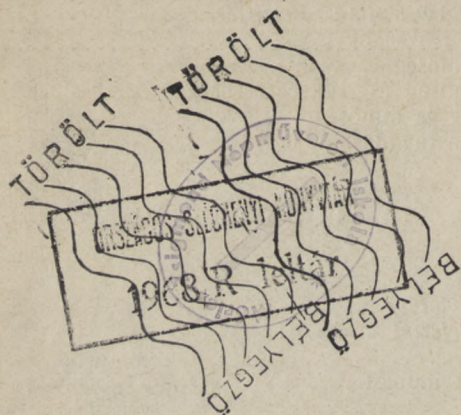
HARMADIK RÉSZ: SZOCIALIZMUS

I. Történelmi vázlat	263
II. Elmélet	275

III. Termelés	295
IV. Elosztás	309
V. Állam, család, nevelés	324

FÜGGELEK

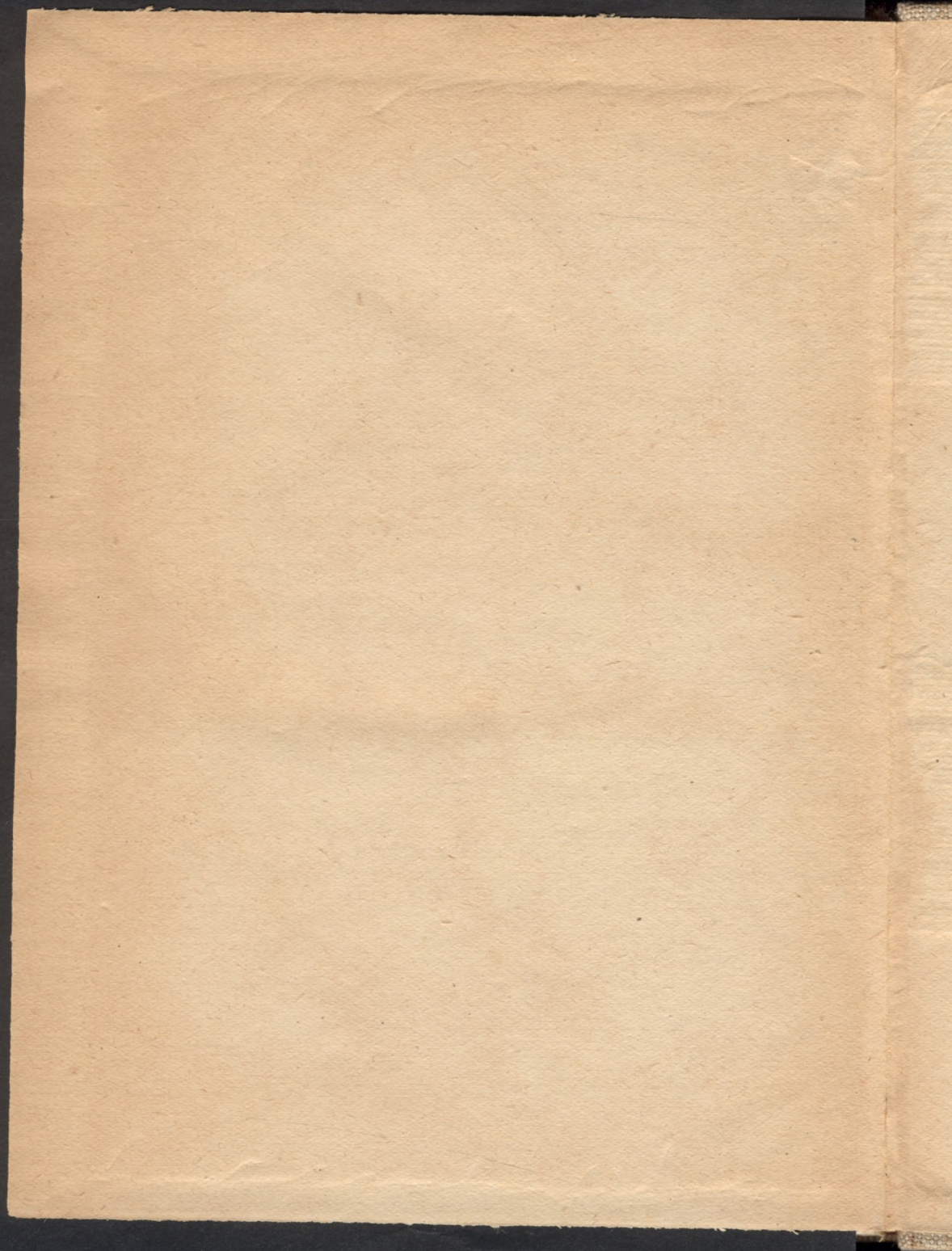
I. Az „Anti-Dühring” régi előszava. — A dialektikáról	341
II. Az „Anti-Dühring” előmunkálataiból	351
III. A gyalogság taktikája, anyagi okokból levezetve [1700—1870]	378
IV. Jegyzetek az „Anti-Dühring”-hez	385
V. Két előszó „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” német kiadásaihoz	397
VI. „Bevezetés” „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” angol kiadásához. („A történelmi materializmusról”)	401
Névmutató	427
Tárgymutató	432

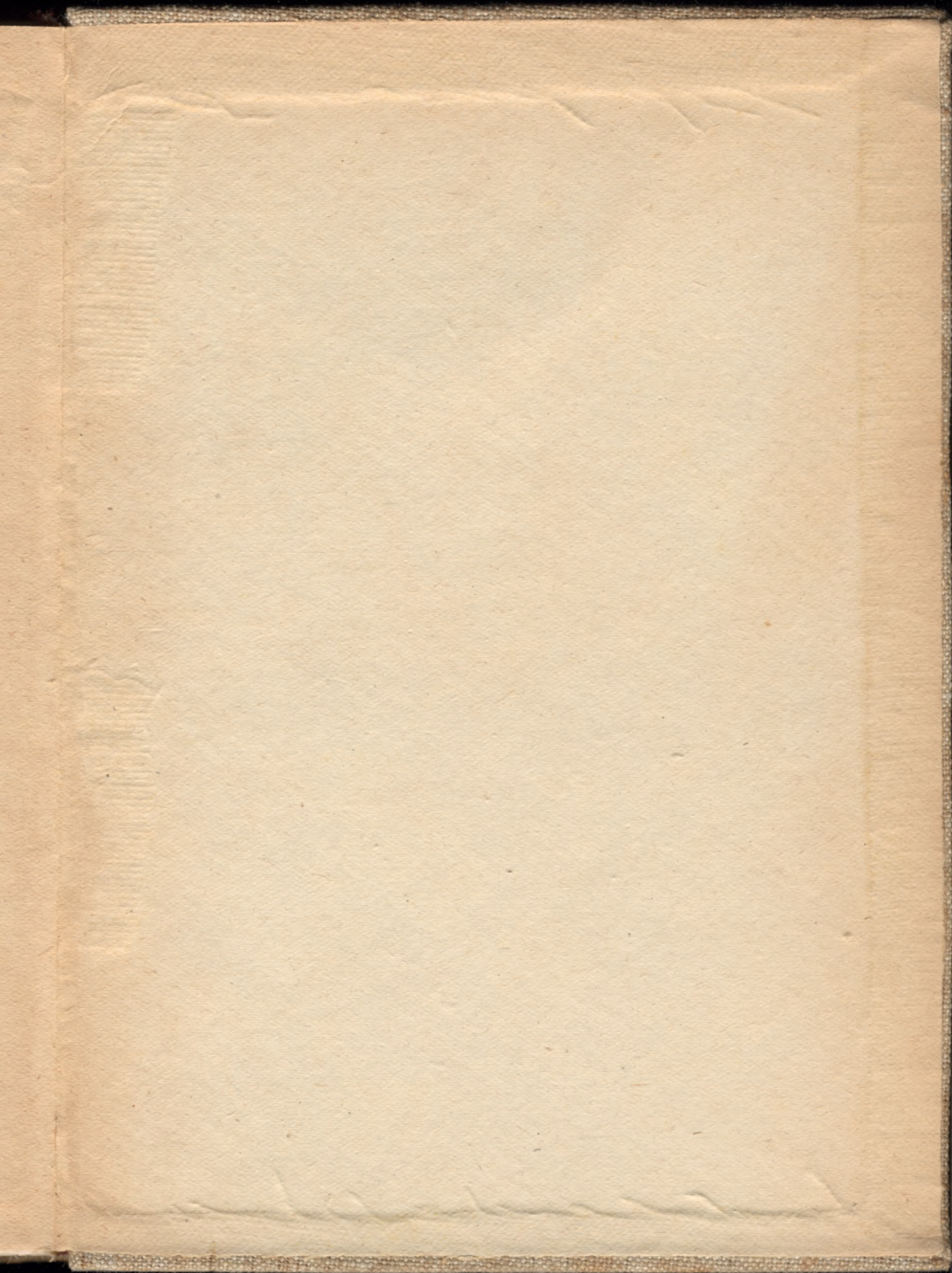

Szerkesztette: Czóbej Ernő. — Műszaki vezető: Gortvai Tivadar.

Megjelent 50 000 példányban.

1797. Franklin-nyomda N. V. Budapest, VIII. ker. Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Janka Gyula igazgató.

20-Ft

ENGLISH * ANTI-DÜRLING

SZIKRA

198

A